

ФІЛОСОФІЯ

підручник

Для студентів і курсантів
вищих закладів освіти
III –IV рівнів акредитації

УДК 1 (07)
Ф56

Авторський колектив:

- О.В. РЯБІНІНА*, доктор філософських наук, професор, полковник служби цивільного захисту (4, 5 – 7, 1.1, 1.3, 2.4, 3.1 – 3.5, 12.4);
Л.І. ЮРЧЕНКО, доктор філософських наук, професор (2, 9, 3.6, термінологічний словник);
С.А. КАРІКОВ, доктор історичних наук, доцент (8, 11, 12.1, 12.4);
О.М. ХОРОШЕВ, кандидат історичних наук, доцент (10);
О.О. ПОЛЯКОВА, кандидат філософських наук, доцент (1.2, 12.2, 12.3)

Рецензенти

- О.П. ДЗЬОБАНЬ*, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;
О.М. ПЕРЕПЕЛИЦЯ, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та практичної філософії Національного університету імені В.Н. Каразіна

Ф56 Філософія: підручник для студентів і курсантів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації / авт.кол.; за ред. О. В. Рябініної, Л. І. Юрченко. – Х.: Видавництво Іванченка І.С., 2021. – 286 с.

ISBN 978-617-7879-67-0.

Підручник містить відповідний освітньому рівню здобувачів і вимогам вищої школи виклад ідей та положень світової та вітчизняної філософії. У ньому відображено наріжні проблеми й новітні розвідки філософської думки. Висвітлено обриси теоретичної філософії, а саме онтології, проблематики свідомості, пізнання, методу, мислення та мови і ін. Автори розглядають проблеми в ракурсі людської діяльності та специфіки світогляду. Значну увагу приділено також питанням практичної філософії, зокрема сенсу життя та свободи волі, соціальних відносин, цивілізаційних процесів, науки, техніки, символічних форм буття культури.

Навчальний матеріал подано з огляду на культурно-історичний підхід.

Підручник призначений для здобувачів вищої освіти закладів вищої освіти ДСНС України, є застосовним як навчальна книга для широкого кола освітян, для читачів, котрі мають інтерес до філософії.

УДК 1 (07)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
ЧАСТИНА I. Основи теоретичної філософії.....	7
Розділ 1. Світогляд. Філософія як світогляд.....	7
1.1. Філософія як теоретична діяльність.....	7
1.2. Світогляд. Історичні типи світогляду.....	12
1.3. Навчальна дисципліна «Філософія», її зміст і призначення.....	22
Розділ 2. Проблема буття у філософії.....	24
2.1. Категорія буття. Онтологія.....	24
2.2. Генеза категорії буття, її світоглядний зміст і розвиток.....	28
2.3. Рівні та форми виявлення буття.....	36
2.4. Поняття простору та часу.....	39
Розділ 3. Метод як проблема філософії. Теорія розвитку у філософській культурі.....	49
3.1. Метод у філософії. Рух і розвиток як філософські категорії.....	49
3.2. Діалектика, її зародження та становлення.....	55
3.3. Засадні категорії діалектики у філософській системі Г.В.Ф. Гегеля.....	58
3.4. Діалектичний метод. Закони діалектики.....	62
3.5. Специфіка та значення матеріалізму в діалектиці.....	66
3.4. Синергетика і її методологічні підвалини.....	68
Розділ 4. Проблема свідомості у філософії.....	76
4.1. Матеріальне й ідеальне. Психічне та фізичне.....	76
4.2. Культурно-історичний вимір філософії свідомості. Концепції свідомості у філософії.....	88
Розділ 5. Мислення та мова	104
5.1. Поняття про мислення.....	104
5.2. Чуттєві чинники та раціональні операції мислення.....	107
5.3. Що таке мова. Різновиди мов.....	110
Розділ 6. Логічні форми мислення.....	116
6.1. Логіка як науково-філософська дисципліна.....	116
6.2. Логічні форми. Поняття.	120
6.3. Судження. Закони логіки для контрарних суджень.....	121
6.4. Умовивід. Доведення і спростування.....	126
Розділ 7. Філософська теорія пізнання – гносеологія. Проблема істини.....	130
7.1. Категорія знання у гносеології.....	130
7.2. Процес пізнання як предмет філософського аналізу. Суб'єкт та об'єкт пізнання.....	134
7.3. Пізнання і практика.	138
7.4. Поняття істини. Абсолютна і відносна істина.....	139
ЧАСТИНА II. Основи практичної філософії.....	146
Розділ 8. Людина у філософському пізнанні. Сенс життя та свобода....	146

8.1. Проблема походження людини.	146
8.2 Самопізнання людини в історії думки.....	148
8.3.Людина як духовно-тілесна єдність.....	153
8.4. Місце людини у Всесвіті.	156
8.5. Смысл і цінність.	158
8.6. Поняття свободи.	164
Розділ 9. Соціальні відносини. Суспільство. Особистість.....	169
9.1.Сутність соціальних відносин. Поняття суспільства.....	169
9.2.Розуміння соціальної структури суспільства у філософії.....	176
9.3.Особистість і її діяльна природа.....	187
Розділ 10. Цивілізація і прогрес. Глобальні проблеми сучасності.....	198
10.1.Поняття цивілізації. Періодизація цивілізаційного процесу.....	198
10.2.Поняття інформаційно-технічного суспільства та глобальна ситуація.....	200
10.3.Особливості та взаємозв'язок глобальних проблем сучасності..	202
Розділ 11. Наука і техніка в сучасному світі.....	210
11.1. Глобальний континуум сучасної цивілізації.....	210
11.2 Наука як домінуючий світогляд та інститут із виробництва знань.....	214
11.3.Специфіка наукового пізнання. Етапи наукового пізнання: проблема, гіпотеза, теорія.....	218
11.4.Методи наукового пізнання. Колективний суб'єкт науки.....	223
11.5.Розвиток науки: класична, некласична, постнекласична наука..	230
11.6. Комп'ютерні технології та штучний інтелект.....	233
Розділ 12. Культура як людська реальність.....	237
12.1.Поняття культури, її основні трактування	237
12.2. Матеріальна та духовна культура. Типи культур в історії людства.....	242
12.3. Релігія як форма культури. Категорії релігії	243
12.4. Мораль і моральність. Етика.....	248
12.5. Естетика, її основні категорії. Специфіка мистецтва.....	255
Термінологічний словник.....	268
Література.....	280

ВСТУП

Філософія – дисципліна, з якою здобувачі освіти вперше зустрічаються у вищій школі. Приступити до її вивчення спроможна людина, в якій вже є певний досвід навчання й за можливістю свій погляд на речі. Ті, хто вивчає філософію, зазвичай вступають у пору вибору ціннісних орієнтацій, життєвої позиції.

Наразі призначення підручника полягає в забезпеченні цих складних процесів доцільними інструментами розуму.

Філософія являє собою понятійну форму ставлення людини до світу. Ментальні практики й теоретичні конструкції, які склалися в ній протягом багатьох століть, пропонуються до освоєння сучасній молоді, і це є суттєвою трудностю у вивченні даної дисципліни. Застосування філософських знань у житті подібне використанню важеля, яке дозволяє вправлятися іноді з вельми серйозним стратегічним вибором. Та у цифрову еру, в добу диджиталізації освіти більш очевидна користь інформаційних технологій.

Підручник, який пропонується увазі здобувачів вищої освіти, враховує запит часу. Він являє собою звід теоретичних викладок, котрий дозволить тим, хто навчається, відмовитися від некритичного запозичення псевдо-академічної продукції в мережі Інтернет, і має відповідний електронний формат.

Згідно з рішенням Міністерства вищої освіти України, філософія є в закладах вищої освіти обов'язковою дисципліною. На неї покладені задачі щодо формування світоглядної культури здобувачів освіти. Отже, притаманні філософському знанню ретроспективна тенденція і високий рівень абстракції мають розумітися як спосіб формування мислення тих, хто навчається. Якщо висловлюватись філософською мовою, вивчення філософії являє перехід від розсудку до розуму, від масової свідомості – до аналізу реальності. Подібна спроможність відрізняє фахівця з вищою освітою, яким стає здобувач після закінчення курсу навчання в університеті.

Підручник розрахований на курсантів і студентів закладів вищої освіти ДСНС України. Авторський колектив мав на меті забезпечити курсантську аудиторію, навчання якої сполучене з несенням служби, всіма необхідними у вивченні філософії положеннями, теоретично-методологічними орієнтирами та настановами. Підручник забезпечений достатнім глосарієм для отримання довідок за основними термінами навчальної дисципліни. Кожний розділ має контрольні запитання для самоперевірки знань та підготовки до семінарських занять.

Підручник написаний науковцями зі значним досвідом роботи в закладі вищої освіти ДСНС.

Автор підрозділів 1.1., 1.3., 2.4., 3.1. – 3.5., розділів 4, 5, 6, 7, підрозділу 12.5. – доктор філософських наук, професор, полковник служби

цивільного захисту *О.В. РЯБІНІНА*.

Автор розділу 2, підрозділу 3.6., розділу 9, термінологічного словника – доктор філософських наук, професор *Л.І. ЮРЧЕНКО*.

Автор розділів 8 та 11, підрозділів 12.1. та 12.4. – доктор історичних наук, доцент *С.А. КАРІКОВ*.

Автор розділу 10 – кандидат історичних наук, доцент *О.М. ХОРОШЕВ*.

Автор підрозділів 1.2., 12.2 та 12.3 – кандидат філософських наук, доцент *О.О. ПОЛЯКОВА*.

Загальна редакція підручника – доктори філософських наук, професори *Л.І. ЮРЧЕНКО* та *О.В. РЯБІНІНА*.

РОЗДІЛ 1. СВІТОГЛЯД. ФІЛОСОФІЯ ЯК СВІТОГЛЯД

- Філософія як теоретична діяльність
- Світогляд. Історичні типи світогляду
- Навчальна дисципліна «Філософія», її зміст і призначення

1.1. Філософія як теоретична діяльність.

Людська сутність виявляє себе в діяльності. Фундаментальне поняття наук про людину – діяльність – означає активність, яка в масштабі людства представлена культурою і цивілізацією. Культура є щонайперше стосовною відносин людини з іншими та із самою собою. Це «поле», в якому діяльність стає творчістю та виявляє себе в таїнстві шедевра. Водночас творче начало присутнє в кожній свідомій дії людини, а людина і є «мета» культури.

В аспекті цивілізації діяльність продукує рукотворний предметний світ. Цивілізація націлена на світ об'єктів і несе потребу людства змінювати умови свого існування.

Втім, і в культурному, і в цивілізаційному форматах діяльності йдеться про перетворення людиною своїх передумов: матеріальних – у практичному освоєнні світу, духовних – у символічному, позаяк розвивається пізнання, з'являються ідеї, переосмислюються поняття й уявлення про світ і про самого себе. Практичне освоєння світу реалізовано в появі техносфери. Символічне – у текстах культури. Єдина суть діяльності, її продуктивність і досконалість, була ще в давньогрецькій думці позначена терміном «техне» (*τέχνη*) – вміння, майстерність, – стосовним і техніки, і мистецтва. Латинський аналог терміна – *la virtu*. Зміст обох понять свідчить про те, що **техногенне мислення та віртуальна реальність однаково коріняться в природі людини.**

Єдність діяльності визначає і єдність мислимого світу. Світ природи, поки він був без людства, існував уповні стихійно. *Людина встановлює, як факт свідомості, єдність світу, і, відтак, вносить у світову дійсність свій набуток – смисл.* Смисл – це крок думки до сутності речей, яким досягається завжди дещо нове, чого не було дано, отже, обов'язково «не те», він є дещо альтернативне готовій картині реальності. Смисл унікальний, оскільки він твориться й відповідає правді людського існування; відображає досвід і учинки, переконання, погляди, оцінки реальності.

Необхідність смислу виражається потребою людини в розумінні себе й свого зв'язку із природно-космічним життям. Космос, з грецької (*κόσμος*), означає «прекрасний», «наряд», «порядок», «лад». Люди, з погляду древніх, мають наслідувати йому своєю працею й життям, аби забезпечити гармонію душі, як і соціального ладу. Краса означає якість людської діяльності.

Від древніх цивілізацій – грецької, китайської, єгипетської, індійської – наші сучасники успадкували значимість краси, наприклад, у мистецтві (ідея «золотого перерізу»). Вибір стратега соціуму потребував, поряд із таким її творенням, розуміння законів світобудови. Людський розум зосереджується на пошуках закономірностей та принципів у явищах і процесах дійсності. Споглядання та дослідження – форми діяльності, які були позначені спільним словом: **теорія** (*θεωρία*). Людина присвоює собі право на відкриття законів природи, їх аналіз і використання в інтересах цивілізації. Наприклад, Піфагор – великий мудрець, математик і містик – разом із учнями вивчав принципи взаємозв'язку між звуком і швидкістю польоту тіл у повітрі, що знадобилося у балістиці. Смысл виступає як набуток аналітичних розвідок у сфері емпірії – практичного досвіду. Царина смислів – то є філософія.

Смысл визначив генезу філософії. Слід розуміти єдність практичних потреб і духовних набутоків, яка зумовила особливості філософствування. Філософія – з грецької «любов до мудрості» – це така теоретична діяльність, результатом якої є **раціональне пояснення світу** за посередництвом аналізу явищ і процесів дійсності та узагальнення **духовного досвіду мислителя**. Звідси її широкий предметний діапазон – від принципів світобудови до подій людського життя. Філософське пізнання прагне логічної досконалості й опори на об'єктивну дійсність, та водночас скеровується до невідомого та спирається на унікальні ідеї й учення. **Теоретична діяльність, яку ми називаємо філософією, полягає в роботі з ідеями, їх аналізі та розвитку, від групи понять до розуміння світу.** Рух від одиничних речей до системи світорозуміння є **трансцендентальний процес**.

Невідоме, в предметному полі філософії, мислиться не просто як певне явище або як величина, яку треба розглянути, знайти, дослідити. Поняття про невідоме пов'язане з **пошуком законів, засад, аспектів реальності**, які не є емпірично доступними, хоча й несуть характеристики всього світу об'єктів. З боку емпірії, такі теоретичні принципи є **трансцендентними** – перебувають за межами актуального повсякденного досвіду. Отже, **теоретичний процес, у якому розкривається зміст найбільш загальних законів природи, суспільства та мислення, є процес трансцендентальний**.

Розглядаючи трансцендентальний характер філософських устремлінь, необхідно відрізнити їх від проявів релігійної віри. Релігія – від латинського *religio*, «возз'єдную», – несе в собі переконання щодо зв'язків людської душі зі світовим духом за посередництвом молитви і стоїть на чуттєво-інтуїтивних явищах. Філософія ж характеризується раціональністю. **Раціональність** – від латинського *ratio*, розум, – суть філософської позиції щодо розуміння світу. У філософії понятійна логіка пізнання єднається з духовним досвідом, де ключову роль відіграє смысл.

Навряд чи можливо указати одну-єдину передумову або фактор

генези філософії. У багатовимірному процесі становлення культури взаємодіяли духовні набутки та практичні напрацювання, які забезпечили понятійну базу теоретичного досвіду. Поняття – це форма узагальнення суттєвих ознак явищ і процесів. У формуванні понять суттєву роль відіграла так звана об'єктивна практика. Вважається, що людина розумна, *Homo Sapiens*, відрізняється від інших вищих тварин абстрактним мисленням. Абстрактне мислення – це, в даному випадку, термін, що позначає властивість розуму концентрувати увагу на суттєвих ознаках об'єктів. Йдеться не про теоретичні побудовання, а про звичайні, завжди притаманні людському мисленню дії – виділення головного в ході аналізу. Людина здатна узагальнювати досвід і накопичувати його на рівні не умовних рефлексів, а словесних позначень і визначень, згідних певним речам і групам речей. Це і є поняття. Об'єктивна практика – це характеристика виробної праці людини за допомогою знарядь, які уможливили взаємодію людських рук із предметами не безпосередньо, а «на дистанції». Люди спостерігають властивості речей у їхній об'єктивній даності, яка не змінюється через відчуття цих речей «на собі». Їх взаємодії і взаємні впливи дані були людині у живому спогляданні. Узагальнення, що випливали зі спостереження однакових властивостей різних об'єктів, давали змогу покладати логічні зв'язки, альтернативні відносинам явищ у природі. Образно кажучи, якщо в природі дощ сусідує з громом та блискавкою, то в понятійному ряду його можна зіставити з будь-якими явищами – повітрям, суховієм, пожежею... Так, наприклад, шлях від дачі до станції пролягає по-різному, якщо раціонально спрямляти маршрут – або обирати тіністі тропки й галявинки. Понятійна логіка «випрямляє» природні зв'язки, утворюючи не ментальні копії симбіозів та процесів біоценозу, а групи і класи понять, у яких предмети пов'язуються за критеріями спільних суттєвих ознак і згідно з законами природи. Як відомо, люди одвіку мріяли літати мов птахи. Міф про Дедала й Ікара – сміливців, які зробили крила з воску та пір'я й злетіли до Сонця, а воно розтопило той віск і герої попадали й потонули в морі, – доволі яскравий приклад такої здавна незбутньої мрії. Поки люди копіювали крила птахів, попросту «підглядаючи» тайни природи, їхні спроби не мали успіху. І подібно Дедалу з Ікаром, гинули смільчаки, що стрибали з дзвіниць на своїх прикріплених до спини крильцях. Перший літальний пристрій, який дійсно полинув у повітрі, не мав, здавалося, нічого спільного з пташиними крилами. Це була повітряна куля. І тільки набагато пізніше, враховуючи ті самі закони аеродинаміки, які підняли в повітря перших літунів, інженерна думка стала спроможною поєднати образ крилатого птаха з використанням абстрактних характеристик пристрою, придатного для польоту. І з'явився аероплан...

Будуючи дедалі складніші системи понять, людське мислення досягає вищих абстракцій, якими оперує наука та до яких звертається філософія при поясненні світу. У філософії склалася система найбільш загальних

понять, які прийнято називати *категоріями*: буття, свідомість, людина, світ, істина, право, мораль, краса, та інші.

Суттєвим для розуміння природи категорій є співвіднесення сутності та явища. Явище є суттєвим, а сутність – являється. Тобто явище розкриває суть певного предмета, стає *феноменом* (в давньогрецькій філософії це слово й означало – явище). Однак, з'ясування відносин між явищем і сутністю було окремим питанням і було сформульоване як проблема сутності й існування. Ця проблема була поставлена в ході категоріального осмислення простору. *Зенон Елейський* (V ст. до н.е.) за допомогою апорій – спеціальних парадоксів – показав, що *простір є невимірним*. Вимірюванню піддаються відстані, але – не простір. Кожна точка, взята як момент простору, має безліч можливостей співвіднесення з іншими і множину ступенів свободи. У фізиці досі є чинним поняття про Зенонів простір. Візьмімо до уваги, що простір *представлений* відстанями, окремими відношеннями, вимірами, величинами. У цьому смислі простором можна займатись у геометрії, балістиці, правовій практиці. Та, як категорія *сутності*, простір зіставний з *мірою* на основі символізації світу. І, відповідно, кожна його точка може мислитись як момент безмірності, котрий переводиться у момент актуального досвіду. Точка мислимого простору – це є абстрактний момент із безліччю ступенів свободи, а точка начала відліку або позначка на маршруті, циферблаті, плані, мапі, і т. ін. – є момент відстані. Між цими моментами існує принципова різниця. Позаяк *простір – мислимий*, він є *категорією, інтегральною характеристикою всіх явищ даного роду в усій множині можливостей*. Тоді як відстань – це реальний об'єкт, який є мислимим на основі обчислення взаємного розташування матеріальних тіл. Відстань можливо вимірювати й долати, а простір – неможливо. Ми кажемо: космічний простір. Для людини він нескінченний. І водночас, давньогрецькі філософи вважали, що природно-космічний світ упорядкований, розумний. У цьому сполученні нескінченності й сумірності також виражена розбіжність між сутністю й існуванням. Старший сучасник Зенона Елейського, Геракліт Ефеський, описував космічну дійсність як світи, що «мірами спалахують і згасають». Тут «палання» рівнозначне пульсації розумного світового ритму, мірності Логосу – всесвітнього закону (*λόγος* – розум, поняття, Слово, число).

Кожна з філософських категорій несе сутнісну характеристику світу й, відтак, являє собою момент Логосу. *Перехід від міфу до Логосу* – це процес у становленні давньогрецької філософії, що знаменувався категоріальним – на зміну образному мисленню одиничними явищами, характерному для міфу. У такий спосіб були закладені основи *філософської раціональності*.

Виходячи з уявлення про діяльність і її продуктивний характер, появу філософії можливо розглядати як історично необхідний момент у розвитку великих цивілізацій давнини. Звичайно, термін «момент» ми тут уживаємо

у філософському розумінні – ступеневої характеристики, досягнутої градації. Зародження філософії мало неоднаковий перебіг у різних регіонах Древнього Світу. Позаяк в індійській цивілізації, де філософія була доволі розгалужена й існувало декілька шкіл (мімансу, веданта, санх'я, йога, вайшешика, нья – найбільш відомі з них), чинники раціонального пояснення світу спліталися з езотеричними і релігійними уявленнями. Очевидна домінуюча роль Вед (від санскритського «відати», мати достеменно глибоке духовне знання), – свого роду зібрань духовного досвіду: «Самаведа», «Аюрведа», «Атхарваведа», «Рігведа». Ведична культура характеризувалася проникненням містичного світобачення в усі форми та прояви суспільної свідомості Древньої Індії. Статичний, малорухомиий процес змін у ставленні до світу, великий ступінь спадковості вчень і їх езотерична складність обумовили появу спеціальних шкіл тлумачення Вед, що провадилося зусиллями гуру, і створення пам'яток культури, названих «Упанішадами» (буквально: «сидіння біля ніг Учителя»). З-поміж чотирьох Вед виділяється філософською змістовністю Рігведа, у якій ідеться про єдність світу й першу людину («пуруша»). Нарівні з релігійними тенденціями в Індії розвивалися «даршани» – системи поглядів, орієнтовані на ревізію релігійної містики. Але й такі критичні погляди (наприклад, мотив сумніву в існуванні бога Індри, бо його «ніхто не бачив») визначені Ведами. В соціально-історичному контексті, в умовах кастової структури соціуму Давньої Індії чиста раціональність не оформилася. Культура Індії пронесла через довгий період свого становлення низку загальнознаних уявлень: про взаємно представлені Брахман (суть світу) і Атман («я сам», душа), нирвану («угасання»), «самадхі» («зосередження»), просвітлення, реінкарнацію, і т. ін. Попри ірраціональний характер, цей духовний досвід виявився принагідним у ціннісно-сміслових шуканнях різних періодів історії.

Так само значний вплив на становлення духовних цінностей людства справила культура Стародавнього Китаю. Попри незвичність світовідчуття, притаманного Давньому Сходу, для сприймання освіченої в європейському дусі людини, наші сучасники звертаються до його доробків. У Древньому Китаї виникли зародки філософії в нинішньому розумінні, хоча містифікація світобудови сусідувала в цих текстах із жорсткими і навіть прагматичними соціоморальними настановами. Основною категорією культури Древнього Китаю є Дао – надчуттєва й не збагненна розумом першооснова, «шлях» усіх речей. Йому підвладне само Небо – найвища інстанція світу. Люди ж можуть мати про Дао лише віддалену гадку, оскільки його вияви опосередковуються суперечністю засад суцього – Ін (темне, слабке, м'яке, низхідне, місячне) та Ян (світле, сильне, сонячне, висхідне). Їх взаємодія утворює енергію «ци» й у цей спосіб уможливорює життя. У китайській культурі побутовали й образи богів, але вони мали локальне значення щодо повсякденного життя людей.

Послідовно раціональним поясненням світу філософія стала на

теренах Еллади – Древньої Греції. Позаяк життя міста-держави Афін ознаменувалося в VI столітті до н.е. відміною боргового рабства (реформа Солона), а в V – утвердженням політиї, помірної цензової демократії, заснованої Периклом. В зв'язку з цим з'явилася унікальна для Стародавнього Світу можливість щодо формування особливого прошарку громадян полісної Греції, які займалися лише теоретичною діяльністю. У VI – V віках до н.е. еллінський світ отримав нову соціальну верству – філософів, мудреців та вчителів мудрості, софістів. Сім афінських мудреців, філософи Мілетської школи й Геракліт Ефеський, елети Парменід і Зенон, досократики й Сократ – першопрохідці філософії в Древній Елладі.

1.2.Світогляд. Історичні типи світогляду.

Людина – єдина істота на Землі, здатна до пізнання буття та власної самосвідомості. Освоюючи світ, цілеспрямовано чи несвідомо, з власної волі чи ні, вона опиняється в ситуаціях, що спонукають замислитися над таїною буття та небуття, сенсу життя, смерті та безсмертя, походження добра та зла, справедливості, свободи і ін. Ці та інші «вічні питання», що становлять коло філософської проблематики, кожного разу особливим чином вирішуються людиною, яка сповнена прагнення віднайти власне місце і роль у світі. Відповіді на них формують в людини особливий вимір свідомості - духовний. Сполучаючись зі знанням про матеріальний світ, об'єктивні закони природи, результатами практичного досвіду, вони складають ядро світогляду.

Попри визначальне значення знань в структурі світогляду, їх ототожнення є хибним. Адже в такому випадку кожен міг би засвоїти раніше сформований варіант світогляду й передавати далі в готовому вигляді від покоління до покоління. В такому сенсі світогляд виявляється подібним глобусу, що є лише макетом Землі, не представляючи усього різноманіття наявних на ній процесів і явищ. Так само життя людини не обмежується лише логічними судженнями, а являє себе і в яскравій повноті духовного виміру, є цілісністю образу світу та різноманітних смислів його осягнення.

Сформуванню світогляду без внутрішньої складної та наполегливої роботи, без духовної кризи, зміни уявлень, ідеалів, а подекуди і відмови від того, що вважалося не прийдешнім, неможливо. Інакше кажучи, світогляд не отримується, про нього не довідуються, він здобувається і філігранно вибудовується протягом усього життя.

Світогляд, як знання про світ і про себе є результатом пізнавальної діяльності свідомості, її унікальною складовою. Його суть не обмежується «механічним» поєднанням окремих знань про матеріальний та духовний світ, а є їх складною взаємодією, «сплавом» окремих елементів, «пропорції» яких обумовлюють невимовну та неосяжну різноманітність

індивідуальних картин світу. Існує світогляд у вигляді системи ціннісних орієнтацій, ідеалів, вірувань, переконань, й виражається через образ життя людини та суспільства.

У найзагальнішому вигляді структуру світогляду можливо представити через його компоненти:

1. Пізнавальний компонент. Він є базисним і включає узагальненні повсякденні, професійні та наукові знання. Тут отримуються відповіді на питання про виникнення світу та людського буття, що являє собою космос, як з'явилося життя, в яких формах воно існує у Всесвіті, формуються суспільно-політичні, етичні та естетичні уявлення, карбуються погляди на людину і соціум, його устрій, функціонування і ін. Крім того, сама специфіка компоненту обумовлює звернення до проблеми пізнавальних можливостей людини, шляхів отримання достовірних знань, про те як співвідноситься думка про об'єкт та сам об'єкт, що є істина і ін.
2. Ціннісно-нормативний компонент. Тут оживають цінності та ідеали – досконалі образи дійсності та ставлення до них.

Безперечно цінними для кожної людини є уявлення про добро і зло, щастя та нещастя, справедливість та повагу і ін. Вони є «позачасовими» та нетлінними, до них звертаються на кожному етапі історичного розвитку, проте вони не втрачають актуальності і для майбутнього. Їх призначення видатний римський філософ Сенеки визначає так: « Коли людина не знає до якої пристані прямує, для неї жоден вітер не буде попутним». Цінності є свого роду універсальними орієнтирами, які спрямовують думки та вчинки людини до найкращого, найдосконалішого.

Ціннісне ставлення людини до світу і самої себе формує певну ієрархію цінностей, на вершині якої знаходяться абсолютні цінності, що втілюються в суспільних ідеалах – уявленнях про найкращий устрій суспільства, в якому є безліч можливостей для гармонійного розвитку людини та реалізації її особистих можливостей, творчих і професійних здібностей на благо усього людства. Вони можуть являти себе потенцією сучасності, бути спроектованими у майбутнє, а також мати місце у минулому, як то «золотий вік» - епоха найвищого «блаженства», описана у давньогрецького історика Гесіода, римського поета Овідія і ін.

Значущість ідеалів визначається оцінкою, яка є способом визначення цінності конкретною людиною, соціальною групою чи суспільством. Неістинні ідеали, що не пройшли перевірки «горнилом історії», відкидаються як наївні або утопічні¹.

¹ Відзначимо, що утопічні погляди є необхідним елементом духовної культури. В них відображаються риси сучасного їм устрою, проте таким чином, що позитивні сторони зводяться до абсолюту, а негативні дезавуюються. В цьому, з одного боку, є слабкість та нежиттєздатність утопічних ідеалів, проте, з іншого боку, криється культурно-конструктивна сила, органічно притаманне людині стремління до покращення,

Як міра відповідності якостей і рис явища інтересам та потребам, оцінка того чи іншого явища може змінюватися в історичній перспективі, а також різнитися в межах окремих соціальних груп.

Стійкість та «генетична наслідковість», повторюваність оцінок обумовлюють можливість появи соціальних норм (моральних, релігійних, правових і ін.), що виступають регулюючим, імперативним механізмом в міжособистісних стосунках.

3. Емоційно-вольовий компонент. На цьому рівні відбувається емоційно-вольове освоєння знань, цінностей, норм, ідеалів, опосередкування їх досвідом й перетворення в особисті погляди, переконання, вірування. Результатом цього процесу є формування стану готовності до дії, оскільки ідеали і цінності потребують віри в своє втілення.

Проте знання можуть і не переходити в переконання, так само і переконання не завжди ґрунтуються виключно на раціональних знаннях. Тож, переконання є як інтелектуальною позицією, так і емоційним станом, стійкою психічною установкою на впевненість в своїй ідеї і віру в те, що вважається святим і дорогим.

Практична діяльність, скеровуючись переконаннями, підживлюється вольовим компонентом. Воля – це здатність людини до постановки цілей і мобілізації себе на їх досягнення.

4. Практично - діяльнісний компонент представлений у вчинках та реальній готовності до певного типу поведінки, в яких сконцентровано ставлення людини до світу та самої себе. Без урахування практичного виміру та потенційних стратегій дій, уявлення про світогляд мало б абстрактний характер.

Осмисленню багатоаспектності та унікальності світогляду приділяли увагу багато мислителів. Проте до XVIII-XIX ст. цей феномен визначали і виражали через поняття «мудрість», «філософія», «метафізика», розуміючи як вище знання, що обумовлює образ життя людини, скеровує її вчинки таким чином, щоб вони були співзвучними дії вищих сил, незмінним і вічним законам всесвіту.

Сам термін з'явився відносно пізно і вперше був вжитий німецьким філософом І. Кантом у роботі «Критика здатності судження»². Світоглядом (від нім. *Weltanschauung*) вчений називає «спостереження світу, дане у почутті», тобто світобачення у найширшому сенсі сприйняття природи.

Уявлення Канта на природу світогляду як пасивного споглядання значно переосмислив Ф. Шеллінг, наголосивши на продуктивності,

вдосконалення наявного стану суспільних відносин. Саме в утопіях кристалізуються уявлення про жагу Абсолюту, щастя та безсмертя, свободу і волю.

² В науковій літературі часто «першовідкривачем» терміна називають також Ф. Шлейермахера. У своїй роботі «Промови про релігію» (1799) філософ визначає діяльнісний характер світогляду і осмислює його як мислиму сукупність знань, досвіду та уявлень про світ і людське буття, засновану на мисленні, почуттях, волі й діяльності людини. Формування світогляду є творчим процесом осмислення сушого як цілого та «вписування» суб'єкта в нього.

цілеспрямованості і усвідомленості процесу осягнення цілісності суцього. Ці ідеї були сприйняті і покладені в основу універсальної теорії світогляду Г.Гегелем у роботі «Феноменологія духа». Філософ виявляє протиріччя між світоглядом як чуттєвим досвідом світу і світоглядом, у якому світ виступає «предметом знання», тобто таким, яким є насправді. Єдність нерелексивного і релексивного у світогляді автором представляється за посередництва предметного досвіду людини.

Розвиток світогляду Гегель пов'язує і розкриває через уявлення про Світовий Дух, який в процесі самопізнання проходить три стадії:

1. буття самопізнаваного Світового Духу в стихії чистого мислення, в його первісному стані;
2. саморозкриття і розвиток Світового Духу у вигляді явищ природи, у формі «інобуття»;
3. розвиток у мисленні і історії людства, у яких Світовий Дух осягає себе і являється у формі людської свідомості та самопізнання.

Відповідними етапам розвитку Абсолютного Духу є три форми світогляду - мистецтво, релігія та філософія³.

Під впливом ідей Г.Гегеля у подальшій науковій традиції світогляд трактується як систематизоване раціоналізоване уявлення про підвалини буття природи і людини, тим самим ототожнюючись з поняттям «філософія».

М. Шелер, успадковуючи «ідеалістичні» уявлення Гегеля, виявляє структуру філософського світогляду, виокремлюючи у ньому три види знання:

1. знання заради панування;
2. знання з метою освіти;
3. метафізичне знання чи «знання заради спасіння».

З появою діалектико-матеріалістичного вчення про розвиток та соціально-історичну сутність людини (К.Маркс, Ф.Енгельс) новий імпульс був заданий і осмисленню поняття світогляду, яке визначалося як систематизоване раціональне уявлення про природу, суспільство і місце людини в світі.

У кінці XIX – XXст. теза про тотожність філософії та світогляду стає предметом дискусії. Представники позитивізму⁴ вважали філософське знання ілюзорним через його емпіричну недоказовість. Тому світогляд, що є способом практичного освоєння та перетворення світу, має ґрунтуватися лише на сумі

³ Релігія і мистецтво як типи світогляду розглянуті Гегелем у роботі «Лекції по естетиці».

⁴ Засновник позитивізму О.Конт, переосмислює значення філософії у системі наукового знання. Її суть визначалася як «метафізична», недоказова, а отже ненаукова. Не заперечувався лише синтез наукового знання, за яким зберігалася назва «філософія». Його функція зводилася до загальних висновків з природничих та суспільних наук. Пережитки «метафізики», до яких позитивісти відносили спроби розкриття причин та сутностей, мали бути вилучені з науки назавжди. «Позитивна» наука повинна була не пояснювати, а лише описувати явища, відповідати не на питання «чому», а визначати «як». Проте наукові відкриття на рубежі XIX-XX ст. в сфері природничих наук і особливо психології, виявили слабкість багатьох положень позитивізму, обумовивши необхідність звернення до раніше відкинутих положень філософії. Так, наприклад, в межах позитивістської філософії, виявилось неможливим включення сфери людських цінностей до поля наукових досліджень.

наукових знань. З іншого боку широкого поширення набувають концепції, у яких філософія виступає способом осягнення внутрішнього світу людини, а світогляд є його відображенням, суб'єктивністю, спроектованою назовні (С. Кьєркегор, Ф. Ніцше, У. Дільтей, А. Бергсон, М. Шелер, З.Фройд і ін.).

У ХХІ ст., символами якого є глобалізація та безпрецедентний розвиток науки і техніки, актуалізується необхідність подальшого філософського осмислення відносин у системі «людина-світ». Багато вчених доходять висновку, що проблеми в соціальній, політичній, економічній, екологічній сфері обумовлені невідповідністю між світоглядом людей та новими умовами життєдіяльності суспільства.

Витоком будь-якого світогляду є колізія в рамках системи «людина – світ». Диференціація визначень пов'язана з вибором однієї з частин системи в якості першооснови. Якщо це світ і об'єктивні закони його існування, як «істина в першій інстанції», то людина є його частиною, проявом. При цьому світ ототожнюється з природою, матерією, субстанцією (духовною чи матеріальною), універсумом, космосом, є Абсолютним, а людина є похідною від нього і пояснюється через його закони і якості. У вченнях, яких висхідною виступає людина, світ визначається нею, має індивідуальний вимір, олюднюється і є співрозмірним їй (як «мікрокосм» «макрокосму»). Поєднання чи встановлення рівновагу між обома полюсами (Л. Фюєрбах, Е. Гуссерль, М. Хайдеггер) означає прийняти за основу світогляду відносини, взаємозв'язок людини і світу.

Так в найбільш універсальному значенні **світогляд** - це багаторівнева система знань, ідеалів, ціннісних орієнтацій, переконань, принципів, надій та вірувань, котрі визначають діяльність індивіда або соціального суб'єкта. Світогляд є вищою формою його суспільної самосвідомості, через яку суб'єкт усвідомлює власну соціальну сутність і оцінює свою духовно-практичну діяльність. Як інтегральне духовне утворення, світогляд спонукає людину до практичної дії, до певного способу життя та думки. Саме у світогляді духовність людини отримує завершену форму.

У структурному плані в світогляді прийнято виділяти такі підсистеми або рівні, як світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння, у яких представлено різні пропорції співвідношення раціонального і чуттєвого компонентів у пізнанні світу та ставленні до нього. У міфології, наприклад, світовідчуття переважає над розумінням, а в філософії — навпаки.

За способом свого існування світогляд поділяється на **груповий та індивідуальний**.

У груповому виокремлюються загальні риси інтелектуального, емоційного, духовного настрою тієї чи іншої епохи⁵. Індивідуальний світогляд є унікальною системою знань і уявлень, що визначає спосіб

⁵ Німецький філософ К. Ясперс присвятив спеціальне дослідження цій темі. У своїй книзі «Психологія світоглядів» (1919р.) автор досліджує типи психічних установок у ставленні до світу не тільки окремих індивідів, а й соціальних груп і навіть епох. Він визначає світогляд як активне сприйняття буття, яке формується у боротьбі розуму з патологічними реакціями (стратегіями захисту, придушення та витіснення). Результат цього процесу обумовлює характер світогляду: від гармонійного, оптимістичного до похмуро-песимістичного, стурбовано-трагедійного.

життя конкретної людини. Проте жодна світоглядна система не існує поза межами особистості. Так само, окрім загальних, типових рис, світогляд кожної епохи включає в себе множину індивідуальних його варіацій. Кожна людина чи соціальна група відіграє безліч соціальних ролей, має різні, інколи кардинально відмінні, життєві цілі і орієнтири, уявлення про світ і критерії ставлення до нього. Проте в усьому різноманітті варіантів світоглядів, можливо виявити ряд спільних рис, градацій і укрупнень, що лежать в основі сприйняття буття в ту чи іншу епоху.

За ступенем та чіткістю самосвідомості світогляд поділяється на життєво-практичний, тобто здоровий глузд, та теоретичний, різновидом якого і є філософія. Чим солідніший запас знань, тим серйознішу опору отримує той чи інший світогляд.

Здоровий глузд закарбовується в афоризмах життєвої мудрості, повір'ях, звичаях, як максимах духовного життя народу, що «спокон віку» вважалися дієвими при вирішенні життєвих проблем. Він породжує життєво-практичний рівень освоєння дійсності, що не відзначається чіткістю, продуманістю, систематичністю та обґрунтованістю. Емоції тут можуть взяти гору над розумом. Тому для вирішення глобальних питань діяльності людства потрібний вищий – теоретичний рівень світосприйняття, в основі якого лежить певний категоріальний апарат і логічні процедури доведень та обґрунтувань.

Кожна історична епоха характеризується певним світоглядом, що є втіленням наявного рівня інтелектуального освоєння світу і його емоційного сприйняття, уявлення про призначення людини та сенс її життя. У процесі суспільного розвитку деякі установки можуть зникати, втрачати свою актуальність, а інші – змінюються, трансформуються та поступово вплітаються у загальний «візерунок» світогляду епохи. Зміна ж усієї системи світоглядних поглядів не відбувається одразу. Це складний, тривалий та болючий процес⁶, що відбувається відносно рідко - здебільшого в переломні моменти в історії людства. Нинішній період є саме таким. У ХХІ ст. мають місце не лише докорінні і радикальні зміни у науковому знанні, а й формуються нові світоглядні установки, що стосуються як наукової, так і інших областей духовного життя людства. У основі світоглядного «міксту», що лише твориться, лежать розробки ірраціональної філософії, новітні відкриття у атомній фізиці, космічних розвідках, синергетиці, глибинній психології (особливо дослідження несвідомих структур психіки) і ін. Людина відчуває себе «іншою» у «новому» світі, що став більшим, різноманітнішим, складнішим, і з яким

⁶ Згадаємо трагічні долі передвісників краху існуючої світоглядної системи Сократа (його обвинувачення ґрунтувалося на тому, що він не шанував богів та традиційного устрою життя. З позицій філософського розсуду, представленого стихійною діалектикою, філософ підірвав основи міфологічного світогляду) та Д.Бруно (його наукові дослідження не відповідали існуючим поглядам на будову всесвіту, місце Землі по відношенню до інших планет. Нові знання суперечили офіційній догматиці Католицької церкви, руйнуючи тим самим опори релігійного світогляду. Доля кожного з них стала прикладом складності відмови від існуючої картини світу та уявлень і ідеалів з нею пов'язаних.

вона має встановити зв'язок.

Поява ранніх типів світогляду пов'язана з процесом формування першої стійкої людської спільноти – родової общини. Її виникнення дало поштовхом і духовному розвитку: здобувалися перші знання про світ, про закони природи, карбувалися уявлення про людину як органічну частину Космосу. З цього часу йде процес накопичення знань, практичних навиків, творяться цінності, формуються механізми регуляції відносин у колективі. По мірі розвитку суспільства еволюціонував світогляд, стаючи більш широким, складним та досконалим. До його інтелектуальної складової доєднуються емоційний та психічний компоненти, утворюючи все більш складні форми світогляду. Найбільш вивченими та значимими для розвитку культури людства є міф, релігія та філософія.

Міф та релігія є історично першими формами світогляду усіх народів, що передували філософії та науці. Проте довгий час вони залишалися поза межами дослідження вчених через їх «не теоретичний» характер. У ХІХ ст. з'являються комплексні дослідження (Дж. Фрезера, О.Ф. Лосева, Е.Тайлора) у яких долається уявлення про міф та ранні форми релігії як гносеологічну «похибку» свідомості чи компенсаторний механізм психіки, що «заклинає» ворожі сили, перетворюючи природу на світ свого буття. Та не лише страх та здивування є причинами появи міфу. Уся сила народної фантазії предстала у невимовному розмаїтті міфічних образів, намагаючись пояснити світ. У міфотворчості втілена природне бажання досягнути суть природних явищ, осмислити витoki людського існування, виявити сенс життя та суспільних відносин. На відміну від народної легенди, саги чи билини, у яких йдеться про певну історичну подію, міф є своєрідним поясненням явищ природи чи суспільства. В цьому смислі міф не є початковою формою знань, а являє собою особливий поетизований вид світогляду, що є відповідним існуючій моделі світу, у якій пояснення вибудовуються на фантастичних уявленнях, породжених первісним світовідчуттям, а не на причинно-наслідкових зв'язках.

Першим дійшов висновку про те, що міф є стадією розвитку свідомості, яка відповідає певній історичній добі, французький культуролог Л.Леві-Брюль. Він спирався на плідну думку німецького філософа Ф.Шеллінга про міф як продукт народної творчості. Г. Гегель визначав міф як одну з найпростіших форм пізнання істини. Продовжуючи ці ідеї, вже на початку нашого століття німецький мислитель Е.Кассіерер спробував досягнути світ "зсередини" відповідно до його власних законів розвитку, змінивши тим самим уявлення про міф.

Міф (від гр. μῦθος - мова, сказання) – це перша форма духовної культури людства, в якій поєдналися елементи знань, вірувань, мистецтва, філософії. Уявлення людей про навколишній світ, які фіксувалися в міфах, передавалися наступним поколінням і забезпечували спадкоємність культурного розвитку. Вони були «істиною», що розповідалася (прикладом є

«Іліада» та «Одіссея», які століттями передавалися з вуст в уста, перш ніж були записані Гомером⁷) і не потребувала жодних пояснень, доказів та обґрунтувань. Адже міф мислився як «скарбниця», що зберігала цінні надбання практичного досвіду предків. Раціоналізація ж міфу проторувала шлях філософії⁸.

Міф, притаманним лише йому способом, регламентував життя суспільства, утверджуючи єдність природного і соціального устрою та психічну монолітність первісного колективу. Для міфологічного світогляду характерним є **усвідомлення роду як колективної особи**, переконаної у наявності спільного предка — тотема. Спочатку такими прародителями вважалися тварини, рослини та навіть каміння, а на стадії розпаду родової общини у якості родового тотему виступали «культурні герої» (наприклад, Гільгамеш, Ману, Паньгу). За умов тогочасного суспільства тотемні вірування виявились надзвичайно практичними, через те, що єднали індивідів у родову цілісність, забезпечуючи тим самим можливість виживання у складних природних умовах. Проте це означало й неможливість існування індивідуальної свідомості, яка повністю ототожнювалася з колективною. «Я є Вони» – така формула міфу.

Так само неподільною у міфі є й картина світу – усі її елементи злиті в єдиному синкретичному уявленні про явища природи і суспільне життя. Природа розуміється через аналогію з родовим суспільством, «олюднюється», а її частини виявляються «спорідненими» (родовий соціоморфізм). Кожний елемент міфопоетичної картини світу ставав доступним, зрозумілим і близьким члену родової общини тільки через зближення із власними переживаннями. Будь-яке явище мислилося в термінах людського досвіду (так, дощ починав «плакати», ріка «бігти», а хуртовина «завивати» і ін.), набуваючи непритаманних йому вимірів (гілозоїзм). Ототожнення природних сил з людськими емоціями (антропоморфізм) породили уявлення про одухотвореність усього суцього (анімізм, панпсихізм).

Для анімістичної картини буття характерною є суцільна нероздільність

⁷ Про некритичне ставлення до досвіду предків вказує і так зване «Гомерівське питання». Попри значну кількість неточностей, повторів та протиріч у тексті обох поем, в античну епоху у авторстві Гомера ніхто не сумнівався. Адже й сам автор у еллінів асоціювався з «золотим віком»: його вважали величним поетом давнини, часто цитували, на його роботах ґрунтувалася уся система освіти. Першим критиком Гомера був Зоїл (IV ст. до н.е), який помітив різницю стилів у написанні обох поем та припустив думку про їх різне авторство. Проте підтримки ця критика в античному суспільстві не мала.

Значно змінюється ситуація у Новий час, коли ряд вчених (Дж. Віко, Ф.А. Вольф, І.В.А Кірхгофф, Дж.Грот) висловлюють недовіру історичності постаті Гомера і піддають критиці авторство обох поем.

У середині ХХст., у майже сторічній «гомерівській дискусії» намітився компроміс. У поемах було визнано єдину композиційну єдність і виокремлено різночасові вставки, що вказує на авторську художню обробку матеріалу, який раніше мав характер усної народної творчості. Проте питання стосовно авторства і того, чи існував поет Гомер насправді, чи був прекрасним образом минулого, що втілювався давніми греками у його постаті, залишається відкритим.

⁸ Цей період К.Ясперс називає «Осьовим часом» і датує 800 по 200рр. до н.е.

об'єктивного і суб'єктивного. Міфологічне мислення не відокремлює людського від природного, уявного від реального, чуттєвого від надчуттєвого, образ речі від самої речі, що породжує віру у суцільну детермінованість предметів та явищ, їх єдність одне з одним через низку проміжних взаємозв'язків. Саме в межах такого ставлення до світу отримує пояснення формула магії «pars pro toto» - ототожнення особливостей цілого зі специфічними рисами його частин. Ім'я, пасмо волосся, символічне зображення і навіть тінь вважалися двійником чи «замісником» свого власника, через котрий могли здійснюватися магичні маніпуляції⁹.

Особливим чином у міфологічній свідомості уявляються простір і час. У міфопоетичній моделі світу вони утворюють єдиний вимір (хронотоп), що існує «тут і зараз», повністю охоплюючи собою всесвіт. Простір уявляється оживленим, одухотвореним і якісно однорідним, наповненим речами і явищами, що його конституують. На сприйняття часу значно вплинули тотемні вірування. Міфологічний світогляд значною мірою обернений у минуле, адже тотемний предок виступав як ідеал діяльності. В Давній Греції дану специфіку розуміння історичного часу визначали як «задкування вперед» - йти вперед, будучи оберненим у майбутнє спиною, оскільки очі жадали славного минулого, «золотого віку» - ретроспективного суспільного ідеалу. Ця обставина допомагає зрозуміти силу традиції, а як наслідок — панування циклічної моделі історичного часу.

Усвідомлення факту поділу світу на світ речей та світ антропоморфних істот означало початок розпаду міфу. Проте міфологічна свідомість не припиняє свого існування з появою релігійних уявлень і навіть раціональних форм осягнення світу, таких як філософія та наука. Її елементи присутні у життєво-практичному світогляді, у якому логіка, як відображення причинно-наслідкових зв'язків у світі, поступається місцем емоційному його осягненню. Попри втрату онтологічного статусу як системотворчої одиниці, що століттями визначала життя суспільства, у сучасному світі міф продовжує впливати на нього зі скритих рівнів психіки кожного його члена. Як явище свідомості, міф еволюціонує разом з розвитком культури і суспільства, а новітні інформаційні технології визначають способи масової трансляції міфологічних установок. Нині відбувається перехід від первісного нерелексивно-чуттєвого міфу до розвиненої, раціонально сконструйованої міфологічної сучасності. Так, сучасний міф є вторинним по відношенню до архаїчного міфу, компенсаторним механізмом психіки, неоміфологізмом.

Як соціо-культурне явище, міф виринає з давнини віків і являє себе як туга за прекрасним минулим, в якому людина жила у гармонії з природою,

⁹ Так давні єгиптяни для боротьби з ворогами використовували прийоми магії, плавлячи у «полум'ї богині Сохмет» їх зображення-статуетки з воску. Особливе значення у єгиптян мало і ім'я. Знання справжнього імені відкривало можливість впливати на його носія. У міфі про богиню Ісиду розповідається про перемогу на суді, де її опонентом був сам Ра. Успіх Ісиди забезпечило знання тайного імені Ра, на яке вона магичного діяла, тим самим змушуючи виконувати її вказівки.

У Ісламі Аллах має дев'яносто дев'ять імен, а соте є таємним. Ідея о божественних іменах присутня і в християнській релігійній традиції (її осмислювали Діонісій Ареополіт, Г.Палама, Г.Нісський і ін.

колективом та власною сутністю. Неоміфологізм є захисною реакцією культурної свідомості на кризові явища суспільства, глобальні проблеми людства та науково-технічний прогрес, що породжує відчуття тотальної незавершеності уявлення про світ. Подібно Сократу, сучасна людина, «тонучі» у вирі безкінечних наукових відкриттів та безмежному потоці інформації, «знає, що нічого не знає». Попри те, що це незнання є вченим, заснованим на глобальній всюдоступності інформації, об'єм якої зростає з кожним днем, світ стає все більш невідомим, незрозумілим, складним і, в кінцевому підсумку, «чужим» для людини. Свідомість шукає прихистку, тікаючи від реальності в ідеалізований світ, у якому можлива ілюзорна реалізація соціальних та культурних потреб.

Таким захисним виміром, що характеризується цілісністю та структурною упорядкованістю, для свідомості виявляється сучасний міф, який, проте, конструюється на основі наукової та суспільної думки. У ньому стає можливим вихід з реальності у світ образів та смислів, що «перестворюють» буття, яке знов набуває рис первісної доступності і цілісності. Так, у ХХ ст міф стає одним з головних напрямів культурної ментальності. Міфологічні образи та сюжети актуалізуються у художній літературі, мистецтві (зображальному мистецтві, кінематографі, музиці і ін.)¹⁰, політиці (у формі політичного міфу) та різного роду ідеологіях, що впливають на масову свідомість. Сучасними теоретиками міф розглядається як основа для розвитку наукового знання (К.Хюбнер, П.Фейерабенд), філософії (Г.Франкфорт, Дж.Уілсон), літературної творчості (П.Я.Пропп, О.М.Фрейденберг) і ін.

Отже, міф не є чимось пережитим і відкинутим, як утопія чи нереальна фантазія. Він є постійно присутньою реальністю, «заднім фоном», що проступає крізь усі виміри життя та досвіду людства. Більш того, багато вчених (К.Г. Юнг, Дж. Кембел, Р.Барт, М. Хоркхаймер і ін.) вважають, що розуміння міфу як історичного етапу еволюції людської самосвідомості є надзвичайно значимим. Адже саме у міфі «кодовано» глибинний потенціал психіки, що таїть у собі потужний заряд дальності.

Подальші дослідження міфологічної свідомості у цьому сенсі є актуальними не лише для філософії, а й для культурології, етнології, психології та навіть технічних наук в світлі активного розвитку ідеї «штучного розуму».

1.3. Навчальна дисципліна «Філософія», її зміст і призначення

Навчальна дисципліна «Філософія» призначена *формувати цілісне раціональне світобачення особистості*, реалізувати *світоглядну функцію*

¹⁰ Вчені вважають, що фентезі виконує функцію індивідуальної і групової терапії, яку в архаїчному суспільстві брав на себе міф. Тому не випадково цей жанр має сьогодні мільйони шанувальників по усьому світі. А кінокритики доводять, що чим більше у фільмі міфологічних сюжетів, тим більше в нього шансів стати культовим.

філософії.

Знання, набуті курсантами і студентами при вивченні курсу філософії, становлять основу культури мислення та вміння вести академічні дискусії. У вимірі гуманістичного змісту філософії важливо, що її тексти несуть, разом із поняттями, досвід учинків і *переконань*. Не кожній людині дано, засвоївши ідеї та положення філософії, створити власний концептуальний досвід. Проте філософія є **обов'язковою дисципліною** для кожного здобувача вищої освіти, оскільки забезпечує перетворення стихійних уявлень про людину та світ на систему засвоюваного соціального досвіду, на *академічні й ціннісні позиції*.

Притаманна філософії функція *культури мислення* поєднана з *виховною* та реалізується разом із нею в навчальному курсі.

Специфіка вивчення філософії пов'язана з визначною роллю здатності бачити в одній речі властивості подібних їй речей, узагальнювати. Філософія потребує вдосконалення аналітичних умінь та підведення одиничних явищ під загальноприйняті поняття.

Суттєве значення має *прогностична* функція філософії, оскільки явища і процеси передбачуються на основі встановлення й аналізу закономірностей. Філософія скерована до **найбільш загальних законів природи, суспільства і мислення**. Закон у даному розумінні є необхідний, усталений, об'єктивний зв'язок між явищами та процесами дійсності. Пошук таких зв'язків реалізує *пізнавальну (когнітивну) функцію* філософії, а відтак – основний смисл даної навчальної дисципліни.

Філософія концентрує типи раціональності, що забезпечують розвиток і спадковість культурної традиції, виконує *методологічну функцію* стосовно науково-теоретичних розвідок і досліджень. Навчальна дисципліна подібним чином впливає на становлення й структурування мислення здобувачів освіти. Її місія – *поглиблювати розуміння речей*.

Однак, – здавалося б, парадоксально, – філософування ґрунтується на естетичному почутті¹¹ здивованості та хвилювання. Подібні непрості почуття викликає, приміром, велич і краса природи, і в них коріниться пізнавальна потреба. Естетична функція філософії реалізується й навчальним її курсом.

Курс філософії, викладений у підручнику, обіймає основи теоретичної та практичної філософії. Теоретична – це сфера філософської культури, яка прагне з'ясувати об'єктивні закономірності реального світу й орієнтується на об'єктивне знання включаючи ті реалії, які стосуються людини – свідомості, мислення, пізнання. Практична філософія – це сфера осмислення ціннісних орієнтирів людини та життєдіяльності суспільства, почуттів та устремлінь, духовної практики людства, людської діяльності в сфері суспільного життя, науки, техніки; з основними категоріями етики й естетики.

Напевне, ви звернули увагу, що відомості про навчальну дисципліну «Філософія» і вимоги до вивчення даного курсу розміщені після висвітлення специфіки філософії як теоретичної діяльності та світоглядної культури. Така

¹¹ Від грецького *αἴσθησις* – чуттєве сприйняття, чуттєве пізнання

розстановка акцентів надає змогу тим, хто навчається, принаймні в першому наближенні зорієнтуватись щодо характеру пізнання, навчання, аналізу тих чи інших питань.

Філософствування – справа небагатьох людей. Якщо в добу класичної древності філософія була єдиним раціональним поясненням світу, то у Новий час філософська раціональність суттєво доповнюється науковою, а в новітню добу наука домінує в якості світогляду. Древня філософія несла відбиток міфології й водночас складала теоретичні підвалини цивілізаційної практики. Сучасність у філософській культурі знов-таки пов'язана з синтезом знання, з інтеграцією практик культурного буття. Філософія сполучається з наукою або тяжіє до мистецтва, надихається релігійною свідомістю чи навертає до міфу. У неї приходять люди різних інших професій, насамперед науковці. Все це вказує на необхідність при вивченні філософії мислити її в контексті діяльності та культури людей. Розмисли та висловлювання у навчальній дискусії або при виконанні творчого завдання мають спиратись на знання й соціальний досвід із різних сфер людської діяльності.

Але широкі зв'язки філософії не зменшують унікальності її духовно-інтелектуального змісту. Сам по собі він не може бути переданий у культурі. Ідеї та положення філософії вивчаються та освоюються в якості абстракцій, понятійних структур, ключів до власного теоретичного досвіду. Якщо такий досвід з'являється і є відносно самостійним, це означає, що курс філософії дуже успішно пройдений. В основному навчальна дисципліна вимагає знання та застосування філософських положень у навчальній і надалі – у фаховій діяльності здобувачів вищої освіти.

Контрольні питання:

1. Розкрийте зміст структури світогляду як системи суб'єктно-об'єктного відношення. Чому ототожнення світогляду та знання є хибним?
2. Дайте визначення понять «світосприйняття», «світорозуміння», «світогляд» та встановіть взаємозв'язок між ними.
3. У чому полягає пізнавальна функція здорового глузду і слабкість життєво-практичного світогляду у вирішенні глобальних проблем людства?
4. Простежте генезис поняття «світогляд» в філософії.
5. Прочитайте будь-який міф. Проаналізуйте його як ранню форму духовної культури людства. Які явища духу у ньому «кодовано»?
6. З чим пов'язана нескороминуща актуальність міфологічного світогляду? У який спосіб пов'язані первісний і сучасний міф?

РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМА БУТТЯ У ФІЛОСОФІЇ

- Категорія буття. Онтологія.
- Генеза категорії буття, її світоглядний зміст і розвиток.
- Рівні та форми виявлення буття.
- Поняття простору та часу.

2.1. Категорія буття. Онтологія.

Проблема буття є однією з найдавніших тем філософських роздумів і досліджень. «Чому взагалі є суще, а не навпаки-ніщо?» - це запитання М.Хайдеггер, один із найавторитетніших філософів ХХ ст., вважав основним питанням метафізики як науки про фундаментальні основи всього сущого.

З ХVІІІ ст. розділ філософського знання, пов'язаний із дослідженням буття, отримав назву «онтологія» (від давньогрецького «онтос» - буття, сутнє). У сучасній філософії метафізику та онтологію найчастіше розділяють у такий спосіб: онтологія вивчає прояви буття, те, яким воно постає перед людиною та осмислюється нею, а метафізика шукає корені буття; умовно кажучи, онтологія ставить питання "Яким та як є буття?", а метафізика - "Чому та що є буття?". Внаслідок цього проблематика онтології ніби перебуває на перехресті дисциплін: антропологія - онтологія - епістемологія (або гносеологія).

Проблема буття – це проблема сутності всього існуючого, а також – проблема єдності світу як цілого, тобто буття постає як абстракція гранично високого рівня. Усвідомити, що таке буття, "схопити" його змістовий центр у думці надзвичайно важко. Навіть послідовно продумати, який зміст несе проста зв'язка "є", що ми її вживаємо майже в усіх наших судженнях, настільки непросто, що з цього приводу існують різні підходи та тлумачення.

Отже, у самому понятті буття прихований певний парадокс: це давнє, а тому й дуже широко вживане поняття, а з іншого боку, воно настільки складне, що майже не піддається повному охопленню. Фундаментальність проблеми буття для філософії пов'язана насамперед із тим, що філософія виконує функцію людського світоорієнтування, а буття – це найширше філософське поняття, і тому воно постає як граничний, цільовий, стратегічний людський орієнтир. Коли ж ми маємо справу з людським світоорієнтуванням, то повинні мати на увазі кілька принципово важливих його аспектів. Передусім орієнтири нашого життєвого самоутвердження повинні фіксувати певні виміри, прояви або характеристики світу, в якому ми перебуваємо. Поняття буття має фіксувати певні характеристики світу, а також і певні ознаки, за якими ми могли б відрізнити буття від небуття. У цьому аспекті ми, з одного боку, спираємося на дані сучасної науки про світобудову, з іншого боку, - на її історичний досвід, що засвідчує певну відносність наших уявлень про сутність, стани та форми проявів буття.

Крім того, у питанні про ознаки буття ми змушені виходити за межі науки, тому що саме це питання перебуває у залежності від розуміння і тлумачення сутнісних коренів буття. Цей вихід здійснюється у сфери філософії, метафізики та теології.

Умовою визначення буття як гранично широкої категорії є зіставлення його з небуттям. Але в реальному життєвому досвіді ми ніде й ніколи безпосередньо не стикаємося із небуттям як таким. Коли зникають певні матеріальні речі, змінюються природні явища, вмирають живі істоти, ми розуміємо, що все це ще не є переходом у небуття, адже під час цього немає повного зникнення, а є лише перетворення певних форм та вимірів того, що існує, в інші форми та виміри. Отже, у такому розумінні й небуття, і всі матеріальні форми, що підлягають змінам, постають як відносні. Вони визначають не буття як таке, а лише його прояви. А для того, щоб визначити буття, слід було б знайти його не відносність, а абсолютні межі. З такими межами конкретні науки ніколи не стикаються хоча б тому, що для них і саме поняття буття не є предметом дослідження.

Коли філософія ставить питання про абсолютні межі буття, вона намагається вивести на рівень людського розуміння те, що не є предметом або елементом практичного та пізнавального досвідів. Тому тут починається та галузь знання і пізнання, яка дістала назву метафізики, тобто галузі знання, що перевершує фізику, перебуває понад фізикою.

Термін «метафізика» ввів у науку Андронік Родоський, який у 1 ст до Р.Х. при впорядкуванні кодексу праць Арістотеля, позначив рукопис, що доповнював фізику і змістовно завершував її терміном «мета та фізика» - дослівно, те, що йде за фізикою. Термін, на перший погляд випадковий і майже механічний, виявився дуже влучним, бо його, крім того, перекладають ще і як «над фізичне», «понад фізичне». М. Хайдеггер, коментуючи деякі міркування Арістотеля, визначав метафізику як науку про «суще у самому суцшому», а філософію - як тлумачення такого «останнього суцшого», як узгодження такого тлумачення з усім комплексом наших знань та уявлень. Філософія у такому підході постає як теорія, що поєднує знання про реальне та позамежне, про часткове та всезагальне. Певна річ, що в такому разі тлумачення, дослідження, розуміння буття є для філософії її змістовим та смисловим епіцентром. Філософія повинна виводити всі свої теми, проблеми та міркування на певну граничну межу – межу буття та небуття, тобто визначати, за яких обставин певна річ може бути саме такою, за яких вона неминуче втрачає свою внутрішню якість, свою специфікацію. Зрозуміло знову-таки, що зробити це можна, лише розглядаючи кожну річ як фрагмент світової цілості, тобто крізь призму поняття буття.

Отже, можна сказати, що філософом є той, хто виводить кожну річ на рівень її розгляду з позиції світового цілого або з позиції зіставлення буття та небуття. Життєві орієнтири, якими користується людина, лише тоді можуть бути надійними, коли вони є не скороминущими, не частковими, а

фундаментальними за значенням, обсягом та концентрацією наших знань і прагнень. Оскільки філософське розуміння буття відповідає усім названим вимогам, воно й постає водночас і фундаментальним, і універсальним, і цільовим орієнтиром для людини.

Усі названі характеристики поняття буття перетворюють його і на чинник сенсоутворення у людській свідомості. Справді, якщо це поняття охоплює всі аспекти людського знання та досвіду, воно водночас і концентрує, об'єднує, а тому надає всьому певного кінцевого спрямування, що для свідомості постає у статусі отримання певного сенсу. У зв'язку з цим розкриваються людські виміри проблеми буття: буття постає як універсальна цінність.

Зазначений аспект проблеми буття досить очевидно постає у рамках релігійної свідомості та теології: У більшості розвинених релігій основною життєвою метою людини постає або досягнення вищого буття, або його збереження від небуття та руйнування. Наприклад, у релігійному напрямі індійського джайнізму запорукою спасіння людської душі та досягнення стану блаженства постає ненасильство, незаподіяння шкоди будь-якому життю. У християнстві вважається, що людина своєю вірою та непохитним бажанням позбутися гріха може врятувати не лише себе та свою душу, а й змінити стан усієї природи, сприяти переходу її до існування у стані гармонійного та нічим не ушкодженого буття. Це релігійно-теологічне прозріння у ХХ ст. набуло загальнопоширеного визнання: загрозлива екологічна ситуація, що стала наслідком науково-технічного поступу, наблизила людство до загибелі та до розуміння саме такої міри відповідальності – відповідальності людини за стан буття взагалі. Людина, отже, опинилася віч-на-віч із буттям; і змушена ставитись до буття не лише як до абстракції: а як до реального складника своєї життєдіяльності. Звичайно, що за таких обставин людина вже не може задовольнитися надто туманними уявленнями про буття. З'явилась необхідність визначити більш однозначно, що можна вважати підвалинами буття та яким чином людина з ними пов'язана.

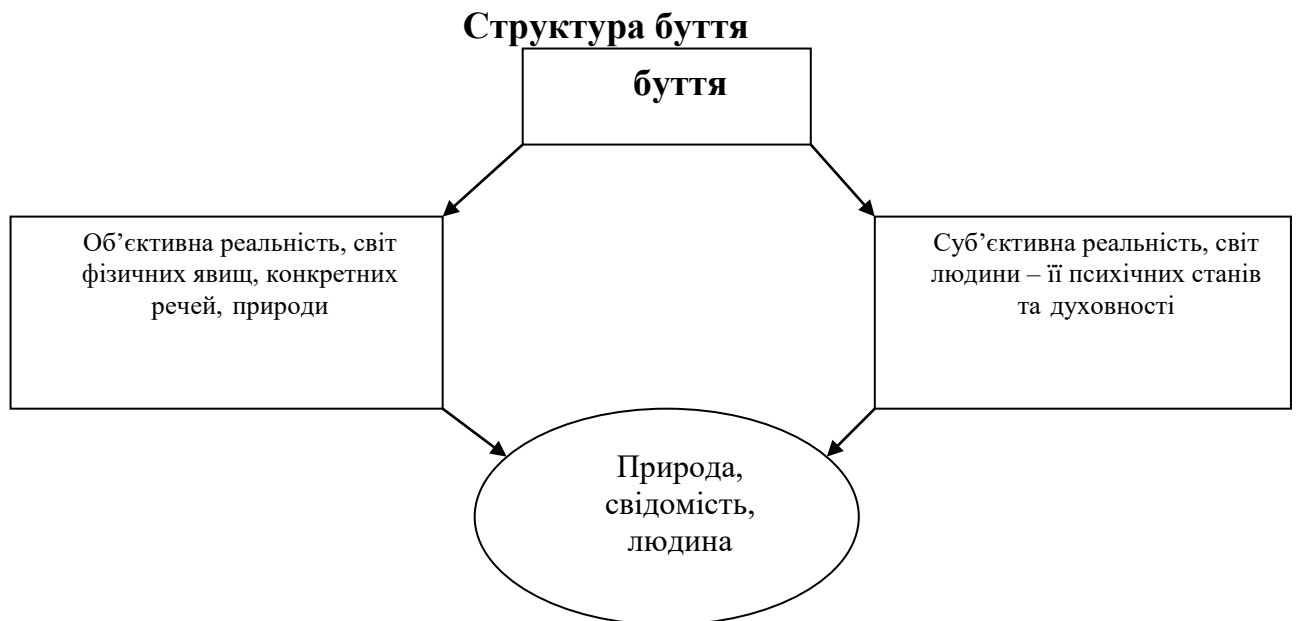
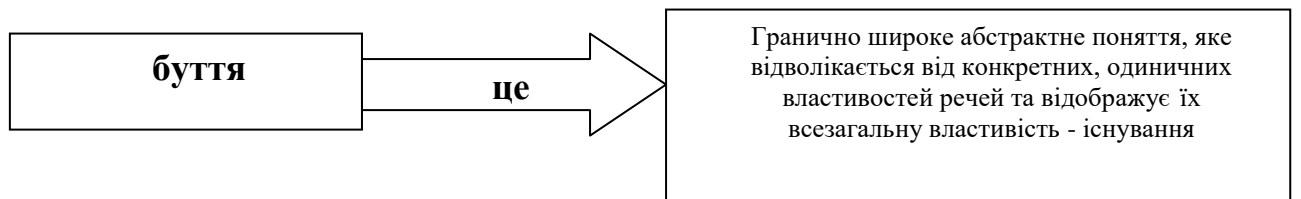
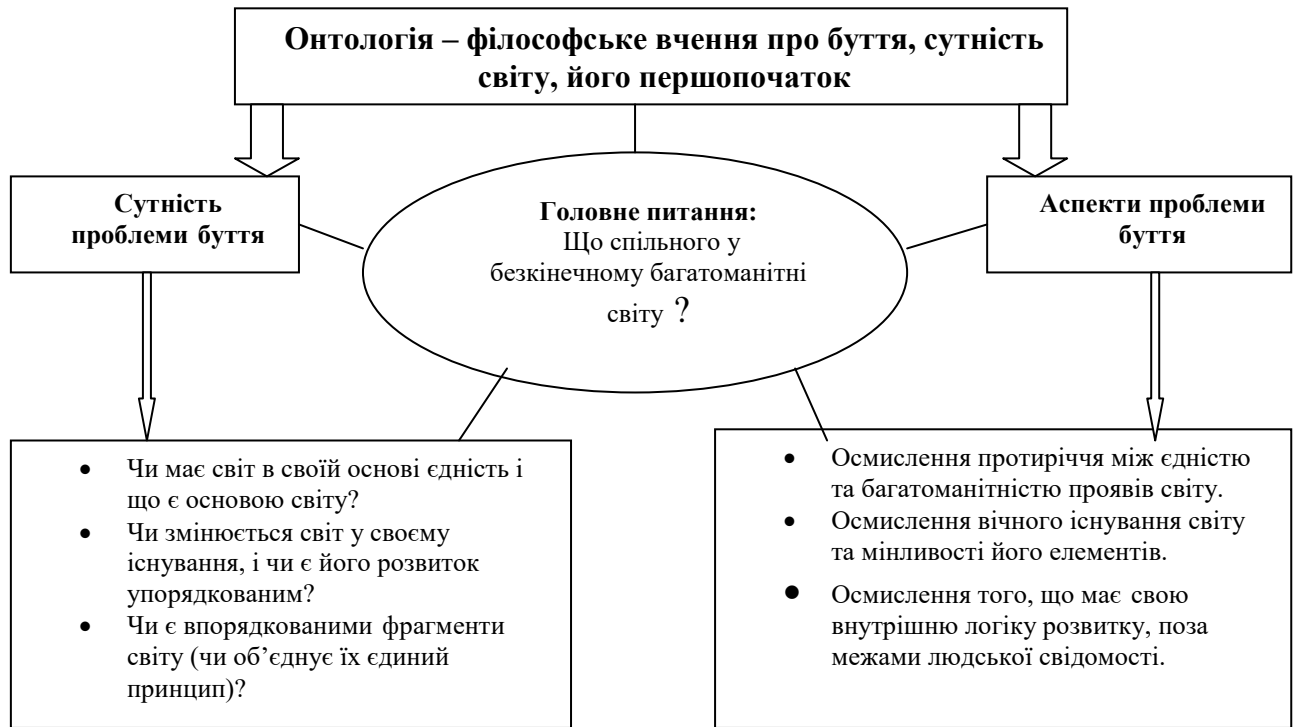
Звернемося ще до одного важливого аспекту в людському вимірі буття. Річ у тім, що для людини питання про буття органічно поєднане з питанням про смерть. Врешті-решт, із небуттям людина реально стикається через факт смерті. Тілесно, фізично людина, коли вмирає, вступає у світовий колообіг речовини та енергії. Але людське буття, як вже зазначалося, не зводиться до життя організму. Куди зникає саме те, у чому концентрується людський початок буття? Що залишається від людини після закінчення її фізичного існування? З давніх часів люди спрощували тезу, відповідно до якої ніщо в цьому світі не виникає з нічого (таке, як відомо, можливе лише в акті божественного творення світу) і не зникає без наслідків. Отже, і те основне, що становить центр і зосередження буття людини людиною, також не може зникнути безслідно. Факт смерті, її усвідомлення, осмислення змусив людину вже в давні часи замислитися

над проблемами буття та небуття і зрозуміти ці проблеми як свої глибинні, вихідні, поза якими для людини навряд чи можливе свідоме регулювання своєї життєдіяльності.

Ці проблеми настільки важливі і фундаментальні, що деякі культурологи вважають: культуротворення починається лише після того, коли здійснюється свідоме поховання людини, тобто коли смерть усвідомлюється як явище надзвичайне, особливе, а людина при цьому не зводиться до тілесного існування.

І справді, культуру неможливо створювати поза історичною зміною людських поколінь, окремих етносів і цивілізацій. У цьому плані культура постає як зосередження, концентрація людських способів утвердження у бутті, тому що, з одного боку, у культурі акумулюються людські досягнення, а з іншого - тому що культура існує як деяка неперервна тривалість у процесі розвитку історії, як певна сфера переборення часу та мінливості сущого. Культура тримається на людському зусиллі, і це є наочною демонстрацією того, що й людина перебуває в активному, дійовому ставленні до буття.

Проблема буття - це передусім проблема, що виникає і розкривається перед нами в гамлетівському окресленні: бути чи не бути? Що означає бути і як можна утриматися у бутті за мінливості та минущості будь-яких форм сущого? Чи може людина вважати себе чимсь особливим щодо цих процесів, чи може уникнути розпаду та зникнення у світових метаморфозах? Усі ці питання є із ряду вічних і фундаментальних.

2.2. Генеза категорії буття, її світоглядний зміст і розвиток.
Коли ми звертаємося до вивчення історико-філософських розв'язань

проблеми буття, то це не є простою даниною визнаним світовим авторитетам. Історико-філософський процес визначає рух думки в напрямі поглиблення розуміння певних явищ, їх чіткішого і деталізованішого окреслення та повнішого охоплення.

Найпершою умовою розуміння буття є вироблення категорії «усе». Якщо дійсність постає перед нами через серію локальних фрагментів, які невідомо де та як починаються, невідомо куди зникають та невідомо, як між собою поєднуються, то схопити реальність у статусі буття неможливо. З іншого боку, як уже зазначено, будь-яка визначеність потребує позначення меж. «Усе» межує з «нічим», тому перші визначення буття йдуть через зіставлення та використання саме цих категорій. Ще в гімнах індійських «Вед» та у гномах (загальнозначимих висловах) давньогрецьких мудреців (софістів), поетів, політичних діячів загальнозначущі сентенції формулювались так: «Усе моє - зі мною», «Нічого понад міру», «Все обдумуй задалегідь». Але в усіх цих випадках можна вести розмову лише про початкові, зародкові форми названих термінів як категорій.

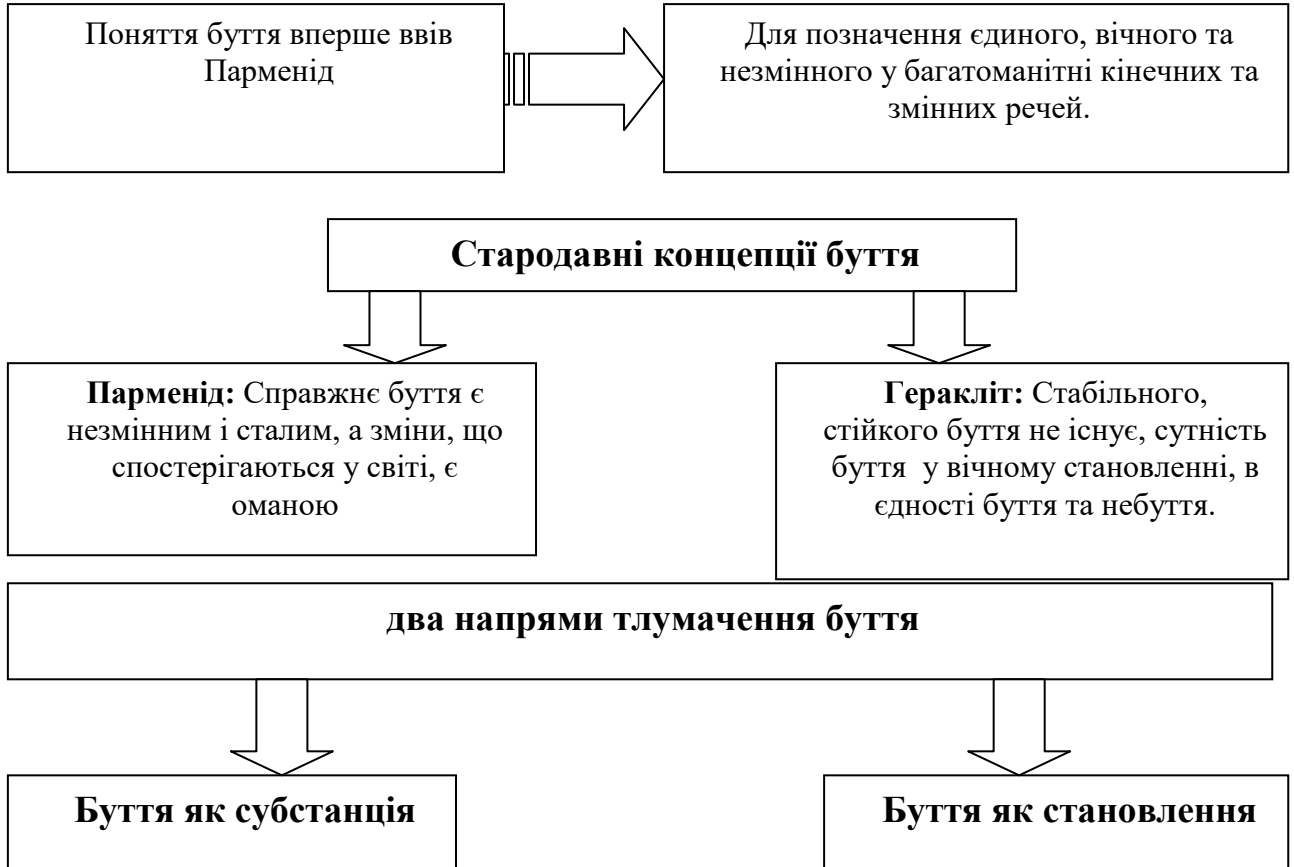
Виразнішу форму категоріальних визначень ці терміни набули в давньогрецькій натурфілософії. Зокрема, Фалес Мілетський стверджував, що «усе утворюється з води» (або «усе народжується з води»). Але натурфілософія пішла далі в розробленні зазначених термінів, висунувши поняття «першого початку всього» («архее»). Цим самим засвідчувалось, що в самому бутті вже вирізняли щось стійке, стале, незмінне, на відміну від нестійкого, мінливого, такого, що зникає. Стале з тих часів ототожнювали з буттям як таким, а мінливе поставало в якості образів його з'явлень. Саме таке тлумачення буття знаходимо в судженнях Парменіда, якому належить заслуга введення у філософський та науковий обіг поняття «буття»: «Те, що висловлюється та мислиться, повинно бути сущим, бо ж є буття, а ніщо не є...» За Парменідом, ніщо неможливо помислити, бо самим актом мислення ми переводимо все, що мислимо, у ранг буття (принаймні - буття у думці). Звідси впливають тези філософа про те, що саме буття є абсолютно самодостатнє для себе і незмінне. Те, що ми сприймаємо як змінне та нестале, є результатом не істинного бачення та розуміння, а лише людської гадки, людського вважання. Важливим моментом у судженнях Парменіда є те, що він розглядає буття в єдності з мисленням та розумінням. Але найпліднішою виявилась думка Парменіда про самототожність і незмінність істинного буття. Цю думку підхопили Демокріт, Платон, Анаксагор, Арістотель а далі вона стала загальноновизнаною у добу Середньовіччя.

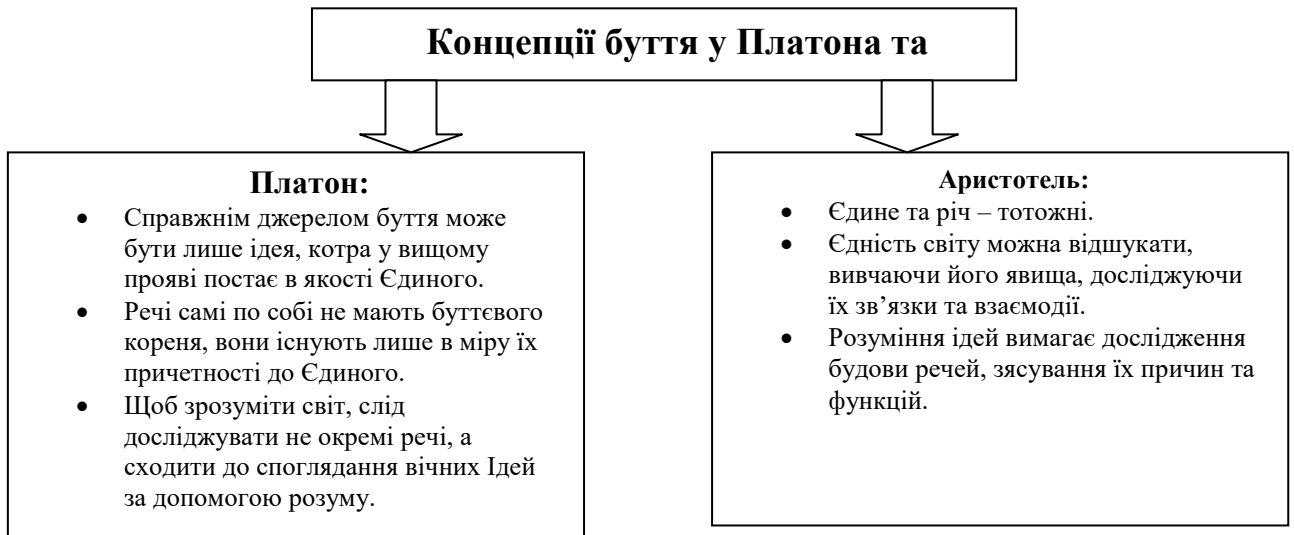
Грецькі філософи міркували саме так тому, що, на їх думку, внутрішня нестійкість буття спричинила б можливість зникнення світу або виникнення чогось із нічого. В обох випадках, на думку греків, із такого розуміння буття (як такого, що зникає та є нестійким) впливали б негативні моральні наслідки, оскільки тоді добро і зло постали би відносними.

Але найбільше розвинені концепції буття розробили Платон та Арістотель; ці концепції можна вважати провідними парадигмами (взірцями) розуміння буття і донині. За Платоном, справжнім джерелом буття може бути лише ідея, котра у вищому способі буття постає як Єдине. Воно є тотальне, вічне та незмінне. Всі ж речі та явища чуттєвого світу існують лише в міру їх причетності до Єдиного. Огже, речі самі по собі не мають у собі буттєвого кореня. Щоб зрозуміти їх, як і Космос узагалі, треба не стільки досліджувати речі, скільки, відштовхуючись від них, сходити до споглядання вічних ідей. За Арістотелем, річ та Єдине тотожні. Тому розуміння ідей, за Арістотелем, вимагає дослідження будови речей, з'ясування їх причин та функцій. Зазначений підхід, як це неважко зрозуміти, більш прийнятний для науки, ніж платонівська концепція.

Протилежну позицію у трактуванні буття займав Геракліт, який, до речі, за глибину і загадковість думок, які дуже часто висловлював в складних поняттях і образах, одержав прізвисько Темний. Першооснову світу він бачив в постійному русі, течії речей, змінах, які втілилися у його формулі «panta rhei» - «все тече» . На відміну від перших натурфілософів, які відшуковували сталу першоречовину, Геракліт визнавав лише змінність саму на себе. Вогонь для нього був втіленням самих перетворень. Постійна рухливість вогню трактувалась Гераклітом як вираз зміни світу взагалі.

Онтологічна проблематика в історії філософії, типи онтологій.

У Середні віки буття постає в окресленні абсолюту. Бог як абсолютне буття протистоїть світові, природі; за своїми якостями він вічний, незмінний, всеохоплюючий; він до того ж є запорукою того, що буття невмируще. Але парадоксальність середньовічного способу мислення полягає у тому, що самодостатній та абсолютний корінь буття може виявити себе лише через відносне, змінне, плінне. А тому буття тут розпадається на самодостатнє та породжене, перше та похідне, а весь світ постає в окресленні ієрархічної системи, просякнutoї енергетичними струменями, що несуть із собою буттєвість. Для того, щоб розрізнити стан первинного буття від буття як причетності, було введено розмежування понять субстанція та субсистенція. Субсистенція - це те буття, яке для свого існування не потребує нічого, тобто, це незмінне, вихідне буття, а субстанція окрім того включала у свій зміст і набуті ззовні якості, тобто це було буття як дещо конкретне, в єдності загальних та індивідуальних особливостей.

Важливим є також і те, що середньовічне уявлення про буття набуває антропоморфних та ціннісних забарвлень. Людина в цю добу стає центром світу вже внаслідок того, що вона поєднує у собі дух і тіло, буття істинне та створене. Якщо енергетика творення спрямована від Бога до людини, то енергетика оновлення світу має протилежне спрямування: від людини до Бога. При тому запорукою можливості останнього спрямування активності постає саме те, що в людині присутня «іскра Божа».

Отже, буття у Середньовіччі має тотальний, системний та ієрархізований порядок, а в його виявленні вирішальна роль належить активності, зокрема, людській. Обидва напрями енергетичної єдності світу поступово були оформлені в ідею про єдність у світобудові процесів еманції (творення, «виливання» божественної енергії) та еволюції – сходження від простого (зокрема, простих форм суцього) до складного та вищого.

Розуміння буття як системно-процесуального, енергетично-дійового

набуло свого завершення в епоху Нового часу. На перший план у розумінні буття тут виходить поняття субстанції, яке плідно й досить інтенсивно розробляли Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц та представники німецької класичної філософії. Саме це поняття – поняття субстанції, на думку Дж. Локка, було всеохоплюючим і поставало синонімом буття у його більшій конкретизації.

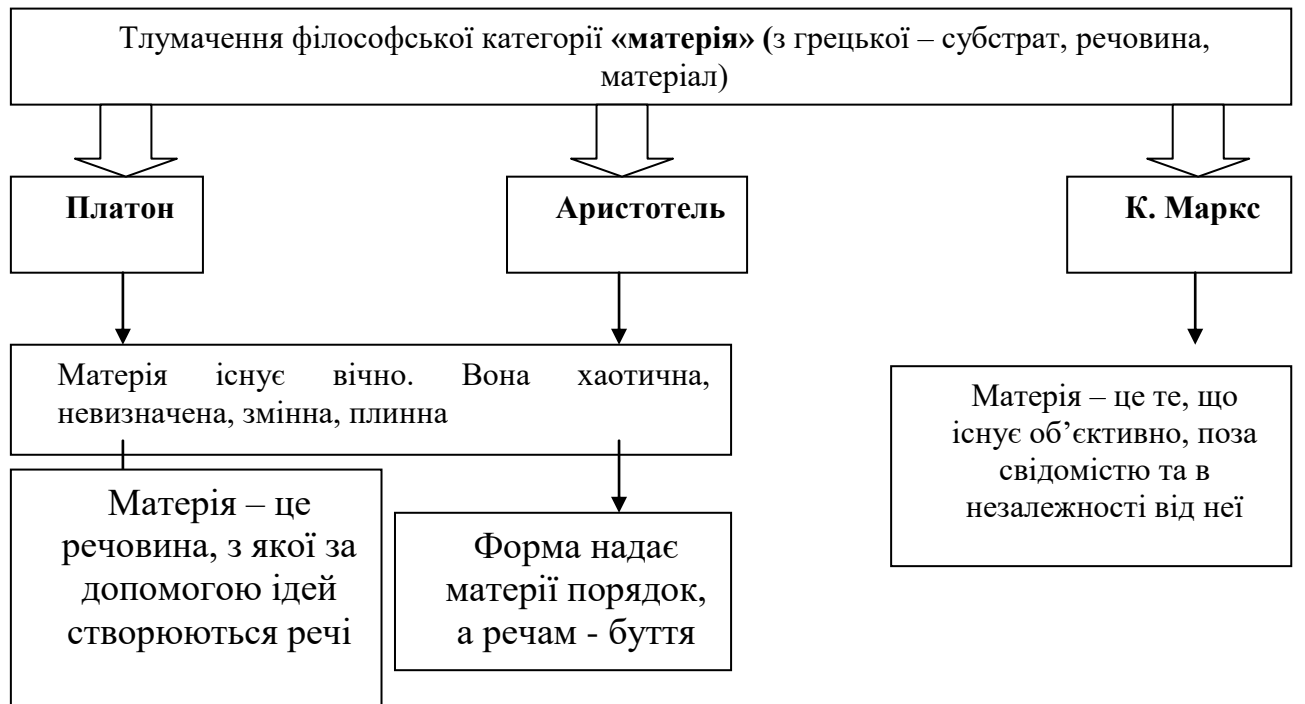
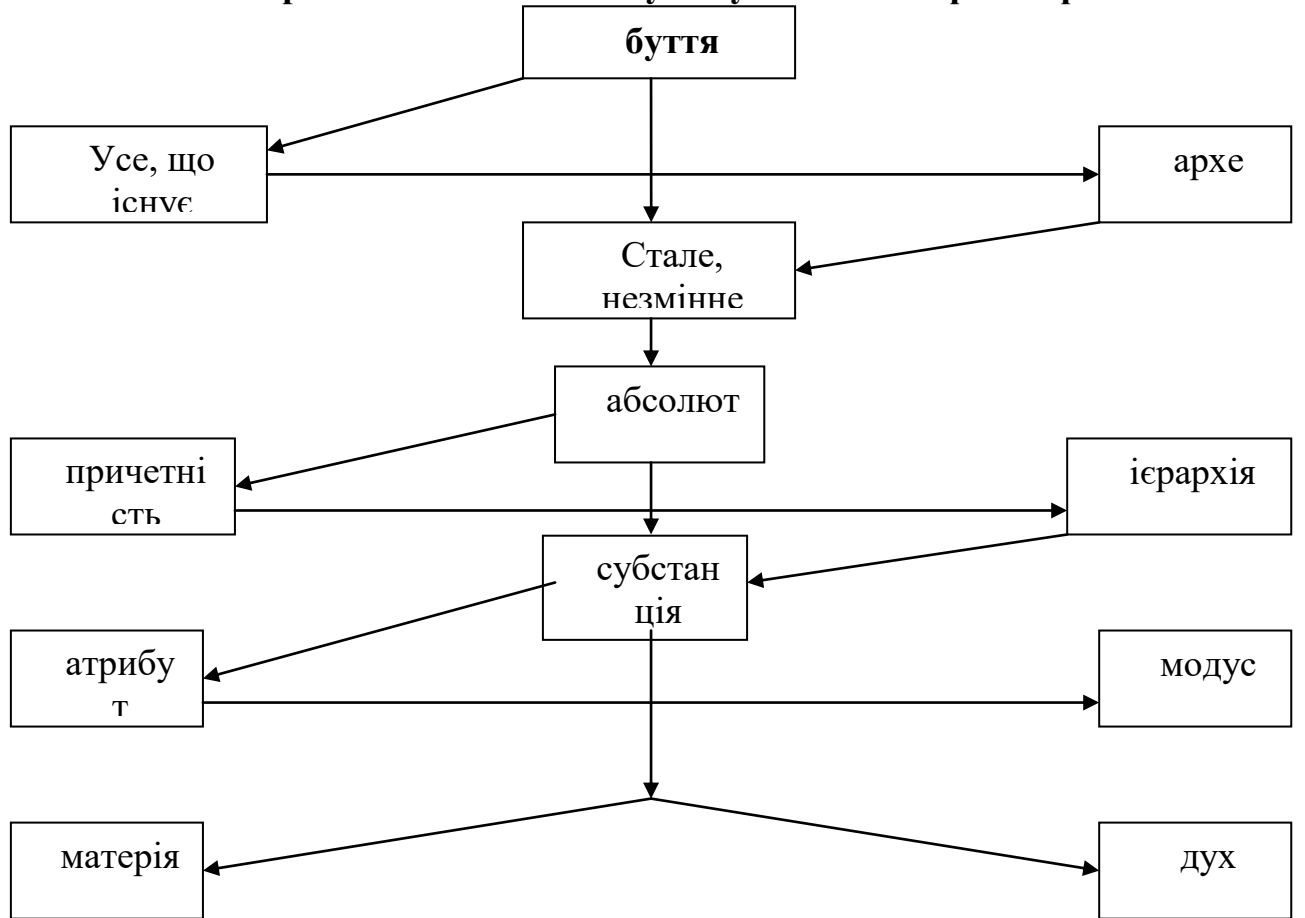
Субстанцію розглядали не лише самодостатньою, не лише такою, що позначає вихідний початок суцього, а такою, що пояснює всю розмаїтість мінливих форм реальності. Це досягалось співвідношенням, а точніше, співпідпорядкуванням понять «субстанція-атрибут-акциденція-модус». Під атрибутами субстанції розуміли її вихідні якісні характеристики, поза якими субстанція була неможлива.

Б. Спіноза відносив до атрибутів світової субстанції • протяжність і • мислення. Під • акциденцією розуміли мінливі стани прояву субстанції, під • модусами - • конкретні утворення: • речі, • явища, • стани реальності.

У німецькій класичній філософії атрибутами світової субстанції постали також активність, рух, індивідуація, розвиток. Загалом розроблення поняття субстанції у XVIII-XIX ст. наблизилось до наукової картини світу. Тому в цей час виявилось досить багато точок зіткнення між філософією та наукою. Буття-субстанція постала як багаторівнева, ієрархічно та системно впорядкована реальність, що існує завдяки органічному зв'язку внутрішнього та зовнішнього, необхідного та випадкового, суттєвого та другорядного, зв'язку, що інтегрально звершує світовий еволюційний процес.

Водночас розуміння субстанції наштовхнулось на невирішуваний конфлікт: виникли дві лінії у тлумаченні вихідної природи субстанції. Прихильники однієї лінії наполягали на тому, що основою світу, тобто субстанцією, може бути лише духовне. Ця лінія дістала назву ідеалізму, вона була певною формою продовження платонівської традиції. Прихильники другої лінії вважали субстанцією чуттєву сутність, або матерію. Ця лінія дістала назву •матеріалізму. Обидві лінії доводили своє сперечання до досить великої гостроти, але особливо воно загострилось тоді, коли філософська дискусія сплелася з політичними антагонізмами (середина XIX ст.). Тоді ж з'явилися філософи, які почали розуміти безперспективність протиставлення названих позицій у субстанціалізмі. З'являється некласична філософія, а з нею - і нове розуміння буття.

Категоріальне визначення буття у класичній філософії

Тлумачення проблеми буття та категорійний ряд онтології змінювалися в залежності від особливостей історико-філософського процесу, відкриттів у науці та світоглядних орієнтирів філософів

Буття є ніщо інше, як інтенція свідомості, її націленість на те, щоб фіксувати будь-що у статусі того, що постало як предмет свідомості та усвідомлення. Тобто буття є першою і необхідною умовою будь-якого людського усвідомлення.

Свідомість завжди є усвідомленням чогось, а тому і першою визначеністю будь-яких актів свідомості є фіксація факту буття такого "чогось". Тому поза свідомістю ніякого буття не існує; принаймні, про нього ми нічого не знаємо і сказати нічого не можемо. Буття є внутрішньою умовою самоздійснення, самореалізації людського інтелекту в актах.

Некласична філософія звернула увагу на те, що всі і всілякі розмови про буття мають сенс лише в межах усвідомлення дійсності. Якщо бути більш реалістичними, то слід визнати, що ми маємо підстави вести розмову не про буття як таке, а про те, що і як нам надано в контактах із дійсністю.

Розвиваючи далі таку лінію розуміння буття, Е. Гуссерль та А. Бергсон виявили, що, крім інтенції, буття постає ще й у часовому вимірі. З одного боку, ніяка свідомість неможлива без неперервної тривалості своїх здійснень, а з іншого - ця тривалість передбачає рух, зміни, але неперервні. М.Хайдеггер порівнює таке виявлення буття з горизонтом, який нібито окреслений конкретними предметами, але під час руху виявляється завжди тим, що перебуває поза предметами.

Категоріальне визначення буття у некласичній філософії

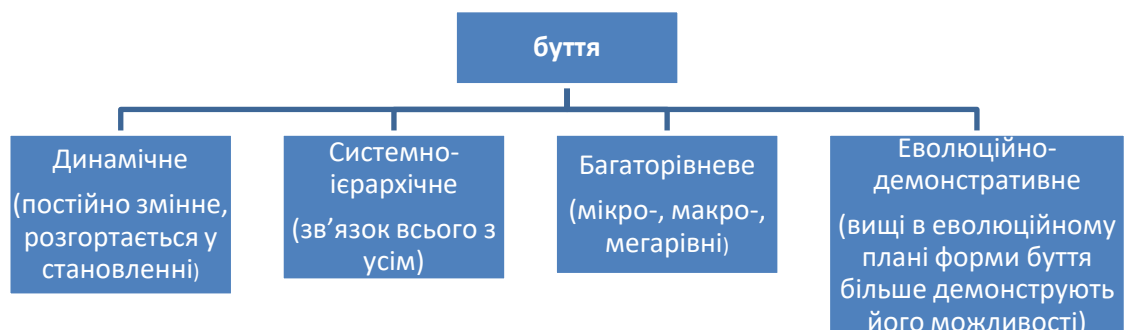

Отже, буття – це тривалість, неперервність, націленість свідомості на змістове відношення. Але це ще й постійна предметна мінливість зазначених тривалості та спрямованості на зміст.

Окреслюючи останні характеристики буття, різні філософи надавали їм різного конкретного визначення. А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А. Бергсон, В. Дільтей називали це життям з його самопродукуванням, змінами форм, внутрішньою енергетикою. М. Хайдеггер окреслював буття як горизонт людської предметності, М. Шелер, М. Аббаньяно - як екзистенціальну зустріч людини з Буттям. У будь-якому варіанті буття постає внутрішньою умовою свідомості бути у відношенні до чогось, вибудувувати свій зміст. І тут відкривається ще один ракурс неklasичного тлумачення буття, що його особливо переконливо розробив М. Хайдеггер. Свідомість вибудовує свій зміст, але не кожен зміст виправдовує себе в межах реального життя свідомості. Тому не кожне утворення, пройшовши крізь інтенцію свідомості, набуває характеристик тривалості; дещо постає лише в окресленнях зникання, в окресленнях руху, трансформації певних форм в інші. На думку М. Хайдеггера, виправдовує себе лише така думка, яка, окреслюючи межу між буттям та небуттям, здатна утриматись у тривалості становлення, а не зникнення. Такий хід думки М. Хайдеггер називає «правильним мисленням» і ототожнює його із «при бутті перебуванням». В наш час онтологію М.Хайдеггера можна вважати найповнішою та найдокладніше розробленою.

Інший варіант філософської онтології розробив у ХХ ст. німецький філософ М. Гартман. Він назвав своє вчення «критичною онтологією» і наполягав на тому, що поза визнанням буття найпершим предметом філософського мислення всі наші твердження будуть позбавлені значущості. М. Гартман доводив, що буття можна визначити тільки категоріально і розрізняв буття ідеальне та реальне. Ідеальне буття перебуває поза простором і часом з тієї простої причини, що у будь-яких наших міркуваннях ми ніколи не виходимо за його межі, а воно не зазнає ніяких змін.

Характеристики буття у сучасній філософії

Поняття буття гнучке та диференційоване; дає орієнтири для наукового пізнання та практичної діяльності; поняття залишається складним, а головні проблеми онтології – невирішеними.

Причина складності розв'язання онтологічних проблем: поняття буття охоплює підвалини суб'єктно-об'єктних відносин людини та світу, одночасно вписує людину у структуру світобудови, роблячи її та її свідомість фундаментальною умовою виявлення форм буття.

Підсумовуючи здійснений історико-філософський екскурс, можна вибудувати таку сукупність категорій, що окреслюють різні рівні та ступені осмислення буття: усе - ніщо - першопочаток; стале – мінливе; єдине - множинне; корінь суцього - будова речей; абсолют - причетність - ієрархія; субстанція - акциденція - модус; інтенція - наданість - екзистенціальна зустріч; тривалість - час - правильне мислення.

Названа сукупність категоріальних визначень буття працює саме як сукупність, тобто вона позначає шлях поглиблення наших уявлень про буття від означення «усе, що існує», яке більшість людей вживає інтуїтивно як синонім буття як такого, до поняття «правильного мислення», мислення категоріального, історично виправданого.

Розгорнута сукупність категорій має системний характер, оскільки визначення «правильного мислення» відправляє нас до початку, тобто до визнання, що за умов правильного осмислення буття ми повинні зіставити «все» та «ніщо», звернутися внаслідок такого зіставлення до поняття «першопочатку», через яке дійсність постане у виявленнях «сталого» та «мінливого» і т. ін. За такого підходу до буття воно окреслиться перед нами у вигляді процесу, який постає спочатку як визначення свідомості дійсністю, а потім - навпаки, як процес визначення буття свідомістю.

2.3. Рівні та форми виявлення буття.

Людська свідомість є необхідною умовою виявлення буття, тому важливо розглянути, яким постає буття у людському пізнанні та усвідомленні. Це можна з'ясувати насамперед за допомогою науки.

Розуміючи певну необхідність позанаукових знань, урешті-решт до науки ми звертаємося тоді, коли хочемо з максимальним ступенем достовірності стверджувати про щось, що воно є або його немає. Інформація, якою володіє сучасна наука, майже безмежна; її досить важко звести до єдиної цілісної системи. Тому між конкретними науками та філософією існує проміжна пізнавальна ланка – наукова картина світу.

Наукова картина світу є інтегральним узагальненням досягнень багатьох наук на підставі деяких фундаментальних співвідношень, величин або перших (вихідних) предметних визначень суцього (у межах окремих наук або в межах науки загалом). Вирішальну роль в оформленні наукової

картини світу відіграють фізика, астрономія, хімія, біологія, антропологія, наукознавство та філософія.

Найважливішими характеристиками буття в сучасній науковій картині світу є такі:

- по-перше, буття постає переважно в динамічному, а не статичному вигляді;
- по-друге, буття постає у системних окресленнях, тобто в окресленнях зв'язку «всього з усім»;
- по-третє, до сучасної наукової картини світу входить рівнево-ієрархізована будова проявів буття: мікро-, макро- та мегапроцеси;
- по-четверте, багаторівневність проявів буття демонструє себе ще й еволюційно, що межує з оцінковими підходами;
- по-п'яте, сучасна наука докорінно змінила попередні уявлення про взаємозв'язок суб'єкта та об'єкта; якщо раніше ці поняття досить радикально розводили, то тепер людина як суб'єкт постає органічною часткою світу як об'єкта.

Мікропроцеси - це процеси субатомарного рівня, макропроцеси - це рівень тіл, мегапроцеси - це рівень зоряних та галактичних процесів. На всіх рівнях діють свої особливі закони, тенденції, якісні характеристики. Сучасна фізика намагається створити теорію так званого «великого об'єднання» або «глобального еволюціонізму», яка б дала змогу пов'язати всі ці рівні єдиними закономірностями, але наразі такої теорії ще не існує.

Той факт, що за інформаційними потужностями мозок людини майже безмежний, вказує, що еволюція детермінована не лише конкретними умовами, а й потенціями світового цілого. Еволюційний процес рухається у напрямі дедалі тотальнішого прояву глибинних характеристик буття. У цьому аспекті розвиненіші форми суцього є більш демонстративні, більш розгорнуті щодо виявлення форм буття, ніж нижчі.

У зв'язку з усім зазначеним буття у сучасній науковій картині світу набуває характеристик суперечливої єдності процесів зростання ентропії (хаосу, неупорядкованості) та самоорганізації. З одного боку, будь-яка система має тенденцію до руйнування, збільшення власної неупорядкованості, з іншого - через неупорядкованість і мінливість відбувається рух у напрямі гнучкіших і складніших форм самоорганізації.

Отже, буття є справді складноорганізованою, ієрархічно побудованою та енергійно самоконцентрованою системою. Суперечливість цієї системи виявляється у тому, що вона є єдиною і множинною, перервною і неперервною, скінченною та нескінченною, такою, що в з'явленнях набуває форми просторово-часових співвідношень. Звичайно, завершують усю будову наукової картини світу філософські розмірковування та узагальнення. Серед них дуже важливе значення має фіксація двох відомих нам і принципово відмінних статусів буттєвих процесів: матеріальне (або матеріально-чуттєве) та духовне буття. *Матеріальне буття* характеризується множинністю, подідьністю, просторовістю, наявністю

маси та силових взаємодій. *Духовне буття* – позапросторове, самоконцентроване, рефлексивне, тобто прозоре для себе самого, ідеальне, цілісне, динамічне. Саме тому, що філософія розглядає буття не лише у його матеріальних проявах, не можна задовольнитися тими ознаками (або критеріями) справжнього буття, які виробила наука (з позиції науки до справді існуючого можна відносити лише те, що є спостережуваним, прямо чи опосередковано, а, значить те, що має просторово-часові характеристики.

Якщо ж ми будемо розглядати такі явища, як ідеалізовані еталонні утворення нашого інтелекту, то з позиції науки їх не можна визнати реально існуючими, оскільки вони не підлягають змінам у просторі й часі, а до того ж не мають і субстратних виявлень, тобто не передбачають матеріалу, із якого вони утворені. Тому у ХХ ст. побачила світ ціла низка творів та концепцій у яких цілком серйозно обгрунтовувалось, що ні свідомості у її власній якості, ні її специфічних утворень просто не існує.

Для сучасної філософії, як вже зазначалося, буття постає найпершою, фундаментальною характеристикою відношення мислення до будь-чого, іншими словами, не існує буття, якщо людська свідомість не продукує деяких моделей, образів, еталонів, у приведенні у контакт із якими те, що потрапляє у поле нашого сприйняття або мислення, може набути статусу «Це є». Тобто для філософії критерієм справжнього існування якраз і буде наявність у нашому досвіді тих складових (або елементів), які б дозволили впевнено стверджувати «Це є». І тому нам повинно бути зрозумілим, чому для давнього грека богиня полювання Артеміда справді була, але не було і не могло бути, наприклад, генетичного коду або бактерій. Стає ясным також і те, чому окремі люди наполягають на тому, що не існує і не може існувати справжнього кохання, доброти, відвертості та ін.

Але за всіх відмінностей у статусах матеріального та духовного (ідеального) буття все ж постає як єдине та взаємопов'язане. У гегелівській концепції буття окреслене як єдність простору й часу, множинності та єдності, ідеальності та реальності. Природа тут окреслена як інобуття духу, як його постійна демонстрація через розмаїття та зміну форм. Реальну єдність матеріального й духовного ми спостерігаємо в людському бутті та людській життєдіяльності. Філософія здавна усвідомлює природу людини як єдність матеріального й духовного. Отже, принаймні в людській діяльності ми бачимо принципову спорідненість матерії і духу, ідеї та справи, теорії і практики. Система людської життєдіяльності складається із взаємодії зазначених видів буття, із взаємодії, в якій кожному з цих видів належать своє місце, свої особливі риси, де виконуються певні особливі функції. Серед сфер людської життєдіяльності, в яких яскраво виявляє себе єдність матеріального та духовного, важливе значення мають пізнання, культуротворення, розвиток суспільного життя та цивілізації.

Звернемося до найпоширенішої класифікації філософських позицій

на основі розуміння вихідних характеристик буття (що певною мірою перегукуються із основними онтологічними світоглядно-філософськими позиціями):

- монізм – розуміння буття як єдиного у своїй основі;
- матеріалізм – субстанцією світу є вічна та нескінченна матерія;
- ідеалізм – субстанцією світу є дух, ідея;
- дуалізм – визнання двох коренів буття, матеріального та духовного, рівноправними і взаємодіючими;
- плюралізм – розуміння буття як абстракції від реально існуючої множини речей, якостей, процесів і явищ;
- субстанціалізм – визнання того, що за поверхнею явищ лежить глибинна внутрішня сутність;
- реїзм – позиція, згідно з якою немає ніяких сутностей поза речами;
- організм (або організмизм) – позиція, згідно з якою будова світу подібна до організму, тобто внутрішньо пов'язана так, що окремі елементи не мають у ній самостійного значення;
- механіцизм – позиція, згідно з якою елементи світобудови пов'язані суто зовнішньо, тобто механічно;
- динамізм – коли світ постає рухливим;
- статичність – світ у своїй основі незмінний.

У наш час поняття буття доволі глибоко розроблене, гнучке, внутрішньо диференційоване. Воно дає нам вагомні орієнтири для пізнання та практичної діяльності. Водночас стає зрозумілою і причина складності цього поняття: воно охоплює самі підвалини суб'єктно-об'єктного відношення й одночасно вписує людину у структуру світобудови, роблячи її : а особливо її свідомість, фундаментальною умовою виявлення форм буття. Отже, ми, люди, є завжди при бутті у відношенні до буття, а з іншого боку, буття ніби стоїть завжди за нами, за нашими спинами, воно апріорно надане нам як тотальна якість, котру ми знаходимо в усьому (тому що вона -у нас) і в яку ми вкладаємо все те, з чим маємо справу. Буття є наш універсальний масштаб для пізнання та діяльності, а наші пізнання та діяльність постають реальними мірами використання цього масштабу.

Внаслідок граничної широти узагальнення буття можна визначати лише категоріально. У категоріальних визначеннях буття найважливішими постають відмінності між його класичним та некласичним тлумаченням. Сучасна наука різними напрямками та галузями відображає картину світу, яка окреслює досить складну систему проявів буття, що є системним, багаторівневим, ієрархічно впорядкованим та динамічним. Концептуально різні тлумачення буття постають основою для класифікацій та оцінок різних філософсько-світоглядних позицій.

2.4. Поняття простору та часу.

Людська істота неодмінно самовизначається в часі й просторі, і це є

обов'язковою складовою фізичної та психічної життєдіяльності.

Час усвідомлюється за посередництвом змін у картині реальності, як рухоме співвідношення явищ і процесів. Він даний нам у чуттєвому досвіді як незворотна і не залежна від нас плинність подій. Однак об'єктивний перебіг процесів у матеріальному світі, ритми та цикли природи вочевидь постають як **передумова антропогенного уявлення про час**. Розподілімо таке уявлення на різновиди для кращого розуміння.

Час **конвенціональний**, який нам даний під формою об'єктивного часу, походить від ритмів і циклів у природі. Щосекунди наші годинники мають синхронізуватися, аби забезпечити організацію сумісних дій.

Суб'єктний рівень часу – є форма конституювання, встановлення часу як сутнісної характеристики плину. Власне, це характеристика плину буття – **темпоральність**. Вона має бути правильно з'ясована вами. Йдеться не про «психологічний» час (за нашим емоційним станом: час видається «довшим» за реальний проміжок часу або «мчить»). **Темпоральність – один з аспектів сприйманої дійсності, – плин світового порядку, відкладений у духовному досвіді людства. Суб'єктний час є усвідомлення темпоральності буття.** Від нього походить **історичний** час, який вимірюється не годинниками і не астрономічними величинами, а епохами, періодами цивілізаційного розвитку людства.

Розберімо людську мірність часу окремо.

Час **суб'єктний** – ця номінація ґрунтується на розумінні **суб'єкта як філософської категорії, що позначає представника людства, взятого в усій повноті його можливостей і набутків.**

Важливо розуміти, що **усвідомлення часу як плину подій є глибоко згідним потребі людини – бути людиною.**

Це твердження, з якого ми наразі починаємо філософську розмову про час, лише на перший погляд здається парадоксальним. Розберімо **вітальні** (життєдіяльні) та **всезагально-духовні** основи часу (такі, за посередництвом яких людина прагне вбудуватись у вічний світовий лад, виступаючи зі своїх біологічних передумов і перетворюючи їх).

На чому ж ґрунтується специфіка антропної¹² мірності часу?

Потреба в ментальному осяганні часу закладена людською природою. Людина є єдиною з живих істот, здатна наповнювати особистісним смислом незворотній плин життя. Ймовірно, і ця здатність, і інші глибокі переживання – щастя любові, або біль утрати, – визначили **антропогенну природу часових вимірювань** і питома уявлення про час. Для людини є насущним берегти та впорядковувати час. Час є **екзистенціальна** категорія (категорія людського існування). Наша думка виокремлює з одвічного плину природних процесів людську реальність.

¹² Термін «антропний», від грецького «антропос» – людина, не тотожний «антропогенному», породженому людиною. Антропний – номінація у зв'язку з антропним принципом: людина закономірна в світі й має свідомо ставитись до своєї життєдіяльності, своєї місії на землі й у Всесвіті

В «Упанішадах» зустрічається міфологічний образ: «Світ є кінь»¹³. Цей образ несе зокрема такі уявлення: світ *живий*, його життя стрімке й потужне. Природно-космічний світ у міфологічних образах древності, в тому числі й в античній міфології, постає не просто живим, – але більш живим за людину. одвічним і нескінченним, а людське буття – процесуальним і незворотним, поділяючись на вікові періоди.

Відношення *Час – Вічність* насичене певним драматизмом. Він не є явним, особливо для юних людей. Але кожна людська істота колись раз і назавжди усвідомлює тимчасовість нашого перебування на землі. І звідси притаманна людям потреба не лише якомога подовжити, але й наповнити важливим для себе змістом кожен момент часу. *Вільний час – це поняття про продуктивний ресурс внутрішньої свободи, про виконання місії, яку людина вважає за своє призначення; а не питома про дозвілля чи відсутність справ.*

Антропогенна змістовність часу як категорії філософії й науки виявила себе з особливою виразністю в сучасній теоретичній думці. Це закономірно, оскільки сучасна епоха породила нові темпи життя, можливості пересування і комунікації. На початку ХХ ст. французький філософ А.Бергсон привернув увагу науковців до характерної обставини: вимірювання часу відстанню, на яку пересувається стрілка годинника, виявляє просторове, а не властиво часове спостереження. У науці час постав як четвертий вимір щодо трьохвимірної картини світу. Час як абстракція, за допомогою якої обчислюють швидкості й інші властивості об'єктів, не є тотожним часові як сутнісній характеристиці буття – людини та людства, природи, матеріального світу загалом.

У теперішній період розробка генеральної нематематичної моделі часу становить одну з важливих міждисциплінарних проблем науки. Розвивається спеціальна галузь наукового знання – *темпорологія*, яка досліджує часові закономірності різноманітних природних систем. Очевидно, що час у живій природі є багатоманітним і багатовимірним.

У науці укорінилося уявлення про нелінійну мірність часу, яке стало відповіддю на запит епохи – створити нову картину світу, в якій матеріальна дійсність представлена як взаємодія й співвідношення різноякісних моментів в одночасності й у динаміці. Яскрава виразність такого підходу, біля витоків якого стояла ще теорія відносності А.Ейнштейна, проявилася в теорії *систем, що самоорганізуються*. З'явилася нова модель розвитку явищ і процесів – *синергетика*.

Даний підхід знайшов відображення у широко знаній праці І.Пригожина та І.Стенгерс «Порядок із хаосу», з якою вітчизняні вчені змогли ознайомитись у 80-ті роки минулого століття. Будь-яке середовище, на думку вчених даного напрямку, організовує себе у певному порядку.

¹³ Йдеться про текст, цитований у книзі: Лотман Ю., Успенский Б. Миф – имя – культура //Лотман Ю.М. Избранные статьи в трех томах. - Т.1. Статьи по семиотике и топологии культуры . – Таллинн: Александр, 1992. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/Lotm/mif_im.php

Існує *фрактальність* (подібність малих і великих, мега-об'єктів) природно-космічного світу. Ця й інші ідеї наворачтають до ідей класичної древності, що було відмічено академіком П.Капіцею, – він назвав синергетику *натурфілософією* космічної ери¹⁴. Для нас зараз важливо, що в той період дійсність мислилася *поза лінійними уявленнями*. В ментальності міфу діє принцип магії: «все в усьому». Нема лінійного зв'язку минулого й майбутнього. Час розчинений в абсолютній можливості будь-яких зрушень і взаємозв'язків, кожна мить містка до нескінченності. Древні уявлення про час і подальша поява лінійності, з огляду на перекличку часів, виявляються значимими й для філософського розуміння часу.

Древня версія нелінійності багатовимірного світу ґрунтується на ідеї про монолітну, глибинну зв'язність речей, свого роду геометричну єдність буття.

Більш за це: в уявленнях древніх, абсолютна плинність належить лише зовнішній картині речей. Наприклад, у китайців фольклорний мотив – чекати біля ріки, коли повз тебе пропливе мертво тіло ворога – сполучений з Єдиним правилом Пензля. А воно породжене уявленням про непорушну й незмінну єдність усього й уся. Замітимо: первинною тут є єдність світу. Звідси східна практика не-діяння: всі помилки, вважалося, скоєні в часі.

В еллінів, як називали себе древні греки, основа абсолютної єдності є відправним пунктом для розвитку ідей про плинність і порядок плину подій. Бути причетним космічному порядку, угледіти в людині (за девізом Сократа: пізнай себе) – *мікркосмі* – цей порядок, Логос, є насущним для людей. Дуже важливо, що Логос виявляє себе, за уявленнями греків, і в числовому строї речей. Число дано людині – вважалося з часів Піфагора – як порядок речей згідно зі світовим умом, час є життя й становлення числа, світова музика, що вона чутна лише для богів.

Для того, щоб вам легше порозуміти «*одержимість теперішністю*» (вислів видатного філософа ХХ ст. М.К. Мамардашвілі) у древніх греків, а, отже, й зародки антропної філософії часу, слід звернутись до уявлення про впорядкований та невпорядкований час, хоча б у зв'язку з піфагореїзмом. Час невпорядкований належить вітальним силам природи. Звір не пам'ятає (всі володільці собак знають: «пояснити» тварині її поведінку треба негайно) тих станів, які пережив колись. Природі «цінніша» за новонароджену та осіб, що пройшла природний відбір. Якщо (за матеріалами науково-популярного фільму) потомство земляного вовка поїв койот, поки той ласував личинками термітів, тварина лише короткий час відчуває неспокій, потім обзаводиться потомством заново. Людина прагне ***виступити з тваринного статусу вітальної своєї суті – через пам'ять***. А потреба пам'яті веде її до єдності всього й уся. Звідси переконання древніх у необхідності ритуалів, починаючи з афірмацій перед полюванням і закінчуючи вшануванням предків.

¹⁴ Натурфілософія – філософія природи – виростала з древньогрецьких уявлень про стихії – тобто першооснови світової дійсності (Земля, Вогонь, Повітря, Вода). Взаємодія першооснов задає уклад світового життя.

Одночасність, як вона постає в ученні Парменіда про буття – незмінний порядок речей, зібрання всіх і всіляких «геномів» суцього, – породжена магічним уявленням, рівно як і вчення його сподвижника Зенона Елейського про безмежність точки (про нього йшлося в підрозділі 1.1.). Логос виростає з міфу, зберігаючи пам'ять про глибинну геометричну зв'язність буття.

У яких же умовах і станах людині дано досягнути цю зв'язність? Для нас – сучасних людей – така можливість пов'язана з музикою. Музика класична несе уявлення про гармонію світу. Музика Ембієнт зображає злиття людської душі з віковичністю Всесвіту. Сучасність знає безліч різноманітних ритуалів – від застільних тостів до військових парадів ба навіть одягу. У древності справа стояла, звісно, інакше.

Діонісійські містерії у греків, транс-сп'яніння «амок», вікінги берсерки (про них уперше згадує Торнбйорн Хорнклові в сазі про перемогу Харальда Прекрасноволосого в битві при Хаврсфіорді (прибл. 872 р.)), – несамопитий стан людей, які позабувають про свій вітальний час і про саму смерть і через це стають причетними вищих сил. Людина у такому стані втрачає здоровий глузд, – то в чому ж справа? – Втрачається й природний, смертний відлік часів. Осип Мандельштам, талановитий поет початку ХХ ст., в своїх рядках про весняний вечір порівнює сплетіння березових гілок на тлі сутінкового неба з узором, «коли його художник милий виводить на кришталній тверді – в миттєвості своєї сили, у забутті сумної смерті» (*перевід мій – О.Р.*). Смерть – стан, про який людина не має особистого досвіду. Гомер в «Одіссеї» каже про шлях свого міфологічного героя «до країн, де не лягають тіні». Де нема живих, але є всезнання. Перевізник Харон переправляє душі померлих через ріку забуття Стікс – у царство Аїд. Поза-знахідний характер цих місць – не є небо християнської віри. То є простір-сутність. *У цьому просторі, і тільки в цьому, ніколи не можливо бігуну Ахіллові наздогнати повзуху черепаху.* Але тут само на агорі, де промовляв цю апорію Зенон, з'явився Кратіл і почав демонстративно ходити, спростовуючи смисл апорій Зенона.

Так на зміну міфологічній неподільності приходить **лінійність уявлень, необхідна цивілізації.**

Однак остаточним її встановленням ми «завдячуємо» християнському віровченню.

Лінійне мислення панувало у свідомості культури значно довше, ніж тривало абсолютне протиставлення божественного супранатуралізму – та «грішних» помислів людини. Вже в *Абеляра, Ансельма Кентерберійського, Сігера Брабантського* зустрічається ідея про пізнання – як уподібнення Богу; у *Томи Аквінського* (XIII ст.) – теорія двох істин (її розберемо у подальшому) – свідчення **теоретизації лінійності часу**, яка стає передумовою наукових уявлень такого порядку.

У науково-філософській картині світу, яка започаткувала дослідну та інституціонально-легітимну експериментальну науку (з огляду на що маємо

повне право відлічувати зародження науки від середини II тисячоліття н.е.), християнські уявлення інтегрувалися в спеціальну наукову методологію. В ученнях найяскравіших діячів науки протягом двох століть точилися дискусії щодо сутнісних характеристик просторово-часового континууму.

Рене *Декарту* (1599 – 1649) європейська цивілізація зобов'язана одним із кардинальних винаходів – системою координат, яка несла ключову ідею трьохвимірності простору. В цій модальності європейське людство сприймає світ аж до сучасної доби. На ній будується система проєкцій у кресленнях і графічних моделях об'єктів – і саме її оспорує так і не освоєний широким реалістично мислячим загалом публіки кубізм, навертаючи, разом із Паулем Клеє і його медитативним живописом, до невмирущої не-лінійності.

Час і простір «нерозлучні» в антропній єдності – *континуумі*. Людина, людство будують і порядкують своїм існуванням за посередництвом ідей про континуум, згідних становленню культури та розвитку цивілізації. Як уже згадувалося нами, час стає четвертим виміром трьохмірного простору. Тож не буде зайвим згадати ще одну напевне відому вам дискусію між великими вченими – сером Ісаком *Ньютоном*, отцем класичної фізики, та математиком Готфрідом Лейбницею щодо категорії «абсолютного простору», яку висунув Ньютон.

Абсолютний – це простір-еталон. Його необхідність для науки цілком очевидна принаймні тому, що доба Ньютона була спадкоємицею величних відкриттів і кругосвітніх подорожей доби Відродження. Доба Ньютона несла з собою нові революційні винаходи – телескоп *Галілея* й мікроскоп. Саме ці відкриті людством можливості мав на увазі *Б.Паскаль*, порівнявши людину з мислячою тростиною.

Людина застає себе між двома безоднями – мікро- та мегасвітів. Лейбниць в інший за Ньютонів спосіб пропонував упорядкувати континуум. Він проголосив ідею одвічно встановленої гармонії буття. Вона тримає єдність світового процесу, оскільки окремі й унікальні сутності – їх учений називає *монадами* – поєднуються лише буттям, що «відкриває вікна» монад назустріч навколишньому світові.

У європейській *метафізиці*¹⁵ – тут ми потрактуємо цей термін у смислі визнання зовнішнього ідеального рушія причинно-наслідкових відношень у світі – континуум постає як об'єктивний у-собі-і-для-себе (і внутрішньо, й у проявленій формі). Але настає час *теоретизації антропогенного характеру* класичної науки з її уявленнями про простір і час. І цю місію, дуже задовго до появи асоційованої з постаттю Ейнштейна неklasичної науки, у філософії судилося здійснити родоначальнику

¹⁵ Метафізика – «книга, що йде за фізикою» – таку назву дав послідовник грецького філософа *Аристотеля* (384 – 322 рр. до н.е.) *Андронік Родоський* його трактату, який віднайшов після трактату «Фізика». Історичний момент істини полягав у тому, що в книзі Аристотель розбирає роди й види причин, починаючи з першооснов світу. У філософії термін «метафізика» має кілька смислів, від ототожнення з філософією як розумним буттям людини до протиставлення вченню матеріалістичної діалектики.

німецької класичної філософії Імануїлу *Канту* (1724 – 1804). «Коперніканський переворот», який зробив у філософії Кант, так само як Ніколай Коперник довів обертання Землі навколо Сонця, а не навпаки, – полягав у створенні теорії пізнання, наріжна ідея якої полягає у **ключовій ролі суб'єкта** у створюваній ним понятійній системі щодо світу об'єктів (теорію Канта розглянемо у відповідному розділі підручника).

Оскільки суб'єкт, як ідеться на початку даного розділу підручника, є людиною, взятою як представник людства у всіх його набутках і здібностях, – то, як виявляється, і пізнання часово-просторового континууму потрібно виводити з особливостей антропної мірності світу.

Але тут уже історично неможливе повернення до людини-мікрокосму, як її бачили греки, до створених ними **категорій чистої сутності** простору й часу. Філософію Канта відділяє від античності (грецько-римської епохи в історії людства) тисячолітня доба Середньовіччя та доба новочасної науково-філософської картини світу.

Для Середніх віків священна історія – це лінійний вектор від Адама до Страшного Суду. Цей образ покладає початок і визнанню *лінійного мислення за основу теоретизації часу*, і, водночас, застиганню образу часу в уявленні про циклічність, як і про *незбагненність релігійного абсолюту* – Вічності. В добу Відродження й на початку Нового часу лінійний характер осмислення перебігу часу розвивається й набуває теоретичної, наукової самодостатності, як ішлося, практично до сучасної доби, до ХХ ст. Отже, **процесуальність – і першочергово процесуальність усвідомлення часу** – становить теоретичний набуток межі віків ХІХ– ХХ. Він виражений у «Феноменології внутрішнього усвідомлення часу» германського філософа Едмунда *Гуссерля* (1859 – 1938).

У феноменології свідомості, що її родоначальником став Гуссерль, час стає формою усвідомлення речей (феноменів). Свідомість є констатація явищ згідно специфіці суб'єкта. Кожного моменту, який вирізняється «в повороті переживання», свідомість іще зберігає щойно даний момент дійсності – так, як буває, коли пролунав звук мелодії й залишився у сприйманні, а звучить уже наступний. Цей механізм, який філософ назвав ретенцією – триманням того, що схоплено свідомістю, – уможлиблює не лише сприймання музики, але створення образів предметів як такого. Явища можуть перевірятись лише свідомістю, оскільки без неї, скажімо в непритомному стані, людина втрачає актуальний зв'язок зі світом.

В аналітиці процесуальності буття речей для людини, якою є вчення Гуссерля та погляди його школи, час логічно передує просторові. А простір устанавлюється як розташування об'єктів у полі нашого сприймання, один щодо одного.

Феноменологія свідомості стала дуже впливовою тенденцією сучасної філософії. Вона вилилася в масштабні концепції з онтології свідомості, так як бути свідомим – і означає для людини актуально існувати в світі. Але разом із цим, феноменологічна філософія вийшла за межі

створеного Гуссерлем формату. Вчення Гуссерля покладає організацію простору як наслідок часу усвідомлення явищ і в такий спосіб полишає сутнісну значимість простору за межами поля зору. В ученні німецького філософа Мартіна Хайдеггера (1889 – 1976), наступника Гуссерля, та згодом його духовного опонента, людське буття, *Dasein* (буквально з німецької – тут-буття, так-буття, **присутність**) є само по собі аналітикою людського існування. Звідси назва вчення філософа – *екзистенціальна онтологія*. За Хайдеггером, *Dasein* виступає як збудована в часі, стимульована екзистенціалами заботи й смертною долею людини, темпоральна структура існування людини – такого, кожен крок якого несе їй стихійне розуміння речей («аналітику присутності»). У Гуссерля інтервал у часі «тепер» замкнутий «поворотом переживання» моменту. У Хайдеггера – момент «тепер» відкритий у невідому й нез'ясовну перспективу майбуття, «буття-до-смерті». Буття, яке граничить із небуттям на землі, не може забути про свою просторову природу. А звідси і мотиви практичного освоєння світу, і мотиви репресії соціального простору, і, зрештою, нове тлумачення міфу.

Перед тим як побіжно торкнутись теми історичного континууму, так як вона стає більш ясною мірами спеціального вивчення історії культури, треба порушити й матеріалістичне розуміння часу й простору. Воно розвивалося, хоча й на основі діалектичного матеріалізму Карла Маркса (1818 – 1883) та його найближчого послідовника Фрідріха Енгельса (1820 – 1895), але шляхом зведення марксизму до політичної ідеології вельми неоднозначної за змістом і наслідками для радянського й пострадянських суспільств. Проте, в ученні Маркса, як воно склалося в ХІХ ст.¹⁶, подано найвпливовіші для подальшого розвитку експериментальної науки ідеї щодо специфіки часу та простору.

Перейшовши рубікон класичної науки та філософії ХVІІІ ст., Маркс висунув і розробив ідею матерії – об'єктивної реальності, яка знаходиться в постійному русі. Форми її руху – простір і час. Речовина, плазма, поле, випромінювання, і навіть, за Енгельсом, соціальна маса є формами існування матерії, яка постійно рушить – зазнає **постійних змін у просторі та часі**. Філософський термін «рух» означає «зміна», а «розвиток» є такою зміною, яка несе якісне перетворення об'єкта, аж до самозаперечення. Діалектичний метод є окремою темою в підручнику, зараз нам важливо наступне.

В новоевропейській думці поступово здійснився поворот від образу світу, як універсуму, створеного Богом, до категорії Всесвіту, – як ішлося в контексті розмови про новочасні уявлення щодо континууму. Доба великих географічних та астрономічних відкриттів перевела культуру Європи у стан помислів не про Боже слово, а про **діло Бога – Природу**. Разом із цим, думка філософів оберталася навколо ідеї Бога як зовнішнього рушія

¹⁶ Вчення Маркса розвивалося неомарксистами в Німеччині ХХ ст. – Т.Адорно, Г.Маркузе, Ю.Хабермасом (йому належить найновіша ідея *інтерсуб'єктивності* – як визначника суб'єкта)

всесвітнього масштабу. Ототожнення Бога й *natura naturans*, «Природи, що творить», на відміну від *natura naturata* – «природи твореної» – у Б.Спінози (1632 – 1677), – першого, хто вважав свідомість за функцію мозку й дерзав заперечувати безсмертя душі, – яскравий тому приклад. Відповідно, ідея простору також обмежувалася уявленням *про вмістилище*, яка пронизувала розвиток фізики, питомо механіки, протягом тривалого періоду хіба що не до сучасності.

За Марксом, простір, у якому відбувається перш за все взаємодія людей і природи й твориться історія людства, постає системою відношень, де всяке суще взаємопов'язане з іншим. Все впливає одне на одного, але при цьому діють закони збереження матерії й енергії, по суті також закони метафізичні. Людина не може відмовитись від глибинного уявлення про єдність світу, та вона для Маркса полягає в матеріальності. «Я не філософ більше – заявляє він в одному зі своїх знаменних текстів. – Філософи лише в різні способи пояснювали світ. Справа ж полягає в тому, щоб змінити його»¹⁷.

Від ідеї просторово-часового континууму як системи рухомих зв'язків і взаємного впливу об'єктів матеріального світу залишався принциповий крок сучасної науки, про який ішлося на початку розгляду питання: континуум у природничих науках постає як взаємодія різновекторних моментів, причому, скажімо, поділ речовинних об'єктів на елементарні частки, ділення атому та інші уявлення про нескінченну подільність матерії замінюються уявленнями про поведінку сутнісних моментів відносно одне одного. Як не згадати тут учення древньогрецького мудреця *Демокріта* (460 – 370 до н.е.) про атоми (атом – неподільний). Атоми не є елементарними частками в теперішньому розумінні слова. Вони є не-тіла, які «відхиляються» від пустоти, поводяться в різний спосіб у всесвітній порожнечі, мають форму й своїм протягуванням і відштовхуванням породжують тіла. Але оскільки форма у греків виступає як відповідник душі й сутності, що особливо очевидно в Аристотеля, цю тему ми змогли б продовжити при більш об'ємному розумінні еллінської думки.

Розвиток просторово-часових уявлень у теоретичній думці людства не повертається до своїх основ буквально, хоча й піднімає їх. Адже навчання є розвиток, і навчання є спроможність людини й людства до традиції.

Простір і час існують як форми руху матерії, але матерія – це реальність, а не сукупність тіл. Вона дана у відчуттях, тобто час і простір мають критерієм рух і плин; на рівні чуттєвому зв'язані кінестезою.

Отже, поняття буття, часу і простору постають вихідним для філософії: оскільки:

- знаменують собою гранично можливий ступінь узагальнення

¹⁷ Тезиси о Фейербахе (1845).— К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Изд. 2-е. Т. 3, с. 4.

дійсності;

- виводять міркування на рівень буття та небуття; внаслідок чого виконують у філософії сенсоутворюючу функцію;

- набувають виразних людських вимірів, постаючи для людини найпершою цінністю та мірою її життєвої відповідальності.

Контрольні питання:

1. Покажіть процес еволюції проблеми буття у філософії.
2. Дайте визначення поняттям онтології: існування, дійсність, реальність, субстанція, матерія, буття та небуття.
3. Сучасна наука про рівні та форми виявлення буття.
4. Яке значення проблеми буття для філософії?
5. Які основні функції поняття буття у філософії?
6. В чому полягають людські виміри проблеми буття?
7. Класичне та неklasичне розуміння буття.
8. Сучасна космологія та квантова механіка про світобудову.
9. Поняття буття та провідні філософсько-світоглядні позиції.
10. Окресліть та поясніть виявлення людських вимірів проблеми буття.
11. Назвіть категорії, якими визначалось буття в античній та середньовічній філософії.
12. Дайте категоріальні визначення буття у філософії нового часу, в німецькій класичній філософії.
13. Виділіть особливості розуміння та визначення буття у неklasичній філософії.
14. Поясніть, яке місце у пізнанні світу належить «науковій картині світу».
15. Окресліть, якими постають визначення буття у сучасній науці.
16. Наведіть перелік основних філософських позицій, пов'язаних із розумінням вихідних підвалин буття.
17. Покажіть єдність матерії, руху, простору, часу.

РОЗДІЛ 3. МЕТОД У ФІЛОСОФІЇ. ФІЛОСОФСЬКА ТЕОРІЯ РОЗВИТКУ

- Метод у філософії. Рух і розвиток як філософські категорії
- Діалектика, її зародження та становлення
- Засадні категорії діалектики у філософській системі Г.В.Ф. Гегеля
- Діалектичний метод. Закони діалектики
- Специфіка та значення матеріалізму в діалектиці
- Синергетика і її методологічні підвалини

3.1. Метод у філософії. Рух і розвиток як філософські категорії.

У цьому розділі ми розглянемо один із ключових концептів соціально-культурного процесу – розвиток. Розвиток безперечно притаманний явищам і процесам природного світу, суспільствам, цивілізаціям, живим істотам. Але водночас уявлення про розвиток належить до індикаторів світової дійсності, застосовуваних людством. Людина, соціум вимірює своє зростання логікою розвитку. Ця логіка ґрунтується не лише на об'єктивних – як біологічних, так і соціальних – чинниках і передумовах, але, не в останню чергу, на законах людського мислення. Діалектика та синергетика – логічні моделі розвитку, в яких відтворилися фундаментальні порядки та схеми мислі. Суттєвим є й те, що діалектика, в якості такої схеми, в різних культурно-історичних формах структурувала теоретичний досвід у масштабі західної традиції. З огляду на це, розуміння методу у філософії пов'язується в нашому навчальному курсі з діалектичним методом та його еволюцією.

Поняття методу у філософії

Метод – з грецької «шлях до» (того чи іншого) – у загальному розумінні є спосіб теоретичної або практичної діяльності. Особливості філософського методу обумовлюються специфікою філософії. *Як раціональне пояснення світу філософія характеризується взаємною представленістю сутності й суцього в поєднанні з творчою специфікою ідей та положень*, котрими виражений кожен її досвід.

Філософський метод – це є духовно-теоретичний інструмент, який забезпечує взаємозв'язок одиничного та загального в єдності світогляду.

Логічні процедури, з яких складається метод у практиці філософування, не є готовим набором розумових дій. Слід розрізняти основні рівні логіко-теоретичних порядків філософії. Засади трансцендентального процесу, який реалізується за посередництвом метода, підпадають під поняття методології. *Методологія – це ключова логічна конструкція* для того чи іншого методу, низки методів. Даний

термін, отже, застосовний до **зібрання методів**, єдність яких утворює філософський напрямок, школу, традицію. При такій єдності, для філософських методів характерна властивість *оформлюватись у процесі досліду*. Взаємопроникнення живого *розмислу та* логічного *алгоритму*, що дозволяє філософу вивести закономірності всезагального буття з одиничних явищ, у сучасній теоретичній літературі позначається терміном «**дискурс**» (*discourse*). Дискурс являє мовний вимір способу розмишляти, характерного для того чи іншого філософа, для методу й тенденції. Античний Логос можна порозуміти як *ідеал дискурсу*, оскільки в цій категорії вперше представлено умоглядну єдність думки й слова. Дискурс визначається законами думки, – проте, як поняття, він акцентує **унікальність мовно-теоретичного досвіду**. Така унікальність є **атрибутивною властивістю філософського методу**.

Поняття методу та методології слід відрізнити від методики. **Методика** – це готовий, загальноприйнятий *набір прийомів*. Також методикою називають *емпіричну, прикладну процедуру* в пізнанні, дослідженні, викладанні. Сенс методики – забезпечити єдність алгоритму дій, їх правильність і надійність. Методика *емпіричного дослідження* дозволяє зіставляти й порівнювати ряди випадків, які узагальнюються за допомогою **загальнотеоретичних методів**.

Такі методи – аналіз, синтез, класифікація і т. ін. – задають дослідницьку логіку в різних галузях наук. Водночас, перелічені поняття є назвами базових операцій мислення (розумових дій). В розділі підручника, котрий присвячено мисленню, висвітлені ці й інші розумові дії. Зазначимо поки що наступне.

У базових розумових діях закладений загальний *алгоритм кодування й декодування* будь-якого доступного людині змісту реальності. І мислення, і інформація ґрунтуються на постійному розрізненні. Як ішлося в початковому розділі, смисл є моментом відділення від даного й отримання іншого змісту, ніж той, що дано в готовому вигляді. Бінарний код, бінарна опозиція, «код суперечності»¹⁸ – це універсальні характеристики парної відповідності, яку людське мислення застосовує для розуміння речей.

Природа парного зв'язку, як ментального явища, ймовірно, коріниться в біологічних передумовах мислення. Парна відповідність, дихотомія¹⁹, є один із базових способів структурування духовно-теоретичного досвіду.

Категорії руху та розвитку у філософії

Місія філософії – представити світ як **порядок** речей – унікальна. Для розуміння цієї місії, і цієї потреби філософії, відколи вона постала справою життя та оплотом переконань древніх учених мужів, треба **усвідомити, що візія порядку відправляється від людського досвіду**. Впорядкований образ

¹⁸ Термін французького мислителя ХХ ст. Мішеля Фуко (1926 – 1984), яким він позначив культурно-історичну єдність західної традиції

¹⁹ Дихотомія – взаємно однозначна відповідність явищ, які передбачають і виключають одне одного

світу є такою самою потребою для культури, як, приміром, оптимістичний прогноз життєдіяльності соціуму.

Далі, оскільки в досвіді явища навколишнього світу вже відкладені у згорненому вигляді уявлень і понять, то виявляється, що у філософському дискурсі *сутність – логічно первинна щодо існування*.

Потреба віднайти порядок речей має дві передумови, що впливають із сутнісних характеристик людини. Це, по-перше, *понятійна форма* людського досвіду, і, по-друге, неминуча *стурбованість продовженням свого життя*. І саме первинна невизначеність життєвих опор спонукає розум виступити з хаотичного обширу – в упорядкований простір світобудови. А для цього є насущним іти в парадоксальному на перший погляд напрямку – до речей, які принципово «чужі» поцейбічному існуванню²⁰. Неначе Одисей, відправитись до країни, де *не лягають тіні*. Можна вибрати один із двох шляхів: через віру або через логіку. Другий із них – філософія. Філософія утворена розвитком соціуму, котрий дерзав діяти й розсувати власні межі, – характеризувався *трансгресією*²¹. Характерно, що в якості автономної форми буття культури філософія склалася на теренах Еллади.

Древні греки пов'язували забезпечення Блага – гармонії соціального та особистого життя людей – із осяганням Логосу, з виходом до космічної краси та слідуванням їй. Наскрізним мотивом еллінської культури постає міра. Умогляд порядку ґрунтується на уявленні про світ як єдність. За вченням Парменіда, що він першим увів категорію буття для позначення світового порядку, буття одне й повсюдне, а небуття нема. Людська істота сприймає як єдність сама себе. І ця сприймана єдність отримує проекційне відображення в образі світобудови. Але світ, оскільки в ньому людина зустрічається з таїною життя і смерті, почуваючись часточкою світобудови, – світ бачиться *незмірно інакшим* й у своїй одвічності *більш живим за нас*.

Єдність світового буття, яка, отже, стихійно покладається розумуванням, у наступному має бути представлена як структурований та довідний досвід. Такий крок визначається як потребами практики, так і досвідом. У філософії, на відміну від релігії, думка не зупиняється на вірі в Єдиного Бога. Яким же міг бути процес раціонального осмислення світового порядку?

Мислима сутність, емпіричне існування будь-якої речі виступає як ціле за тих умов, коли ми можемо побачити його «ззовні» – приміром, як дім, з якого ми виходимо й оглядаємо цілком. А отже, – якщо від образу дому зараз повернутись до ситуації теоретичного пошуку, – при осяганні цілого розум уже знайомий із тим станом речей, яким *шукана цілісність не є*.

²⁰ Характерно, що в добу класичної древності порядок, а в новітній думці хаос постають свідченнями життя, яке вічно й нескінченно триває поза людським швидкоплинним існуванням

²¹ Трансгресія – подолання меж досягнутого й підпорядкування своїх передумов – характерна для західної культури починаючи з античності. Західна культура образно зветься *прометеївська* – іменем героя Прометея, що він, за міфом, вкрав у богів вогонь (мудрості) й приніс людям. За цей вчинок, оповідає міф, бог Зевс велів прикувати Прометея до скелі і сам обертаючись орлом, щодня прилітав і клював йому печінку

Оскільки ж у своїй потребі покласти цілісність світового порядку філософія вже «має за плечима» міфологічний образ стихійної суцільності навколишнього світу, ще й наскрізь живого, на кшталт велетенської істоти, і *виступає з цього образу*, – то виникає уявлення, що хаос був раніше за порядок. У багатьох культурах світу виникнення порядку з хаосу, як і в давньогрецькій натурфілософії²², мислиться в образах взаємодії природних сил і стихій.

Таким чином, зіставлення хаосу та порядку виявляється досвідом того, що розуміння сутності речей потребує побачити їх з *боку протилежності*. Як у доказі теореми «від противного». Покладання гармонія світу невід’ємне від умогляду стихійного хаосу. Хаос є видимість, за якою слід обов’язково віднайти порядок, і тоді людина матиме орієнтир для своїх життєвих опор і стратегій. У древніх греків *to on (те, що є)*, протистоїть *te on (інобуття, чого нема)*. За Платоном, є те, що існує завжди, а що приходить й уходить, – того нема. Платон у цьому твердженні зіставляє два аспекти однієї реальності – **дійсність і видимість**. Так, зіставні біологічний вид та окрема істота, поняття «береза» й образ тієї білої берізки, котра росте під вікном.

Отже, **фактично** світовий порядок покладається думкою після того як їй було дано хаотичне розмаїття природної реальності, – а **логічно** первинним, тим, що є завжди, і дійсно являє собою буття, – тим є порядок. Згадаймо: за Платоном, є те, що завжди (усталеність ейдосу), а що приходить та уходить (мінливість речей), того нема.

Слід пам’ятати наступне. **У філософії питання про первинність та вторинність є питанням про логічні визначники, а не про буквальну послідовність подій**. Буквальне образне уявлення характеризує міфологічні мотиви та релігійну символіку. Філософії притаманний пошук логіки світу.

Отже, ми прийшли до розуміння того, що в давньогрецькій онтології думка про порядок виступає з уявлення про первісний хаос, але логічно – порядок є сутністю світу, а хаос – видимістю речей. При цьому важливо, що виступ з одного аспекту реальності у другий є **процесом**, потребує **певного кроку**. У міфологічному варіанті це образи діяльності героїв – приміром, мандрі Одиссея або аргонавтів, спроба Едіпа запобігти своїй роковій долі... І всюди абсолютною цінністю виступає знання, нестача якого обертається для людини втратою життя.

Ще одна принципова річ – **нерівнозначність** порядку й хаосу. Сутність – і видимість. У логіці протилежності проступає уявлення про Одне, взяте в

²² Натурфілософія – філософія природи. Щодо культури Елади так називається раціональне переосмислення міфологічних уявлень про чотири стихії – Вогонь, Воду, Землю та Повітря – в якості першооснов. Дискусія, в якій висловили свої позиції філософи Мілетської школи (Фалес вважав, що «все з води»), Геракліт Ефеський (образ Вогню символізує розмірений порядок природно-космічного життя), Анаксимен (вважав основою повітря), мала своїм логічним завершенням термін «**апейрон**», «невизначний», що його ввів Анаксимандр. Цей крок мав суттєве значення для формування вчення про структуровану єдність буття.

ракурсі того, чим воно не є.

Зовсім інакшою є логіка пари в китайському трактаті «*Дао де цін*» (Книга Шляху). Древній автор (ним вважається мудрець *Лао-цзи*, VII – VI ст. до н.е.) зазначає, що не можна пізнати світле, коли не знаєш темного, а довге – коли не знаєш короткого. М'яке перемагає тверде²³. Начебто раціональний довід щодо парності начал. Але тут пару утворюють **явища одного порядку**. Тоді як у Платона співвідносяться сутність і явище. Сутність *гіпостазує* (являє свій аспект) у явищі й зрештою **виявляє себе через множинність явищ**. Пара **утворюється через узагальнення. Єдність** тут стає не моментом віри, але – поняттям, *ідеєю*.

Єдність світу стає філософською ідеєю *мірами розвитку цивілізації*.

Цивілізація Еллади долає статику світобачення, несе свободу дій людини в навколишньому світі. Ментальна єдність буття підкріплюється соціальним праксисом щодо освоєння реальності. Греція дала світові унікальне явище культури – постать філософа. Філософ зосереджує все своє духовне життя на творенні й обґрунтуванні ідей²⁴. Практичні, теоретичні, соціальні чинники забезпечують відносну автономію раціональності, зліт з опор міфологічного сценарію культури. Грецька думка полишає статичний образ дихотомії. Бо їй потрібно не лише вірувати й добудувувати образ цілого на основі доступних у відчуттях явищ і процесів, але **логічно довести** єдність світобудови.

Підемо в своєму порозумінні далі. Слід узяти до уваги наступне. Логіка пари в умогляді єдиного буття **принципово відмінна від бінарного коду, що визначає засади інформаційних технологій**. Характеризуючи логіку зв'язку сутності та явища, хаосу та порядку, треба тримати в увазі уявлення про *to on*, що воно з'ясовується через *te on*. Парне відношення у філософії **з'ясовує сутність, а не покладає поряд два рівнозначні суцці**. Розрізнення двох явищ – це спосіб кодування, закладений у природі інформації, що не має особистої приналежності й характеризується неперервним і безупинним розрізненням. Інформація, як і належить будь-якій формі капіталу, росте, продукуючи сама себе.

У філософії уявлення про перехід від одного до другого в парі взаємно представлених *to on* та *te on* – це крок думки, який уможливило появу ідеї руху – підкреслимо – у специфічно філософському розумінні даного поняття.

Рух – це категорія філософії, яка означає зміну в явищах і процесах об'єктивної та суб'єктивної реальності (матерії та свідомості). Зміна не є переміщення, у фізичному сенсі. Рух – це буттєва характеристика зміни в просторі й у часі. В категоріях матеріалізму, рух є спосіб існування

²³ Древнекитайская философия. – В 2 т. – Т.1. – М., 1972. С. 114

²⁴ Ймовірно, відміна боргового рабства Солонем у VI ст. до н.е., вможлививши *політію* – помірну цензову демократію Перикла (V ст. до н.е.), – забезпечила і свободу еллінів як громадян, і появу філософів, вільних від участі в соціально-державних інституціях, – і, власне, **професійний тип кодування соціального досвіду** (на відміну від родинно-обрядового, ритуального)

матерії. Це означає, що *матерія, об'єктивна реальність, яка дана людині у відчуттях* (форми матерії – речовина, плазма, поле, випромінювання, соціальна маса), являє все суще в світі, тобто єдино має буття. І воно полягає в тому, що все суще невинно змінюється. Зазначимо, що матеріалістичний погляд на речі, який суттєво просунув розвиток природничих наук протягом Нового часу, є на сьогодні одним із можливих. Це питання лежить у сфері *теоретичної позиції*. Вибір позиції вільний. Обов'язкова умова – довести її.

При вивченні філософії обов'язковим є *розуміння того, в який спосіб утворюється* матеріалістичне уявлення про рух. У філософії концентрується формування розуму культури. Звідси необхідність такого розуміння.

Отже, поки ми первинно з'ясували, що рух – то є зміна. Слід зауважити, що наразі категорія руху як така притаманна філософії здавна. Передумову даної категорії являє *трансгресія* – додання меж досягнутого та природних можливостей людської істоти, невинність та самодостатність устремлінь до нового й невідомого. як властивість соціально-культурного західного типу. За посередництвом категорії руху у філософії конституюється перехід речей із одного стану в інший, аж до невинної змінюваності матеріального світу.

Рух несе *становлення*. Становлення можливо уподібнити зростанню. У становленні виражається *процесуальність змін, ступеневі характеристики* щодо зміни тих чи інших явищ і їх сторін.

Разом із тим, становлення не є достатнім поняттям для відтворення таких змін, які несуть кардинальне перетворення явищ. Такими перетвореннями є, приміром, дорослішання дитини, одужання хворого, набуття кваліфікації. Для характеристики цих і інших процесів у природних і соціальних системах у філософії застосовується поняття *розвиток*.

Розвиток – є така докорінна зміна сущого, за посередництвом якої його *атрибутивні властивості досягають стану, що виключає* початковий їх стан і водночас визначається цим початковим станом і нічим іншим. Розвиток є в будь-якому разі саморозвиток – процес, здійснюваний самим сущим. Всілякі зовнішні фактори можуть бути лише каталізаторами такого процесу. Наразі ми приступимо до розгляду *діалектики – вчення про всезагальний зв'язок і розвиток*.

Чи можливо об'єктивно й довідно стверджувати, що *все* розвивається?

Релігійне уявлення про світове Буття як Вічність і Безкінечність Бога не є сумісним із ідеєю розвитку. Що ж стосується матеріального світу, то буде неправильним стверджувати, що безкінечність розвивається. То як розуміти *всезагальний зв'язок і розвиток*? Йдеться про єдність світу, виражену через взаємозв'язки явищ і процесів. З найбільшою повнотою такий зв'язок мають взаємно представлені речі. Скажімо, гармонія мислиться як взаємодія сущих принципово різних, зв'язаних відношенням суперечності, протилежності.

Динаміка світового процесу виражається переходом речей з одного стану в інший. В ідеалістичному світорозумінні це логічний перехід абстрактних засад природно-космічного універсуму у конкретику сущих. В матеріалізмі світова єдність забезпечується ідеєю нескінченності матерії, яка виражена в різноманітних явищах і процесах природи. При цьому ідея про перетворення людським суспільством своїх передумов (біологічних насамперед) організує матеріалістичні уявлення про зв'язок людини та природи, розуму та матерії. Таким чином, під всезагальним розвитком у матеріалістичній інтерпретації розуміють динаміку органічних і соціальних систем.

3.2. Діалектика, її зародження та становлення.

Діалектика (*διαλεκτική*) – з грецької «двоєслів'я» – термін, яким спершу позначалося «мистецтво дискусії». Однак ідеться про таку дискусію, в котрій з'ясовується сутність речей і відкидається видимість, неістинні гадки. Слід звернути увагу, що *істина одна*. Мистецтво, майстерність, *τέχνη* – знайоме нам поняття. *Мистецтво бесіди – є спроможність до істини*. Ще одне знайоме для нас грецьке слово, *Λογος*, має споріднене дієслово – говорити, *λέγειν* (*legein*), значення якого прочитується в контексті культури Еллади як *промовляти істину*. Греки визнавали логіку, риторику, філософію за форми вербального осягання істини світового порядку. Починаючи з VI ст. до н.е., мандрівні вчителі, *софісти*, навчали підростаюче покоління *Софії*, мудрості. Існують відомості, що елліни могли вигравати тяжбу в суді завдяки одній тільки бездоганній аргументації.

Мистецтво дискусії несе *логіко-методологічний смисл як техніка пошуку сутності речі через бачення й заперечення того, що нею не є*. Як уже йшлося, пізнання речей передбачає їх висвітлення зі сторони іншого, того, що не є шуканим і не може ним бути, – відношення протилежності та *стану суперечності*. Такі дискусії описував у своїх творах Платон. Сама їх форма – діалоги – відповідає загальноприйнятій в Елладі практиці пошуку та обстоювання істини. Учасниками діалогів у Платона виступають відомі діячі й родовиті особи, реальні і вимислені персонажі історії та культури Еллади. У принципових питаннях щодо природи речей, які підіймає Платон, істина нерідко вкладається в уста його вчителя, *Сократа*.

Сократ (469 – 399 рр. до н.е.) – легендарний древньогрецький філософ. У манері Сократа було звертатись до співрозмовника з простим запитанням та приводити діалог до ціннісно-сміслових проблем – так, що нерозуміння суті речей опонентом ставало очевидним для обох. Така форма гострої дискусії, за допомогою якої розвінчувались ілюзії та з'ясовувались важливі істини, отримала назву *сократичної бесіди*²⁵.

²⁵ Безкомпромісність Сократа роздратувала можновладців настільки, що філософа ув'язнили і йому винесли смертний вирік 500 афінських суддів. Сократові закидали зневагу до устоїв і розбещення норівів. Хід суду

Діалектика стала ключовою схемою мислення європейської культурної традиції. Її еволюція у філософських ученнях від давнини до сучасності була пов'язана з істотними змінами в раціональному поясненні світу. Нагадаємо, що в античній філософії момент протилежності утворює відношення сутності та суцього. Позаяк у Платона протилежність постає як відношення між тим, що є завжди, і скороминущим («що приходить і уходить»). Таке відношення утворюють *ейдос* і річ. **Ейдос** (*εἶδος*) – грецьке слово, яке буквально означає «вигляд», «те, що видно». В ученні Платона ейдос отримує смисл видимої ідеї (звідси латинське слово *video* – ідея, яку бачимо). В античній думці ейдос розуміється як *конкретний явлений вигляд абстрактного*. Ейдос несе ознаки всіх речей даного роду, не будучи цілком утілюваним у жодній з них, та є доступним у філософському розумуванні.

Так пов'язуються в ученні Платона духовний та природний аспекти світової реальності. Співвідношення аспектів – це бачення вимірів однієї й тієї самої дійсності. Убачати ейдос – означає прозрівати умом усі, одночасно дані, характеристики й можливості розгортання ідеї в речі. Ментальна якість ейдосу леліє властивостями збираних ним речей. У сучасному культурному контексті порозуміти таку теоретичну ситуацію дозволяє поняття символу. Якщо максимально спростити, символ є факт свідомості. Явище, в якому ми вбачаємо багатство смислів, розгортається у низку асоціацій та примислень. У Платона вторинність речей виражена порівнянням з тіннями. Матеріальні речі – тіні, ейдоси – моменти буття. Вчення Платона дає нам перший приклад руху думки з аспекту сутності в аспект суцього, з умогляду в чуттєву сферу. Динамічний вимір діалектики – її статус учення про розвиток і методу його аналізу – є набутком філософії в її історичному становленні.

Для того, щоб порозуміти *протилежність як відношення, що виникає в русі*, необхідно зорієнтуватись у поглядах древньогрецької культури щодо природи. Природа суцільно жива – одухотворена сама в собі. Грецьке слово *фюзис* (*φύσις*) перекладається слов'янськими мовами як *природа*. Вона постає не сукупністю фізичних явищ, а єдністю, що визначає власне зростання. У трактатах *Аристотеля* (384 – 322 рр. до н.е.) «Фізика» (*τὰ φυσικά*) й «Метафізика» (*τὰ μετὰ τὰ φυσικά*) – «те, що (йде) після фізики» – термін *φύσις* трактується в контексті чотирьох родів причин, а відтак, логічним поділом питомо природи та всесвітнього рушію. «Перводвіжатель», *τὸ πρῶτον κινῶν*, є центральною категорією космології Аристотеля. Одначе справа стоїть так, що кожна (природна) річ несе в собі внутрішню причину. Сутність (*οὐσία, ουσία*) є засадним моментом й одночасно оформлює відповідне явище.

Антична думка характеризується зміцненням ідеалістичної тенденції, –

описав Платон у праці «Апология Сократа» («На захист Сократа»). Чи не через зневіру в постулаті, що промовляння істини забезпечує панування правди серед людей, пішов з життя Сократ? Філософ відмовився від утечі, яку учні організували для нього, й випив отруйний сік рослини цикути. Коли вже не зміг ходити й весті бесіду з учнями, Сократ, за свідченнями, вимовив свою останню фразу: «Не забудьте: ми винні Асклепії півня». Богу-цілителю Асклепію (Ескулапу) за звичаєм жертвували птаха, коли хворий одужував.

зокрема щодо трактування вчення Платона (неоплатонізм²⁶), появи стоїчного світовідчуття, зокрема ідеї смирення та стійкості. У Римській імперії виникло християнство, яке протягом I – III віків н.е. пройшло шлях від гнаної владою таємної віри до офіційної релігії.

У середньовічній християнській думці²⁷ здійснюються принаймні два найважливіші кроки для становлення діалектики в якості методу. Це поява лінійного уявлення у вигляді вектора історії від Творення й до Страшного суду – та повне логічне розведення поцейбічного та потойбічного світу.

У Священній історії виділяється мотив гріхопадіння людини. Адам та Єва після скоєння первородного гріха були вигнані з раю – й опинилися не просто в земній юдолі, а в новій іпостасі – істот смертних й приречених на муки при народженні собі подібних. В цьому мотиві закладені одночасно два моменти символіки континууму, про які йшлося – образ трансцендентного буття (Бога) та векторне устремління історії, стріла часу. Відтак, з'являється новий вимір протилежності. Відношення сутності й суцього (безкінечності та Вічності, святості й усезнання Бога – й обмеженості, смертності, гріховності, недостатньої усвідомленості в земної людини) *отримує процесуальність*. І при цьому таку процесуальність, у якій відбувається *зміна статусу речей на протилежний, – тобто стихійно формується образ розвитку*. Виникає взаємна представленість уявлень про розвиток та відношення протилежності небесного й земного *під формою зламу* долі людини й людства.

Таким чином, у новий спосіб осмислюється основа діалектики – зв'язок руху та порядку. Суттєво, однак, що у християнському віровченні порядок є питанням віри, а не філософської раціональності. Діалектика не оформилася ще в метод. Діалектичний метод сформувався на теренах німецької класичної філософії у XVIII – XIX ст.ст. Проте, уроки середньовіччя, як-от осмислення *протилежності на кшталт зрушення*, під формою мотиву первородного гріха, є важливими. Утрата райської реальності позбавляє людину зв'язку з абсолютном і ставить перед необхідністю возз'єднання (*religio* – возз'єдную) з Богом у молитовному стані. Таке возз'єднання не миттєве. Знов-таки, воно є *процесом докорінної зміни* довжиною в життя, адже з погляду християнської віри земне життя людини є приготуванням до життя вічного. Апорія *душі та тіла* виступає протилежністю, по суті, діалектичного характеру. Принципове значення для становлення діалектичного методу мала ключова ідеологема щодо трансцендентного божественного Буття. Сутність речей, за релігійно-філософською думкою Середньовіччя, внаслідок гріхопадіння людини стає не збагненою для розсудку та надчуттєвою – *уходить із поля сприйняття*. Далі, розбираючи зміст засадних категорій діалектики Г.В.Ф. Гегеля (1770 –

²⁶ Неоплатонізм явив наскрізну тенденцію філософської культури – від античного періоду (представлений учнями Плотіна, Порфирія, Прокла, Ямвліха) до XX ст. Сучасний християнський неоплатонізм розвивався в ученні О.Ф. Лосева (1893 - 1988).

²⁷ Середньовіччя – історична епоха, яка охоплює III – XIII століття, з погляду становлення культури. XIV – XVI ст. обіймає доба Відродження, що принесла світові творчість Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Мікеланджело. Та в медієвістиці – історичній науці, що вивчає соціально-культурні процеси в Середні віки – вважається, що ця епоха тривала до Нового часу (початок XVII – XIX ст.).

1831), ми побачимо, що створена ним система об'єктивного ідеалізму мала потужну, хоча й почасти стихійну передумову в християнському віровченні.

Німецька класична філософія, родоначальником якої був Імануїл Кант і видатними представниками якої стали Г.Гегель, Й.Г. Фіхте (1762 – 1814), Ф.В.Й. Шеллінг (1775 – 1854) та Л.Фейєрбах (1804 – 1872), явила собою етап утвердження дискурсивного поля та дисциплінарного простору філософської культури. Вона ознаменувалася безпрецедентним структуруванням досвіду філософії і поворотом до матеріалістичного світорозуміння. Це дало значний поштовх у розвитку природничих наук, – у чому й полягає культурна місія матеріалізму. Зі своєї сторони, діалектичний метод Гегеля мав передумови зокрема в досягненнях науки Нового часу (XVII – XIX віки).

Розвиток новоевропейської науки уможливив інтеграцію позитивного знання в онтологічні розвідки, в розуміння історії людства та соціальності. У західній думці відбувався бурний розвиток соціально-історичного пізнання. Аналіз історичних і соціально-державних реалій у філософії Просвітництва приніс до поля науково-філософських розвідок розуміння соціокультурного процесу як докорінних і незворотних змін, обумовив появу та розробку ідей щодо цивілізації й прогресу, розвиток теорії держави та права. Інструменти філософського аналізу розвертаються в бік соціально-культурних проблем і їх зв'язку з закономірностями всезагального буття.

Безпосередніми попередниками Гегеля щодо визрівання діалектичного методу стали Й.Г. Фіхте та Ф.В.Й. Шеллінг.

Йоганн Готліб Фіхте – учень і послідовник Канта – розвиває висунену ним концепцію волі та абсолютизує волю в якості основи суб'єкта. Згідно з ученням Канта, поняття «суб'єкт» характеризує людину як представника людства, взятого в усіх його здатностях і досягненнях. Воля передре діянням, визначає життєствердження людини. Вона є підґрунтям практичного розуму, визначником моральності, краси, соціальних чеснот, несе основне векторне устремління – прагнення свободи. Фіхте надає категорії волі самодостатньої значимості щодо людської суб'єктивності й показує, що людство включає доступну їй об'єктивну дійсність у сферу своєї діяльності – перетворює все, що було їй зовнішнім («не-Я»), на зміст «Я». Історія людської цивілізації, за Фіхте, розгортається як динамічний поступ освоєння світу. Ф.В.Й. Шеллінг висунув принцип *історизму*, що покладає взаємозв'язок соціальних чинників і людських звершень у творенні історії.

3.3. Засадні категорії діалектики у філософській системі Г. Гегеля

Характеризуючи філософську систему Гегеля як об'єктивний ідеалізм у найбільш послідовній його формі, слід звернути увагу на фундаментальну категорію діалектики – категорію **основи**, яка інтегрує досвід попередньої культурної традиції, включаючи й образ трансцендентного Бога. *Уходить в основу – означає набувати латентного (не проявленого) характеру, при цьому будучи підґрунтям для прийдешнього, нового.* У Гегеля категорія

основи представлена насамперед співвідношенням логічної засади світового процесу, яку він позначає поняттям *Абсолютної ідеї*, та природного світу, в якому закономірно з'являється людина, цивілізація, закони, історія, культура.

У філософській системі Г.Гегеля Абсолютна ідея виступає як *логічна квінтесенція світового процесу, згорненого в чистій потенціальності*. Буття світу має статус «у-собі», подібно чистим речам у Канта, тобто не проявлене назовні. Якщо спростити для кращого розуміння, то вийде приблизно так. Не можна стверджувати, що буття світу, як воно є само для себе, і як воно само себе розуміє (позаяк ідеться про Ідею, думку, квінтесенцію розумності світу), точно в такому вигляді доступно, скажімо, в розмірності людського розуму. Далі, «в-собі-та-для-себе» знаменує проявлення світового буття, так, що воно «відпускає себе» в речі. Тим самим Абсолютна ідея відкриває процес свого самопізнання, або, що в цьому випадку одне й те саме, саморозвитку. Будемо пам'ятати, що ідея – це думка, яка не належить нікому. В реальному житті ми називаємо ідеєю, ідеальним моментом певне положення, яке потенціально доступне всім – як теорема Піфагора або показники народжуваності в країні. Будемо також мати на увазі, що *розвиток завжди є саморозвиток* – процес розгортання та зміни властивостей речі, що закладений у ній самій. Нарешті, триматимемо в увазі, що розвиток обов'язково несе *докорінну зміну* – аж до самозаперечення статусу речей.

Таким чином, розвиток Ідеї реалізується через появу того, чим вона не є, – таке співвідношення речей Гегель називає терміном «*своє інше*». ***Кожне суще має за «своє інше» одну і тільки одну власну протилежність.*** Позаяк для Ідеї «своє інше» є матеріальний статус природного світу, у який вона «відпускає себе» й який реалізує її розвиток. Знов-таки, спростимо логічну ситуацію до житейської реалії для кращого розуміння. Скажімо, підліткові є насущним удатись до «подвигів» на кшталт куріння в підворотні ба навіть утечі з дому. В художній літературі для підростаючого покоління нерідко зустрічаються образи таких мандрів і задумів... Навіть малеча в тому віці, коли починається формування образу «Я», намагається чинити наперекір дорослим: я сам ... Інакше кажучи, розвиток необхідно супроводжується виступом сущого за власні межі, у всьому спектрі своєї спроможності.

Для Абсолютної ідеї, згадаємо, «своїм іншим» виявляється природа. У природі Ідея реалізує «в дії» свою впорядкованість. Гегель, як і представники ідеалізму у філософії Просвітництва, підносячи Розум як вищу чесноту, є схильним до абсолютизації розумності світу. Можливою є аналогія Ідеї в Гегеля з образом Бога. Проте аналогія лише вельми часткова. Як відомо, за християнським міфом Бог, кожного дня Творіння втілюючи свій наступний задум і перевіряючи його в дії, бачив, що «це добре». Так за шість днів було створено земний світ.

Однак було б помилкою вважати, що розгортання світового буття, що виступає як перехід ментального статусу Ідеї в матеріальний статус – світу природи відбувається на кшталт божественного Творіння. Абсолютна ідея ***уходить в основу природного буття не в буквальному, а в логічному вимірі***

розуміння. Іншими словами, не можна уявляти собі ситуацію так, ніби ідея колись існувала сама по собі на манер Духу, що літав над водами. Або на кшталт положення зі Священного Писання, що «спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог». Йдеться про таку її первинність, у силу якої Ідея безпосередньо та *поза всілякими часовими уявленнями «відпускає себе»* в «своє інше», тобто у природу. *Уходить в основу* – на правах латентної засади подальшого світового процесу.

У філософській системі Гегеля цикл розвитку представлений тріадою: **тезис – антитезис – синтез**. Відповідно, Абсолютна ідея є тезисом, тоді як антитезисом виступає об'єктивний природно-космічний світ. Яким же чином має відбуватися синтез? Момент синтезу – це є поява людини. Закономірно, що людина сполучає в собі чинники розумності та природності, біологічне та ментальне начала. Причому *синтез* – у даному разі людське єство – являє не сумарну, а **інтегральну якість**.

Людина, таким чином, виявляє себе як носій розумності світу, але при цьому наділений власною волею, в якості суб'єкта соціально-історичного та культурного процесу. Людина створює соціум, мистецтво, релігію. У світі, що доступний людській свідомості й діяльності, реалії виявляються чуттєво й ментально досяжними. Людська свідомість, знов-таки за правилом тріади, від зіставлення з предметом своєї уваги переходить до оволодіння ним. Єдності з ним, у логічному розумінні. У «Феноменології духу»²⁸ Гегель розгортає, в світлі розвитку Абсолютної ідеї, процес створення людиною надприродної реальності – цивілізації, культури.

Щодо людської суб'єктивності, в іншій своїй праці, «Філософія права», Г.Гегель визначає право як «наявне буття свободної волі». Тобто за Гегелем людина виступає не просто інструмент реалізації Ідеї, світового закону, і не лише як носій певної місії, – але як унікальна, наділена можливістю власного вибору, істота. Звідси – і розуміння релігії не як заданої наперед реальності, а як форми духовної роботи, у «Філософії релігії» та у «Феноменології духу» Г.Гегеля.

Логіка тріади Гегеля показує, що діалектика в його ученні набуває вже нової модифікації. Рух від тезису – через антитезис – до синтезу **не є таким, яким в античних ученнях поставало відношення сутності до суцього**. У Гегеля діалектика виступає вченням про розвиток, де суще трансформується в нову якість **за посередництвом самозаперечення** – антитезис. *Розвиток є такий рух, що несе суттєві зміни суцього аж до його самозаперечення*. Будь-яке суще, що розвивається, має потенціал заперечення самого себе. Але це не означає буквально фізичне знищення людини і речей, які нас оточують. Йдеться про набуття сущими, що розвиваються, нової якості. Наприклад, слабка й беззахисна новонароджена дитина, молодий чоловік у розквіті фізичних і душевних сил та сивий дідусь – уповні можуть упродовж життя бути характеристиками однієї й тієї ж людської істоти, при цьому явно

²⁸ Феноменологія Духу – основний труд Г.В.Ф. Гегеля. Термін «феноменологія» в Гегелівській номінації слід розуміти як розгортання духовної природи світового порядку в явищах. Феномен **φ** з грецької – явище

заперечними одна щодо одної. Старцеві притаманний досвід усього життя, на відміну від абсолютно наївного немовляти. У розвитку людської особистості, як ми бачимо, вповні реалізується Гегелівська тріада.

Людина реалізує свою волю і розвиток, закладені в її природі як формі самореалізації Абсолютної ідеї. Тим самим відбувається саморозвиток Ідеї. У вимірі цивілізації та духовної культури реалізація цього процесу людиною, людством розкривається Гегелем в категоріях *Об'єктивного, Суб'єктивного та Абсолютного духу*.

Об'єктивний дух – це сфера ментальних явищ, ідей та положень, котрі, попри своє безпосереднє відношення до життєдіяльності суспільства, мають особливий статус. Імперативи об'єктивного духу включають у себе закони та моральні норми, існуючі незалежно від людської волі закономірності історії, поступу цивілізації, всі писані й неписані установки, якими керується людина в соціумі. Об'єктивний дух «більше» за волю окремого індивіда і впливає на кожен окрему людську волю, починаючи з первісних табу та «звичаєвого права». У патріархальних устоях, моралі різних соціальних верств, практиці формування нормативних установок від міфу до позитивного права панує та реалізується сфера об'єктивного духу. Слід зазначити, що завдяки нормам, у яких він виявляє себе з особливою повнотою, реалізується здатність людства до традиції, а відтак, виникає історичний вимір Об'єктивного духу.

Природа ідеї та положення, які існують незалежно від волі окремого індивіда й чинять вплив на нього й на його свобідний розвиток, в категоріях діалектики Г.Гегеля може бути пояснена через механізм відчуження.

Відчуження – це перевід змісту людської діяльності в інші суцї, які не є нею. Мається на увазі не просто результат, а певна вторинна якість, котра, незалежно від нашої волі та свідомості, отримує своє автономне життя в світі та соціумі. Це може бути *будь-який продукт праці, будь-який досвід, якщо він відкладається у певній формі, поступає в сферу соціального вжитку, бере участь у процесах обміну, використовується в цілях цивілізації*.

На відміну від таких відчужуваних продуктів людських рук і думки, в якості антитезису Об'єктивному постає *Суб'єктивний дух*. Позаяк людські думки, почуття, наміри та інші індивідуальні прояви і зазнають обмежень та впливу з боку загальних установлень соціуму, і, своєю чергою, поповнюють соціальний досвід новими набутками. А головне – людська суб'єктивність характеризується прагненням свободи, свобідною волею, і це є не в останню чергу воля до пізнання та самопізнання. Пам'ятаймо, що у природі людини закладене прагнення пізнавати й освоювати світ. Гегель, як західний філософ-класик, і як представник раціоналістичної тенденції у філософській культурі свого часу, безумовно пов'язував векторні устремління суб'єкта з задачами щодо пізнання сутності речей. При цьому спрямованість пізнання й творчості людини характеризується поступом до духовних домінант. У ще одній своїй знаковій праці, «Естетика», філософ вибудовує ієрархію видів мистецтв – від архітектури, найбільше пов'язаної з утилітарно-практичними цілями людини, до літератури й зокрема поезії. Словесна мова поета дозволяє формулювати

ідеї, водночас будучи прекрасною, сповненою вищого смислу та досконалою згідно з традиційними видовими канонами мистецтва. Релігія, мистецтво та філософія у системі Гегеля складають вищу форму саморозвитку Абсолютної ідеї – Абсолютний дух. У такий спосіб завершується цикл світового процесу. У релігії людина інтуїтивно-чуттєвим шляхом сягає одкровення духовного змісту світобудови. В мистецтві їй, людині, дано дійти образно-смислового єднання з принципами всезагального буття. І тільки філософія виступає тим єдиним способом, у котрий Ідея повертається сама до себе в новому аспекті Абсолютного духу.

Таким чином, рушійною силою змін, якими представлений розвиток Ідеї в предметному світі, постає людина, людський розум. Звідси логічний поділ діалектики у Гегеля на об'єктивну – стосовну всезагальності принципів розвитку, – та суб'єктивну, що виражається у процедурах усвідомлення та пізнання предметного світу. *Філософська система* Гегеля, як свого часу система Платона, стала логіко-методологічною опорою подальшого розвитку європейської філософії.

3.4. Діалектичний метод. Закони діалектики.

Філософська система Г.Гегеля побудована за посередництвом методу, в основі якого лежить об'єктивно-ідеалістична візія світового процесу і який є методом аналізу розвитку будь-яких явищ і систем.

Діалектичний метод Г.В.Ф. Гегеля явив універсальний інструмент для аналізу взаємозв'язку явищ і процесів у всіх сферах – природі, суспільстві та мисленні.

Діалектичний метод став універсальним інструментом філософського й наукового пізнання – як у часи Гегеля, так і надалі, аж до сучасності. Як і будь-який аналітичний інструмент, сформований розумом людини, діалектика втілює антропоїдне світобачення.

Попри модифікації, яких зазнала діалектика Гегеля, та незважаючи на пізніші спроби подолати межі «коду суперечності», на якому, за згаданим нами висловом М.Фуко, стояла твердиня західноєвропейської культури, – даний метод залишився, ймовірно, найбільш системним і послідовним, неперевершеним у своїй спроможності спиратись на фундаментальні закони людського мислення.

Діалектичний метод Гегеля діє як єдність *законів діалектики* і системи категорій, які формулюють узагальнені цими законами співвідношення явищ і процесів.

Три основних закони діалектики є наступними.

Закон єдності та боротьби протилежностей виражає відношення взаємної представленості (взаємного покладання, взаємопроникнення) двох явищ або сторін, які водночас заперечують одне одного. Даний закон Гегель розкриває на прикладі магніту. Магніт можна ділити як завгодно, але в будь-якому випадку він матиме два полюси. Так само, в процесі розвитку будуть

неодмінно виявлятися та діяти, назривати та розрішатись суперечності. Для розуміння даного закону, а відтак, і процесуальності відношень суперечності та протилежності, слід мати на увазі наступні категорії.

Річ – властивість – відношення. Річ – будь-яке суще, що розглядається. Річчю може бути назване не тільки матеріальне тіло, а й мислимий предмет. *Властивість* – це окрема ознака предмета. *Відношення* – стан відповідності (тотожності), відмінності, протилежності, який характеризує взаємозв'язок між речами в даний конкретний момент і в процесі розвитку. Під указані три позиції можливо підвести будь-які об'єкти теоретичного аналізу.

Тотожність – стан, у якому суще відповідає самому собі, – умовний початок розвитку. У стані тотожності всі ознаки даної речі, взятої в даний момент її існування, приймаються як складові її початкового стану. Приклад тотожності – початок людського життя від народження, хоча ми знаємо, що організм новонародженого мав внутрішньоутробний розвиток. Категорією тотожності забезпечується можливість установити логічну відмітку на шляху безупинного становлення та розвитку речей.

Відмінність – категорія, якою позначається етап появи нових ознак та, відповідно, зміна речі в процесі розвитку. Звернімо увагу, що суще відмінне в даному разі не від інших сущих, а від себе самого, яким воно було в рамках стану тотожності. Припустімо, дитина в процесі розвитку пізнає світ, набуває певних психологічних властивостей, починається процес соціалізації. Етап, коли подібні зрушення стають очевидними, зазвичай пов'язаний з перехідним віком. У перехідному віці людська істота виявляє їх не лише як утворені в процесі дорослішання властивості, але також і в одночасності. Це, приміром, відмінність у поведінці та взаємовідносинах хлопчиків і дівчат – тинейджерів від відповідних проявів у дитинному віці.

Суперечністю в діалектиці називається відношення взаємовиключних явищ і сторін, що виникає в процесі розвитку. Відмінність діалектичної – від тривіальної суперечності (скажімо, несумісності характерів людей), – у тому, що по-перше, сторони даного відношення необхідно покладають одна одну, і по-друге, діалектична суперечність виникає в процесі розвитку. Так, входить у суперечність із початковим статусом індивіда рівень зрілої особистості (прикладі щодо стадій людського життя). Поняття діалектичної суперечності стосується соціальних відносин, наприклад конфлікту інтересів, коли певну групу людей, зайнятих у суспільному виробництві не задовольняють існуючі умови праці та життєдіяльності. Моральнісні суперечності так само постають предметом діалектичного аналізу.

Протилежність – відношення, при якому, внаслідок зміни основних властивостей і приходу їх у суперечність із початковим станом, дане явище переходить у таке, яке його заперечує і водночас передбачає. Протилежність – *самозаперечення*, тобто докорінна трансформація сущого. Динаміці речі, що розвивається, притаманне наростання відмінностей від початкового стану аж до переходу у «своє інше». У діалектиці протилежність наразі постає як «своє інше» (антитезис), єдине й унікальне для кожної речі відношення, коли

її первинні властивості *уходять в основу*. В одночасному вимірі відношення протилежності являє собою взаємну необхідність явищ і сторін, категорично не збіжних і контрастних щодо одне одного. Таким відношенням є гармонія, як взаємодія відносно автономних і при цьому контрастних явищ і сторін. Та в будь-якому разі протилежність процесуальна. За крилатим висловом, який належить самому Г.Гегелю, *полюбити – означає втратити себе в іншому, щоб віднайти*.

Перехід суцього у протилежність позначається терміном «*зняття*», що має на увазі зберігання його властивостей у латентному вигляді.

Діалектична протилежність атрибується *взаємним переходом* явищ і сторін, які виключають і покладають одне одного. Звідси *парні категорії* в діалектиці. А саме: сутність і явище, необхідність і випадковість, причина та наслідок, одиничне – всезагальне – особливе, та інші. Взаємний перехід – це відношення протилежних явищ, які виражають себе одне через одне. Одна з таких взаємно-перехідних сторін уходить в основу, а друга виступає в повній конкретиці. Так, «явище суттєве, сутність являється». Взаємно представлені категорії причини та наслідку.

Такий взаємозв'язок не означає, що стан речей, мислимий, приміром, в категоріях *необхідності й випадковості*, матиме один і тільки один сценарій розвитку. Випадковість переходить у необхідність за різних умов. Скажімо, переважний урожай певного сорту злаків, після того як агрономи засіяли на одному й тому самому полі кілька сортів, визначатиме необхідність вибору того самого сорту надалі. При цьому кліматичні й екологічні умови, ґрунти й родючість різних сортів являтимуть зовнішні чинники, які розмикають коло жорсткого зв'язку між випадковим, не передбаченим, урожаєм і наступними діями агрономів, коли випадковість переходить у необхідність. Теоретично міг уродити будь-який із посіяних сортів.

Характеризуючи зв'язок категорій *одиничне – всезагальне – особливе*, слід мати на увазі, що унікальність особливого виявляється за звернення до всезагального. Без переходу від одиничного, окремо взятої речі, до суттєвих ознак усіх подібних їй речей унікальність такої речі лишається нез'ясовною. Отже, особливе є аспектом всезагального, а не одиничного.

Закон переходу кількісних змін у якісні характеризує безпосередньо процес накопичення нових ознак і докорінні зміни суцього, аж до заперечення первинних властивостей.

Властивість – це будь-яка ознака речі. Кожна річ має різноманітні властивості. Своєю чергою, різні речі можуть мати одні й ті самі властивості – колір, форму, і т. ін. Ступеневою характеристикою властивості є кількість. *Кількість* у діалектичному розумінні виражає не чисельність якихось речей, а те, наскільки та чи інша властивість притаманна даній речі. При вимірянні, наприклад, температури кількість градусів означає властивість тіла, рідини, і т. ін. бути в тому чи іншому ступені теплими чи холодними.

Наразі для розкриття даного закону Гегель застосовує приклад зміни агрегатних станів води. Зміна властивості – теплоти – є кількісною. Ступінь

теплоти змінюється і це приводить до якісної зміни – до перетворення рідини на лід або, навпаки, пару.

Якість – інтегральна характеристика, що визначає можливість речі існувати, бути тим, чим вона є. Звернімось до прикладу.

Позаяк у людини безліч властивостей. Творча спроможність, здатність створювати умови та середовища, аж до віртуальної реальності свого духовно-теоретичного досвіду – все це властивості людини. Людина розумна – атрибутивна видова характеристика людини як природної істоти. Та водночас, що саме дозволяє людині бути людиною? Інтелект – це поняття з розряду нечітких. А оскільки інформаційні технології забезпечують неабиякі можливості штучного інтелекту, розумова спроможність виступає вже не обов'язково людською. Зокрема, у психології творчості²⁹ підіймається проблема критеріїв творчого потенціалу діяльності. Такі критерії, як новизна та вкладені в певний продукт інтелектуальні рішення, уже не є достатніми з погляду антропологічної специфіки творчості. Вони можуть забезпечуватись потужною комп'ютерною технікою й технологіями. Виявляється доволі-таки важкою справою – знайти специфіку людини в сфері розумової активності.

У Л.Толстого є притча. Люди входили в дім, – оповідає він, – і кожен запинаявся об величезний камінь, що лежав на порозі. Стара жінка підійшла й відвернула камінь. – Лише вона людина, – резюмує письменник. Тобто якість людини – визначається її здатністю поставитись до інших так, як до себе.

Отже, якість так само є властивість, – однак атрибутивна властивість сущого. Співвідношення властивостей речі називається *міра*. Гегель вводить поняття «*межа міри*». Воно означає такий статус речі в процесі розвитку, при якому набуття нових властивостей порівняно з початковими перебуває в межах допустимих для зберігання притаманної їй якості. Важливо пам'ятати, що зміни, описувані даним законом, характеризують саморозвиток речей. Скажімо, при хімічних реакціях унаслідок взаємодії певної кількості речовин з'являється новий препарат. Але така ситуація не є процесом розвитку, так як ідеться про кількість у смислі лічби, а не властивості. Перехід кількісних змін у якісні можна проілюструвати на прикладі алкоголізації соку. Виноградний сік має нуль градусів алкоголю, однак при бродінні набуває все більшого ступеня міцності як алкогольний напій. Кількість градусів є ступінь, у якому виражена властивість – міцність. Якісні зміни, в які переходять кількісні, – це різниця між соком і чистим спиртом. В даному законі мається на увазі також взаємний перехід категорій якості та кількості. Поява нової кількості є стан, який у Гегеля отримує назву *діалектичного скачка*.

Закон заперечення заперечення характеризує цикл розвитку, у якому двічі відбувається самозаперечення властивостей – спочатку тих, котрі були дані як первинні, а потім притаманних наступній «іпостасі» даного сущого.

²⁹ В дослідженні, присвяченому проблемі креативності, таку постановку питання провадить американський учений Т.Любарт (див.: Т.Любарт, К.Муширу, С.Торджман, Ф.Зенасни. Психологія креативності. URL: https://books.google.com.ua/books?id=76FUDwAAQBAJ&hl=ru&source=gbs_navlinks_s).

Йдеться про якісні зміни, внаслідок яких річ, зрештою, виявляє в оновленому вигляді первинні властивості. В такий спосіб, подвійне заперечення виступає формою циклічно-поступового оновлення речей. Гегель ілюструє дію даного закону на прикладі зростання ячмінного колосу з зерна та появи нових зерен, які, будучи так само ячмінними зернами, водночас виявляються іншими, не тими, з яких виростили стебла та згодом – колосся. Важливо також, що ячмінь є двостатевою рослиною: категорія протилежності в прикладі, наведеному Гегелем, працює і в процесуальному і в одночасному вимірах.

Подвійне заперечення наразі розкриває закономірність, за якою засади речей залишаються на рівні латентних принципів у речах похідних. Видова біологічна характеристика рослини, тварини, людини не тільки зберігається, але забезпечує розвиток різноманітних форм суцього. І хоча в часи Гегеля ще не існувало уявлення про еволюцію в живій природі, що його приніс до поля наукового світогляду Дарвін, діалектикою представлене розуміння взаємодії усталеності й мінливості. Така форма пояснення єдності й багатоманітності явищ і процесів природи сприяла прогресу наукового пізнання.

У ХІХ столітті наступницею діалектики Г.Гегеля стала матеріалістична діалектика К.Маркса та Ф.Енгельса. Характерно, що в номінації Енгельса діалектика *виступає як наука* про всезагальні закони природи, суспільства та мислення, а його фундаментальна праця має назву «Діалектика природи».

3.5. Специфіка та значення матеріалізму в діалектиці.

Матеріалізм К.Маркса та Ф.Енгельса характеризується трансформацією діалектичного методу Г.Гегеля, який розгортається в напрямку горизонтів суспільного буття. В центрі уваги К.Маркса, одним із джерел учення якого є англійська політична економія, опинилися суперечні відносини великих груп суспільства, *класів*, щодо їх відношення до *власності на засоби виробництва*. Однією з найважливіших категорій марксизму є *суспільне виробництво* – процес, який інтегрує не лише чинники суспільних відносин, але й взаємодію суспільства з природою. Суспільство є суб'єктом перетворення природного світу в інтересах людини. Категорії Абсолютної ідеї та Духу виключаються з теоретичного вжитку матеріалістичної діалектики. Єдність світу полягає в його матеріальності.

Діалектичний метод підтримує схему осмислення світу як єдності, в якій діють закони збереження – матерії, енергії. Примат умоглядної діалектичної логіки визначив і переконання марксизму в існуванні об'єктивних законів суспільного розвитку. Позаяк вектор історії, яка бере свій початок на стадії первісної родоплемінної спільноти, і, відповідно, «родової сутності» людини, прямує знов-таки до безкласового суспільства, комунізму, в якому приватна власність припинить своє існування разом із державною владою, нерівністю й експлуатацією. Ідея комунізму сама по собі нагадує християнську ідею раю на землі. Ймовірно, в ній проявляється метафізичний пафос учення Маркса. На сьогоднішній день розвинені західні країни, в яких дійсно відбувається

трансформація відносин власності й існує відносно соціальне благополуччя, демонструють приріст якості життя багатьох людей. Але зважаючи на те, що глобальний світ потерпає від проблем, які бентежать усе людство, подібну якість життя також неможливо вважати повноцінною.

Попри уможлядний характер матеріалістичного розуміння історії, вчення К.Маркса явило філософську систему, за масштабом порівнянню з ученням Г.Гегеля.

Ймовірно, найбільш значним є внесок Маркса в економічну теорію. Його «Капітал» являє дійсно звід глибинних й неперехідних закономірностей щодо розвитку матеріального виробництва. Центральною категорією в аналітиці виробництва, обміну, розподілу та споживання, які, згідно з «Економічно-філософськими рукописами 1857 – 1858 рр.», є одне ціле, один процес колообігу матеріальних і людських ресурсів, виступає товар. Саме у товарі концентрується сутність капіталістичного виробництва. Товар не має єдиного адресата. Він виражає уніфікацію людини в суспільстві, наростання масовості соціуму, знеособлення досягнень людини, відчуження її здатностей і сил від персонального людського буття. Процес відчуження, за Марксом, є протилежним процесові присвоєння (повернення на новому рівні) родової сутності людини. Характерно, що експлуатація людини людиною позбавляє сутнісних сил обидві сторони – і правлячу меншість, і зневолену більшість.

У вченні К.Маркса людина виступає як представник соціуму, учасник суспільного виробництва. Діяльність людини з освоєння світу в соціально-історичному масштабі позначається категорією практики. Практика – форма перетворення матеріальних передумов за посередництвом виробної праці. За теорією всезагальної праці Маркса, праця виступає універсальним способом бути в світі, який не лише підтримує, але створює суб'єкта й його відносини з іншими. Практика характеризується механізмом упредметнення (переводу змісту діяльності у зміст виробленого предмета) й розпредметнення (процес зворотного характеру – перевід змісту предмета, з яким працює людина, у зміст діяльності). В такий спосіб, за Марксом, забезпечується розвиток і практики, і пізнання, основою та ціллю якого вона виступає.

Діяльність – центральна категорія вчення про людину у Маркса. Якою є діяльність індивідів, такими є вони самі. В якості атрибутивної властивості людини, діяльність характеризує не лише матеріально-практичні та чуттєві, але й ментальні прояви людської істоти. Свідомість і мислення – є діяльність. Слід розуміти, що діяльність має векторний характер – від мотиву до цілі. За Марксом, людина має свідомість, у якості свого еволюційного набутку, саме завдяки спроможності уявляти як образ, відносно автономно, задовольняння своєї потреби. А отже, покладати цілі. Свідомість, як форма діяльності, має соціальну природу. **Соціальні відносини – це відносини обміну здатністю до праці між людьми, що входять до однієї спільноти.** За посередництвом еволюції соціальних відносин розвиваються системи кодування і комунікації соціального досвіду. Зрештою, соціальність являється сферою перетворення предметів, які сприймає й з якими працює людина, на ментальні явища та на

знаково-символічні форми.

Створена К.Марксом теорія діяльності мала неоціненне значення для науки – насамперед для розвитку психологічних та соціально-економічних наук. У період свого виникнення та розвитку вона надала потужний поштовх процесу становлення позитивного природничого знання. Вчення К.Маркса укріпило впевненість наукової спільноти в досяжності найважливіших для людини та людства істин, у пізнаваності сутності речей та в об'єктивності знання, яке спирається на практику.

Але при цьому було б помилкою вважати, що розвиток учення Маркса надав підстави для благодушної інерції. У неомарксизмі ХХ століття набула нового смислу тема відчуження, зокрема, в контексті питань ідентичності суб'єкта, соціального буття ідей та художніх творів (Т.Адорно). В контексті віртуалізації соціокультурного буття суб'єкт постає як феномен комунікації, інтерсуб'єктивності (Ю.Хабермас).

У сучасну добу діалектичний метод набув різноманітних модифікацій – не лише в матеріалістичній філософії, але, наприклад, й у християнському неоплатонізмі. Діалектика виявляє себе як самозаперечна, але при цьому й непозбуття форма теоретизування.

Забезпечуючи логічні зв'язки між принципами та окремими явищами, діалектична протилежність, утім, не охоплює всіх відношень різновекторних сутностей і моментів у сучасній картині світу. Розвиток – один із наріжних ментальних конструктів, застосовуваних людством у пізнанні і самопізнанні як ключова характеристика реальності. Діалектична модель розвитку, так як і невід'ємний від неї причинний детермінізм, піддаються перегляду в процесі бурхливого становлення та непарадигмального розвитку сучасної науки.

Діалектика залишається універсальною схемою мислення класичного типу, супроводжує матеріалістичне світосприйняття в умовах некласичного етапу в динаміці природничих наук. Та у другій половині ХХ ст. стрімкий поступ постнекласичної науки вводить у дію альтернативну модель розвитку, яка отримала назву *синергетика*. Ймовірно, логіка самоорганізації систем у синергетиці при її відносній автономії не позбавлена спадкового зв'язку з діалектичною логікою, яка в ній знімається. *Порядок з хаосу* – векторна пара, яка, попри розмикання двоїстості у множинність, навіртає людську думку до її первинних потреб у впорядкованості світобудови.

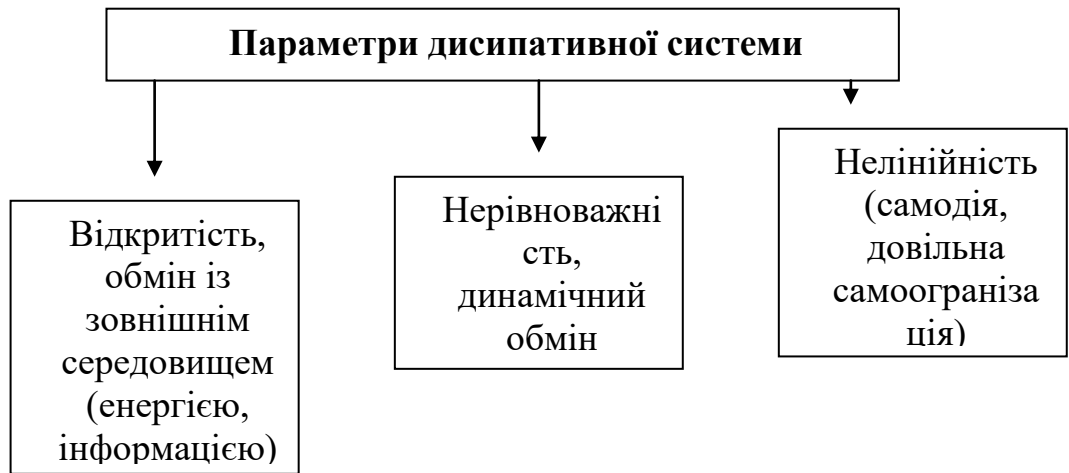
3.6. Синергетика та її методологічні підвалини

У сучасній методології все більшого поширення набуває синергетика – теорія самоорганізації. Вона включає в себе нові пріоритети сучасної картини світу: концепцію нестабільного, нерівноважного світу, концепцію невизначеності та багатоальтернативності розвитку, ідею виникнення порядку із хаосу. Цей напрям досліджень виник у межах брюссельської школи лауреата Нобелівської премії І. Пригожина (теорія дисипативних структур), школи Г. Хакена, професора інституту синергетики та теоретичної

фізики у Штутгарті, який запропонував термін «синергетика» у 1973 році у своїй доповіді на першій конференції, присвяченій самоорганізації.

Основна ідея синергетики як нової стратегії наукового пошуку полягає у тому, що нерівноважність розглядається як джерело нової організації тобто порядку. Тому головна праця видатних представників цієї науки І. Пригожина та І. Стенгерс отримала назву «Порядок із хаосу».

І. Пригожин протягом першої половини ХХ ст. провів ряд досліджень, які надали проблемі взаємовідношення порядку та хаосу нового сенсу. Так виникло уявлення про дисипативну систему. Найбільш суттєва особливість дисипативної системи у тому, що в ній співіснують порядок і хаос. Вони доповнюють один одного, не можуть існувати один без одного. Хаос розглядається як перехідний стан від одного рівня впорядкованості до іншого, більш високого рівня гармонії.

Дисипативні системи вирізняються такими властивостями: відкритість, нерівноважність і нелінійність. Відкритість означає спосіб обміну із зовнішнім середовищем. Це може бути обмін речовиною, енергією, інформацією або тим і іншим одночасно. Нерівноважність передбачає наявність макропроцесів обміну речовиною, енергією та інформацією між елементами самої дисипативної системи. Особливе значення має нелінійність, здатність до самодії. Через відсутність такої здатності лінійні системи реагують на зовнішні впливи пропорційно останнім: малі впливи приводять до малих змін, великі – до великих. Саморух (самодія) порушує вказану пропорційність, малі впливи тут можуть призводити до великих наслідків, а великі – до незначних.

Одні дисипативні системи здатні формувати інші, більш високого рівня. Ієрархія дисипативних систем створює підґрунття для формування різних ступенів синтезу порядку і хаосу. І подібно до того, як існують переходи між різними видами порядку та різними видами хаосу а також між різними видами порядку і хаосу, аналогічно можливі переходи між дисипативними системами з неоднаковою ієрархічною структурою.

Такі переходи відповідають принципу досягнення максимальної сталості і з точки зору дисипативних систем називаються розвитком. Отже

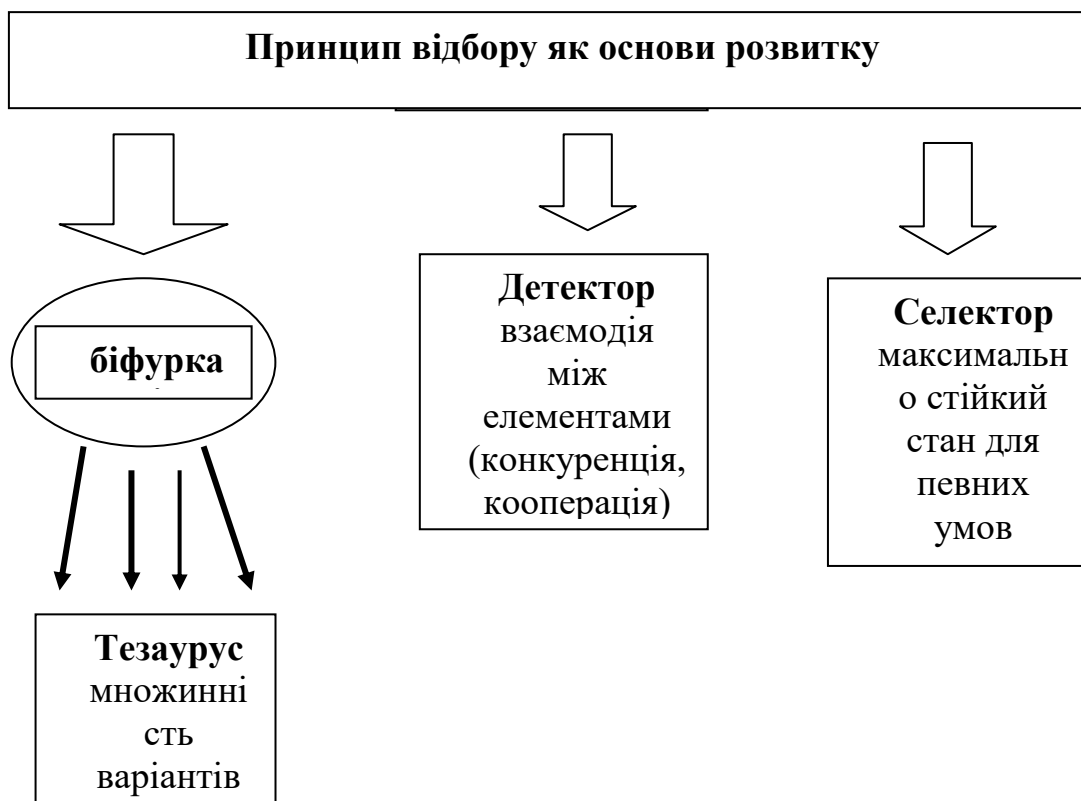
розвиток – це зростання синтезу порядку і хаосу, зумовлене прагненням до максимальної сталості. Поняття розвитку в такому тлумаченні має універсальний характер, тобто може застосуватись як у сфері неорганічної природи, так і біологічних і соціальних явищ.

Так, людина, як і будь-який організм, є типовою дисипативною системою, яка може існувати фізично і духовно тільки за умови постійного обміну із середовищем речовиною, енергією, інформацією (харчування, дихання, теплообмін, виділення, розмноження, пізнання, виробництво, спілкування тощо).

Ці різні системи утворюють ту чи іншу соціальну організацію або корпорацію (сім'я, школа, підприємство) . Кожна з них є також дисипативною системою, тому що існує завдяки обміну із середовищем речовиною, енергією, інформацією. Корпорація одного рівня утворює дисипативні системи більш високого рівня у результаті чого формується ієрархічна дисипативна структура, що утворює державну соціальну систему. Таким чином, суспільство – є дисипативна система, елементи якої періодично змінюються.

Як було зазначено, розвиток є нічим іншим як доданням протилежності між порядком і хаосом через принципову несталість як впорядкованих, так і хаотичних структур.

Для того, щоб знайти відповідь на питання, як відбувається розвиток і чому він відбувається, слід припустити, що в основі розвитку лежить принцип відбору. Тоді для пояснення цього процесу необхідно відповісти на три питання: з чого відбувається відбір, хто його здійснює і за допомогою чого?

Перший фактор називають *тезауросом*, другий - *детектром*, третій – *селектором*. Тезаурус буквально означає «скарбниця», що точно передає множинність варіантів відбору. Чим більша множина, тим більше шансів знайти оптимально цінний варіант.

Постає питання: як виникає ця множинність і яка природа її елементів. Відповідь на нього дає поняття *біфуркація*. Справа в тому, що кожна дисипативна система має свої специфічні величини, які характеризують фундаментальні властивості цієї системи. Кожний параметр має свої критичні значення, під час досягнення яких в кількісній еволюції системи відбувається якісний стрибок – точка розгалуження еволюційної лінії, яка отримала назву біфуркації. Відбувається мовби розгалуження вихідного параметру на нові якості.

Число аспектів, що виходять із цієї біфуркаційної точки, визначає дискретний набір нових можливих *дисипативних структур*, у кожному з яких стрибком (шляхом сальтації) може перейти наявна структура. Тому біфуркація визначає набір можливих шляхів розвитку, тобто є тезаурусом для відбору.

Вибір варіантів не є справою випадку. Відповідальність за вибір полягає на взаємодію між елементами системи, яка і відіграє роль детектора.

Подібна взаємодія у загальному випадку є зіткненням сил, частина із яких знаходиться в стані конкуренції, а інша – кооперації. Конкуренція означає діяльність в різних і навіть протилежних напрямках, тоді як кооперація – діяльність в одному напрямі.

Кінцевий результат відбору буде визначатись не однією із взаємодіючих причин, а результатом взаємодії всіх (накладенням причин). Причому цей відбір – досить складна і непередбачувана процедура, яка обумовлюється багатьма, часто протидіючими силами.

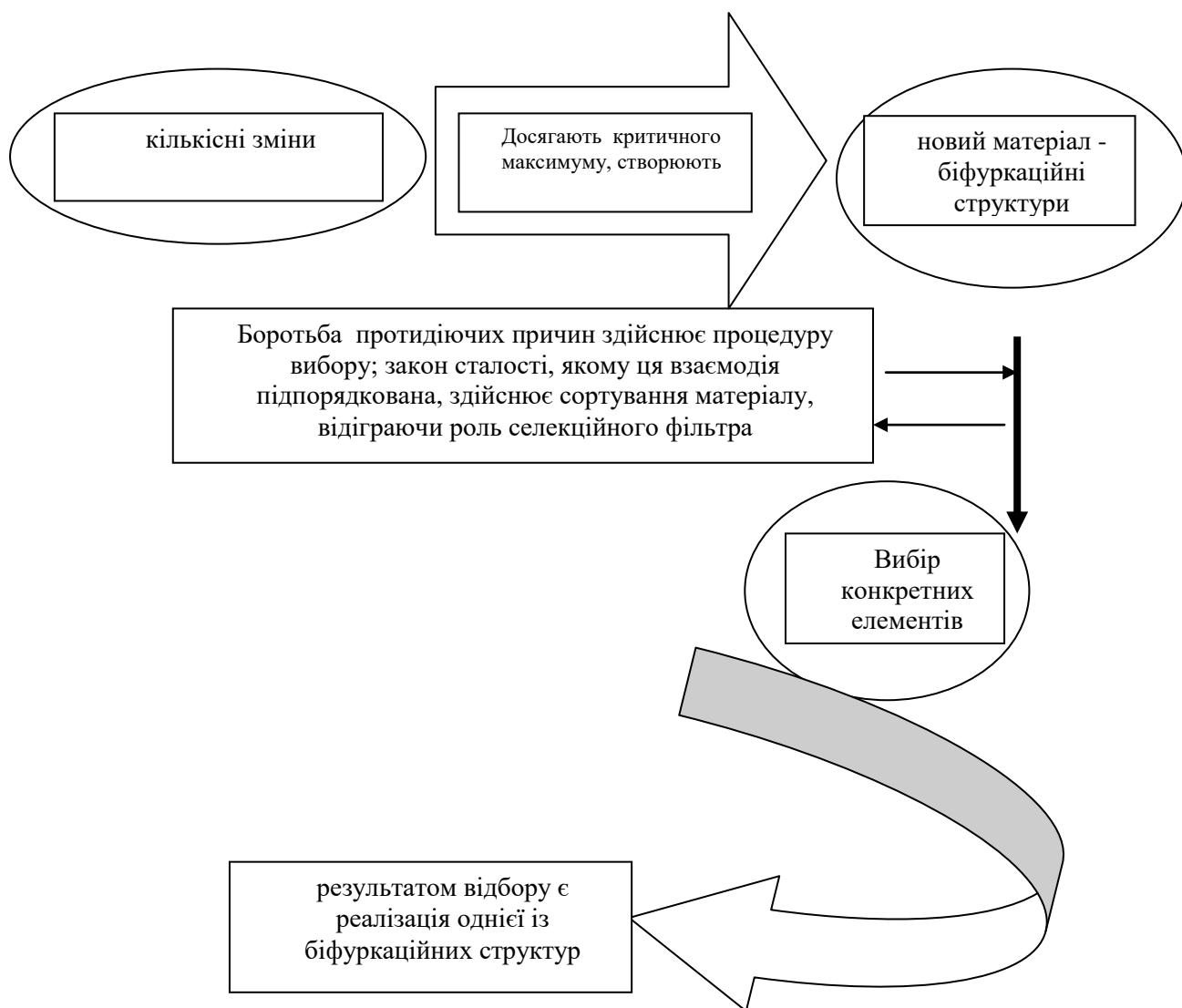
Третій фактор, необхідний для відбору – *селектор* – це керівне правило, на основі якого здійснюється вибір. Таким правилом є принцип сталості в дисипативних системах. Пошук сталості відіграє роль природного відбору системи.

Біфуркація є несталим станом; різні біфуркації породжують різні стани. Принцип же відбору (селектор) – це визначення такого стану, у який система повинна перейти, щоб її стан став за наявних умов максимально сталим.

Таким чином, загальна картина схеми дії відбору в синергетичній системі така:

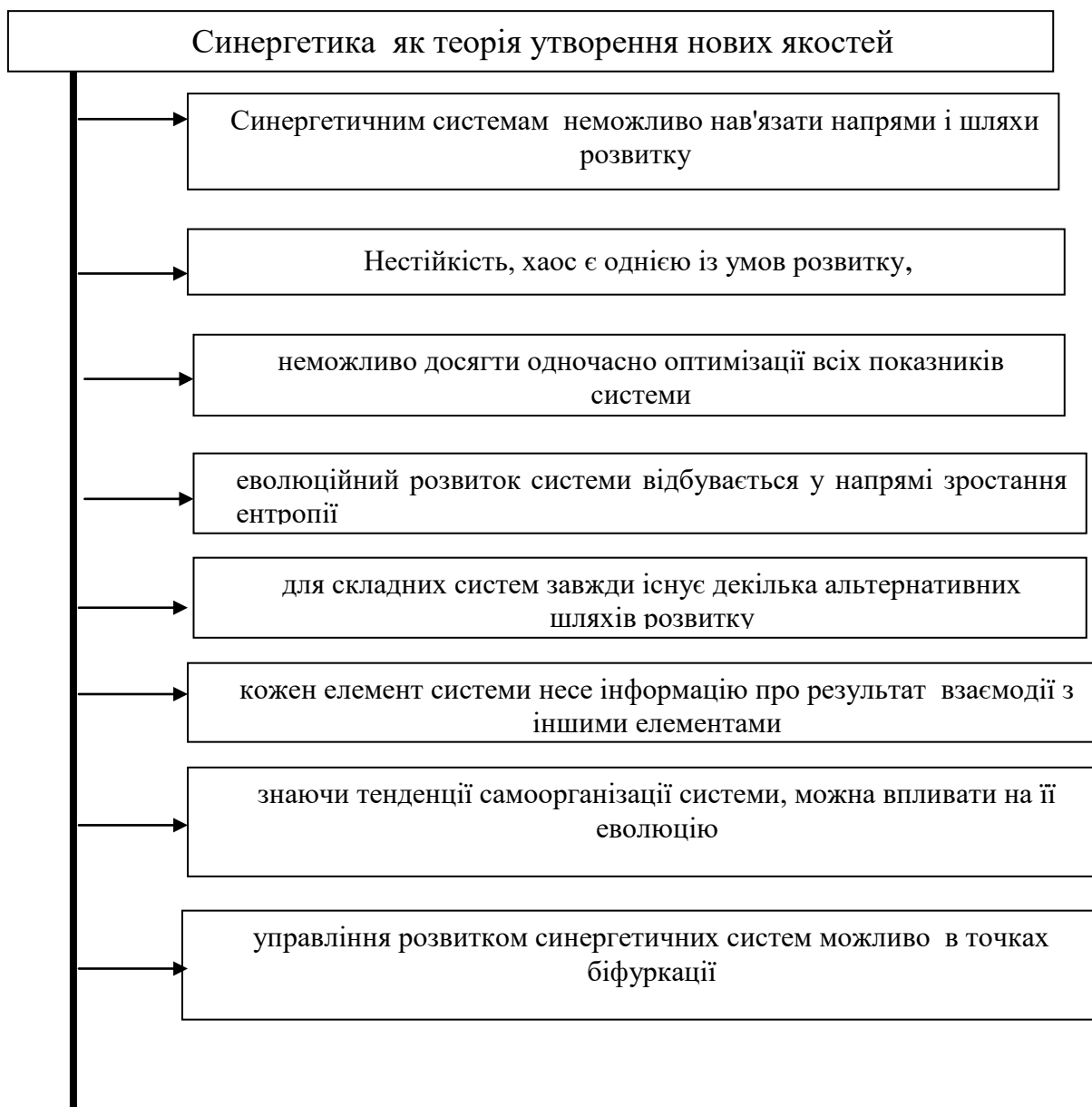
- випадкові кількісні зміни, накопичуючись і досягаючи критичного максимуму, створюють для відбору новий у якісному відношенні матеріал (біфуркаційні структури);
- взаємодія (боротьба) протидіючих причин здійснює саму процедуру вибору конкретних елементів із цього матеріалу;
- закон сталості, якому ця взаємодія підпорядкована, здійснює попереднє сортування матеріалу, відіграючи роль селекційного фільтра;
- результатом відбору є реалізація однієї із біфуркаційних структур.

Схема дії відбору в синергетичній системі.

Механізм відбору досить складний. Він ще більше ускладнюється під час переходу від елементарних дисипативних систем до значно більших, елементами яких є також дисипативні системи.

Враховуючи зазначені обставини, синергетику можна розглядати як теорію утворення нових якостей. Синергетика пояснює математично, за допомогою систем нелінійних диференціальних рівнянь як відбувається розгалуження старої якості на нові (теорія біфуркацій). Теорія біфуркацій робить зрозумілим механізм переходу кількісних змін в якісно новий вибір. Стратегію наукового пошуку для синергетичних систем можна уявити як деревоподібну гіллясту графіку, яка відтворює альтернативність розвитку. Вибір майбутньої траєкторії розвитку залежить від вихідних умов, елементів, що входять до системи, локальних змін, випадкових факторів і енергетичних впливів.

Таким чином, на основі синергетичного підходу можна сформулювати такі основні методологічні ідеї теорії розвитку:

- складноорганізованим системам неможливо нав'язати напрями і шляхи розвитку, можливо лише сприяти (через слабкі впливи) процесу самоорганізації;
- нестійкість є однією із умов стабільного і динамічного розвитку, а хаос є креативним початком, конструктивним механізмом еволюції;
- неможливо досягти одночасного поліпшення відразу всіх важливих показників системи;
- еволюційний розвиток системи може відбуватися одночасно з лінійним зростанням ентропії (безладу, невизначеності ситуації);
- для складних систем існують декілька альтернативних шляхів розвитку;
- кожний елемент системи несе інформацію про результат взаємодії з іншими

елементами;

- складна нелінійна система в процесі розвитку проходить через критичні точки (точки біфуркації), у яких відбувається розгалуження системи та вибір одного з напрямів її подальшої самоорганізації;
- знаючи тенденції самоорганізації системи, можна прискорити її еволюцію;
- керувати розвитком складних систем можливо лише в точках їх біфуркації за допомогою легких поштовхів.

Контрольні питання:

1. Які головні характеристики сучасної постнекласичної науки?
2. Що таке синергетика?
3. Що таке глобальний еволюціонізм і які типи еволюції він у себе включає?
4. Чи вільна наука від цінностей?
5. Чи пов'язані соціальні та наукові цінності?
6. Наскільки важлива етика науки в сучасному суспільстві?
7. Як ставиться сучасна наука до інших форм пізнання світу?

РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМА СВІДОМОСТІ У ФІЛОСОФІЇ

- Матеріальне та ідеальне. Психічне і фізичне
- Культурно-історичний вимір філософії свідомості. Концепції свідомості у філософії.

4.1. Матеріальне та ідеальне. Психічне і фізичне.

Свідомість – духовно-розумовий вимір буття людини, його сутнісна характеристика. При такій взаємній представленості, з'ясування природи свідомості виявляється надскладною проблемою, оскільки не є можливим охопити її цілком, на кшталт матеріальних об'єктів. Ми перебуваємо в свідомості, а не вона живе в нас. Отже, було б грубою помилкою вважати свідомість за частину психіки чи за дещо таке, що відбувається «в голові». Свідомість є *перевідник речей – як вони є в собі та для себе – у статус явищ*. Явища – це суші, дані у ментальній і чуттєвій формі; матеріальні та духовні об'єкти нашої уваги. *Свідомість неодмінно становить змістовий аспект кожного явища.*

Попри невіддільність проявів свідомості від змісту явищ, ми маємо змогу побачити її «за роботою», – зокрема віддаючи собі звіт у власних переживаннях³⁰. Приміром, відстежуємо процес мислення: «Мені спало на думку...». Або: «Зараз я стурбований рішенням своєї задачі». Подібне самоспостереження виводить наше мислення у вимір над-осібного бачення *устрою* думки. При освоєнні загальноприйнятих понять ми також бачимо, що ідеї та інші теоретичні конструкції існували раніше за наше знання про них. Вони *існують поза і незалежно від волі й розуму індивіда*. Звертаючи увагу на процес свідомості, можемо бачити, в який спосіб структуровані її акти. Ми відрізняємо чуттєві порядки від ментальних, а *суб'єктивно-психологічний вимір буття свідомості – від соціального*.

Свідомість є універсальним *способом бути*, проте вона *принципово нелокальна*. Максимою теоретичної «топології» може бути поділ аспектів її існування: *психічного процесу перетворення речей у зміст явищ та соціального – існування понять і теорій у загальнолюдській культурі*.

Свідомість є способом, у який нам доступний предметний світ і ми самі. Чи світ є таким само поза свідомістю, об'єктивно? В чому полягає її природа? Ці питання лишаються дискусійними тому, що, лише будучи у межах свідомості, ми не втрачаємо й самого буття.

³⁰ Людській істоті властиво не просто усвідомлювати свої чуттєві реакції, але й звертати увагу на зміст того чи іншого відчуття (*перцепції*). Акт уваги до відчуття називається *апперцепцією*. Такі акти утворюють процесуальні єдності, що, зрештою, визначає чуттєво-практичну основу образу нашого «Я». Єдність, утворювана актами апперцепції, у теоретичному пізнанні виступає як пошук невідомого. Таку єдність І.Канта іменує *трансцендентальною єдністю апперцепції*, вона рівнозначна постаті суб'єкта. Термін «переживання» тут і надалі має не буденний смисл, як-от емоційне хвилювання, – а смисл *акту нашої психічної діяльності*, який являється нам самим при увазі до нього, відмічається як даність наших емоційних і ментальних рухів.

Спосіб зв'язку свідомості з мозком і тілесністю людини виступає як *психофізична проблема*. Проблема *походження свідомості* стосується її першооснов і дискутується впродовж історії. Історично склалися релігійні, біологічні, соціальні й нейрофізіологічні підходи до природи свідомості. Матеріалізм пов'язує її походження з природно-соціальними, а ідеалізм – з духовними засадами.

Об'єктивна і суб'єктивна реальність. Ідеї, образи, теорії, символи, психічні стани людей у певний спосіб існують. Відтак, ідеться про *буття свідомості*. Існує філософський напрямок – *онтологія свідомості*, в якому виявляється, що *буття і свідомість логічно поєднані*. Позаяк буття може бути представлене принципами й формами існування (світу), то передбачає соціальну, психічну, і, зрештою, світову інстанцію розуму. Виходить, що ще древньогрецька ідея Логосу визначає онтологічне розуміння свідомості впродовж усієї історії філософії.

У філософії існує розподіл на *об'єктивну і суб'єктивну реальність*. **Об'єктивна** реальність незалежна від нашої волі й свідомості. Матеріалізм розуміє під поняттям об'єктивної реальності матерію, тобто все доступне або можливо доступне людині у відчуттях. **Суб'єктивна** реальність – це свідомість. З погляду матеріалізму, свідомість похідна від матерії.

Свідомість реальна. Але як визначити специфіку реальності такого роду? Об'єктивною реальністю в матеріалізмі іменується матерія; тоді як психічні прояви людей, поняття, закони матерією не є. Вони не дані у відчуттях. Відтак, ідеться про інший рід реальності – та інший характер об'єктів. Поняття «світ», «любов», «мрія», «синус», «біном», «ділення» *є об'єктами так само*, як «земля», «тіло», «комп'ютер». Але три останні означають матеріальні предмети, решта – ідеальні, – предмети-ідеї. Звісно, ідеальні предмети зв'язані з матеріальними. Так, відкритий наукою *закон – це всезагальний необхідний усталений зв'язок* явищ природи. Поняття «рослина» стосується всіх рослин. Тож де «живе» ідеальне, в який спосіб воно співвідноситься з матеріальним?

Це питання в новочасній філософії отримало статус *основного питання філософії*. Дійсно, з'ясування засад усякої речі зрештою приводить до питання, що з двох первинне – матерія чи свідомість. В ідеалізмі принципи та категорії *логічно* передують речам. Об'єктивно-ідеалістичні вчення розглядають існування понять незалежно від розуму і волі окремої людини, як прояв ідеальної першооснови світу.³¹ Суб'єктивний ідеалізм виходить із логічної первинності суб'єкта – людини з її розумом і відкладеними в людському досвіді поняттями. Висувається положення, що констатація речей як об'єктивних фактів людського досвіду спершу потребує розуміння того, що речі дані за посередництвом думки. Логічно, отже, думка іде попереду

³¹ Суттєво, що йдеться про логічну первинність ідеї щодо матерії, а не фактичну. Тобто свідомість виступає необхідною умовою для того, щоб матерія взагалі могла актуально існувати у людському сприйманні як об'єктивна реальність

речей. Те, що речі дані нам у свідомості й недоступні поза нею, в даному разі означає, що ідея програмує образ речі³², як і наше буття в світі, і як сам світ, яким він бачиться для людини. Матеріалізм обстоює позицію, що розум є еволюційним набутком людства. Поняття та ідеї існують і в суб'єктивно-психологічному, і в соціальному вимірах свідомості. Але в будь-якому разі вона постає похідною від матерії. **Свідомість розуміється як інтегральна формація активного ставлення людини до світу та до самої себе.**

Однак, і соціальне, і психічне буття свідомості передбачає наявність антропного носія (приміром, так, як трансляція телепрограми і телестанція потребують існування приймачів). Таким носієм є людський мозок. Сам по собі він не продукує ідеї, але ініціює зв'язки між предметами та формами їх освоєння, які розвиваються аж до понятійних образів – знань.

Матеріалізм вважає свідомість у вищій мірі вираженою **властивістю високоорганізованої матерії – мозку**. Ця властивість базується на загальній властивості матерії, яка іменується **відображенням**. Відображення полягає в тому, що внаслідок взаємодії суцільних у них виникають зміни, вступають у дію механізми розвитку явищ і процесів. Подібна взаємодія має різні рівні в різних формах матерії, у живій та неживій природі. Якщо, приміром, тертя, яким первісні люди видобували вогонь, є відображенням **фізичним**, то робота мозку є відображенням **психічним**. Психічне, своєю чергою, впливає на фізичне існування речей, оскільки людина перетворює довкілля не лише безпосередньо трудовими зусиллями, а й опосередковано, завдяки ідеям. Зрештою, відбувається зворотний діалектичний перехід ідеального – в матеріальне. Виникають нові речі, технології; змінюється об'єктивний стан речей.

Однак, проблема свідомості не вирішується, а радше ставиться за посередництвом теорії відображення, й узагалі – ідеї про продуктивність мозку щодо свідомості. Бо **мозок являє таїну, з якою може зрівнятись тільки таїна походження всесвіту**. Таким чином, матеріалізм наводить до нових проблемних питань більше, ніж дає відповідей.

Для того, щоб розглядати психічне буття свідомості, необхідно хоча б у першому наближенні уявляти, **що таке психіка** і в чому полягає смисл категорії **«психічне»**. Проблема в тому, що розглядати психіку, з позицій теорії відображення, як суб'єктивне відображення об'єктивного світу, **не є на сьогодні достатнім**. Очевидно, що **психіка є цілісною**, вона являє собою єдність, і вже з цієї причини віднесення її до розряду вторинного, щодо матерії, феномена суперечить факту якісної повноти самої психіки. Терміни «психіка», і, відповідно, «психічне» похідні від імені грецької богині Психеї, яка, за міфами, відала таїнами людської душі. Психея – це **сакральна категорія**, від якої бере початок уявлення про душу принаймні у християнській традиції. Відповідно, **психічне – душевне, духовне – є така категорія, якою внутрішній світ людини зводиться в ранг цілісності** зі

³² Таким є вчення про вроджені ідеї у Р.Декарта

своїми законами та негаданими глибинами. Закономірним є те, що саме в руслі матеріалістичної науки прокладалися шляхи новітніх досліджень у галузі нейрофізіології, центральної нервової системи, мозку людини. Лише матеріалістичний погляд на речі дозволив ученим, буквально зі скальпелем у руці, доторкнутись таїн вищої нервової діяльності, аби з'ясувати зв'язки мозку та свідомості. Для цього необхідно перейти межу релігійної містики³³ і самої віри в Бога. Її черга настає при зіткненні з новими таємницями світу й невизначною магією природи.

З середини ХХ та в ХХІ столітті дослідження психофізичної сфери збагатилися досягненнями Інституту мозку людини. Інститут тривалий час очолювала **Н. П. Бехтєрєва** (1924 – 2008), онука **В. М. Бехтєрєва** (1857 – 1927), основоположника рефлексології і патопсихології. Н.П. Бехтєрєва дала світовій науці дороговкази у царині досліджень мозку та його ментальної продуктивності. «Магія мозку» – таку назву має серія науково-популярних фільмів про діяльність Інституту й видатної жінки-вченого. Зі змісту фільмів випливають напрочуд далекі від вульгарного матеріалізму висновки і виникає потреба підняти основи категорії матерії³⁴. Головне, чого доходить розуміння, – те, що людський мозок, як і всесвіт, має безмірні можливості. Ймовірно, самоорганізація матерії, як її й мислили древньогрецькі філософи, дійсно виходить за межі теперішнього людського розуміння. Дослідження породжують нові питання щодо вищої нервової діяльності, здатностей та психофізичних особливостей людини як мислячої істоти.

Мозок – біологічна передумова людської психіки. «Магія мозку» виявляється влучною метафорою для позначення надскладних зв'язків та утворень, які забезпечують вищу нервову діяльність, свідомість і мислення людини. Як і в часи Декарта, наука опиняється на порозі нових таїн, що, однак, не знімає необхідності визначитись у категоріальному осмисленні проблем свідомості засобами філософської раціональності.

У якості категоріально-методологічного растру для структурування наших теоретичних уявлень звернімося до діалектичного принципу співвіднесення матеріального та ідеального. **Матеріальне** – категорія, що позначає чуттєво доступні явища. **Ідеальне** – категорія, під яку підпадають явища людської думки. Не слід змішувати смисли поняття «ідеальне». Як філософська категорія, цей термін означає ідеї, теорії, закони, оформлені у знакові та символічні структури. У буденній свідомості «ідеальне» означає

³³ Характерний факт стосується університету *KU Leuven* (Бельгія). Навчальний заклад недавно відмітив своє 500-річчя. Від назви – Католицький Університет Левен – залишилася аббревіатура, після того, як університет вийшов з-під юрисдикції Ватикану, розпочавши нейрофізіологічні дослідження всупереч забороні Папи Римського й католицької церкви

³⁴ Матерія – категорія античної філософії, яка походить від латинського *mater* – порідне начало. Своєю чергою, *mater* є калькою древньогрецької категорії *hyle* (ὕλη) – все, що є матеріалом для фізичних об'єктів. Але матерія, як і природа в цілому, одухотворені й живі; такий підхід, будучи укоріненим у міфі, зберігає своє значення в космоцентричних ученнях. Матерія виступає у вченнях неоплатоніків аспектом Світової Душі, що представлений світом чуттєвих речей. Цю властивість первинного розуміння матерії пізніший матеріалізм кваліфікує як *гілозоїзм* (наділення матеріального предметного світу якістю живого).

«бездоганне», якого прагнемо.

У співвіднесенні з матеріальним, ідеальне є сфера ідей. Матеріальне й ідеальне – парні категорії, яким у вимірі людської діяльності згідні *фізичне та психічне. Психофізична проблема є антропологічний аспект основного питання філософії про співвідношення духу й матерії.*

У матеріалізмі ідеальне є продукт матеріального. Самоорганізація матерії, як учить матеріалізм, сягає рівня, на якому виникає людський мозок – *біологічна передумова* свідомості. Але передумова – ще не значить причина. Наявність мозку є необхідною, але ще не достатньою умовою свідомості. Теза «свідомість є функція мозку» *вульгаризує* розуміння ролі мозку як умови формування свідомості. Мозок – приблизно півтора літри субстрату, що нагадує студень. І водночас це загадкова інстанція вищої нервової діяльності людини, що забезпечує відчуття, сприймання, пам'ять і мислення, але *на фізіологічному рівні.*

Свідомість незвідна до біологічних функцій. Спосіб життя людей дає можливість для розвитку свідомості і її здобутків у формі ідей та теорій. Ідеальне є продуктом соціальної практики, тією мірою і в тому відношенні, що люди в процесі обміну своїми здатностями до праці, продуктами праці, виробляють і застосовують знаки. Знак – представник предмета, яким він не є. Слово є знак, ідея є сукупність знаків. Знак розуміють усі люди, яким адресується те чи інше повідомлення. Він має адресата, але не має одного «власника». Так само, свідомість має носій – людський мозок, – але не має окремого власника. Навіть *займенник «Я» є знаком*, який засвоюється й застосовується в ході трансляції соціального досвіду. Цю обставину добре розуміли древні греки, чиї вербальні конструкції радше уникали форм «від себе особисто», ніж прагнули їх.

Соціальний вимір свідомості зазнає трансформацій і трансмутацій. Людина існує в техносфері – середовищі, яке задає нові виміри існування ідей. Людство перебуває в залежності від інформації, а її буття вивільнене від «людського фактора». Ідеальне, виділене у відносно самостійну сферу, сягає законодавчої ролі в масштабі буття людини. Віртуальна реальність утілює небувалий рівень залежності людини від штучного інтелекту, отже реальність людини сповнена ідеальним. *Автономія набутоків розуму, якими є інформаційні технології та дивайси, переростає у відчуження*, яке нині вже викликає стурбованість світової наукової спільноти. Вчення академіка В.Вернадського про *ноосферу* – сферу людського розуму – реалізується у спосіб інакший, ніж сподівався видатний учений, вважаючи колективний розум людства запорукою гармонії цивілізації та природи. Діалектичний зв'язок матеріального й ідеального є *динамічним*. У ньому реалізується ідея розвитку, який, за визначенням, несе якісні перетворення. Ідеальне, по-перше, з'явилося, що реалізувало якісний скачок у розвитку матеріального світу. По-друге, *в якості інформаційних технологій та інтерактивної структури самого суб'єкта цивілізації, ідеальне чинить зворотний вплив на матеріальний зміст і базові структури соціуму.*

Попри очевидну дієвість діалектики матеріального й ідеального, нею не вирішується проблема *«топології» свідомості*. Свідомість, на відміну від матеріальних об'єктів, не має протягу і тому є *поза-знахідною*. Отже, лишаються відкритими питання *онтології свідомості*. В матеріалістичній філософії не з'ясовано її походження. Позаяк лінійність підходу Ч.Дарвіна не пояснює якісний скачок, унаслідок якого виникла психіка людини. У науці після Дарвіна спробу пояснення походження свідомості становила гіпотеза, що внаслідок опромінювання при потужному космічному вибуху наші предки втратили видову програму поведінки³⁵. Людину й вирізняє з-поміж тварин необхідність самостійного вибору³⁶. Теорія великого вибуху, як і теорія катастроф, не втрачають своєї актуальності й можуть бути вірогідними факторами пояснення свідомості.

Поява свідомості визначна й «антропним принципом», згідно з яким людина є закономірним феноменом природно-космічної дійсності. Природа людини й людської свідомості реалізує необхідність у природно-космічному масштабі появи розуму як системи, що приймає і обробляє інформацію. Інформація існує на генно-клітинному рівні³⁷ й на відповідній стадії розвитку нервової системи набирає стану ідеального, носієм якого є розум людини. Мислячи діалектично, природна необхідність тут діяла через випадковість, якою стала поява людини. *Антропний принцип* – закономірність появи людини, розумної істоти, і її відповідальної місії в світі, – узгоджується і з діалектичною єдністю випадковості і необхідності, і з нелінійним мисленням. У нелінійному мисленні випадок постає як самодостатній статус, а не дещо таке, що випадає зі схеми. Але випадковість і динамічна, так як стає рушієм упорядкування системи³⁸. У нелінійному мисленні випадковість

³⁵ Йдеться про теорію катастроф, яку висунув і розробив французький учений Ж.Л. Кювье (1769 - 1832) й яка була почасти реставрована у 20-30-ті роки ХХ ст. під назвою *неокатастрофізму*. Згідно з цим поглядом, у всесвіті періодично трапляються катаклізми, які приводять до зрушень у природно-космічному світі. Таким зрушенням, за теорією Кювье, стала поява людини внаслідок потужного опромінювання популяції приматів поблизу г. Кіліманджаро при космічному вибуху в достатній близькості від Землі. Втрата поведінкової видової програми, що, за цією теорією, постигла популяцію, змусила її до пошукової активності, яка розвилася в зародки усвідомленої діяльності у мавполюдей.

³⁶ Відомі випадки, коли діти змалку потрапляли в суцільне оточення тварин і в поведінці виявляли ознаки відповідного біологічного виду. Людині притаманна імітація – широко розвинений у природі спосіб передачі форм поведінки, що відіграв суттєву роль у чуттєвій практиці. Формування у найдавнішої людини здатності передавати знаками свій досвід визначено природною необхідністю імітації, «навчання» програмам поведінки інших видів, для адаптації до довкілля.

³⁷ Древні практики лікування, античні уявлення про мікрокосм, ймовірно, виражають стихійні догадки про інформаційну насиченість тілесності людини

³⁸ Провідною формою нелінійного мислення є синергетика – альтернативна модель розвитку, яка несе відмову від причинно-наслідкових зв'язків. Одночасність різноякісних

не жорстко перехідна в необхідність, передбачаючи ряд вірогідних сценаріїв розвитку. Природа свідомості у такому підході може бути представлена як *спонтанна*. Поява розуму реалізувалася як вірогідна в умовах даної форми життя – білкових тіл. Інші форми життя, які напевне існують у всесвіті, можуть виявитись носіями іншого роду сигнальних систем.

Попередньо підсумуємо викладені положення.

Щодо генези свідомості однозначної відповіді не надає жодна теорія. За діалектичною логікою ідеальне виступає як «своє інше» матеріального. Матеріальні об'єкти відтворюються свідомістю, біологічною передумовою якої є людський мозок. Свідомість є суб'єктивною реальністю, на відміну від об'єктивної, матерії.

Поняття «суб'єктивна реальність» передбачає, що суб'єкт – людина, – виступає інстанцією своєї реальності. Суть суб'єкта, як ішлося, полягає в активній позиції цілеспрямованих змін в умовах свого буття. Особистість, при цьому, розвивається в діяльності, *спільній з іншими* людьми. Загальна значимість понять, наукових теорій, художніх стилів наразі засвідчує таку соціальну місію суб'єктивної реальності – утворення й трансляція *досвіду*. Людина народжується за законами природи, а розвивається за законами культури. А культура і є соціальний досвід, який накопичується, кодується в системах знаків і транслюється через передачу *знань про світ*, знання *способів діяльності* (уміння), досвід *емоційно-вольового* ставлення до людей і до себе самого та досвід *творчості*.

Слід пам'ятати, що соціальне буття свідомості не означає спільність думок і поглядів. Йдеться про буття ідей, положень, символів, теорій, які засвоюються людьми в процесі навчання, пізнання світу. У нашій спільній діяльності постійно відновлюється значення понять і смислове наповнення художніх образів. *Соціальний вимір психіки виявляється в тому, що не просто засвоєння досвіду, але сама наша спроможність усвідомлювати формується у сумісній діяльності людей.*

Чи можна вважати такий підхід об'єктивним? У ХХ столітті вчені здійснили небувалий досвід експериментального доказу його істинності. Вражаючий приклад соціально-діяльного формування свідомості – *експеримент з формування психіки сліпоглухонімих дітей*, проведений у 70-ті рр. ХХ ст. в *Загорському інтернаті*³⁹ групою фахівців – психологів і педагогів, очолюваною О.І. Мещеряковим. В роботі групи брав участь автор широко знаних праць з діалектики ідеального, Е.В. *Ільєнков* (1924 – 1979).

явищ є станом нерівноважності природних систем, у тому числі систем дисипативних – таких, що розкидають свої елементи

³⁹ Матеріали та фотоархів «Загорського експерименту» доступні за даною електронною адресою:

https://www.google.com/search?q=%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9+%D1%8D%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82&rlz=1C1NHXL_enUA834UA834&sxsrf=ALeKk01VUxNWf7WSZt17tbRvuwsWdAtdfQ:1604413306726&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=f8_Orzl1q_Qi4M%252Ci3WWMNh2neeJiBM%252C%252Fg%252F11dylv0dj8&vet=1&usg=AI4_-kShTkAKvZ1Ei2lqrHlZhkma5NwFw&sa=X&ved=2ahUKEwj6kOGpyebsAhUCmlsKHXOMDIQ_B16BAgOEAM#imgrc=5W7i-MJ4LsPqLM

Результатами експерименту стали повноцінне життя і вища освіта чотирьох дітей, які були приречені на безмовність і нерухомість, якби не допомога вчених і педагогів, які спершу ставали нібито „очами”, „руками”, „слухом” дітей, їх провідниками в сфері відчуттів. Спеціалісти йшли на величезний ризик. Потрібно було зробити так, щоб розвиток цих дітей не пішов у напрямі рефлекторно-інстинктивної поведінки тварин. Поставала необхідність будувати проект не на рефлексах і механічному запам'ятовуванні зв'язків між подразниками, що властиве будь-якій живій істоті, але сформувати у дітей **спроможність вибору** – те, що притаманне психіці людини⁴⁰. Вчені організували на початку експерименту орієнтовно-пошукову діяльність вихованців, потім складніші форми практичних дій в умовах різнобічної активності. Розроблена була система навчання грамоті, техніка сприймання усної мови та прийоми організації спілкування, в ході якого формувалися понятійні «замісники» зримих предметів, усне мовлення дітей. Як результат – рівень освіченості, вищий за рівні, показані випускниками деяких звичайних шкіл. Діти, які фізично лишилися сліпими та глухими, все-ж таки змогли долучитись до соціального життя. Вони отримали вищу освіту. Найбільш інтелектуально розвинений хлопець, Олександр Суворов, у подальшому став науковцем і здобув учене звання професора.

Експеримент довів, що **свідомість є формою діяльності**, розвиток якої залежить від участі дитини у здійсненні спільних зусиль і пошукової активності з іншими людьми. Водночас, соціальність передбачає не просто групову життєдіяльність, але й індивідуальність людини. Йдеться не про здатність, як губка, всотувати досвід, а про **спроможність діяти самому**, – лише на такій основі індивід може інтегруватись у соціум. Для того, щоб

⁴⁰ Порозуміймо специфіку виховання людей «від противного». Позаяк домашні улюбленці мислять на свій кшталт. Кішка вибирає страву з пропонуванних хазяйкою та слідкує за чергуванням у своєму раціоні. Вона «майстерна» щодо привертання уваги, іноді в незручній для володілиці манері. Собака – членкиня «команди», – має соціальну готовність у тваринний спосіб. Звідси її відданість хазяїнові. Якщо для кішки годування не є соціальним актом, і є актом подібним до полювання (кіт може випустити кігті в очікуванні їжі), то собака, спроможна до емпатії, до певних відпущених природою меж (коли, приміром, гризе улюблену кісточку) виражає дружелюбність. Собаче мислення – це, за даними зоопсихології, є засвоєння зв'язків між звичними предметами. Вона може не тільки принести капці хазяйці, що прийшла з роботи, а робити незрівнянно ціннішу справу – рятувати людей! Цю справу люди нерідко довіряють лабрадорам – собакам, що їхня унікальність пов'язана з відсутністю «гена злоби». На кордонах людям служать собаки сторожових порід, треновані на руки й шийні хребці потенційних порушників і тому вирощувані злобними у певних умовах. Таке використання тварин говорить само за себе в смислі підпорядкованості їхньої поведінки інстинктивним схемам. Виховання ж людей – то є справа принципово інакша за стратегічним спрямуванням. Необхідність у формуванні **спроможності до вибору, рішення, свободи**, знань на рівні **понять** і загально-учбових вмій визначила грандіозну відповідальність учених, котрі проводили експеримент у Загорському інтернаті для сліпоглухонімих дітей.

сприймати кожен предмет та предметний світ цілісно, людині необхідно мати цілісне уявлення про себе саму, образ «Я», який у нормі закладається в дитини у віці з двох до п'яти років (звідси вияви неслухняності малечі). Отже, суб'єктивна реальність ґрунтується на взаємодії індивідуального та соціального, яка в діалектичній логіці виступає як їх взаємний перехід, взаємна представленість.

Соціально-діяльнісний підхід успадкований психологією від учення Карла Маркса. Маркс розглядав свідомість у річищі соціальної активності людей. Для розкриття її природи він ввів категорію *соціальних відносин*. Суть соціальних відносин полягає в обміні здатністю до праці між членами суспільства. У примітивних формах обміну продуктами праці («бартер») ми спостерігаємо безпосередні, не опосередковані соціальні відносини. В ході розвитку цивілізації форми обміну ускладнюються аж до дифузних станів обміну. Людина «запускає» в соціум свої здатності, які затребувані іншими, й отримує відповідь у вигляді соціального визнання, матеріальних статків, не безпосередньо від людей, які користуються її внеском у життя соціуму, а від інстанцій, які регулюють її (це, передусім, держава). І надалі соціальні відносини потребують загально значимого *кодування* – професійного, правового, економічного; легітимізації та систематизації. Функціонування свідомості в соціумі виявляється в оперуванні знаками. Поява, трансляція, комунікація та трансмутація знаків⁴¹ у соціальному кругообігу передбачають заміщення явищ кодовими представниками, які являють собою інші речі або їх позначки. Соціальні відносини виступають у Маркса «*конвертором предметів у квазі-предметні утворення*» (явища думки). Обмін будь-якого рівня потребує кодування речей та людських дій у спосіб загально прийнятих знакових систем.

Буття свідомості виявляє себе при необхідних і достатніх умовах. Достатньою умовою є *активність по антропному типу*, – воля та цілепокладна діяльність. Як ішлося, людина є єдиною істотою, котра уявляє задовольняння своєї вітальної потреби у вигляді образу бажаної речі, а духовної – у вигляді ідеалу. Приміром, спрагла тварина шукає водопою, а спрагла людина мріє про келих кришталевої води. Активність, яку тим самим виявляє людська свідомість і яка уможливорює розвиток уяви, і є визначником процесів засвоєння досвіду індивідом⁴².

Для конкретизації розуміння наголосимо положення, розгорнуті на початку підручника, в характеристиці філософії як форми діяльності.

Діяльність – це спрямована на предметний світ активність людини, при реалізації якої вона перетворює умови свого існування і формує сама себе і яка становить її інтегральну характеристику.

⁴¹ М.К. Петров

⁴² Попередники теорії Маркса – діячі Просвітництва Ж.-Ж. Руссо, Д.Дідро, Ф.Вольтер та інші – дійшли думки, що розум є продуктом виховання, в соціальному значенні. Гельвецій, зокрема, вважав, що розум виникає за впливу і суспільних і сімейних умов на людське дитя. Маркс же постулює засадну роль діяльності. Свідомість як активний процес розгортається по типу діяльності.

Розумовою діяльністю є свідомість. Діяльність продуктивна, що виявляє себе ще в дитячій грі. Дитина уявно змінює дійсність, аби вчитись мислити й діяти. Надалі учбова діяльність і професійно-практична самореалізація людини розширюють і ускладнюють ці зв'язки і зміст свідомості людини. Діяльність у вимірі індивідуального психічного процесу формується через сумісну практику, формує свідомість індивіда за його участі в ній. Для з'ясування механізмів свідомості є суттєвим розуміння цілеспрямованого характеру діяльності й здатності людини ставити цілі.

Нагадуючи той факт, що людина об'єктивує предмет своєї потреби у вигляді цілі, ми маємо звернути увагу на ту обставину, що **наші власні стани представлені у свідомості як об'єкти, тобто умовно дистантні, являються нам у якості цілісних образів.** Така дистанція – а з нею й та форма самоаналізу свідомості, про яку йшлося на початку даного розділу, – коріняться в діяльності первісних людей з використанням знарядь праці як посередників, завдяки яким прямий чуттєвий зв'язок із середовищем ставав опосередкованим і дозволяв пізнавати предмети в цілому, ззовні, так, що *людська тілесність лишається осторонь фізичного впливу.* Рука, що торкалася поверхонь, озброїлася палицею або рубилом. Але і вони, так само як природні явища, були речами, окремими від людського тіла. Полегшуючи працю, вони давали змогу й спостерігати незалежні від нашої свідомості зв'язки явищ, порівнювати властивості, узагальнювати. Явища поставали для людини об'єктами – такими речами, котрі існують незалежно від нашої волі та розуму. Об'єктивація речей є набутком, яким свідомість завдячує первісній діяльності людини. **Афоризм «Праця створила людину» (Ф.Енгельс) означає не фізичне перетворення кінцівки мавпи на людську руку, а факт, що свідомість виникла за життєвої необхідності людини у продуктивній праці.**

На основі того, що ми вже зрозуміли про свідомість, важливим буде такий наступний крок. Слід звернути увагу, що **свідомість спрямована на предмет і ніколи не буває порожньою,** містить його образ. «Предмет» є філософське поняття, яким покладається спроможність *сприймати речі як окремі і при цьому цілісні утворення.* Так, людині властиво, побачивши одну стіну будинку, автоматично розуміти, що стін чотири. Свідомість схоплює явище – і ця дія надання йому цілісності передбачається поняттям «предмет». Інакше стоїть справа з поняттям «об'єкт». Тут, з одного боку, закладено смисл існування речі незалежно від волі й свідомості людини, а з іншого – передбачається, що: по-перше, об'єкт обов'язково є тим, що ми фіксуємо у своїй увазі. Суб'єкт спрямований на об'єкт, **зміст об'єкта та суб'єкта в частині знань про об'єкт взаємно представлені.** По-друге, в об'єкті **виділяється предмет.** Скажімо, ми розглядаємо натовп у пошуках людини, з якою маємо зустрітись. Або вивчаємо поведінку виду тварин із метою виявити їхню етологічну специфіку порівняно з іншими. Поняття предмета акцентує *спрямованість свідомості* на конкретне явище, яке ми вирізняємо з-поміж інших і виділяємо в ціле при участі свого досвіду та певних

механізмів усвідомлення. Спрямованість такого роду називається *інтенціональністю* свідомості та виявляє себе *інтенцією* (конкретний акт спрямування до явища). Між нашим Я, що мислить себе як ціле, і предметом, також мислимим як ціле, за посередництвом інтенції виникає єдність, забезпечувана ще неможливістю вийти з інтенціонального зв'язку, аби побачити річ-у-собі. Бо такий вихід означав би втрату усвідомлення, а, відтак, і самого актуального буття суб'єкта. Звідси поняття *структури свідомості* у феноменології XIX-XX століть, яке розвивається сучасною онтологією свідомості. Структура свідомості – це конфігурація психічної діяльності в той момент, коли людина постигає сутність предмета. Потім, уже на виході зі стану усвідомлення, *факт свідомості кодується в якості моменту досвіду – образу, поняття, теоретичного положення*. І надалі – транслюється, зазнає комунікації й трансмутації за законами знака.

Уявлення про структуру свідомості дає нам можливість зрозуміти, що людина здатна фіксувати й аналізувати свої розумові дії, але по суті ми перебуваємо в сфері свідомості, щодо якої і наші психічні акти, і концепції нашого «Я» залишаються частковими випадками.

У такому розвороті знання про свідомість для нашого навчального дискурсу настає черга вивчення взаємозв'язку рівнів і виявів свідомості. У цьому руслі знов-таки розставимо деякі акценти.

Взаємозв'язок понять свідомості, психіки, суб'єкта й індивіда такий. *Індивід* – людська істота – набуває *суб'єктивності* мірами участі в житті суспільства. Суспільство – колективний суб'єкт, оскільки воно виступає в якості організатора й рушія цивілізації. Суб'єкт – людина є представником і суспільства, і людства загалом, що несе його можливості й досягнення. Свідомість – суб'єктивна реальність – має соціальний та психічний виміри свого буття. Психіка реалізує свідомість в індивідуальному її вимірі (або в аспекті суб'єктивності).

Взаємодія вимірів буття свідомості представлена діалектикою знака. *Знак – матеріальний замісник іншої речі*, а згодом ідеї, – є формою кодування соціального досвіду. Функції замісника речі згідна й *двоїста структура знака*. Виділяють значення (означуване) та явище, яке відсилає до змісту повідомлення (чим означено).

Діалектика знака полягає в тому, що він існує об'єктивно з погляду окремого індивіда, і при цьому сприймається й декодується у суб'єктивному вимірі усвідомлення. Момент соціального досвіду, який несе знак і яким оперує індивід у процесі його декодування, збагачується *смыслом* – особистим змістом повідомлюваного для індивіда, пов'язаним зі світом його переживань і особистих відносин. Знак, таким чином, є завжди *розімкненим у свої смисли*. *Максимою смыслу є символ* – відкритий знак або цілокупність знаків, діапазон значення яких досягає образів світу. Щоправда, специфіка символу передбачає, що світ у такому цілісному баченні може бути взятий тільки «ззовні», тобто вводить у дію діалектику *конечного та безкінечного*, їх споконвічну грань, на якій балансує суб'єкт у своєму прагненні принаймні

символічного безсмертя. В цьому розумінні символ виявляє втаємничений, сакральний, навіть певним чином трагедійний відтінок смислу.

Проте, основне призначення знака – передавати конкретний зміст. Знак виник у сумісній діяльності людей. Як замісник речі він від початку зримо виражає ознаки такої заміщеної речі і є безумовно-практичним. Хрестоматійний приклад являє гіпотеза про походження букви «альфа» від зображення голови бика при натуральному обміні. Звідси очевидна така функція знака, як *узагальнення властивостей речей*. Поняття є типовою формою знака. Важливо, що воно передбачає й наявність мови (*другої сигнальної системи* у людини).

Положення щодо соціального, соціокультурного буття свідомості, в його вираженні через діалектику ідеального та діалектику знака, можуть бути витлумачені не лише у спосіб матеріалістичного світорозуміння, але також у форматі неоплатонізму, на підґрунті античної діалектики. Строго кажучи, об'єктивне існування ідеального, основи ідей та теорій, які «живуть» у просторі культури і приходять у нього мірама творчих зусиль і здобутків видатних людей, не має однозначно визначеної інстанції. Природа ідей та походження творчих проривів людини, людства є однією з фундаментальних проблем філософії та наук про людину. Можна сказати, що таїна людини і є таїною походження творчості. Дотичною до цієї проблеми у філософських положеннях про свідомість є проблематика самосвідомості, а також зв'язку свідомості й несвідомого.

Свідомість і самосвідомість. Свідомість і несвідоме. Розглядаючи суб'єктивно-психологічний вимір свідомості, доцільним є звернутись до усвідомлення людиною свого Я. Ми вже торкалися теоретичного факту, що «Я» являє собою знак. «Я» дано людині в інший спосіб, ніж предмети, які ми бачимо навкруги. Образ Я «монтується» з досвіду й передбачає єдність, що забезпечується апперцепцією. На початку даного розділу ми звертали увагу на *внутрішню комунікацію*, властивість акту апперцепції (уваги до відчуттів) допомагати нам схопити момент свідомості «в дії». «Звітуючи» собі в своїх діях, людська істота пізнає і навколишній світ, і себе. Усвідомлення себе називається самосвідомістю і притаманне тільки людині. Самосвідомості властива цілісність образу «Я».

Автоматизм, з яким ми вживаємо знак «Я», сам по собі характерний. Він формується з раннього дитинства, коли предмети «випробуються» на відчуття, розпізнаються й устанавлюються зв'язки з людьми. В ранньому віці спілкування дорослих із дитиною й елементарна сумісна діяльність визначає первинну *соціалізацію* індивіда – його входження до простору соціальних зв'язків. Вторинна соціалізація супроводжує вже визрівання особистості. На обох етапах соціалізація пов'язана з *інтеріоризацією* – процесом засвоєння образів, понять, відносин. Термін «інтеріоризація» ввів класик вітчизняної психології Л.С. Виготський. Свідомість, за його вченням, в онтогенезі (при зародженні) є набутком спільних зусиль людей: інтерпсихічні, тобто контакти з іншими, переходили у внутрішній вимір (інтрапсихічний). Образ

«Я» багатогранний, відповідно формам та соціально-рольовим характеристикам спілкування людини з іншими, – і є формою її активності. Людина формує відношення до себе самої, коректує свої вияви і оцінює себе. Образ себе, збагачений спілкуванням, допомагає розуміти себе й інших. Порухення міжособистісних зв'язків, навпаки, несе розходження між образом «Я» та думкою інших про дану особистість, чи супроводжується внутрішнім конфліктом. Самосвідомість – принципово важливий механізм у здатності людини *ставитись* до світу, інших людей і себе. Але чи має самосвідомість свої межі?

У ХХ столітті зародилося й набуло бурхливого розвитку вчення про несвідоме психічне – *психоаналіз*. Родоначальником психоаналізу в науці західної Європи вважається Зигмунд *Фрейд* (1856 – 1939) – австрійський психотерапевт, психолог, психіатр і невролог. Центральною категорією, яку вводить та розробляє психоаналіз, є *несвідоме психічне*.

Психоаналіз і матеріалістична психологія тривалий час не мали нічого спільного, аж до взаємовиключного відношення. Позаяк позиція матеріалізму у психології, яку розвивали С. Л. *Рубінштейн*, Л. С. *Виготський*, О. М. *Леонтьєв*, обстоює уявлення про соціально-діяльнісну природу психічної єдності та принцип єдності діяльності й психіки, і, відтак, переконання, що всі прояви людини мають місце за участі свідомості. Як ішлося, даний підхід започатковано К. Марксом. У вченні З. Фрейда несвідоме є аспектом психічного, скритим від свідомості. Водночас, несвідоме диктує дії, які свідомість раціоналізує – інтерпретує в морально вигідний нам спосіб. Свідомість позиціонується як Я (*Ego*), несвідоме – Воно (*Id*). Норми та критерії оцінки себе й стану речей людині надає аспект психічного, позначений Фрейдом як «Супер-Его». Це нав'язані соціальністю погляди, переконання, нормативні уявлення. «Я» утиснене потужним впливом ірраціональних мотивів, з одного боку, та нав'язаних соціумом ціннісно-смыслових порядків, з іншого.

Попри владу останніх, стрижневим мотивом людської істоти є вітальний порив – лібідо, який виражається не лише в продовженні роду, але й у будь-яких формах самоствердження; коли ж цей порив витісняється, то сублімується в різних формах (включаючи і художню творчість). Зазначимо, що лібідо у Фрейда за своїм функціональним характером і самодостатнім значенням у візіях психіки виявляє деяку логічну спорідненість із концептом волі у І.Канта. Проте З.Фрейд розмежовує біологічні і соціальні основи людської психіки. Несвідоме виявляється поняттям, яке не є до кінця з'ясовним і яке має родовим поняттям ірраціональне – таке психічне, що не має понятійної форми.

4.2. Культурно-історичний вимір філософії свідомості. Концепції свідомості у філософії.

Проблема свідомості, як і будь-яка інша фундаментальна проблема,

розгортається в історії філософії, й концепції свідомості завжди пов'язані з культурним контекстом. Аналіз проблем свідомості ускладнений зазвичай *дискусійним станом* принципів питань, отже для розуміння дефініцій свідомості важлива історична ретроспекція їх осмислення.

Звичайно, у філософській аналітиці свідомості є не тільки дискусії та динамічний стан понять, але й константи. Так, у вченнях різних напрямів відмічається, що свідомість *атрибутує буття людині*; аналізується буття *ідеального*; підіймається нарівні з психічним *над-особовий вимір існування* свідомості. Більш за це: ретроспекція філософської культури показує, що в логічному вимірі *буття й свідомість взаємно представлені*. Приміром, буття людини є свідомим. Свідомість зі свого боку існує, має буття, а буття передусім являє принцип – тобто ідеальну, а не матеріальну річ. Філософія, водночас, досліджує явища людської свідомості в їх власних особливостях. Свідомість, розум, мислення, пізнання в межах такого підходу виступають як форми *відношення до світу*, його теоретичного освоєння, що споконвіку забезпечують життєдайні зв'язки людини з природою та з іншими людьми.

Розглянемо етапи теоретизації явищ свідомості у філософії.

Логос як категорія свідомості. Антична філософія *поєднувала* буття й свідомість в образі Логосу. Філософським ученням класичної древності, не тільки в Греції, а й у культурах Давнього Сходу, притаманна спільна риса – *антропоморфізм світорозуміння*. Так, пантеон олімпійських богів у греків сполучений з уявленням про розумний устрій світу. Розум являє аспект краси космосу. Однак ця краса, розосереджена в природному світі, *сприймана не чуттєво, а теоретично*. Пам'ятаймо: у Парменіда буття представлене як *світова думка*. Логос несе й визначає родові зв'язки суцього. Наведімо й погляд Платона, що «є тільки те, що є завжди, а що приходить і минає, того нема». У міфі склався образ одушевленого світу, який поступово трансформується в ідею визначного принципу існування речей. Але ж сам по собі принцип – ідеальна якість, що виступає змістом і справою розуму.

У ранній грецькій думці космос постає вічною й розумною істотою. Людина – мікрокосм – неначе зіткана зі свідомості, проте зі свідомості космічної. Розум людини первинно не знає законів космосу й власної долі. Проте, збагнути ці закони вважається життєвою необхідністю. Такого роду устремління успадковані ранньою філософією від переконань у всевладді природних сил і необхідності афірмацій, які плекала міфологічна людина. Тяжко розплачується смертний, якщо вважає себе гідним долі богів або не має вищого знання. Незнання як рок тяжіє над людьми. Геракл, Едип, Ахілл, Орест – імена міфічних героїв, що поплатилися життям за те, що не мали знання в той момент, коли від цього залежала їхня доля. Космос не опікується людиною, це їй треба піднятися над собою, досягнути світові закони та свою природу й жити згідно з ними. Знаменний девіз Сократа «Пізнай себе» наразі й означає необхідність пізнання своєї суті, природи.

Таким чином, людській свідомості, яка від початку не володіла всіма необхідними характеристиками, ставилася задача спромогтися до пізнання

суті речей. Сократ пов'язував таке прагнення з майєвтикою – зриванням з явищ, і передусім уявлень про самого себе, покривала Майї, богині сну та ілюзій. Характерним є вчення про душу у Платона. Він виділяв три її аспекти – розумний, вольовий і чуттєвий. За Платоном, усвідомлення суті речей вільне від чуттєвих сприймань, а вони призводять до мнимості. Розуміння подібне духовному прозрінню, в якому людині стає доступним ейдос. У буденному пізнанні стан розсудку людей, за Платоном, подібний ілюзорному зоровому сприйманню тіней на стінах печери, але не самих речей, котрі відкидають ці тіні. Пізнання є надчуттєвим процесом, у якому душа згадує ідеї, які перед народженням у земний світ споглядала у своїх мандрах цариною ейдосів. Духовну місцину, де «живуть» ейдоси, Платон у ранніх діалогах пов'язує з міфічною горою Олімп, «помешканням» богів, але згодом називає сферу перебування ейдосів «занебесся», що підкреслює позазнахідну сутність речей. Осягання ейдосу є справою філософського уможляду. Отже, філософи, за Платоном мають очолити державний устрій, охороняти його належить воїнам, а забезпечувати практично – ремісникам. В своєму діалозі «Тімей» Платон висловлює погляд, що волею божества – деміурга – Космос має буття одушевлене й обдароване розумом.

Уявлення про космічний розум можна розкрити на прикладі числа. Приміром, на гілці три вишні. «Три» існує в розумі, позаяк ми їх лічимо. Проте вишень трійко незалежно від лічби, об'єктивно. Отже, де береться число? З погляду об'єктивного ідеалізму, воно існує у вищому розумі. З позиції ж матеріалізму – воно є знаком зв'язку, виявленого людьми при взаємодії зі світом об'єктів. Число – відношення, яке виражає цей зв'язок. Видатний психолог К.-Г. Юнг вважав, що числа і відкриті людиною, як кількісно-якісні відношення реальних речей, і винайдені нею.

Антична культура осмислює природу понять у дусі *космоцентризму* – наділяє природно-космічний світ розумом і гармонією. Таке світобачення представлено передусім ученнями Платона та Аристотеля. Аристотель увів у теоретичний ужиток поняття «Нус» – світовий розум, «ентелехія» – одухотворена, цілеспрямована, розумна сутність світу. У пізній античній культурі вчення Платона й Аристотеля виступають основою неоплатонізму та неоаристотелізму. Передумови християнського віровчення в античному неоплатонізмі виявилися в дедалі більшому теоретичному відриві вищого розуму від людського розуміння⁴³. Характерне вчення Плотіна про Єдине – засаду всесвітнього буття, абсолютне світло. Все є еманції (витікання) Єдиного. Воно надихає Світовий Розум, звернений і до нього, і водночас – до Світової Душі. Вона на вищому рівні пов'язана з Розумом, а нижчим – занурена в світ чуттєвих речей. Цей рівень є матерія, вглиб усе менше осяяна

⁴³ В природі релігії закладена дистанція між земним і потойбічним. Розвиток цивілізації покладає межу досяжного й такого, що знаходиться за межами досяжності для людини. Міфологічна людина не відділяла себе від природної суцільності, а релігії притаманне уявлення про трансцендентного Бога, яке й відрізняє її від міфології.

Єдиним; так, що людський розум сприймає й упорядковує лише властивості, а не сутність речей.

Християнська думка середніх віків покладає образ Бога як *єдності буття та вищого розуму*. Середньовіччя – доба, що обіймає тисячоліття європейської історії – створило під формою вищої сили світового буття – Бога – образ суб'єкта, що увібрав усі характеристики людини, її творчих здатностей, волі, розуму. Попри те, що ідея надчуттєвого, незбагненого Буття Бога клала край будь-якому раціональному поясненню свідомості, середньовічна думка несла багатий досвід аналізу свідомості, суб'єктивно-психологічних явищ, мала високий рівень внутрішньої диференціації.

Середньовічна патристика (вчення Отців церкви) обстоює ідею про надприродний центр світу. Принципи божественної свідомості поєднані ідеєю трансцендентного, як-от: супранатуралізм (надприродність Бога), провіденціалізм (Його всезнання), креаціонізм (Творіння) та сотеріологізм (принцип спасіння). Буття-Логос так само було надчуттєвим законом, що гарантує існування речей, – *одначе в християнській філософії образ буття, набирає персоніфікованої форми*. Бог – є і чистий дух, і грандіозна воля, суб'єктність вищого порядку; і символ – і водночас постать надзвичайної людини. Вищим проявом людського духу стає не умогляд, а віра в Бога. Розум і воля Бога перебувають за межами досяжного (і спитати про щось у Бога вважається гріхом). Так у земному житті діє волевиявлення монарха. Монарша влада монарха безумовна й необмежена не через те, що він силою забрав її повноту, і не просто дана родовими привілеями. Вона є владою принципу, втілюваного на землі. Історично абсолютизація влади Бога пов'язана з освоєнням земного світу, «переселенням» предків на небо, на відміну від міфологічних уявлень про їх повернення у лоно природи, як духів. Язичницький образ населеної духами землі відходив у минуле. Ішов і процес централізації влади, представлений у вимірі релігії єдинобожжям. Абсолютизм феодального типу, як і рабовласництво, передбачав відносини абсолютного панування й підлеглості, так само є традиційним соціальним устроєм. Однак тут має місце не захват у полон та перетворення людей на речі (скажімо, греки визнавали рабство вважаючи не-греків за варварів), – а духовне знівечення волі більшості зокрема через релігійну свідомість. У цьому відношенні християнство стало формою влади, яка й об'єднувала, і забезпечувала політичну автаркію, і підкоряла великі маси людей⁴⁴, і несла подвійні стандарти типові для соціальної невротизації. Позаяк усі віруючі рівні перед Богом, і водночас спільнота повинна безперечно підкорятися, як намісникам Бога на землі, земним володарям і тим більше церкви.

Релігійна містика християнства, в аспекті аналітики свідомості, стала грандіозним проривом. По-перше, образ і змістовність розуму виділилися в окрему теоретичну тематику. На відміну від античних уявлень, згідно з

⁴⁴ Характерними прикладами є історія християнства в Древньому Римі, яке протягом I – III ст. н.е. перетворилося з гнаної тайної віри на офіційну релігію; а також хрещення Русі Володимиром 998 року та процес християнізації Грузії, починаючи з XI – XII ст..

якими людський розум міг прозрівати Логос та ейдоси, збагнути закони світового розуму та долучитися до нього через буття й становлення числа, середньовічна християнська думка несе ідею незбагненності діл Господніх і Його волі. Таке зрушення виявляється кроком до косності, але тільки на перший погляд. Насправді, виділяється сфера позитивного знання, і навіть в анти-інтелектуальній, суцього містичній тенденції *фідеїзму*⁴⁵, котра в ранньохристиянську добу патристики панувала в Римі, а надалі в Європі, таїлося раціональне зерно – відділення потенційно можливого, з погляду пізнання і освоєння світу, від неможливого під формою *трансцендентного Божественного розуму*.

Саме у сфері осмислення здатностей розуму еволюціонувало знання про специфіку свідомості. Спроби співвіднести віру і розум дали потужний поштовх процесам *диференціації станів і структур свідомості*. Крім того, процес освоєння світу був і процесом поширення впливу суб'єктів влади під егідою християнства у ході утворення європейських націй, буржуазної цивілізації з центрами суспільного виробництва в крупних містах. Звісно, у цьому процесі сама цивілізація визначила *емансипацію розуму і тенденцію інтелектуалізму у філософії*. Зокрема французький релігійний філософ XII століття П'єр Абеляр ототожнював Логос і образ Христа, вважав пізнання світу за уподібнення Богові, бо людина є Його вищим створінням. Віра та розум, як міркували філософи пізнього середньовіччя, мають сполучатись для того, щоб розум укріплював віру. Віру, зі свого боку, не є правильним сприймати як стан зникнення зрозумілості. Навпаки, релігійна свідомість вважає віру розумінням, усвідомленням, а міркування нестачею істинного знання. Віра є *стан свідомості*, вельми складний за своїм улаштуванням⁴⁶. Одне з етапних явищ середньовічної філософії щодо поступу емансипації розуму та аналітики свідомості стала «Сума теології» Томи Аквінського. За його вченням, між свідомістю людини і божественним розумом проходить неперехідна межа, однак людина є вищим створінням Бога, а тому розум людини здатний забезпечити пізнання речей. Тома висунув теорію двох істин: божественної (абсолютної) та людської (відносної); а також створив концепцію щодо ієрархії суцього за рівнями спроможності усвідомлювати. У цій ієрархії свідомості Бог посідає чільне місце як абсолютна свідомість.

⁴⁵ фідеїзм – тенденція, пов'язана з абсолютизацією релігійної віри та відмовою від фактів розуму як таких, що можуть принести глибоке об'єктивне знання. Звідси девіз *Sola fidei* – лише вірою – під яким виступає містична тенденція у християнському віровченні. Одкровення вважається в такому контексті за єдину форму прозріння сутності речей.

⁴⁶ З вірою пов'язані стани свідомості, які називають зміненими, пограничними або розширеними. В образах, якими оперує свідомість, проявляється глибинний ірраціональний зміст психічного – і, однак, працює розум, перебудовуючи зв'язки явищ і процесів на кшталт знаків божественної присутності. Віруючий переживає присутність Бога як реалію, яка визначає совісний жертвний шлях людини. Образ духовного зору створює символіку прозріння. Символ Ока один із найстаріших, що, видимо, пов'язано з величезним, безцінним даром – бачити. У європейській традиції він мав контексти прозріння (ейдосу), Провидіння, Прозріння, Одкровення. Водночас, існування Бога – це реальність ставлення до нього. Дух у релігійному смислі божественний, і умовою причетності йому є екстаз (одкровення). В матеріалізмі дух означає пам'ять культури. Ми її підтримуємо через усе те, що створено людьми, через традиції та звичаї.

Людина, найвище з Його створінь, володіє частковою розумовою здатністю, однак своєю вірою в Бога дещо збільшує її. Нижче в ієрархії стоять тварини, а найнижчий рівень складають рослини. Нежива природа не має свідомості⁴⁷. У середньовічній філософії проблема свідомості осмислюється двоїсто. З одного боку, під формою діалогу душі з Богом висвітлюється специфіка внутрішнього діалогу, і в такий спосіб розвивається психологічне знання, аналіз чуттєвості і мислення. Водночас, *теоцентризм* – світосприймання, яке зводить образ Бога в ранг вищої реалії, – відмежовує чуттєві і тілесні вияви від розуму⁴⁸.

Цивілізаційні зрушення пізнього Середньовіччя несли перехід від Божого Слова до справи Бога – природи. Європейське людство вступає в еру дослідної науки, легітимність якої, втім, заперечує церква й із якою жорстоко бореться інквізиція.

Уявлення про божественний розум у добу Відродження відрізняє від середньовічної абсолютизації віри *дискурсивний рух до істин світового порядку*. Символ Бога включається тут у логіку філософських міркувань у якості образу рушія всіх явищ і процесів, що проявляє себе першою чергою в житті природи. Три століття Відродження об'єднані розвитком однієї ідеї двома видатними діячами й мислителями. Один із них, Миколай Кузанський (1401 – 1464), був прелатом, а в пізній період життя легатом Папи Римського, а другий, Джордано Бруно (1548 – 1600), також, до речі, представник католицького духовенства, чернець, закінчив земний шлях на кострі аутодафе. Яка ідея єднає уми цих людей? Вона видається простою, проте порозуміння її незворотне. Так, у християнському віровченні Бог є Центром світу. Згідно з ученням Миколая Кузанського, Бог є Абсолютний максимум, а природа – максимум відносний. Бог трансцендентний, отже Його присутність не є мислимою в межах природного світу, теоретично ж Буття Бога мислиться в центрі й за межами світу й у площині позитивного знання не встановлюване. Позитивно, світ, не маючи меж, не має й центру. Ця ідея *ставити під сумнів* для буденної свідомості простих віруючих *догматичну топологію віри*. Учення Миколая Кузанського, розвиваючи характерні для його епохи уявлення про знаходження простору духовних сутностей поза межею місцезнаходження нерухомих зірок, надавало йому новий смисл. Для того, щоб уявити зв'язок між ідеями Кузанця й Бруно, слід увести в наш екскурс і згадку про геліоцентризм Коперника. Миколай Коперник, за історичними свідченнями, був для Джордано Бруно в період розробки вчення про безкінечність Всесвіту та подібність зірок Сонцю, а планет – нашій Землі, – своєрідним предметом теоретичного поклоніння. Бруно, однак, пішов далі Коперника, якого, попри свій пієтет, критикував за судо

⁴⁷ Пам'ятаймо, що ще Аристотель наділяв душою все живе, а не лише людину; і виділяв людину як вищу істоту – в силу її розумності. Тема душі значно розроблена в античній філософії. Проте, саме в середньовічній думці виникає мотив індивідуального безсмертя душі.

⁴⁸ Таке розмежування чуттєвого та розумового аспектів психічного світу людини модифікує ідею античності щодо уможливленого, а не чуттєвого осягання гармонії світу, привносячи мотив непізнаності світу.

умоглядний підхід – бо Коперник поділяв уявлення про нерухомі зірки на крайній межі позитивно мислимого всесвіту. Позаяк розбіжність понять «безмежності» й «безкінечності», доти не прояснена, у космології Бруно розрішається не на кшталт математичної символізації безкінечності, а в якості уявлення про реально не маючий меж природно-космічний світ. У даному контексті переосмислюється й символ Бога, як центру Всесвіту, на перший план виходить поза-знахідний статус Бога. Якщо світ, у його *реальній* безкінечності й позитивно мислимій актуальній наявності, у якості грандіозного мега-об'єкта, не має центру, то в центрі якого світу, й на границях якого світу є визначним Боже буття?.. Через ці ідеї Джордано Бруно, попри спроби венеціанських дожів захистити його, спираючись на попередній досвід ренесансної космології, був приречений на страту в огні інквізиції. Продовжуючи тему свідомості в зв'язку з філософією цієї доби й поглядів Бруно, слід актуалізувати образ Світової Душі, властивий і його вченню, і ренесансній космології загалом. Даний образ наводить до вчення Плотіна й до античних уявлень про одухотворений, розумний світ, і в цей спосіб філософія Відродження розвиває відповідні ідеї космоцентризму.

Водночас, у середині II тисячоліття розвивається процес емансипації людського розуму, в рамках тенденції секуляризації (становлення світської змістовності) культури, представлений італійським *гуманізмом*⁴⁹. Гуманісти започаткували *антропоцентризм* у філософії – позицію, яка надає логічну першість щодо творчості, пізнання й осмислення світу людині. Гуманізм не пориває з релігією. Його ідеї отримують певне продовження й у думці релігійних філософів, і знов-таки треба згадати вчення Кузанця. Миколай Кузанський у своєму трактаті «Про вчене незнання» висунув і розробив ієрархічне уявлення про рівні розуміння речей. Так, чуттєве сприйняття неясно відображує предметний світ, розсудок протиставляє несхожі речі, розум є здатним до поєднання протилежностей, і тільки в божественному розумінні, до котрого прагне вищий рівень інтелектуальної спроможності людини, поєднуються розум та інтуїція, знімаються не примирні на рівні буденної свідомості протиріччя.

Онтологія до появи експериментальної науки залишалася у сфері чистого умогляду. Проте в Європі пізнього Середньовіччя склалася система університетської освіти. Університети були крупними центрами теоретичної діяльності та соціального життя. Навчальний заклад такого рівня є передусім *соціальним проектом*, який забезпечує життєдіяльність цілого міста з його виробничими процесами. У XV – XVII віках подібний проект і ставав справою цілих міст, очолюваний можновладцями, кровно зацікавленими у прибутках, прилучав численних людей, різних за родом занять, і в першу чергу, звісно, студентів. Одне це вже вносило тенденцію *мирської культури*,

⁴⁹ До представників гуманізму належали видатні діячі культури Італії Марсіліо Фічіно, Колюччо Салютати, Бернардіно Телезіо, Джорджо Вазарі, Лоренцо Валла; та знані митці – поети Данте Аліґ'єрі й Франческо Петрарка. Серед провідних ідей даного напрямку – символічне безсмертя людського духу, що залишає свої набутки в шедеврах мистецтва й інших текстах культури.

поважного ставлення до практичних питань розуму.

XV – XVII віки – доба подорожей Колумба, Магеллана, Васко да Гама, Америго Віспуччі й великих географічних відкриттів. Космологія Коперника та Джордано Бруно в XVII столітті зазнає суттєвого розвитку завдяки винайденню телескопа й емпірично доведеному Галілео *Галілеєм* (1564 – 1642) факту обертання Землі. До речі, Галілей відкрив супутники Юпітера (Ганімед, Європа, Іо, Каллісто), кільця Сатурна. Наукові розвідки, визначувані розвитком соціуму, долали церковно-політичні ідеологеми та підтримувалися розвитком капіталістичного виробництва, підприємництва, конкуренції. Але чи не головним, що доба принесла для наступних епох і поколінь, є уроки людського духу й таїни розуму, втілені в персоналіях великих учених і митців.

У новоєвропейській культурі людська суб'єктивність уперше постає опорним началом дискурсу. Взаємна представленість свідомості та буття засвідчується *очевидністю існування думки*, а відтак, її носія, людини, а з нею явищ предметного світу. В такий спосіб *логічно поєднуються буття й свідомість людини*. Та водночас *відношення мислення до буття у вимірі позитивного знання стає принциповим, зрештою основним питанням філософії*. Мислення може ототожнюватись із буттям чи протиставлятися йому; може виступати як первинне, або (якщо мислити буття як існування матеріальних об'єктів) як вторинне. Само виникнення основного питання філософії свідчить про те, що суспільна свідомість *переводить свої метафізичні основи в латентний стан*, і, однак, опиняється між двома безоднями – мегасвіту, спостережуваного в телескоп Галілея, й такою ж безкінечністю мікросвіту. Паралельно з винайденням телескопу з'явився й мікроскоп. В образі світу *одночасно посилюються емпірична й теоретично-споглядальна тенденції*.

У вимірі проблематики свідомості новий образ світу приніс двоїстий набуток. З одного боку, нескінченність і дивовижність Всесвіту визвали у людини священний трепет. А з іншого – переконали її в могутності свого розуму та волі. *Розум виступає вищою інстанцією й ідеалізується, аж до містифікації*. Така установка притаманна філософії Р.Декарта, І.Канта, І.Фіхте, філософів французького й англійського Просвітництва, Г.Гегеля. Однак зосередити увагу на розумі не обов'язково означало визнати цілковиту спроможність людської мислі і свідомості щодо сутності речей. Джордж Берклі (1685 – 1753), філософ і місіонер, доводив у трактатах про людський зір і специфіку знання, що людська свідомість обмежена чуттєво доступним світом, а відтак пізнання є аналіз відчуттів. Послідовник Берклі Девід Юм не визнавав пізнаваності світу людським розумом. Імануїл Кант вважав об'єкт пізнання не тотожним, а радше *гіпотетично згідним* речі-в-собі, а вона, отже, виступає *трансцензусом* – річчю за межами актуальної свідомості. Ідея Канта про гіпотетичність знання, нині *очевидну як факт* філософії і наук про людину, донедавна спричиняла матеріалістичну думку об'явити Канта *агностиком* – філософом, який не вважає світ пізнаваним. Однак подібний

умовивід не відображає специфіку *трансцендентального ідеалізму* Канта та його концепцію розуму. Чистий розум – теоретичний інструмент, а практичний розум, за Кантом, є інструментом волі суб'єкта. Розум і розсудок, нагадаємо, являють різні щаблі усвідомлення реалій, і в силу їх специфіки суб'єкт завжди має справу з антиноміями щодо природи речей.

У новочасній думці свідомість пов'язується насамперед із людським розумом, як інстанцією світорозуміння. А сфера буття, зазвичай пов'язана з існуванням предметного світу, осмислюється з залученням емпіричних даних. Закони світобудови довідні у спосіб експериментальної перевірки.

Проте, таке зрушення не означає, що у філософії цілком запанував матеріалізм. Основне питання філософії залишається відкритим. Більш за це: відкриття законів природи, поява нових ідей та винаходів виявляються передумовою для ідеалізації розуму і підтримання ідеалістичних підходів у раціональному поясненні світу. Філософську аналітику свідомості можна назвати *філософією інтроспекції* – заглиблення суб'єктивності в саму себе.

В період становлення науки особливого значення набувають питання достовірності знання, механізми перцепції й усвідомлення. Проте до появи концепції суб'єкта у Канта філософсько-антропологічні досвіди виникали на кшталт споглядання у християнській, більше католицькій, медитації. У цей спосіб *філософія говорить від першої особи мовою інтроспекції*, і по суті не відмінюючи того факту, що свідомість є діяльністю, все ж-таки бере за об'єкт *індивіда*. Виходити з існування мислі як інстанції «мого» буття – позиція, проголошена Р.Декартом (*Cogito Ergo Sum*, «мислю, отже існую»). Людина як одиничність засвідчує в мисленні наявність видимих і духовних речей у внутрішньому діалозі, що дозволяє відбудувати їх зв'язки і при цьому реалізує загальні логічні правила мислі.

При розробці логічних «алгоритмів» Декарт спирався на принцип «від загального – до часткового» (дедукція), отже *виходив із первинності понять*. Характерна його концепція «вроджених ідей». Але це не означає, що свідомість отримує «готовий» світ. Навпаки, рушієм розуму є сумнів інструмент внутрішнього діалогу, що дозволяє пересвідчитись в істинності думок. Сумнів щезає, лише коли звертається сам на себе. Йому протистоїть несуперечлива ясність факту мислі – *очевидність* (у смислі, який, напевне, сходиться від Декарта до античного уявлення про не скриту істину – алетейю).

Отже, концепція суб'єкта вперше розроблена І.Кантом. Суб'єкт за Кантом – людина, взята як представник людства, в усіх його можливостях і досягненнях. Постать суб'єкта є *трансцендентальним* – тобто векторним, скерованим до невідомого (трансцендентного) *вселюдським Я*. Звідси сама назва учення Канта – трансцендентальний ідеалізм. Рух до світорозуміння водночас є рух розуму до природи самого себе. Кант, як прийнято казати, здійснив «коперніканський переворот» у філософії, – оскільки *пізнання світу набуло орієнтації на здатності розуму, що усвідомлює та пізнає*.

За Кантом, пізнання світу задається апріорними (від латинського *a priori* – те, що є визначником за будь-яких обставин) формами, в яких нам доступна

реальність. Суттєво, що просторово-часові уявлення належать до цих форм і відтак є атрибутами суб'єкта. Людині вічний і безкінечний світ даний у русі і зміні, зважаючи на те, що вона усвідомлює плинність свого життя та прагне порядкувати ним. Кант виділяв щаблі усвідомлення реальності, розсудок і розум. Розсудок оперує чуттєво даними речами і не ставить абстрактних питань, а розум, навпаки, їх ставить, але, не працюючи з речами звичайними, не має змоги вибрати відповіді на ці питання з двох взаємовиключних. Ці питання (чи існує Бог, чи безкінечний світ) Кант називає антиноміями розуму. Спосіб, у який нам даний світ, визначає проблему тотожності об'єкта – явища, на яке звернений суб'єкт і яке є відповідним його здатностям – та річчю-в-собі. Речі-в-собі (як вони є), – оскільки сприймання згідне якості суб'єкта – можливо не є збіжними з характеристиками об'єктів.

Спроможність розуму щодо сутності речей з'ясовувалася в період розвою класичної науки не лише трансцендентальним ідеалізмом Канта. Переконались у достеменності знання й можливості усвідомлення – значило утвердити право людини на освоєння природи, обстоюване як прерогатива розумної істоти. У відомому афоризмі Ф.Бекона «Знання – сила» прочитується думка, що свідомість здатна нести повне і об'єктивне знання, істину⁵⁰, і ємко представлена позиція *антропоцентризму*.

Раціоналізм у XVIII ст. набуває нового світоглядного змісту. Якщо у Декарта постулат когитації утверджує роль мислення як інстанції буття, то в філософії Просвітництва раціоналізм подекуди сполучений із стихійно-матеріалістичною візією розуму, згідною добі буржуазно-демократичної ідеології. Розум є передумова й вияв усіх інших атрибутів сутності й існування людини: свободи, активності, творчого формування самої себе. Розум і свідомий характер діяльності, її доцільність і впорядкованість, є для Просвітництва запорукою закономірного і самовідного порядку речей. У цьому відношенні Просвітництву властиво витіснити з суспільної свідомості тіньові боки людської реальності, що виявляються в драматизмі соціальних реалій, розмаїтті й ускладненні відносин обміну, у загостренні всіх і всіляких суспільних протиріч. Відбиток *ідеалізування розуму* несе не лише ідеалістична, але й матеріалістична тенденція Просвітництва. Позаяк ідеалістична підносить розум у якості субстанції – об'єктивної засади буття, якій приписуються властивості діяльності людини. Матеріалістична – перебільшує спроможність одиничного розуму. Цю властивість К.Маркс назвав «робінзонадою». Так герой роману Даніеля Дефо Робінзон Крузо вижив сам-на-сам із суворими обставинами й навіть ублагородив туземного дикуна П'ятницю. Сюжет цілком характерний щодо ідеалізації людського

⁵⁰ Бекон виявився антагоністом Декарта щодо методології (метод індукції – від часткового до загального – протистоїть дедукції Декарта, первинності поняття, висуває конкретно-досвідне пізнання). Водночас Бекон і Декарт з двох боків підійшли до логіки й методології природничих наук. Бекон доводив об'єктивність емпіричного (чуттєво-практичного) досвіду, що наразі характеризує науковий підхід до реальності

розуму та просвіти.

Стихійний матеріалізм Просвітництва зазнав і впливу *механічної картини світу*, логіка якої переносилася на соціальні і біологічні явища, тілесні і духовні якості. Всезагальна матеріальна обумовленість, тотальний причинно-наслідковий зв'язок, круговорот і заданість суцього визначають і інтерпретацію проблеми свідомості, процеси якої постають як наслідок загального руху природи. Усвідомлення і пізнання коріниться у відчуттях і вони породжуються впливом матеріальних речей на організм людини. При цьому основним органом відтворення дійсності є мозок, який, наприклад, Д.Дідро порівнював із чутливим і живим воском, на якому відбиваються впливи зовнішніх явищ. Завдяки тому, що в мозку з'єднані периферичні нерви, відмічав П.Гольбах, частини людського тіла відчувають ці впливи. Порушення їх зв'язку з мозком позбавляє чутливості їх, порушення ж у мозку – і саму людину. Відчуттями людина завдячує тому, що мозок може розрізняти впливи на її органи чуттів. Чуттєве пізнання розглядається матеріалізмом Просвітництва як перший крок до усвідомлення реальності. Суттєвою рисою аналітики свідомості Просвітництвом є обґрунтування її *соціального походження*. Зокрема, Гельвецій вважав, що розум з'являється у людини внаслідок впливу безлічі умов, зв'язаних із її оточенням і самим вихованням, представленим у широкому соціальному значенні. Водночас, людині властиво спостерігати і порівнювати навколишні явища, роблячи з таких порівнянь висновки. В своїй праці «Про розум» Гельвецій обстоює ідею про ключову роль здатності до порівняння у відтворенні людським розумом світу.

Звертаючись до значення соціуму у виникненні свідомості окремої людини, матеріалістична думка Просвітництва не враховувала активність свідомості, її діяльний характер.

Ідея соціального буття свідомості – це набуток філософії К.Маркса, визначений аналізом людських відносин і принципів цивілізації, процесу перетворення людиною всіх передумов свого буття. Філософію Маркса від Просвітництва відділяє й порозуміння того, що розвиток відбувається за посередництвом внутрішніх чинників, тобто є саморозвитком. Філософія ідеалізувала логічний принцип буття, що виразилося в *системі Г. Гегеля й в інтерпретації ним процесу усвідомлення людиною предметного світу*.

Розуміння розвитку як саморозвитку введено Гегелем і є серцевиною його діалектичного методу. Але за Гегелем суб'єктом саморозвитку постає *Абсолютна ідея, що є і розум і субстанція*. Розум є й безкінечна річ, він є нескінченний зміст і предмет для самого себе, він опрацьовує себе і не потребує ніяких зовнішніх предметів для вилучення з них свого змісту. В Абсолютній ідеї згорнені всі визначення природних, суспільних і духовних явищ і процесів. При своєму саморозвитку Ідея проходить низку стадій руху від загальних визначень до збагачених конкретною змістовністю. Першу зі стадій становить логіка – теоретичне усвідомлення Абсолютної ідеї і спосіб, у який вона розкривається через систему категорій, або, за Гегелем, *чистих*

рухомих думок. Вони не потребують чуттєвого матеріалу і водночас є сутностями речей. Наступний етап розвитку Ідеї – природа – у Гегеля представлена як засіб її упредметнення, перетворення. Тим самим вона відчужується від своєї сутності у вигляді чуттєвих одиниць. З природи виникає людина, яка є носієм духу й інструментом самореалізації Абсолютної ідеї. Нагадаємо, що спершу людський дух – це суб'єктивний дух. Душа (здатна відчувати субстанція) стає *свідомістю, самосвідомістю, розумом*. Другий етап розвитку людського духу – об'єктивний дух – охоплює царину життя суспільства і є над-особовим цілим. Об'єктивний дух вище за волю окремої людини і проявляє себе через відносини людей, розгортаючись у законі, моралі й моральності, державі, релігії, мистецтві. Вищою стадією розвитку Абсолютної ідеї є Абсолютний дух, тобто вся повнота духовної діяльності людськості протягом усієї історії. Таким чином, *дух є ідеєю, але реалізованою у різних формах розумової діяльності людей*.

Абсолютна ідея як чиста загальність містить і *проект свідомості індивідуальної*. Слід згадати й тут матеріал розділу про діалектику Гегеля. Так, у праці «Феноменологія Духу» Гегель обстоює тотожність мислення і буття; що відобразилося в обґрунтуванні *тотожності індивідуального і «абсолютного Я»*. Абсолютне Я є змістом загальнолюдського розуму, до ототожнення з яким прямує свідомість індивіда. Через одночасні процеси розвитку культури і її освоєння індивідом, його розум здатний бачити себе з погляду Абсолютного духу й відтак реалізує *тотожність мислення та буття*. Логіка розвитку Абсолютної ідеї визначає й логіку руху свідомості індивіда *від абстрактного до конкретного*.

Кожен наступний щабель відтворює попередні на новому рівні. На першому щаблі – усвідомлення – предмет протистоїть «Я», однак він і визначає свідомість як теоретичну (споглядальну). Другий щабель – ним є самосвідомість – досягається збіг предмета і свідомості, яка, постаючи як діяльна, прагнуча сутність, визначає і предмет і себе. Постигнувши свою загальність, *роздивившись у собі повноту реальності, свідомість виступає як розум*. На вищому щаблі – рівні духу – вона осягає духовну реальність світу і саму себе як її вираз. Характерно, що дії свідомості подані Гегелем як рух до Поняття, або загальної й об'єктивної сутності речей.

Таким чином, система Г. Гегеля, що її сам філософ влучно іменував «абсолютним ідеалізмом», ґрунтується на уявленні про розумну і доступну розумінню субстанцію. Свідомість людини виступає засобом розвитку розумного начала світу. Звідси в системі Гегеля з'являється онтологічний підхід до *поняття як загальнозначущої форми ідеального*. Цей підхід був переведений у *матеріалістичну площину* теорією свідомості Маркса.

За Марксом, *поняття породжується практикою*, а вона є поле соціальних відносин. В умовах соціуму виникають знаки та системи знаків. Оперування та обмін знаками у Маркса виступають як механізми соціальності, які забезпечують представленість матеріального – ідеальним і, відповідно, перетворення речей на поняття.

Попри матеріалістичний розворот феноменології Гегеля, Марксова трактовка свідомості стає передумовою феноменологічної філософії кінця XIX – XX століть. Чиста феноменологія спершу зосереджена на розгляді актів усвідомлення – «переживань свідомості», – якими встановлюються властивості й відношення речей. Так як свідомість неодмінно спрямована на декотре суще, то її суб'єкт і об'єкт взаємно представлені.

Zum Sachen⁵¹ selbst («До самих речей!») – такий девіз проголосив родоначальник феноменології германський філософ Едмунд Гуссерль (1859 – 1938). Ім'я Гуссерля вже зустрічалося на сторінках підручника у зв'язку з проблемою часу. Як і момент часу, будь-яке явище покладається свідомістю. Виходячи з цієї очевидності Гуссерль замислив грандіозний проект онтології речей, матеріальних та ідеальних, як вони представлені у свідомості. Цикл його «Логічних досліджень» складає аналітику «чуттєвої матерії переживань» свідомості. Водночас, Гуссерль займався аналізом суб'єкта, людського Я. Таке чисте Я має, задля аналізу чистої свідомості, виступати як вивільнена з примислень сутність – трансцендентальне *Ego*. Е.Гуссерль розробляє дану категорію за посередництвом ідеї про відмову від даних чуттєвості й розсудку та пропонує модель *трансцендентальної редукції*. Редукція, за Гуссерлем, – це процедура очищення свідомості, яка відкривається специфічним поворотом розуму – *epochè*. Даний крок думки являє собою своєрідний відліт від емпірії, віддання собі звіту щодо способу усвідомлювати, а відтак, буття самої свідомості; і зрештою – крок до чистого Я. Аналіз трансцендентального процесу Гуссерль дав у своїй роботі «Картезіанські медитації», де трактував примат мислячого розуму в Декарта. Працю з подібною назвою, «Картезіанські розмисли» (що можна розуміти як прийом актуалізації спадковості феноменології), в останній третині XX століття створив Мераб Мамардашвілі. Пафос *Cogito* у Декарта є проявом індивідуального пристрасного теоретизування, яке характерне для європейської філософської культури, аж до сучасності.

Поняття *сучасності* стосується *XX і XXI століття*. За цей відносно недовгий період проблема свідомості набула значної розгалуженості. Та водночас, філософську культуру об'єднує *відмова від субстанції*. Опору філософствування становить не умогляд першооснови, а позитивний факт – свідомості, тексту, присутності ... *Позитивний* – це означає наявний, або дійсний. Приміром, наука позитивна, вона відкриває закони та виробляє позитивне знання – знання про явища і вже на цій основі – про закони природи. З потреби виявляти та досліджувати факти витікає напрямок *позитивізм*, а згодом *неопозитивізм* і *постпозитивізм* у філософії з XIX ст. до теперішнього часу.

Опора на факт не робить тотожними позитивізм і матеріалізм. Бо

⁵¹У теоретичному вжитку німецької філософії снує принаймні дві лексеми для позначення речі: матеріальна річ іменується *Stücke* (звідси у слов'янських мовах – галстук (річ, яка підіймає (копір), *halt Stücke*; сніданок німецькою *Frühstück* – нова (свіжа, вільна) річ. Тоді як *Sache* застосовно до будь-яких речей – це річ у значенні «*суще*»

фактами є не лише матеріальні речі, але й явища досвіду; і саме свідомість вводить речі в актуальну людську реальність. Свідомість наразі з'ясовує матеріальність відповідних об'єктів і фіксує матерію в якості категорії. Не слід забувати, що матерія це – *ім'я об'єктивної реальності*, а не проста атрибуція того, чого можна торкнутись. Людина улаштована так, що їй ця реальність доступна через посередництво свідомості. Ми, люди, є стихійними матеріалістами на перший погляд, та, як виявляється з фактів свідомості, «по умовчанню» – суб'єктивні ідеалісти. Відтак для *філософії XX й XXI століть найважливіші проблеми свідомості, у психофізичному вимірі; мислення, інтелекту людського й штучного.*

Наступник Едмунда Гуссерля, Мартін Хайдеггер (1889 – 1976) вивів інтерпретацію свідомості за межі структури інтенції. Центральна категорія ментальної сфери у філософії Хайдеггера – *Dasein* (з німецької, тут-буття, присутність) у світі, – так само долає межі концепції суб'єкта. *Dasein* – це *спосіб бути в світі, який несе стихійне розуміння («аналітику») буття.* Людина не просто усвідомлює тимчасовість власного існування, але здатна завдяки стихійному встановленню його смислових опор підіймати основи своєї присутності. Максимою буття, оснащеного розумінням, є філософія. Хайдеггер назвав своє вчення «*екзистенціальна онтологія*» (у латинське слово «екзистенція», існування, філософ уклав антропологічний смисл). Екзистенціальне розуміння не лише стихійне, але й неперервне, воно не звідне до понять і ґрунтується на глибинних інтуїціях (*перед-розуміння*, як іменує подібні стани Хайдеггер). Таким чином, свідомість виявляється вже *не абстрактно-логічно, а конкретно-практично приналежною людському існуванню.*

Сучасна філософія, попри спільну й історично закономірну відмову від субстанціальності, характеризується розмаїттям підходів до проблеми, різноспрямованістю концепцій свідомості. Зупинімось на ключових.

Діяльнісний підхід, започаткований Марксом, і сформульована ним діалектика ідеального знайшли своє принципове продовження в ідеях Е.В. Ільєнкова⁵². Одна з праць, у якій філософ показав взаємну представленість соціального та психічного буття свідомості, наразі має назву «Діалектика ідеального». Проте, не слід вважати, що єдність матеріалістичної основи світорозуміння забезпечує схожість філософських ідей. Позаяк нарівні з соціальними, аж до дискусійного протистояння поглядів учених, акцентуються біологічні передумови свідомості (так звані соціологізація та біологізаторське бачення свідомості). Психофізичну проблему зі сторони біологічних передумов свідомості розробляв академік Д.І. Дубровський – знаний психолог, філософ, фахівець з філософських питань інтелекту – природного та штучного. Функціональний зв'язок мозку та свідомості став ще в 70-ті роки минулого століття центральною темою його досліджень. Дубровський обстоює «не редукований», тобто не звідний на соціальний

⁵² Ім'я Ільєнкова вже згадувалося в зв'язку з Загорським експериментом з формування психічних функцій у сліпоглухонімих дітей, у якому філософ брав діяльну участь

підхід, матеріалізм, і критикує підходи, які вважає новими міфами щодо природи свідомості. Якщо підіймати історичні витoki ідей Дубровського, то, через культурно-історичні зв'язки з Марксом, його бачення свідомості сходить до ідей Б.Спінози (1632 – 1677). Спіноза визнавав субстанцію світового буття (*natura naturans* – природа порідна, нарівні з природою породженою, *natura naturata*)⁵³. Та водночас, заперечував безсмертя душі й вважав свідомість за функцію мозку.

Таким чином, підхід з психофізичної сторони проблеми та зі сторони соціального буття свідомості приводять до різноспрямованих висновків.

Якщо з соціально орієнтованого підходу витікає поза-знахідний, або принципово нелокальний статус свідомості, її загально значимий зміст і об'єктивні онтологічні закономірності, то біологічний підхід до природи свідомості визначає її функціональний безпосередній зв'язок із людським мозком. Характерно, однак, що саме з психофізіологічної сторони й на основі новітніх досліджень мозку людини виникають питання, які ставлять науку й філософію перед новими таїнами природи свідомості й природи людини. Найяскравіший приклад – діяльність Інституту мозку людини, очільницею якого була Н.П. Бехтерева.

Психофізична проблема підіймається, звісно, й в нематеріалістичній філософії, у західній психології та психотерапії (насамперед психоаналізі З.Фрейда та його послідовників). У філософських розвідках індивідуальна приналежність мислення є підставою для розробки «присвійних» якостей ментальних феноменів, приміром, у працях Дж. Серля, який на сьогодні є одним з найбільш знаних ідеологів у галузі штучного інтелекту. Нарівні з розробкою інтелектуальної сторони процесів усвідомлення й мислі, у ХХ столітті виступає суб'єктивно-психологічний вимір існування людини з її свідомістю, приміром у філософії Ж.-П. Сартра, у психології В.Франкла.

Сучасний стан проблем свідомості свідчить, що новітні філософські концепції підіймають і переосмислюють класичні вчення, і отже спадкові зв'язки минулого й сучасності допомагають краще розуміти нові ідеї. Так, у праці Девіда Чалмерса «Розум, що усвідомлює» ми зустрічаємось із модифікацією ідей та концептів, основи яких були закладені англійським Просвітництвом і Кантом. Чалмерс розглядає психофізичну проблему в аспекті об'єктивності усвідомлення речей та сприймання їхніх ознак⁵⁴. Він позначає її як *hard problem of consciousness* (важка проблема свідомості). У центрі уваги філософа основи перцептивної сфери. Зокрема, *qualia*, «рядові відчуття», несуть, за Чалмерсом, досвід переведення об'єктивних якостей у

⁵³ Спіноза ототожнює природу порідну, витік творення всього суцього, з Богом, що не є притаманним матеріалістичній філософії.

якості сприйманих речей.

У добу віртуалізації проблема свідомості дедалі частіше пов'язується з питаннями штучного інтелекту. Техносфера буття людини і людства є однією з тем, яку ви будете вивчати в курсі філософії.

Контрольні питання:

1. Розкрийте зміст космоцентризму як позиції щодо свідомості.
2. Схарактеризуйте концепцію об'єктивного буття ідей у Платона і культурно-історичний смисл розуміння ним свідомості.
3. В чому специфіка неоплатонізму Плотіна як учення про розум?
4. Висвітліть основні риси християнського образу божественного розуму. Яке місце стосовно нього належить людській свідомості?
5. Окресліть специфіку раціоналізму у новочасних розвідках щодо свідомості. Хто з філософів і як провадив раціоналістичну лінію в її інтерпретації?
6. Що таке антропоцентризм і як він позначився в осмисленні проблеми свідомості?
7. Схарактеризуйте стихійно-матеріалістичну трактовку свідомості у філософії Просвітництва.
8. Розкрийте поняття про розсудок і розум у вченні І.Канта.
9. Проаналізуйте відношення субстанціального й індивідуального рівнів розуму в філософській системі Г.В.Ф.Гегеля.
10. Який принциповий крок в осмисленні проблематики свідомості був зроблений К.Марксом?
11. В яких ситуаціях виявляє себе свідомість? Яким чином?
12. Яким є зв'язок між свідомістю і мозком людини?
13. В який спосіб існує свідомість?
14. В чому полягає соціально-діяльнісний підхід до свідомості?
15. Співвіднесіть поняття свідомості і психіки.
16. Що таке суб'єктивна реальність?
17. Розкрийте положення, що свідомість є відношенням.
18. Схарактеризуйте самосвідомість як властивість людини.

РОЗДІЛ 5. МИСЛЕННЯ ТА МОВА

- Поняття про мислення
- Чуттєві чинники та раціональні операції мислення
- Що таке мова? Різновиди мов

5.1. Поняття про мислення

Людський розум виявляє себе як здатність мислити і безпосередньо як процес мислення. Раціональність, продуктивність, творчість – основні характеристики мислення. Філософія прагне виявити природу мислення, у його відношенні до буття, та з'ясувати основи унікальних явищ людської думки – наукових відкриттів і творів мистецтва.

Мислення є процес відтворення дійсності в поняттях та образах. Процесуальність мислення виражається у послідовності розумових дій, які взаємопов'язані та націлені зазвичай на рішення теоретичних і практичних задач. Мислення настільки невід'ємне від життя, що ми навіть не ставимо питання: *який механізм забезпечує зв'язок між мислимими елементами.* За рахунок чого звуки *поєднуються* в слова, а в лічбі з «одного» неодмінно слідує «два»? Як виникає спів – *зв'язок* звукових якостей, що складаються в мелодію? Ці питання не турбують нас у буденному житті, але само вони, – глибинні й неодмінні, – відсилають до сутнісних характеристик думки.

Якщо древня філософія приписувала структури мислення якостям світового розуму, – приміром, ейдосам, а середньовічна думка вважала їх проявом божественної гармонії в розумі людей (на кшталт *Musica mundana* й *Musica humana*, тобто музика світова і людська), – то Новий час приніс зміни у ставленні філософії до людини. Виникає потреба виявити природу мислення. На зміну античному *космоцентризму*, а потім і *теоцентризму* середніх віків, приходить парадигма *антропоцентризму*. В добу Декарта й Ньютона *природа мислення виступила в якості нагальної філософської проблеми*. Людські звершення й відкриття, що їх уможливила емансипація розуму, обумовили звернення до основ самої думки.

Першою відповіддю філософії на запит доби було учення Р.Декарта про *вроджені ідеї*. Оскільки Декарт покладав дух як субстанцію нарівні з матерією, то *природа розуму не могла бути зв'язана з матерією*. В якості вроджених ідей Декарт, розвиваючи логіку об'єктивного буття ейдосів у Платона, представляє порядки мислення та пізнання, що ніяк не могли бути взяті з природи. Начала логічного мислення не тотожні зв'язкам явищ у природі та, водночас, глибоко притаманні людині. До речі, зв'язок матерії та мислення не є вповні з'ясованим і на сьогодні, відтак ідея про окрему природу мислення не безпідставна. В 90-ті роки ХХ століття Майкл Р'юз,

американський представник когнітивної науки⁵⁵, започаткував *еволюційну епістемологію*, вчення про подвійний еволюційний розвиток біологічних і когнітивних функцій людської істоти. Згідно з її поглядами, в онтогенезі індивід паралельно з анатоמו-фізіологічною несе й розумову «програму». Згідно з «епігенетичними правилами мислення» людина виявляє здатності до мовлення, лічби й навіть співу. Оскільки вони генетично програмовані, то елемент зв'язку в будь-якому виді ментальних дій – скажімо, утворення смислу об'єднанням елементарних складових, – має назву культур-гена, а процес еволюційного становлення називається *культургенез*.

За часів Декарта його вчення про вроджені ідеї, як дотичне до давніх і середньовічних ідеалізацій надлюдського розуму, оспорювали сучасники – представники *сенсуалізму* (від лат. *sense* – чуття), насамперед Джон Локк. Підстави для полеміки цілком зрозумілі зважаючи на емансипацію чуттів людини в контексті антропоцентричних устремлінь філософії. Втім, Локк, оскільки він висунув положення про первинні (не доступні для людини) і вторинні (доступні в чуттєвому досвіді) якості речей, оспорював Декарта не на матеріалістичній основі. Більш за це: дискусія між раціоналізмом, до якого належав Декарт, з одного боку, і сенсуалізмом, а згодом емпіризмом, що представлений ученням Ф.Бекона, тривала протягом Нового часу. У вченні І.Канта про апіорні начала пізнання досягається рівновага всіх і всіляких властивостей у структурі суб'єкта. Новоевропейська філософія розвивалася, отже, під знаком ментальної проблематики.

З огляду на те, що філософську традицію об'єднало уявлення про розумність буття, спершу світового, а потім питома людського, філософія виступає як *мислення про мислення*⁵⁶.

Природа мислення, його якісна автономність та продуктивність і в сучасну епоху привертають увагу філософії. Мислення є творчість, гласить відомий афоризм. Дійсно, абстрактне мислення – видова властивість людини – характеризується «відльотом» від емпірії. Як ішлося, акт смислу характеризує *спосіб бути*, притаманний людині й відмінний від природної доцільності.

Думка в культурі з'являється спонтанно і ненавмисно. Але суттєво, що основою її появи є осмислення знаного. Виникає діалогічна структура: попередній досвід у вигляді ідей, а іноді чуттєво-афективних станів, стає матеріалом нового досвіду. Діалог розуму та глибинних інтуїцій дозволяє породжувати й обстоювати нові ідеї.

Сучасний теоретик культури В. С. Біблер у своїй праці «Мислення як творчість» наразі підіймає діалогічну процедуру міркування. Діалогічність мислення виступила в дискурсі Декарта. «*Cogito ergo sum*» (Мислю, отже існую) – це вербальна формула, яка означає, що людська суб'єктивність

⁵⁵ Еволюційній епістемології зокрема присвячена низка робіт, опублікованих у науковому виданні: Еволюция. Культура. Познание. – М.: МГУ. – 1996.

⁵⁶ Таку позицію стосовно філософії сформулював у своїх працях «Бесіди про мислення», «Як я розумію філософію» М.К. Мамардашвілі.

виявляє своє буття як мисляча, і засвідчує все решту як існуюче. У такій структурі розкривається здатність розуму звертатись до своїх основ. *Cogito* – один із ключових концептів філософської антропології, який висвітлює порядки комунікації перцептивних і ментальних феноменів. Отже, діалог є *ментальна конфігурація, яка унаочнює процес структурування досвіду*.

Оскільки мислення є діяльністю, творчість, також будучи діяльністю, є ієрархічно вищим щаблем мислення і характеризує його продуктивність в евристичному аспекті. Поняття «мислення» і «творчість» – не тотожні. Мислення, причому саме зі сторони продуктивності, характеризується не лише творчим, але й аналітичним потенціалом, що визначається логічною правильністю, згідністю продуктів думки певним нормам. Унікальність і логічність є різними характеристиками думки і можуть бути пов'язані з різними типами мислення. Специфіка мислення належить до кола проблем людської природи. Саме ментальна й творча спроможність людини вважаються у філософії з часів Платона й Аристотеля визначниками людського. Платон уважав, що людина може забезпечити собі безсмертя як продовживши свій рід, так і уславивши себе ділами. Та вищою, не житейською, а духовною формою безсмертя є творчість. Аристотель уводив у своєму трактаті «Нікомахова етика» термін *poiēsis/poīēsis* (вितворення), яким позначає головне в людині – спроможність виробляти і творити.

В сучасну епоху проблематика мислення розглядається також і поза його антропними характеристиками. В умовах інформаційно-технічного суспільства візії мислення набирають техногенних вимірів. Відбувається трансмутация теоретизування. Ідеї «не редукованого матеріалізму» у вченні академіка Д.І. Дубровського пов'язані з поняттям інформації. Інформація продукується в процесі вищої нервової діяльності людини, і, зі свого боку, штучний інтелект так само продукує інформацію⁵⁷.

Штучний інтелект і віртуальна реальність створені людиною. У своїй людській визначеності мислення являє взаємодію чуттєвих і раціональних чинників, що обумовлює розуміння. Чуттєвий образ виростає в поняття. Проте необхідно пам'ятати, що **чуттєвість не передуює мисленню**. Чуттєві дані обробляються «ферментом» активного сприймання предмета. Людині властиве взаємопроникнення перцепції й апперцепції – уваги до відчуттів, а зрештою інтерпретація сприйманих реалій.

Мислення людини якісно відрізняється від реакції на подразники з довкілля, від безумовно-рефлекторних та умовно-рефлекторних ланцюгів таких реакцій, притаманних тваринам. У матеріалістичній філософії прийнято пояснювати такі відмінності за допомогою теорії відображення. Під відображенням прийнято розуміти загальну властивість матерії, яка полягає у взаємному впливі об'єктів, що зумовлюють їх зміни. Дія відображення різна у різних матеріальних об'єктах. У неживій природі – це

⁵⁷ Д.І. Дубровський поєднує на основі категорії інформації діяльність мозку людини та штучний інтелект зокрема в працях: *Сознание. Мозг. Искусственный интеллект* (2007), *«Информация, сознание, мозг»* (1980), та ін.

фізико-хімічні зміни, у живій – взаємодія організму й довкілля. За теорією відображення, мірами розвитку життя розвивалася якість зворотного впливу живих істот на чинники середовища і їхня здатність діяти в ньому. Мислення є вищою формою відображення, обумовленою діяльністю мозку. Активність мислення уможливорює вплив людини на реальність. Але щодо мислення **відображення є метафора**, яка передає характер *представленості предметного світу в поняттях*. Слід пам'ятати, що психіка цілісна. Стосовно визнання мислення «справою» мозку людини, потрібно розуміти, що мозок не є «дзеркалом». Зміст думок різний у різних людей, тоді як мозок – ідентичний. Змістовність мислення залежить від діяльності індивіда. Діяльність мозку щодо мислення поки що незвідана. Людство стоїть на порозі відповідей на ці питання.

Син Н.П. Бехтеревої й один із її учнів Володимир *Медведєв* писав у присвяченій їй статті, що видатна науковиця порушила тему управління психічною діяльністю людини, яке здійснює мозок. Саме мозок забезпечує мислення. Наталія Бехтерева поставила задачу щодо вивчення так званих мозкових кодів психічної діяльності, або які процеси мозкової активності відповідають психічним станам людини. Закони діяльності мозку чинять вплив на його здоров'я та хвороби, на поведінку людини та на соціальні зрушення. Ця задача досі не вирішена науковою спільнотою. Ми знаємо, що лише людина спроможна передбачувати зміни умов свого існування, а згодом змінювати їх, у чому проявляє себе мислення. Може бути звабним вивести природу мислення з випереджуючого відображення, але це не буде коректним. Коли дерева скидають листя, це є випередженням зимового «режиму» їх життєдіяльності, але, звісно, не є мисленням. Передумання поведінки істот зовнішньому впливу не є визначальною характеристикою мислення. Те, що ми прогнозуємо зміни, не можна уподібнити, скажімо, передчуттю змін погоди жабою-квакшею. Образ майбутнього у людини формується на основі узагальнення досвіду.

Слід пам'ятати, що лише людина здатна уявити свої стани і потреби як об'єкти; що визначає здатність до цілепокладання. Людина **розуміє** – виявляє суттєве в предметі. При цьому спрацьовує розділення зовнішніх і внутрішніх планів явища, ситуативного і сутнісного в ньому, окремого і загального. Мислення опосередковане практичною діяльністю, в якій воно реалізується, і її передумовами – наявністю зв'язків між речами (зокрема, причинно-наслідкових). Споглядаючи, людина пов'язує між собою явища й процеси, виявляє ритми і цикли природи, співвідносить риси, виводить закономірності. Слід враховувати, що мислення не обмежується впорядкуванням відчуттів. Воно є діяльністю, переведеною на рівень оперування знаками.

5.2. Чуттєві чинники та раціональні операції мислення

Відчуття, сприймання, образ, уявлення називають **нерефлексивними**

формами відтворення реальності. *Нерефлексивний – це спосіб психічної представленості явищ, відмінний від поняття, такий, у якому превалює чуттєвий досвід.*

У нерефлексивних формах проявляється несвідоме – зміст психічної діяльності, не виявлений розумом. У ХХ столітті досліді чуттєвої сфери оформилися в психоаналіз – учення про несвідоме і його визначну роль у психічному житті людини. Несвідоме не є частиною психіки, але є змістом психічного життя, його ресурсом, і іноді позначає себе парадоксальними асоціаціями, глибинними інтуїціями, напрочуд розпізнаваними і водночас далекими від повсякденності образами. Символічні явища такого порядку ми зустрічаємо у живописі Ієроніма Босха, Пітера Брейгеля, Франсіско Гойї, Сальвадора Далі. Вони леліють експресією «хаосу несвідомого». Чуттєві феномени задають і структури творів; що дає підстави вважати несвідоме не «сховищем» онтологічно недиференційованого смислу, а радше ресурсом.

Нерефлексивні форми психічної діяльності мають різну складність.

Елементарною формою є відчуття – реакція на предмети довкілля, які впливають на органи чуттів. Всі п'ять відчуттів людини є своєрідними каналами зв'язку суб'єкта зі світом об'єктів. Відчуття стає усвідомленим за посередництвом апперцепції. Воно побудовано по типу руху, з допомогою якого ми взаємодіємо з речами. Відчуття різноманітні за видами: ті, що зумовлюються впливом на людину зовнішнього середовища; органічні (пов'язані з процесами, які відбуваються в організмі); відчуття руху і рівноваги; синестезія (сумісна дія всіх або деяких відчуттів). За взаємодії органів чуттів ми співвідносимо положення предметів, їх форми, кольори, рухи, звучання, і т.ін. Цілісність сприймання несе їх властивості й якості, зв'язки і відношення.

Сприймання є рівнем відтворення предметної дійсності, складнішим за відчуття, актом – актом мислячого живого споглядання. Сприймання цілісне. Воно діє як спосіб перенесення предмета умогляду „всередину”, коли ми мислено оперуємо ним, створюючи образ. *Образ* – результат сприймання, модель предмета, отримана перетворенням його на акт мислі. Від явища, даного безпосередньо, образ відрізняє його *мислима якість*. Ми можемо помислити дещо, не сприймаючи чуттєво в цей момент предмет, який мислимо. Образне знання про об'єкти, в той момент безпосередньо не сприймані, має назву *уявлення*. Наприклад, ми зустріли людину, яку і раніше зустрічали. Впізнати її нам допоміг образ, утворений тим першим сприйманням її обличчя, рухів, і т.ін. Так діє уявлення і при розпізнаванні нових явищ на основі образів їм подібних. Виникнення колись утворених образів при впізнаванні забезпечує пам'ять, уможливаючи уявлення.

Операції мислення – це розумові дії, за посередництвом яких образи та уявлення сходять до понять, явища узагальнюються й складаються в систему. Кожна з таких дій є елементом, який взаємодіє з іншими, таким чином будується і теорія, і просто цілісна картина реальності. Для того, щоб розпізнати предмет з-поміж інших, ми його мислено виокремлюємо,

схоплюємо в найбільш явних ознаках. Ця проста процедура вже потребує виявлення характеристик даного предмета в масі властивостей предметної дійсності. Отже, від початку пізнання явища мислення здійснює подвійний крок. З одного боку, схоплюється ціле – образ речі, з іншого – предмет має бути відрізненим від свого середовища. *Така єдність операцій розрізнення та єднання є базовою й показовою з погляду устрою процесу думки.* Як приклад розрізнення-схоплення характерне є сприймання мелодії. Мелодія стає явищем музики мірамаи того, як перші звуки змінюються новими. Ці перші зберігаються, а нові фіксуються свідомістю. Образ утворюється на основі співвіднесення звучань, які ми розрізняємо й об'єднуємо в процесі сприймання. Мисленнєві операції, здійснювані при розпізнаванні явищ і в розумових актах будь-якої складності – аналіз, синтез, порівняння, аналогія, класифікація та систематизація.

Аналіз – мислене розділення предмета на частини – дозволяє уявити його властивості, виділити основні з них, порозуміти спосіб їх узгодження в даному предметі. *Синтез* – це розумова операція, за посередництвом якої окремі ознаки і сторони предмета поєднуються в ціле. *Порівняння* являє собою співставлення предметів і потребує в якості своєї умови наявності у них таких ознак, які б давали можливість поставити ці предмети поруч, або робили їх рядоположними. Відтак, треба встановити спільні ознаки даних речей і з'ясувати, наскільки вони є значимими для їх характеристики (адже червона роза і червоне авто можуть бути порівняні за ознакою, яка не є для них функціонально принциповою – кольором). Тобто порівняння вимагає *аналогії* – операції з виявлення подібних рис предметів, і навпаки, аналогія передбачає порівняння. *Класифікація* – розподіл предметів за їх основними характеристиками на класи – групи подібних явищ, тобто таких, які мають аналогічні механізми дії, устрій, походження та ін., у залежності від того, який параметр класифікації беремо за основу. *Систематизація* (система з грецької переводиться як „співдружність”) – це дія з осмислення того, в який саме спосіб зв'язані між собою предмети, частинами якого спільного і більш складного утвору вони є, які функції в ньому виконують на правах елементів. Наприклад, організм є системою, яка, своєю чергою, містить ще низку взаємоузгоджених систем – нервову, серцево-судинну, ендокринну і інші. Отже, систематизація – це свого роду розкладання елементарних знань по полицях у системі знань більш загального характеру на основі практичного досвіду, аналізу, синтезу, аналогії, порівняння.

Матеріалізм вважає, що природа мислення є предметно-практичною. Зокрема, розкладання (розбирання) на частини предмета для пізнання його внутрішнього устрою передуює аналізу як мисленому оперуванню явищем. Таке розбирання має на меті і збирання (або моделювання) предмета, яке на основі попереднього розділення на частини є вже більш складною дією. У цьому відношенні первинне сприймання і образ є передумовою аналізу і потім синтезу – розуміння предмета як цілого, складаного з певним чином узгоджених між собою частин. Коли для здійснення синтезу ми беремо не

просто частини, а такі суттєві ознаки, що визначають якісну своєрідність предмета, даного роду синтез стає поняттям – формою узагальнення, яка є дією для всіх подібних предметів і єдиною для соціальної спільності, яка з цими предметами має справу. Єдність практичного досвіду і самого ходу мислі від образу до поняття, притаманна людськості, є передумови поняття як загальноживаної і при цьому логічно концентрованої форми мислення.

Очевидно, що на всіх етапах мислення про даний предмет задіяні всі операції розуму, які поступово відриваються від безпосереднього погляду на нього і спрямовуються на вже виділені думкою сторони, властивості, аж до граничних узагальнень стосовно предметної дійсності. Саме абстрактне мислення вирізняє людину з-поміж тварин. Здійснення все більш складних форм аналізу і синтезу дозволяє людині створювати нове середовище свого буття, спрямовувати думку на існуючі образи, інформацію, саму думку.

5.3. Що таке мова? Різновиди мов.

У філософії мова розглядається в ракурсі її природи мови й ролі у мисленні. У найдавніші часи людина спромоглася *замінювати предмети знаками* – матеріальними замісниками, а згодом образами та поняттями. Важливе значення при цьому мала імітація – наслідування властивостям і поведінці одних істот іншими. Існує припущення, що імітація спрацювала як чинник природи розуму, так як людина в своїй поведінці керується не видовою схемою, а досвідом. Виховання підростаючого покоління в живій природі завжди пов'язане з імітацією, особливо наочно вона виражається у приматів. Навчально-виховна діяльність у людей, оскільки ми є вищими тваринами, так само включає в себе імітацію, процедурні знання формують наразі засобами повторення інструктивних дій. Імітація розвивалася свого часу в напрямі позначання діями інших дій, способів дії, «команд», котрі допомагали організувати сумісну діяльність. До форм пристосування в природі належать звуки, якими живі істоти подають одна одній сигнали про небезпеку або місцезнаходження необхідних для їх життєдіяльності води, їжі тощо. Сигналом є механізм зв'язку між стимулом і рефлекторно-інстинктивною поведінкою. Виразом цієї поведінки є «коди»⁵⁸, що ними «обмінюються» тварини. Але сигнали тварин не мають абстрактного змісту, вони транслюють характер наявної ситуації. Тварина поведінкою реагує на присутність небезпеки чи їжі, *і не осіб, а сама природа вкладає* в левиний рик або танець бджоли ті якості, котрі повідомляють необхідний спосіб поведінки представникам того самого виду. Мова людей передбачає трансляцію змісту предмета, вона несе *ідеальне*. Не обов'язково йдеться про

⁵⁸ На сьогодні науці відомі складні форми сигналів, з яких складається «мова» тварин, не обов'язково звукова. У людиноподібних мавп, дельфінів (вельми різноманітні звуки), бджіл (фігури польотів, що прилучають рій, поблизу рослин-медоносів), та ін. існують різноманітні види сигналів

теоретичні ситуації, академічну чи ділову мову. Звичайнісінький сленг так само передає поняття й базується на абстрактному мисленні. З погляду матеріалізму, опосередковане відтворення дійсності в мові коріниться в сумісній діяльності людей. Існує поняття комунікативної революції – це є суттєве зрушення, що обумовило спілкування людей. У матеріалістичній думці розглядається ідея про утворення мови внаслідок потреби людей у сумісних діях та необхідності обмінятися словом. Така позиція називається *теорією антропосоціогенезу*. Мовлення людини в біологічному аспекті є вторинною сигнальною системою, так як воно, на відміну від первинної сигнальної системи у тварин, опосередковується й утворюється в процесі притаманної людині психічної діяльності. Існування вторинної сигнальної системи, історичний факт стадного способу життя мавполюдей і первісних людей, розвинена здатність до імітації та наслідування лягли в основу ідеї про генетичну визначеність сумісної життєдіяльності людей та *соціальну змістовність людської природи*. Відбулася інтегральна дія ряду факторів. Це будова мозку і мовний апарат, умовно-рефлекторний спосіб утворення мовлення в сполученні з жестами і образами предметів, що закріплювались у практичному, а потім у розумовому оперуванні ними. Звуками слів почали позначатись образи, ознаки і зв'язки речей. Спільний характер цих позначень, який диктувався потребами сумісної практики, як ішлося, став і чинником формування понять.

Отже, обмін знаками між людьми має принципово іншу природу, ніж «мова» тварин, хоча біологічне кодування стало однією з його передумов. Друга сигнальна система – мовлення – пов'язана з предметно-практичною сутністю механізмів обміну. Перш ніж виник обмін знаками, уже існував обмін діями, що несли зразки поведінки й супроводжувались поступово закріплюваними формулами мови.

Кожний вислів – це обов'язково і вираз думки, і її передача іншому. Будь-яка *експресія – це комунікація*, трансляція, трансмутація знака. Знак реалізує обидві функціональні сторони мови – як засобу спілкування і як чинника (інструмента) мислення. Їх єдність виражена поняттям мовно-мисленнєвої діяльності, що відбиває сутність мови як «дійсності думки» (Ф.Енгельс). Не можна помислити, не вживаючи слів на рівні внутрішньої комунікації. «Внутрішня мова» – словесно оформлене мислене оперування знаками предметної дійсності. Навіть мислене вживання мови – це вже є комунікативний акт і водночас акт усвідомлення. Принципове значення має зміст мови, зв'язаний не лише з нашим висловлюваним ставленням до предмета, але і з передачею його сутності в понятті. За посередництвом мови поняття входять у загальний вжиток та існують як форми ідеального в соціумі. На трансляції понять ґрунтуються механізми передання досвіду й, зрештою, відтворення загальнолюдської культури.

Мова несе ідеальне, але має матеріальну форму – ми сприймаємо звуки мови слухом, фіксуємо їх фізичні параметри, або читаємо написані тексти. У цьому смислі мова є особливим предметом сприймання, в якому

поєднуються духовні й матеріальні чинники.

Проте, неможливо сприймати висловлені думки чуттєво. Ідеальне в такий спосіб усвідомлюється як загальний зміст понять і зв'язується у сприймаючій свідомості з досвідом того, хто сприймає. Важко роз'яснити зміст слів тому, хто не мав справи з речами, які ними позначаються. Суб'єктивний контекст понять, їх образний акомпанемент приєднується до значення знаків мови – *денотату*. Такий контекст, *конотація*, утворюється змістом життєдіяльності сприймаючої людини і надає смисл вислову, який сприймається. Висловлене наповнюється новим смислом. У такий спосіб обростають смислами загальновідомі ідеї, ніколи не належачи повністю тому, хто першим надав їм словесної форми. Водночас, *слово існує як момент загального, інакше воно не може бути зрозумілим*.

Логічно оформлений зміст ідеального передбачає матеріальну форму – слово, що лунає. В цьому вимірі мова є і презентація, і інструмент думки; між ними існує органічний зв'язок. Формулювання ідей у внутрішній комунікації дозволяє чіткіше розуміти зміст понять, з'ясувати власне ставлення до фактів дійсності і навіть до самих себе.

Проте *не можна ототожнювати мову і мислення*. Мова відтворює дійсність при посередництві мислення. Очевидним є взаємний вплив мови і мислення. За умов певної соціокультурної дійсності людина засвоює мову на рівні способу думати, стереотипів мисленнево-поведінкових зв'язків і норм. Мова несе спосіб соціальних зв'язків своєї доби, а також чинить зворотний вплив на процеси їх формування.

У ХХ столітті особливого значення набула філософія мови. Ємкий вислів французького мислителя, представника психоаналізу Жака Лакана передає смисл онтології мови. Індивід, як казав Лакан, *народжується у вже приготовлену для нього символічну купель*, – тобто в реальність мови. Людське існування, як свідомий процес, починається з засвоєнням мови. Не виключено, що така властивість людської істоти в онтогенезі (на рівні природи індивіда) зумовлює онтологічний примат мови у філогенезі (на рівні природи соціокультурних явищ), яким характеризується напрямок у культурній рефлексії ХХ століття – *структуралізм*. Його представники – Ф. де Сосюр, К.Леві-Строс, Р.Барт, Ж.Лакан, – обстоювали положення щодо базової ролі неусвідомлюваних факторів людської життєдіяльності, в зв'язку з чим, як організуючий фактор, виникає потреба у знаковій системі. Такою системою виступає культура, суспільство ж представлене в якості символічної впорядкованості. Звернення до первинних мовно-мисленневих формул, з погляду структуралістів, дозволяє висвітлити закономірності людської природи, буття людини.

У другій половині ХХ століття в американській та європейській гуманітаристиці виник постструктуралізм. Його представниками в Європі вважають М.Фуко, Ж.Бодрійяра, Ж.Дельоза, Ф.Гваттари, Ж.Дерріда, Л.Ірігарі; деяких інших філософів, істориків, культурологів та мислителів психоаналітичного напрямку. Постструктуралізм «розчиняє» структури,

конституційовані у текстах структуралізму, і вважає суттєвим для розуміння явищ наразі те, що *виводить за їхні межі*. Один із найбільш яскравих прикладів такого способу мислити природу мови є *метод деконструкції* Жака Дерріда (1930 – 2004). Наш сучасник, з погляду Дерріда, не може не звертатись до культурного досвіду, однак єдиний спосіб співіснування з традицією – її розкладання на елементи, руйнація. Уявленню про ієрархію культурних явищ і поступ цивілізації, образів традиційної культури постструктуралізм протиставляє метафору *«ризомі»* – горизонтальної конфігурації досвіду, який утворює зміст сучасної культури. Відповідно, розчленування структур мови, виявлення смислів і примислень, пізнання випадковості, звернення до ірраціонального розглядаються як засоби її глибинного порозуміння та порядки онтологічного дискурсу.

Ж.Бодрійяр (1929 – 2007) у роботах *«Символічний обмін і смерть»*, *«До критики політичної економії знака»* розкриває неминуче відчуження людини від своєї сутності, що засвідчується текстами культури.

У сучасних практиках культури складається тенденція до синтезу – як мовностилістичних елементів у межах тексту культури, так і різних за походженням мов у просторі цивілізації. Нарівні з виходом мови за межі того чи іншого культурного середовища або дисциплінарної структури ми нерідко спостерігаємо взаємопроникнення лексем та елементів фразеології з мов різних народів, переважно впровадження англіцизмів у слов'янські мови. Помітним є розвиток ідеї *«прамови»*, встановлення паралелей між різними мовними явищами, з'ясування їх походження з метою виявлення фактів і закономірностей історичного часу та простору, і зрештою, буття людини, людства.

Зв'язок мови та мислення, однак, не є остаточно з'ясований. Відомо, що в екстремальних ситуаціях у людини виникає *«тисяча думок»*, або *«все життя проходить перед очима»*. Люди встигають прийняти рішення, вжити несподівано вірних засобів у скрутні миттєвості життя. Ці моменти навряд чи супроводжуються у їхній свідомості словами й поняттями. Мислення – процес, який коріниться в глибинах людського єства. Мова ж спроможна нести ті думки, які оформилися у вигляді понять і образів.

Розгляд специфіки мови передбачає *диференціацію різновидів мов*. Існують вербальні (словесні) і невербальні, природні і штучні мови. Поява штучних мов у процесі віртуалізації соціуму має доволі глибокі корені в історії.

Природні мови – це передусім мови вербальні, так як слово є дієвим і органічним для людської істоти засобом виразу думок. Саме у словах ми передаємо поняття і формулюємо висновки, оформляємо розуміння ідей і розкодування знакових утворень, за якими стоять образи. Смысл образу, в тому числі художнього, передається словесною мовою. До природних мов належать *«мови»* міміки й жестів, а також *«мова тіла»* – невербальні форми трансляції людських станів, емоцій, намірів. Але ці форми названі мовами метафорично. Розуміючи мову як систему знаків, пам'ятаймо, що знак має

чітку структуру: в ній виділяється те, що означає (матеріальність знаку як замісника іншого, в даний момент чуттєво не сприйманого предмета, що він сам може бути як матеріальним, так і ідеальним), і означуване (те, що заміщується). Сприймання того, що означає, зв'язується з означуваним, яке характеризується, відтак, конкретністю, якісною визначеністю. На ранніх етапах соціокультурного процесу в ролі означуваного виступали явища, на які вказували і до яких відсилали інші явища й акти. Зв'язки явищ самої природи давали мисленню підґрунтя для формування ідеальних зв'язків у формі знаків. Знаками були і вироблені людиною речі, що заміщували як інші речі, так і самі відношення. На цьому ґрунтується механізм обміну як такого. Міміка і жести за змістом обмежені виразом емоцій або простих дій. Максимально реалізують природу знаку поняття, які кодують основні властивості груп явищ і процесів і історично сходять до простих форм заміщення предметів знаками. Невербальні мови не призначені передавати поняття. Але серед них розрізняються ті, що несуть нерелективні вияви, і відповідні особливим формам синтезу – художні мови. І якщо мова жестів несе елементарну інформацію про стан і чуття людини, то мова мистецтва дуже складна за змістом і, навпаки, зумовлює багатоманітні переживання і смисли. Сам по собі образ суттєво дистанційований від чуттєво-практичної реалії. У його природі закладена властивість людини представляти власний стан і себе як об'єкт, тобто здатність до саморефлексії. Людина подвоює образи своїх станів і, власне кажучи, перебуває в них (в особливих станах свідомості) за участі художніх мов, за якої також несе своє світобачення іншим. Діапазон смислів при сприйманні таких мов гранично широкий, і сам знак є здатним ввібрати безліч означуваних (значень), розширюється до символу, інакше кажучи, вміщає в себе зміст людської суб'єктивності. А відтак, очевидно, що виникненню мови мистецтва передувало культурно-історичний досвід пізнання людиною себе. Зокрема під формою панування релігійної свідомості середньовічна філософія зосередилася на душевному світі людини, набутком чого стало мистецтво майстрів Відродження.

Своєю чергою, на початку Нового часу настає ера штучних мов: хоча їх дійсний розквіт належить новітній добі, що ввела до загального вжитку складні системи формалізації даних, а витoki коріняться в математичних абстракціях давнини; сама ідея штучної мови вперше була проголошена в XVII столітті Г.Лейбніцем. І це не випадково. Штучні мови – це мови, які використовуються з подвійною метою зведення зв'язків і відношень в одну систему і поширення використання формалізованих у такий спосіб знань у всіх сферах науково-технічної діяльності суспільства, людства. Історично сутність штучних мов як оптимальних засобів спеціальної комунікації має нерозривний зв'язок із розвитком науки і технічною цивілізацією. Справа не лише в тому, щоб якнайзручніше передавати зміст закономірностей у вигляді певних формул (ця риса культури існує віддавна). Специфіка таких мов – у втіленні в них рівня цивілізації, на якому людина живе не стільки в природній, скільки у технічній – штучній реальності. Рівень цивілізації – це

рівень опосередкування самих соціальних відносин, упереджених у продуктах людської діяльності разом із знаннями людей і їх зусиллями по перетворенню природи. Тому штучні мови становлять принципово новий етап у розвитку мови як такої. В останній період реальність штучних мов – це і реалії штучного інтелекту. Комп'ютерні мови започаткували інший за всі попередні спосіб комунікації, рівень технічного опосередкування самої соціальності, створили нового співрозмовника людини – людину, яка тут стоїть за інформаційною мережею, назовемо її *Homo Virtualis*; і власне комп'ютер.

Динаміка розвитку мови як індикатора людського буття та фактора його впорядкування є стрімкою. У новітній культурі відбувається процес уніфікації мови – її максимальної адаптації до *глобального світу*. Звична диференціація мов природних і штучних вироджується в умовність, так як людина віддає велику частину свого часу спілкуванню з машинами, або їх мовою (навіть коли йдеться про *music making* і взагалі діяльність *digital artists* – сферу творчості, в яку активно втручається комп'ютерна техніка). Темпи життя змушують замінювати слова природної мови інформаційно-технологічними термінами, а афоризми – мемами. Між нами й пристроями – носіями штучного інтелекту ведеться діалог, що потребує спільної мови. Зміна мовних конструкцій – то є дійсно зміна порядків людського буття.

Контрольні питання.

1. Розкрийте поняття мислення
2. В який спосіб зв'язані мозок і мислення?
3. Якою є роль діяльності в мисленні?
4. Схарактеризуйте відображення як властивість матерії
5. Що таке випереджуюче відображення і яким чином воно дотичне до мислення?
6. Які дорефлексивні форми мисленнєвої діяльності має людина? Дайте характеристику кожної з них
7. Яким чином пов'язані мислення і мова? Чи можливо вважати їх одним цілим?
8. Назвіть і схарактеризуйте різновиди мов. Який чинник зумовлює динаміку різновидів мов?
9. В чому відмінність мови людей від голосових сигналів тварин?

РОЗДІЛ 6. ЛОГІЧНІ ФОРМИ МИСЛЕННЯ

- Логіка як дисципліна. Мова та знак у логіці
- Поняття як логічна форма
- Судження. Закони логіки для контрарних суджень
- Умовивід. Доведення і спростування

6.1. Логіка як дисципліна. Мова та знак у логіці.

Логіка – це теоретична дисципліна, яка вивчає правила мислення. В поняття логіки вкладаються також уявлення про сукупність правил думки і про зв'язки між явищами предметного світу, що представлені в мисленні. Термін «логіка» похідний від «Логос» (*λόγος*) – «думка», «розум» «слово», «закономірність».

Родоначальником логіки як дисципліни вважається Аристотель. Слід мати на увазі, отже, що в контексті космоцентризму, притаманного вченню Аристотеля й еллінській культурі в цілому, логіка виступає як *осягання та формулювання закономірностей світового порядку філософією*.

Приналежність логіки до філософії, однак, є відносною. Впродовж історичного становлення сфера логічних правил зазнавала впливу науки, великою мірою визначалася математичними правилами мислення. Позаяк способи доведення ідей та положень впливали на розробку логічних норм і критеріїв. Скажімо, критерій несуперечливості та ясності істини введений одним із видатних математиків минулого, Рене Декартом.

Логіка багатовимірна. Математична логіка утворює одну з її форм. Різні форми мислення, зв'язки та закони можуть бути розбіжними, як-от діалектична та формальна логіка.

Звернімо увагу на *незбіг поняття протилежності в формальній (логіці предикатів) та діалектичній логіці*. Діалектика описує якісні зміни явищ, що розвиваються, й застосовує для цього алгоритм, який дозволяє простежити їх взаємний перехід, виявити процесуальність буття природи, суспільства та мислення. Формальна логіка відображає речі, властивості, відношення у їх *якісній визначеності*. Для неї суттєвий момент статичний, для діалектики – динамічний. І діалектична, і логіка предикатів являють собою *засоби розуміння, які концентрують засадні характеристики мислення*. Разом із цим, сфери їх застосовності є різними.

Діалектичний аналіз може бути алгоритмом побудування світогляду. Як вам уже відомо, діалектичний метод лежить в основі філософських систем Гегеля та Маркса. Діалектика є методологічною засадою наукових досліджень і в цьому розумінні виступає фактором рішення практичних задач соціуму. Однак у ситуаціях, коли практика вимагає однозначності, більш доречно є формальна логіка як магістральний спосіб аргументації. Логіка не несе світоглядної позиції, але є дієвим засобом верифікації

наукових фактів, створення моделей і розгортання гіпотез, в тому числі у разі, коли ще нема можливостей для їх емпіричного підтвердження. Як і діалектика, логіка дозволяє виводити нові знання, значимі положення. Діалектика і формальна логіка відбивають різні виміри мислення і розуміння, тісно переплітаючись у людській культурі.

Логіка як дисципліна з'ясовує закономірності мислення, розробляє зміст і предмет логічного пізнання. Зв'язок логіки та філософії виявляється за посередництвом процедур *самовиявлення та самоаналізу мислення*, що вони властиві філософії. Разом із тим, предмет логіки не включає в себе з'ясування правильності відображення об'єктивних явищ і процесів у тих чи інших логічних формах і конструкціях. Логіка займається правильним побудуванням таких конструкцій і розробкою правил, виконання яких має забезпечити коректні й послідовні викладки в інших науках, допомагає уникнути помилок при узагальненні на шляху від факту до зв'язної теорії.

Логіку можливо представити як сферу, «територія» якої почасти є підпорядкованою філософській «юрисдикції». Та водночас, логічне знання та пізнання мають відносну автономію і, як було сказано, визначаються у своїй специфіці різними галузями наук.

Логічне пізнання нерідко визначається як думка, звернена на саму себе. Це визначення означає, що в процесі логічного пізнання наш розум звертається до способів, у які ми порівнюємо, узагальнюємо ознаки речей, абстрагуємось, оперуємо поняттями і т. ін. Логічне пізнання – це пізнання законів раціональності як такої. Передумови раціональності коріняться в об'єктивних зв'язках природи. Проте в мисленні ці зв'язки видозмінені. Узагальнення суттєвих ознак речей відбувається в один спосіб, за єдиними закономірностями мислення, які вже не залежать від властивостей чуттєво даних речей, що їх ознаки ми узагальнюємо. Такі закономірності цікавлять логіку та є її предметом. Отже, логіка має абстрагуватись від емпіричного змісту висловлених думок для аналізу їх правильності за структурою. При значному обсязі дослідження, труднодоступності об'єктів, у будь-якому випадку, коли потрібно отримати результат роботи аналітичним шляхом, на допомогу дослідникам приходять логічний апарат науки – статистика, математична логіка, логіка предикатів.

Логіка оперує не самими предметами та їх назвами, а узагальненими формами, якими представлені предмети в мисленні, та їх зв'язками. Такі зв'язки, звичайно, теж набувають теоретичного характеру на відміну від природного кругообігу речей та причинної взаємообумовленості подій. Приміром, для того, щоб з'ясувати достатні основи для ствердження того чи іншого факту, нам доведеться в логічному пізнанні звернутись не до буденного плину подій, а до їх теоретичного зв'язку. Найбільш близьким до повсякденної свідомості прикладом може бути детектив, у якому автор виводить персонажа, що займається дедукцією та розслідує справу.

Основні *форми логічного мислення* – поняття, судження, умовивід. **Поняття** – це форма, в якій виражається сукупність загальних і суттєвих

ознак предметів. *Судження* відображає відношення між предметами і їх властивостями. Ці відношення стверджуються чи заперечуються. Зв'язки суджень за змістом понять, які в них входять, дозволяють вивести більш загальне судження – *умовивід*.

Аналіз логічних форм не підіймає відповідність значення понять, суджень та умовиводів стану речей в об'єктивному світі. Логічні форми обов'язково мають зміст, бо не існує форми без змісту. Але відповідність думки реальному стану речей та логічна правильність міркування – різні позиції. Специфічним для логіки є підхід, згідно з яким *аналізу підлягає структура висловлювання щодо правильності її побудування*.

Думка є істинною, якщо відповідає дійсності. Думка, не відповідна дійсності, хибна. Істинність думки за змістом є необхідною умовою для розуміння та пізнання. Так само необхідну умову становить правильність за логічними формами. В якості предмета логіки зв'язки та форми думки опосередковуються правилами, значення яких стає основним. Істинність думок за змістом, інакше кажучи, засвідчується не безпосередньо, а через систему логічних побудовань. При істинних вихідних даних і правильній структурі міркування висновок має бути вірним, знання – досягнутим, і, отже, судження, яке виступає як умовивід, – істинним.

Логіка займається впорядкуванням понять. Поняття отримуються як правило за допомогою узагальнення емпіричних даних, хоча можуть бути і штучними (фантастичними), і пустими. Логіка виявляє істинність понять і їх непусте значення засобами побудування і перевірки логічних структур, а не емпіричним шляхом. Якщо закон природи є об'єктивний, усталений і необхідний зв'язок явищ, то закон логіки, відтак, є об'єктивний, усталений та необхідний зв'язок думок. Однак зв'язки у природі та в мисленні не є однаковими. *Думка не копіює взаємодію природних речей. Речі одиничні, а поняття загальні*. Виникнення поняття потребує *абстрагування*. Таким чином, будуючи думку за правилами, слід спиратись на них, а не на факт матеріального порядку. Об'єктивність мислення також не є об'єктивністю матеріального факту. Вона ґрунтується на загально значимому характері устрою мислення, а не на його тотожності матеріальному об'єкту.

При вивченні логіки слід дотримувати розуміння відмінності між зв'язками речей та зв'язками думок, і, наприклад, *не удаватись до підміни причинності логічної – причинністю фактичною*. Витікання Б з А в логіці не буде тим самим, що витікання стану речі Б – з речі А. Специфіка логіки достатньо опукло виявляється при порівнянні видів знаків.

Знак і система знаків у логічному пізнанні представлені інакше, ніж у буденній свідомості, емпіричному пізнанні та в безпосередній вербальній трансляції одиничних фактів.

При логічному аналізі мова розглядається як система знаків. При цьому матеріальний об'єкт заміщає іншу річ і виступає знаком тоді, якщо *в процесі комунікації об'єкт ним представлений є тотожним для того, хто цей знак створює, і для того, хто сприймає*. Якщо об'єкти, котрі стоять за речами-

представниками, різні для учасників комунікації, то вони не є знаками. Опосередкований специфікою абстрактного мислення характер логічного пізнання і особливості логіки як дисципліни пояснюють суттєву роль *типології знаків* у розумінні предмета логіки.

Розрізняють *три основні типи знаків*: знаки-індекси, знаки-образи та знаки-символи.

Знаки-індекси вказують на представлені ними об'єкти та пов'язані з ними по типу фізичної причинності. Такі знаки безпосередньо передають зв'язки явищ між собою (наприклад, дорога на узліссі вказує на близькість селища).

Знаки-образи пов'язані з позначуваними об'єктами відношеннями подоби (прикладом таких знаків є план місцевості, карта, креслення).

Знаки-символи не є подібними до представлених ними об'єктів і тому *відсилають до них тільки за посередництвом комунікації*. Знак-символ є єдиним типом знаку, котрий приймається до уваги в логіці. За знаками-символами стоять структури, які опосередковують зв'язок між предметом – представником і тим об'єктом, котрий ним позначається. Ці структури є логічно значимими, оскільки в силу необхідного опосередкування ними, скажімо, теоретичного аналізу, наукового та філософського пізнання, вони виявляються єдиним згідним *засобом кодування* і виступають *гарантом істинності* отриманих суджень.

Розрізняють предметне і смислове значення знаків. Під предметним значенням розуміють об'єкт, представлений знаком. Смислове значення (смысл) – це є виражена знаком характеристика об'єкта, приміром якості, що є важливими для нас. Смысл дозволяє виділити позначений об'єкт. А відтак, *значення знаку є функцією його смислу*. Деякі знаки позбавлені значення, тобто не несуть інформації, яка уможливила б виділення об'єкта.

Один з видів знаків – *імена*. *Ім'ям* називається окреме слово або словосполучення, яке позначає предмет. Значення імені – це позначуваний ним предмет, а смысл – інформація про предмети, яку виражає ім'я.

Розрізняють імена двох типів – одиничні і загальні; тобто такі, якими позначається один предмет, і, відповідно, деякий клас предметів. Клас, що складають предмети, які є значеннями імені, називається *обсягом імені*.

Вислови мови діляться на класи залежно від типів смислів, які вони виражають, і від типів об'єктів, які представляють. Передусім виділяють речення, які поділяються на класи відповідно до того, що вони виражають – судження, питання, норми і т.ін.

З погляду логіки мова має відповідати правилам мислення. Особливе значення мають нормативні вимоги в науковій мові. Тут існують наступні принципи:

– принцип предметності, згідно з яким у висловлюваннях має щось або стверджуватись, або заперечуватись стосовно значень імен, які входять у речення, а не самих імен;

- принцип однозначності, згідно з яким вислів, застосований як ім'я, має бути ім'ям лише одного об'єкта, а якщо це загальне ім'я, то вислів має бути ім'ям, спільним для предметів одного класу;
- принцип взаємозамінності. Він вимагає, в тому разі, коли в складному імені замінюється частина, яка своєю чергою є ім'ям, на іншу з тим самим значенням, щоб значення отриманого при цій заміні складного імені було тим самим, що значення вихідного складного імені. Тоді істинне речення дає так само істинне.

В логіці використовується штучна мова – мова логіки предикатів, яка дозволяє замінити вислови природної мови спеціальними позначеннями термінів і відношень між ними.

6.2. Поняття як логічна форма

Поняття відтворює загальні суттєві ознаки предметів. Під ознаками в теоретичному пізнанні розуміють риси схожості або відмінності предметів. Ознака є синонімом властивості, але при цьому несе специфічний смисл – передбачає порівняння предмета з іншими, вказує на присутність даного предмета. Схожі – загальні – ознаки виражають подібність предметів у певному відношенні. Відмінні – це ознаки, якими предмети відрізняються один від одного. В обох типах ознак можуть бути зафіксовані суттєві або несуттєві властивості предметів.

Суттєві властивості, або ознаки, що несуть якісну своєрідність речі, виділяються за двома позиціями: ті, які є важливими для потреб людини, і такі, які характеризують її сутність безвідносно до цих потреб, виділяють її з-поміж інших. Ознаки предметів поділяють також на основні та похідні, випадкові й необхідні. Основні – це суттєві ознаки, з яких виводяться інші суттєві ознаки. Похідні ознаки – ті, що виводяться з основних. Наприклад, основною ознакою людини є трудова потреба (діяльність), а похідною – здатність людини створювати предмети штучного середовища. Необхідні – це такі ознаки, без яких не існує жоден предмет даного класу предметів. Випадкові ознаки – такі, які мають або деякі предмети даного класу, або всі, проте вони не є визначними для існування предметів.

Сутність предмета як представника даного класу виражається тільки одним поняттям. За кількістю суттєвих ознак, охоплених поняттям, воно є простим або складним, причому просте може бути частиною складнішого. Складні поняття характеризуються структурою, в якій розрізняють родову ознаку (головну частину змісту поняття) і видову різницю (тобто побічну частину змісту поняття). Побічна частина містить інформацію про те, яким є об'єкт, відображений за посередництвом головної частини.

Зміст поняття складають всі його елементи, які можуть бути виділені в якості окремих понять. Обсяг поняття є всі інші поняття, для яких воно є ознакою, головною частиною. Для понять у сукупності понять, отриманих приєднанням до даного поняття різних ознак, дане поняття буде родом або

підпорядковуючим, а решта – підпорядкованими. Так, поняття „документ” буде родом для понять „припис”, „угода”, і т.ін.

Обсяг поняття охоплює всі предмети, які за посередництвом даного поняття можливо помислити. Отже, обсяг і зміст поняття знаходяться між собою у зворотному відношенні. Якщо зміст поняття А входить у зміст поняття В, то поняття В входить в обсяг поняття А. Якщо ж поняття В міститься в обсязі поняття А, то поняття А є частиною змісту В. Закон зворотного відношення між обсягами і змістами понять діє тільки для тих понять, із яких одне є підпорядкованим, а інше – родом. І, таким чином, збільшення елементів змісту поняття визначає зменшення його обсягу, і навпаки. В цьому і полягає суть закону. За збільшення обсягу понять вони є все більш абстрактними. Так, категорії – тобто найзагальніші поняття, які можуть бути родом і не можуть бути видами щодо інших понять – мають найбільший обсяг і найменший зміст. У філософії ними є категорії „буття”, „матерія”, „сущє”; в формальній логіці – „річ”, „ознака”, „відношення”.

6.3. Судження. Закони логіки для контрарних суджень

Судження. Типи суджень. Судження – найпростіша логічна форма, в якій виражається процесуальність мислення і висловлюється відношення між двома або кількома поняттями і таким чином щось стосовно предметів стверджується або заперечується.

Якщо в судженні стверджується або заперечується наявність якихось предметів, ознак у предметів або відношення між предметами відповідно до дійсності, таке судження істинне. Хибні судження суперечать дійсності, роз’єднують реально пов’язані між собою предмети або зв’язують ті, що не характеризуються взаємозв’язками. Істинне судження „Соната – музичний твір” з’єднує, а хибне „Соната не музичний твір” роз’єднує частини факту культури. Істинне судження „Образ не є поняття” розрізняє дорефлексивну і раціональну форми відображення дійсності, хибне ж – „Образ є поняття” – змішує їх.

Судження завжди має структуру, в якій виділяють суб’єкт, предикат і зв’язку. Наприклад, у судженні „Вогонь є стихією” суб’єктом є „вогонь”, предикатом – „стихія”, а зв’язка представлена словом „є”. В логіці поняття суб’єкта означає предмет судження. Предикат судження – це є поняття про ознаку розгляданого в судженні предмета. Зв’язка відбиває зміст зв’язку, встановлюваного судженням між предметом, що мислиться, і властивістю; тобто виражає ствердження або заперечення того, чи належить предмету та властивість, що позначена предикатом. Зв’язка може бути виражена одним словом (є, суть (множина від „є”)), тире або узгодженням слів у судженні.

В ряді випадків судження містить квантор – слово, що вказує, всього обсягу або частини обсягу поняття, вираженого суб’єктом, стосується дане судження. Квантор стоїть перед суб’єктом і може бути виражений словами „всі”, „деякі” або „жоден”: „Всі курсанти знають статuti”, „Деякі курсанти

займаються художньою самодіяльністю”, „Жоден курсант не є офіцером”.

Судження в мові виражаються оповідними реченнями, які містять декотре повідомлення, і не можуть існувати поза такими реченнями. Однак речення є граматичною, а судження – логічною формою. Відмінності між ними полягають як у структурі (судження завжди є тричленним, на відміну від речення, яке може бути і тричленним, і одночленним, і багаточленним), так і у змісті (одне речення може виражати одне з кількох суджень залежно від того, який логічний наголос у ньому робиться). Не всі форми речень є такими, у яких щось стверджується або заперечується, тоді як для суджень це суттєва ознака; як і оцінка істинності, що не є обов’язковою для речення як граматичної форми, а для судження є абсолютно необхідною. Так, не є судженнями такі речення, як „Бувайте здорові”, „Коли прийдеш?”, „Мені байдуже”, „Ще б пак”, які виражають побажання, спонуку, питання чи суто особисте ставлення, стан тощо. Називні речення типу „День” можуть бути потрактовані як судження лише в контексті, що надає їм значимості таких, які стверджують або заперечують щось істинне або хибне.

Судження бувають простими і складними. Просте – це судження, яке виражає зв’язок двох понять і містить один суб’єкт і один предикат. Якщо судження складається з кількох простих суджень, воно складне. Судження „Віра є станом свідомості” просте, а судження „Людина дорослішає в міру того, як вона набуває досвіду” складне.

Простими судженнями можуть виражатись наявність, властивість чи відношення. Залежно від цього виділяють атрибутивні судження, судження відношення і судження існування. Атрибутивні судження стверджують або заперечують приналежність предмету тих чи інших ознак, станів, способів діяльності, наприклад: „І.Є. Репін – видатний живописець”, „Тактовність є вимогою етикету”, „Всі курсанти вивчають вищу математику”. Судження з відношеннями виражають відношення між предметами і їхніми ознаками, зокрема відношення тотожності і нетотожності, спорідненості, причинно-наслідкові та інші. Наприклад: „Число А більше за число В”, „Необачне поводження з електроприладами є одна з причин пожежі”, або „Офіцер – командир солдатів”. Судження з відношеннями структурно відрізняються від атрибутивних суджень, але можуть розглядатись також як атрибутивні. Те, що офіцер є командиром солдатів, одночасно означає як відношення, так і ознаку суб’єкта „офіцер”. У судженнях існування (екзистенціальних судженнях) стверджується або заперечується сам факт існування предмета судження: „Любов існує”, чи „Поняття не існує поза мовою”. Атрибутивні судження називають категоричними, позаяк вони однозначно стверджують або заперечують саму наявність предмета.

Категоричні судження поділяються на ствердні та заперечні, залежно від якості зв’язки („є” або „не є”). Ствердним називають судження, в якому виражається приналежність предмету тієї чи іншої ознаки, а заперечним – таке судження, де виражено відсутність певної ознаки у предмета. Зокрема судження „Художня думка є образною” – ствердне, а судження „Музика не є

понятійним утвором” – заперечне. Причому судження, у яких заперечний предикат, але ствердна зв’язка, виступають як ствердні: „Музична мова є невербальною”.

Атрибутивні (категоричні) судження розрізняють також за кількістю, або обсягом відображуваних предметів. У судженні щось стверджується чи заперечується щодо одного предмета, частини предметів або їх сукупності, тобто цілого класу предметів. Відповідно, судження поділяють на загальні, часткові або одиничні. Загальне судження – таке судження, в якому дещо стверджується або заперечується стосовно всіх предметів деякого класу. У часткових судженнях щось стверджується або заперечується щодо частини предметів даного класу і зазвичай використовується квантор „деякі”. Тим самим ствердження стосується лише відомої нам частини предметів цього класу, тоді як решта, можливо, і характеризується вираженою в судженні ознакою, але нам про це може не бути відомо. Наприклад, „Деякі курсанти регулярно користуються Інтернетом”. Одиничне – це є судження, в якому щось стверджується або заперечується щодо одного предмета, наприклад: „Ця роза є червоною”.

Кожне судження має якісну і кількісну характеристики, і з огляду на це типи суджень класифікують за чотирма градаціями: загальноствердні, частковоствердні, загальнозаперечні і частковозаперечні. Загальноствердні – це судження, загальні за кількістю і ствердні за якістю. Частковоствердні – часткові за кількістю і ствердні за якістю. Відповідно, загальнозаперечні – це загальні за кількістю і заперечні за якістю, а частковозаперечні – це судження часткові за кількістю і заперечні за якістю. Так, судження „Деякі люди вірять у Бога” є частковоствердним, а „Жодна людина не має права принижувати гідність інших” – загальнозаперечним.

Складні судження містять не менше двох простих і, отже, не одне, а два і більше стверджень або заперечень. Властивість, якість зв’язок у них є факторами, за рахунок яких складні судження утворюються і визначаються їх особливості, види. Основні види складних суджень – єднальні, розділові, умовні та еквівалентні.

Єднальними (кон’юнктивними) називають судження, що включають у якості складових частин інші судження (кон’юнкти), об’єднані зв’язкою „і”: „Вода нагрівається і утворюється пара”. Розділові, або диз’юнктивні, судження включають у якості складових частин судження-диз’юнкти, між якими стоїть зв’язка „чи”, „чи то”: „Розуміння свободи як необхідності сходиться чи до Маркса, чи то до Спінози, чи навіть до Епікура”. Умовні або імплікативні судження – це судження, що мають у якості складових частин судження, об’єднані зв’язкою „якщо..., то...”. Наприклад: „Якщо курсант оволодіє логікою, то культура мислення у нього зростає”. Еквівалентними є судження, що включають у якості складових частин судження, зв’язані між собою подвійною (прямою та зворотною) умовною залежністю (подвійна імплікація), яка виражається зв’язкою „якщо і тільки якщо..., то...”. Це такі судження, як, наприклад: „Тільки і якщо тільки спеціаліст має відповідну

кваліфікацію, він може виконувати цю роботу”.

Відношення між судженнями ґрунтуються на їх схожості за змістом, яка виражається в смислі і значенні суджень за істинністю. Як прості, так і складні судження бувають порівнянними і не порівнянними.

Порівнянними для простих є судження, що мають однакові терміни – суб’єкт і предикат – і відрізняються за якістю і кількістю. Тоді їх можливо розрізняти за істинністю. Не порівнянними серед простих є такі судження, що мають різні суб’єкти або предикати. Порівнянними ж серед складних є судження, що мають однакові складові і відрізняються за типами зв’язок. Серед порівнянних суджень розрізняють суміщувані і не суміщувані. Якщо судження виражають повністю або частково одну й ту саму думку, вони є суміщуваними, а якщо протилежні чи суперечні думки – не суміщуваними. Не порівнянні серед складних – це судження, частково чи цілком відмінні в судженнях, з яких вони складаються. Судження, які одночасно можуть бути істинними, є суміщуваними. Виділяють три види суміщеності, а саме: еквівалентність (повна), субконтрарність (часткова) і підпорядкування.

Несуміщуваними є судження, які одночасно не можуть бути істинні. Несуміщеність включає два типи відношень: протилежність і суперечність. Протилежні (контрарні) – це такі судження, які не можуть бути одночасно істинними, але можуть обоє бути хибними. Істинність одного з них означає хибність другого; проте, якщо одне з контрарних суджень хибне, то друге залишається невизначеним і може бути як істинним, так і хибним. Складні ж контрарні судження не можуть одночасно бути істинними, однак можуть одночасно бути хибними. Суперечними (контрадикторними) судженнями є такі, які одночасно не можуть бути ні істинними, ні хибними. За істинності одного з них друге обов’язково буде хибним, і навпаки.

Закони логіки є критерієм логічності самого розсуду і являють собою власне спосіб, у який відбувається правильно побудоване мислення.

Позаяк закон мислення – це необхідний, суттєвий, усталений зв’язок думок, закони логіки, похідні від законів природи і соціуму, відображають відносну якісну визначеність предметів, явищ і не можуть бути відмінні, є дійсними для всіх людей і в такий спосіб характеризуються об’єктивністю. Будучи ідеальними, ці закони водночас суб’єктивні, адже мислить людина, суб’єкт; і не є ті самі, що і закони природи. Процеси, які відбуваються у природі і соціумі, постійно взаємодіють, несучи змінюваність, відносність сторін дійсності. Проте, речі, властивості й відношення зберігають якісну визначеність у певних межах, що дозволяє мислити їх як декотрі предмети. Ця визначеність і відбивається в законах логіки з притаманною їм вимогою точності й однозначності дефініцій, зв’язків, відношень.

Основними, найбільш загальними формально-логічними законами є закони тотожності, несуперечності, виключеного третього і достатньої підстави.

Закон тотожності гласить, що обсяг і зміст думки стосовно якогось предмета повинні бути суворо визначені і лишатись постійними в процесі

розсуду про нього. Тотожність – це рівність предметів у якомусь відношенні. Кожен із предметів, взятий у той чи інший момент існування, тотожний сам собі. З часом усі предмети змінюються, тому реально абсолютної тотожності нема – вона існує на правах позиції, яка забезпечує запобігання підміні понять у логічному мисленні. Не можна тотожні думки видавати за різні, і навпаки.

В науці існують різноманітні різновиди тотожності. В математиці це еквівалентність, рівність (рівночисельність) множин, конгруентність та ін. Рівність має властивості рефлексивності, симетричності й транзитивності.

Наведемо приклад дії закону тотожності. Якщо суб'єктом судження є „Курсант Іванов”, то впродовж усього розсуду ми маємо застосовувати той самий суб'єкт. Говорячи тільки „курсант”, ми в принципі можемо мати на увазі будь-кого з курсантів і тим порушити зв'язок термінів у судженнях, з яких розсуд складається. Так само, говорячи лише „Іванов” у подальшому розсуді, ми підмінюємо суб'єкт іншим, який має більш широке значення і може охоплювати всіх, хто носить це прізвище. „Курсант Іванов врятував дітей під час пожежі. Курсанта нагороджено медаллю. Іванов є прикладом для інших”. В такий спосіб ми можемо висловлюватись у побуті, а не в логіці, де зберігання суб'єкта є умовою зберігання змісту розсуду.

Закон несуперечності полягає в тому, що два протилежних судження не можуть бути істинними в один і той самий час і в одному й тому самому відношенні. Дотримуючись цього закону, мислення відбиває неможливість для предмета одночасно мати і не мати декотру ознаку, фіксує відносну сталість властивостей предметів, їх якісну визначеність.

До протилежних відносять контрарні загальноствердні і загальнозаперечні судження (адже вони обоє можуть бути хибними); суперечні (контрадикторні) судження, які є заперечними (коли одне з них істинне, друге є обов'язково хибним). Закон несуперечності (суперечності) являє нам критерії логічності розсуду, визначає розуміння й обґрунтування самої логічної необхідності витікання умовиводів із посилок. Роль цього закону в науковому пізнанні зростає в нинішній час у контексті особливої значимості несуперечності як вимоги до наукової теорії. Наведемо приклад дії закону несуперечності.

Судження „Курсант Іванов є відмінником навчання” і „Курсант Іванов не є відмінник навчання” не можуть одночасно бути істинними; хіба що характеристики суб'єкта мають місце в різні часові періоди.

Закон виключеного третього формулюється так: із двох суперечних суджень одне істинне, друге хибне, а третього не дано. Тобто в одному з контрадикторних суджень щось стверджується про предмет, а в другому те саме про той же предмет заперечується.

Для суперечних контрадикторних суджень (загальноствердні і частковозаперечні, загальнозаперечні і частковоствердні) діють закони виключеного третього і несуперечності. Щодо контрарних суджень, які обоє можуть бути хибними, хоча при цьому обоє не можуть бути істинними, діє

закон несуперечності і не застосовний закон виключеного третього. Останній охоплює судження, які заперечують одне одного, і передбачає вибір однієї з двох взаємовиключних позицій. З попереднього прикладу очевидно, що суб'єкт або має, або не має означеної в предикаті властивості і ніякий проміжний його стан у даному відношенні не є можливим.

Згідно з законом достатньої підстави, всяка істинна думка має бути достатньо обґрунтованою. Достатніми підставами можуть бути досвід або факти дійсності, попередній досвід суспільства, зафіксований у принципах, теоріях, законах, – доведені практикою і визнані істинними положення і закономірності. Даний закон діє у будь-яких логічних процесах, наприклад доказах теорем або прийнятті рішень у різних сферах соціального життя, розгляді наукових гіпотез і будуванні умовиводів різного характеру.

6.4. Умовивід. Доведення і спростування

Відношення між судженнями уможливають отримання умовиводу. **Умовиводом є логічна форма**, в якій з одного чи кількох суджень на основі правил висновку виводиться нове, яке з необхідністю або певним ступенем вірогідності витікає з них.

У структуру умовиводу входять посилки, висновок і логічний зв'язок між посилками і висновком. Посилки умовиводу – це вихідні судження, з яких виводиться нове судження. Висновок – нове судження, отримане з посилок логічним шляхом. Логічний перехід від посилок до висновку – це є вивід. Таким чином, поняття і судження є елементами умовиводу. Процес отримання висновків з посилок називається виведення наслідків. Наслідок з даних посилок є судженням, яке не може бути хибним, коли ці посилки є істинними і умовивід суворо дотримується логічних правил.

Умовиводи поділяються на дедуктивні, індуктивні і умовиводи за аналогією. Дедуктивним умовиводом є такий, в якому висновок необхідно витікає з посилок, що виражають більш загальні знання, і який є знанням з менш загальним змістом. Думка рухається від загального до одиничного („від загального до часткового”). Наприклад:

Всі мистецтва відтворюють дійсність в образах.

Музика є мистецтво.

Музика відтворює дійсність в образах.

Дедуктивний умовивід має примусовий характер: якщо визнано за істинне якесь положення і відомо, що даний випадок підпадає під нього, то не можна не визнати наявності загального в цьому частковому судженні.

Висновок можна робити лише за правилами, які задовольняють ряду вимог: дозволяють виводити з істинних посилок лише істинні висновки; є несуперечливими (суміщуваними) в цій логічній системі; являють систему (правило повноти системи), аби можливо було вивести на їх основі будь-який істинний висновок, що витікає з даних посилок. Розрізняють правила прямого і непрямого виводу.

Дедуктивний умовивід будується на основі правил прямого виводу. Вони дозволяють з істинних посилок отримати й істинний умовивід, тоді як правила непрямого виводу дозволяють вивести правомірність декотрих виводів на підставі правомірності інших виводів. Дедуктивні умовиводи або залежать від суб'єктно-предикатної структури суджень, або – від логічних зв'язків між судженнями. На суб'єктно-предикатній структурі суджень базується типова форма виводу – категоричний силіогізм. Це вид дедуктивного умовиводу, в якому з двох істинних категоричних суджень, що пов'язані середнім терміном, за дотримання правил необхідно витікає висновок.

Силіогізм (від грецького „вивід наслідку”) містить дві посилки і висновок. Поняття, які входять до силіогізму, називаються термінами силіогізму. Більший термін – предикат висновку, менший – суб'єкт висновку; середній є в посилках засіб зв'язку суб'єкта і предиката висновку і відсутній у ньому. Наприклад, у силіогізмі:

Всі природні явища матеріальні.

Блискавка – природне явище

Блискавка матеріальна

предикатом силіогізму (більшим терміном) – є „матеріальні”, суб'єкт силіогізму (менший термін) – „блискавка”, середній – поняття, що входить у посилки і відсутнє у висновку – „природні явища”.

Індуктивні умовиводи, на відміну від дедуктивних, дають нам змогу отримати з посилок лише такі висновки, які є більш або менш вірогідними. Індукція (з латинської – „наведення”) – це умовивід, отримуваний за посередництвом руху від знання менш загального до висновку, що є більш загальним за змістом. Позаяк загальне завжди існує через окреме, то воно і виводиться за вивчення окремого, шляхом індукції. Розрізняються повна і неповна індукція.

Повна індукція – умовивід, у якому загальний висновок про деякий клас предметів робиться на підставі вивчення всіх предметів даного класу. Вивід повної індукції стосується лише розглянутих у посилках предметів і випадків, не поширюючись на інші. Відтак, застосування повної індукції є доцільним з погляду вірогідності висновку, якщо точно відоме число явищ або предметів, що мають вивчатися; якщо відомо, що ознака належить до кожного предмета даного класу; і якщо число елементів класу невелике.

Неповна індукція використовується в тому разі, коли не є можливим спостерігати всі випадки даного явища, а висновок робиться для всіх. Отже неповна індукція – це такий умовивід, у якому на підставі повторюваності ознаки у деяких явищ певного класу заключають щодо приналежності цієї ознаки всьому класові явищ.

Вірогіднісний характер індуктивного умовиводу робить необхідним підвищення вірогідності висновку, що уможливлюється за наступних умов. Необхідно брати якомога більше випадків для узагальнення, причому вони мають бути якомога різноманітними і якнайбільш повно висвітлювати сам

предмет індуктивного узагальнення, а також бути об'єктивно пов'язані між собою; для індукції беруться суттєві ознаки предмета. За способами обґрунтування висновку неповна індукція поділяється на такі різновиди, як індукція через просте перерахування; індукція через аналіз і відбір фактів; наукова індукція на основі встановлення причинного зв'язку. Існує також спеціальна математична індукція.

Умовивід за аналогією – це умовивід щодо приналежності предмету певної властивості або відношення на основі схожості даного з іншими предметами в суттєвих ознаках. Властивості або відношення переносяться з одних на інші предмети.

Отже, розрізняють два види таких умовиводів: аналогія властивостей і аналогія відношень. Аналогія властивостей працює з двома одиничними або двома множинами однорідних, класами предметів і переносуваними ознаками є властивості цих предметів. На переносі тих чи інших властивостей природних явищ на предмети техніки ґрунтуються численні винаходи інженерної та наукової думки. Аналогія відношень – це така аналогія, де уподібнюються відношення між двома парами ознак, і ознакою, що переноситься, виступають ознаки цих відношень. Якщо двом деяким предметам властиві певні відношення, то і двом іншим предметам, схожим з ними, з декотрою вірогідністю притаманні подібні ж відношення.

Умовиводи за аналогією поділяються на суворі аналогії (ті, що дають достовірний висновок), несуворі аналогії (вони дають вірогідний висновок) і хибні аналогії (дають хибний висновок). Суворі аналогії передбачає, що ознаки схожості необхідно зв'язані з ознакою, що переноситься. В цілому очевидно, що дедуктивні й індуктивні умовиводи взаємно пов'язані в процесі пізнання, доповнюють одне одного і дають можливість теоретичній думці забезпечувати науково-технічний прогрес.

Доведення і спростування є необхідним засобом обґрунтування тієї чи іншої думки в процесі встановлення наукового факту, висунення гіпотез і їх підтвердження або скасування. Доведення – логічна процедура обґрунтування істинності судження за посередництвом інших істинних і пов'язаних із ним суджень. Доведення має спільні риси з умовиводом, але якщо останній виходить з даних нам посилок, то доведення добирає посилки для підтвердження того чи іншого положення; якщо умовивід виходить із істинності посилок і в основному вимагає правильного логічного зв'язку суджень і їх складових, то ознакою умовиводу є перевірка не лише способу зв'язку, але й істинності посилок. Відтак, сама думка в доведенні рухається у зворотному порівняно з ходом умовиводу напрямку.

У структуру доведення входять теза, аргументи і демонстрація. Теза – це є судження, яке необхідно довести. Аргументи – ті істинні судження, якими користуються при доведенні тези. Демонстрація – форма доведення – це спосіб логічного зв'язку між тезою і аргументами. Для доведення тези необхідні аргументи (або підстави), істинність яких уже доведена. Такими підставами є положення про перевірені факти; визначення; аксіоми, закони і

теореми. Доведення може будуватись у формі індуктивного, індуктивного умовиводу, аналогії і може бути прямим або непрямим. Пряме доведення є таким, коли з підстав за правилами умовиводу безпосередньо витікає теза. Непряме доведення – таке, де істинність тези обґрунтовується виходячи з хибності антитези, і застосовується за відсутності підстав прямого доказу. Непрямими є доведення „від противного” і „методом виключення”.

Різновидом доведення є спростування – процедура, спрямована на встановлення хибності або необґрунтованості раніше висунутої тези. Тезу, яка спростовується, називають тезою спростування; відповідно, судження, за посередництвом яких це здійснюється – аргументами спростування. В логіці розрізняють три способи спростування: спростування тези (пряме чи непряме), критика аргументів і виявлення неможості демонстрації.

Забезпеченню логічної правильності доведень і спростувань служать правила – вимоги до тези, аргументів і демонстрації. Зокрема теза має бути ясною і точною. Якщо вона описується в нових термінах, необхідно чітко виявити їх смисл через розкриття основного змісту вживаних понять. Теза має залишатись однією й тією самою протягом доведення (спростування). Аргументи, що підтверджують тезу, мають бути істинними і не суперечити один одному, бути достатньою підставою для підтвердження тези і являти судження, істинність яких доведена незалежно від тези. Демонстрація має для дедуктивного способу доведення такі найважливіші вимоги, як вимога точного визначення вихідного положення (більшої посилки), точний опис події, даної в меншій посилці, дотримання структурних правил силогізму в різних його різновидах. При індуктивному обґрунтуванні суттєвий дійсно закономірний характер властивостей розглянутих явищ, що підвищує сам потенціал узагальнень і дозволяє звернутись до діалектичного аналізу.

Контрольні питання:

1. В який спосіб мова розглядається логікою?
2. Що таке знак? Які бувають знаки?
3. Визначте поняття як логічну форму. В чому специфіка поняття?
4. Розкрийте смисл термінів „зміст поняття” і „обсяг поняття”. Яким законом співвідносяться ці характеристики поняття?
5. Визначте судження як логічну форму. Яку структуру обов’язково має судження?
6. На чому ґрунтуються відношення між судженнями?
7. Схарактеризуйте основні типи суджень.
8. Визначте умовивід як логічну форму. Які різновиди умовиводів виділяються в логіці?
9. Розкрийте специфіку дедуктивних умовиводів.
10. Дайте характеристику силогізму і наведіть приклад.
11. В чому суть індуктивних умовиводів, які їх різновиди існують?
12. Що таке умовивід за аналогією, якою є його роль у пізнанні?
13. Схарактеризуйте основні механізми доведення і спростування.
14. Сформулюйте закони логіки і проілюструйте їх дію на прикладах.

РОЗДІЛ 7. ФІЛОСОФСЬКА ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ – ГНОСЕОЛОГІЯ. ПРОБЛЕМА ІСТИНИ

- Категорія знання у гносеології. Типологія знання.
- Процес пізнання як предмет філософського аналізу. Суб'єкт та об'єкт пізнання.
- Пізнання і практика.
- Поняття істини. Абсолютна і відносна істина.

7.1. Категорія знання у гносеології. Типологія знання.

Що значить «знати»? Чи є людське знання об'єктивним (істиною), а світ – пізнаваним? Дійти засад знання у його зв'язках із предметним світом – означає зрозуміти, чи здатне людство дійсно самовизначатись у ньому. *Знання – це понятійна форма представленості об'єкта в суб'єкті*. Відтак, проблематика пізнання концентрує низку питань, що сходять до природи людини й людського буття. Пізнаваність світу, своєю чергою, є аспектом основного питання філософії про відношення мислення до буття.

Знання та пізнання є предметом філософії пізнання – *гносеології*. З грецької, *гносис* (γνώσις) – знання. Йдеться про таке знання, що розкриває сутність речей. Знанню загалом відповідає поняття *епістема* (ἐπιστήμη), так само введене в теоретичний вжиток еллінами. У сучасній філософії це поняття⁵⁹ *виступає як антропна форма досвіду*, що має певний діапазон і векторні напрями. Наукова дисципліна епістемологія⁶⁰ розглядає знання як ментальні й практичні набутки, які відповідають особливостям людської істоти. В світлі орієнтації теоретичної розробки знання, його природи та можливостей з'ясовується специфічний предмет гносеології. *Гносеологія ставить проблему об'єктивності знання (проблему істини)*. Відтак, її предмет охоплює питання: критеріїв істини; природи, змісту й структури знання; відношення раціональних і чуттєвих чинників пізнання; типології знання.

Зародження гносеології пов'язане з уявленням античних гностиків⁶¹ про осягання таїн буття. Ідеям про втаємничене знання протиставляє образ одкровення раннє християнство. Бог, суб'єкт світового порядку, постає в християнському віровченні як трансцендентна інстанція не збагненної для людського розуму істини. Лише в добу пізнього Середньовіччя, в XIII ст.,

⁵⁹ Йдеться про категорію епістемати у працях французького філософа та історика Мішеля Фуко (1926 – 1984), яка розумілася як сукупність уявлень про накопичення, зберігання й відтворення знань. *Поняття епістемати замінено поняттям дискурсу* в роботі М.Фуко «Археологія знання» (1969), що заклала основи опрацювання категорії знання в пізніших розвідках з філософії культури

⁶⁰ Зокрема характерні наробітки *еволюційної епістемології*, що провадить ідею про когнітивну програму еволюції людини

⁶¹ У даній номінації знання постає як усвідомлення істин вищого порядку. Містична тенденція гностицизму характерна для світоглядних борінь пізньої античності

відбувається відносна емансипація розуму й знання в теорії про дві істини, божественну і людську, у Томи Аквінського. Філософська позиція, якою суб'єкт пізнання покладається поза людською спроможністю, називається *агностицизм*. Агностики вважають, що сутність речей не є пізнаваною для людини. Слід розуміти, однак, що релігійна філософія відрізняється від об'єктивного ідеалізму. Платон не заперечує пізнаваності світу, хоча й описує пізнання як спомин душі про зустрічі з ейдосами, що об'єктивно й вічно існують⁶².

Гегель розробив об'єктивно-ідеалістичну візію пізнання, пов'язану з уявленням про саморозвиток Абсолютної ідеї. Ідея породжує понятійні форми з себе самої, однак людське пізнання, за Гегелем, спроможне до осягання сутності речей, а об'єктивний світ є пізнаваним. Для порівняння наведено позицію агностицизму у філософії сучасника Гегеля, Джорджа Берклі. У трактаті «Про знання» Берклі доводить, що пізнання полягає в аналізі наших відчуттів⁶³. Філософ і місіонер, Берклі обстоював пріоритет божественного всезнання. На обґрунтування своїх поглядів він створив два фундаментальних трактати⁶⁴, в яких доводив відповідність людського зору та образів зримих предметів, знання – та чуттєвого досвіду.

Позиція матеріалізму протилежна агностичній. Матеріалізм обстоює об'єктивність знання на основі його інтерпретації як *форми відображення*.

Поняття відображення в теорії пізнання має свою специфіку. Йдеться про *активне перетворення* об'єктів дійсності на образи, поняття, теорії, та оперування ними в подальшій діяльності. Пізнання в матеріалізмі теж є діяльністю й ґрунтується на практичному досвіді. Активність пізнання так само цілеспрямована, як і практична діяльність. Відображення, як ви вже знаєте, вважається всезагальною властивістю матерії, і отже, притаманне всьому живому. Але пізнання виступає особливою формою відображення, оскільки опосередковане сумісною діяльністю й відносинами обміну.

Таким чином, у гносеології пізнаваність світу, як аспект основного питання філософії, традиційно є гостро дискусійною темою.

Сучасна філософія характеризується антропологічними акцентами в даному питанні, що переміщають акценти на специфіку процесу пізнання.

Типологія знання. Знання та пізнання багатоманітні. Так, у культурі історично склалися й розвиваються типи (або форми) знання: філософське, релігійне, художньо-образне, буденне, ігрове і міфологічне знання. Кожен із них виконує свою важливу роль у життєдіяльності соціуму.

Однак на сьогодні основне значення має наукове знання. Дослідний апарат науки дозволяє отримати експериментально довідне знання, і, на

⁶² Ймовірно, таке уявлення про умови спроможності пізнання Платон виніс із досвіду подорожі на Схід – нарівні з уявленням про переселення душ. За древньоєврейським повір'ям, при народженні дитини янгол пам'яті вкладає в її розум знання, а янгол забуття легко плескає по губах, і новонароджений все забуває

⁶³ Було б наївним ігнорувати гіпотетичність, антропоїдний характер наших знань. Відтак, проблему об'єктивності знання неможливо вважати вичерпаною

⁶⁴ Праці Дж.Берклі «Про знання» (1709) та «Про зір» (1710)

відміну від духовно-теоретичного пізнання або гри, забезпечує суб'єкту цивілізації активну позицію щодо освоєння світу й перетворення дійсності в своїх інтересах. Наука як виробництво знань відповідає інформаційно-технічним реаліям і визначає їх поновлення, а через них і життєдіяльність сучасного людства. Науковість виявляється критерієм оцінки рівня знання, і через це вона покладена в основу такої типології пізнання⁶⁵.

Ненаукове, розрізнене і несистематизоване знання не формалізується й не описується законами, суперечить існуючій науковій картині світу. До цієї категорії передусім відноситься *повсякденне* знання. Воно, по-перше, орієнтує людину в локальних питаннях, і, по-друге, постачає нам іноді не сумісні з науковою теорією факти. Приміром, лимон є кислим, але він, з наукової рочки зору, лужить середовище. Або: у тривіальному смислі нам може уявлятися, що свідомість і думки містяться «в голові», але буття ідей має місце поза людською тілесністю.

Знання **донаукове** є *передумовою* наукового. Наприклад, китайська медицина ци-гун є попередницею сучасних технік су-джок, акупунктури та акупресури, що нарівні з нетрадиційною дедалі частіше практикуються в офіційній медицині. У древній і народній медицині загалом склалися деякі спостереження й рецептури, що залишилися принагідними й досі. Втім, у якості передумов наукового знання навряд чи можуть виступати образи і категорії містичних уявлень, попри їх теоретичну розробленість, що вона певною мірою шліфувала суспільну свідомість.

Паранаукове (паранормальне) – це зміст учень, які претендують на роль знань про таємні природні й психічні сили і відносини. Здавалося б, подібні «альтернативи» науці (*лженаукове, квазінаукове, антинаукове*), які несуть утопічні або викривлені погляди, як і *псевдонаукове* знання, котре експлуатує популярні наукові теорії, мають бути дезавуйовані розвитком цивілізації. Але відбувається зворотний процес. Наукові відкриття мірами поширення нових фактів обростають домислами, які, на кшталт ідолів у гносеології Ф.Бекона, перетворюють некритичні запозичення на відверто безкультурні уявлення. Псевдонаукове знання особливою мірою втілене в міфах про прибульців, про таємний уряд Землі, про арійське походження (цю легенду приміряє на себе хіба не кожна національність і народність у період пробудження суспільної самосвідомості). В чому полягає причина такої явної косності сучасних цивілізованих людей? Ймовірно, йдеться про компенсаторну реакцію соціуму на жорстку наукову ієрархію в сполученні з вираженим політичним диктатом. Всі люди потребують відчувати себе причетними до сучасних досягнень людства, але не всі мають можливість розібратись у суті речей. Крім того, сучасний соціум із його установкою на тотальний контроль суб'єктивності з боку соціуму породжує в багатьох людей потребу в підвищеному психологічному захисті й компенсації. І

⁶⁵ Наведену класифікацію форм пізнання подано в праці Т.Г.Лешкевича і Л.А.Мирської „Философия науки: интерпретация забытой традиции”.

нарешті, зростання наукового знання інспірує збільшення невідомого та, як наслідок, міфологізацію суспільної свідомості, що прагне розібратись у складних проблемах сучасної дійсності засобами «здорового глузду» тих, чия діяльність ніяк не пов'язана з наукою.

Практичний, або матеріально-технічний спосіб освоєння світу, який полягає у виробленні засобів життєдіяльності, є базовим для людства. В цей спосіб формуються і реалізуються конкретно-прикладні (процедурні) знання, за посередництвом яких людина впливає на умови свого існування. У теоретичний спосіб знання узагальнюється у формі понять та законів. Процес пізнання розвивається як рух від емпірії (практичного досвіду) до теорії – вищої форми організації знань.

Крім типології знання за науковим критерієм, існує його розподіл за способами діяльності людей, що визначають згідні їм способи пізнання.

Способи пізнання концентруються у формах знання – понятійній, художньо-образній, буденній. Понятійній формі властивий абстрактно-узагальнений характер і чітка, аж до формалізації, відповідність своєму предмету. Ця форма знань характеризує науку і певною мірою філософію. У художньо-образній формі знань мистецтво кодує ставлення художника до світу і його власну історію. У творах геніїв настільки високий ступінь художнього узагальнення, що вони спроможні виразити судьби світу, а не однієї людини. Попри значну роль фантазії, мистецтво, нерідко стихійно, кодує закономірності предметного світу, що вони можуть бути виявлені в його формах постфактум. Позаяк на основі устрою музичної системи (розроблених у новочасній європейській музиці відношень ладів мажору і мінору) Іоганн Кеплер у XVII столітті дослідив низку закономірностей щодо Сонячної системи. У своєму трактаті «Гармонія світу» він провадив ідею єдності принципів музики та світового буття. Подібним випадком є відкриття «закону якісної симетрії світу» М.Марутаєвим на основі аналізу форм сонат Бетховена. Мистецтво пізнає світ образами, котрі втілюють культурний досвід людства.

У різних типах пізнання по-різному співвідносяться раціональні й ірраціональні, розумові й чуттєво-інтуїтивні чинники.

Структура процесу пізнання має емпіричний і теоретичний рівні. Емпіричний рівень характеризується переважанням живого споглядання і підпорядкованістю раціонального моменту. Тут установлюються факти – дані спостережень, експериментів (науковий факт). Емпіричне пізнання безпосередньо спрямоване на свій об'єкт і освоює його засобами виміру, порівняння, аналізу, індукції і т.ін. Зазвичай емпірія стає матеріалом для теоретичного пізнання, якому притаманне переважання раціональних форм – понять, умовиводів, законів, категорій, принципів, теорій. Це абстракції вищого порядку, за допомогою яких обробляються емпіричні дані і метою яких є осягнення сутності об'єктів, закономірностей їх існування. Операції абстрагування і ідеалізації (створення чисто мислених предметів), синтез і дедукція широко застосовуються теоретичним пізнанням. Для нього також

характерна спрямованість на себе, вивчення самого процесу пізнання, його форм, понятійного апарату, методів. Емпіричний і теоретичний рівні тісно зв'язані між собою і сприяють розвитку один одного. Тому не є можливим жорстке розмежування або абсолютизація одного з цих чинників пізнання.

У новоєвропейській філософії мало місце дискусійне протистояння тенденцій емпіризму і раціоналізму, яке відіграло етапну роль у розробці логіко-методологічного апарату класичної науки. Раціоналізм, від початку представлений ученням Декарта, обстоював первинність понятійних форм (метод дедукції) в пізнанні. Як ішлося, Декарт виходив із факту мислення та його носія, людини, на основі чого є довідним існування решти речей. Емпіризм, започаткований Ф.Беконом, ґрунтується на приматі чуттєвого досвіду. Дані безпосереднього спостереження предметів становлять основу теоретичних узагальнень. Створений Беконом метод індукції розгортається як ієрархічне сходження від збору інформації про об'єкти, у їх схожих і розбіжних ознаках, – до узагальненої схеми типових і основних ознак, і до понятійної картини закономірних зв'язків об'єктів. За посередництвом індукції Ф.Бекон прагнув головного, до чого, на його думку, покликане дійсне пізнання – позбутися помилок, які він назвав «ідолами, бо вони, як вважав філософ, коріняться в забобонах людей. Бекон поділяє «ідоли» на чотири групи: *ідоли роду* (родові для людини прояви розумової й чуттєвої обмеженості, зокрема приписування людських рис тому, що їх не має); *ідоли печери* (відбитки внутрішнього світу кожної людини на результатах пізнання); *ідоли ринку*, або *майдану* (хибні уявлення, породжені невірним розумінням вживаних слів); *ідоли театру* (образи, некритично запозичені з думки авторитетів і недоречно втілені в життя).

Вченню Бекона притаманна ***велична віра всієї його доби, що стала дійсним джерелом натхнення і для наступної доби Просвітництва, – віра в розум як начало, що дасть людині гармонізацію її буття і владу над природою.*** Бекону належить крилатий вислів: «Знання – сила». Він вважав за можливе те, що навряд чи є можливим у розумінні сучасності – звільнити знання від суб'єктного смислу і від «домішок» свідомості, аби домогтися збігу знання та його предмета.

Бекон і Декарт виходили з образу людської одиничності, їх учення стояли на шаблі європейської філософії, що передувала концепції суб'єкта, обґрунтуванню суб'єкта й об'єкта як двох взаємно представлених сторін пізнання. Ці ідеї у філософію століттям пізніше приніс Кант.

7.2. Суб'єкт та об'єкт пізнання. Процес пізнання як предмет філософського аналізу

Процес пізнання як предмет філософського аналізу. Суб'єкт та об'єкт пізнання

Суб'єкт і об'єкт пізнання – це взаємозв'язані сторони процесу руху свідомості від образу до поняття, від незнання до знання.

Світ об'єктів даний людині як суб'єкту пізнання. А відтак, суб'єкт є визначником об'єкта. Потрібно *розрізнити поняття об'єкта – явища, на яке спрямований суб'єкт, – і об'єктивного існування речі*. Об'єкт несе на собі специфіку спрямованого на нього суб'єкта, й представлений у ньому образом, поняттям, системою понять. В об'єкті прийнято виділяти предмет пізнання – сторону об'єкта, яка вивчається. Об'єктивне існування речі – це існування незалежно від волі та свідомості людини. У такому статусі річ не є об'єктом нашого пізнання. Наразі вона існує в-собі. Якщо річ у-собі привертає увагу суб'єкта й відтак стає об'єктом, то образ і поняття, якими річ представлена, не обов'язково тотожні речі в-собі. Ймовірно, об'єкт і річ у-собі фактично тотожні. Тобто суб'єкт правильно, достеменно відтворює властивості пізнаваної речі. Але логічно вони все одно розрізняються, так як *об'єкт – це така річ, яка дана суб'єкту в пізнанні, а річ у-собі – річ, яка існує об'єктивно, поза і незалежно від волі та свідомості людини*.

Далі, слід розрізнити поняття суб'єкта і індивіда. Пам'ятаймо, що під суб'єктом у філософії розуміють людину, яка взята в якості представника людства, а отже наділену всіма його можливостями й досягненнями. Тоді як індивід є характеристикою людини як представника біологічного виду *Homo Sapiens*. Цю характеристику людська істота має від народження. У поняття суб'єкта Кант уклав уявлення про свободу. В культурі векторним спрямуванням суб'єкта є зміст його самого – свобода.

Концепція суб'єкта пізнання виникла в добу класичного капіталізму й на фоні ідеології свобідної волі людини. Також це була доба піднесення розуму, доба борінь раціоналізму й емпіризму. Наступник Канта І.Г.Фіхте звів «олюднення» світу в ранг засади буття та, отже, в логічному вимірі прийшов до суб'єктивно-ідеалістичної позиції. Однак він вивів на перший план активність суб'єкта й його спроможність до історії, – висунув ідеї, які згодом були успадковані матеріалістичним розумінням суб'єкта і об'єкта пізнання.

Суб'єкт пізнання у Маркса атрибутується як суще, що перетворює свої матеріальні передумови і на цій основі здійснює процес пізнання. Такі передумови охоплюють, крім явищ об'єктивного світу, і власну біологічну природу суб'єкта. Під це поняття підпадає і людина, як суспільна істота, і, відтак, суспільство, з його цивілізаційною активністю. Пізнання людиною духовного виміру своєї особистості, зокрема, у формі мистецтва, так само характеризується перетворенням і світу, і самої себе, хоча й символічним. Зміни у предметному світі, здійснювані людством, засвідчують, з погляду матеріалізму, об'єктивність знання й пізнаваність світу. «Явище суттєве, сутність являється». Суб'єкт і об'єкт діалектично пов'язані, оскільки зміст об'єкта стає змістом свідомості суб'єкта, і навпаки, суб'єкт упредметнює свої знання в об'єктах.

Матеріалістична гносеологія принципово вплинула на розвиток та методологічні орієнтації науки. По-перше, гносеологічний оптимізм, який утверджувався матеріалістичною діалектикою, надав опорне уявлення про

об'єктивність і довідність наукового факту. По-друге, була сформована та, особливо на теренах природничих наук, виявилася принагідною логічна схема процесів розвитку, що враховувала як закономірності біологічних і соціальних систем, так і специфіку мислених операцій – аналізу та синтезу, згідну уявленню про єдність і взаємну заперечність протилежностей. По-третє, важливу роль відіграло пояснення світу, що не потребувало в якості поштовху розвитку явищ і процесів уявлення про зовнішню силу світу – Бога або Ідею. Для науки було важливим переконання у пізнаваності світу й доступності науковому пізнанню його таємних глибин.

Водночас, очевидно, що діалектико-матеріалістична гносеологія, як вона склалася в системі Маркса, була переосмислена в світлі новітніх ідей та зрушень. У філософії ХХ століття відбувся антропологічний поворот, унаслідок якого в центрі гносеологічної проблематики опинилася людина й антропоїдна змістовність знання.

З погляду антропології знання, знати – значить *оперувати об'єктом*, володіти ним. Знаннями є факти, закони і теорії. Способи діяльності людей становлять особливий вид знань, до якого належать і теоретичні (вивідні), і практичні (процедурні) знання. Серед них – знання про творчу діяльність, які утворюють досвід емоційно-вольового ставлення до себе та інших. Такі знання невіддільні від переконань людини і від її світогляду.

У різних типах знань по-різному співвідносяться раціональність та чуттєвість. Раціональна складова визначає оперування і даним об'єктом, і всіма подібними об'єктами. Так, навчившись водити авто певної марки, ми зможемо впевнено сісти за кермо подібного автомобіля. Так само стоїть справа з поняттями. Якщо суб'єкт володіє поняттям, узагальнює суттєві властивості об'єкта, то самостійно оперує даним типом об'єктів. Тільки понятійна форма знання забезпечує таку спроможність. Знати одну річ і не орієнтуватись у подібних їй – не значить знати. Так, неможливо вважати, що людина знається на мові, якщо вона знає окремі слова; або вважати за знання філософії знання окремих ідей і положень, одного якогось учення. Пізнання передбачає виявлення якісної своєрідності об'єкта, аналіз явищ і синтез основних ознак усіх їм подібних, і в остаточному підсумку формує системні знання.

Чуттєва складова пізнання дозволяє нам мати справу з живим або реально сприйманим – *конкретним* об'єктом. Конкретне багатше за будь-яку складну абстракцію, але воно стосується лише одного даного об'єкта. Можна скільки завгодно пояснювати смак кавуна і колір морської води, але інформація про механізм відчуття смаку і дані спектрального аналізу променя, що проникає у товщу води, не замінять образу, явища. Чуттєвість у пізнанні насичує його дійсним змістом і надає знанню об'ємності. Коли ми переносимо знання про один об'єкт на інші, то збагачуємо поняття, якими володіємо, за посередництвом живого споглядання та практичного досвіду.

Єдність чуттєвої й раціональної складових знання обумовлена його предметно-практичною природою. Нові покоління людей набувають свого

досвіду в опорі на здобутки діяльності попередніх. Тому чуттєвий чинник у пізнанні доєднується до засвоєваних понять, і спрацьовує в оперуванні предметами. Суттєво, що в кожному рукотворному річ, у кожен із створених людьми предметів укладена праця інших. Наряду з високотехнологічними товарами, люди особливо цінують речі, створені ручним трудом інших. Справа не тільки в унікальності таких товарів, а й у тому, що ми тим самим вступаємо в відносини з суб'єктами минулої праці. Ми оживляємо історію через оживлення цієї праці – її якості, тому що кількість оживленої праці значно вища при роботі з високотехнологічними предметами, над котрими трудилися численні люди й не одного покоління. Так само у пізнанні, ми оживляємо знання інших людей. Для цього в курсі філософії вивчаються персоналії філософів. Ми маємо знати історичну адресу тієї чи іншої ідеї, а через неї вступаємо в діалог з культурами й віками. У пізнанні виникають і розвиваються відносини з людьми, виникає й розвивається, зрештою, і сам суб'єкт пізнання. Частий і характерний приклад – первинне пізнання дітей, які вступають у світ і починають освоювати об'єктивну реальність, у чому їм допомагають і дорослі, і, разом із ними, досвід минулих поколінь.

Суб'єкт пізнання – це є суб'єкт соціальності. А яким же мало бути пізнання, якому ще не передувало досвід поколінь, з чого воно починалося і що є первинним – поняття чи стихійна дія над предметом? Звернення до історії людства показує, що в практичній діяльності набувалися понятійні форми знань. Перші знання невіддільні від дій, переживань, вірувань, – то є знання міфологічної людини. У такому оперуванні об'єктом людина стихійно виявляла закономірні зв'язки і закладала передумови понять. Первісні знання орієнтувалися на спроможність вижити завдяки *вмінням управлятись із предметами*. Об'єктивна практика, у якій встановлювалася дистанція між людською рукою і предметом, дозволяла розуміти його саме як об'єкт – суще, яке існує незалежно від нас і на яке спрямовано зусилля практичне і пізнавальне. Звідси одразу дві обставини. Перша – можливість людини переконатись у тому, що властивості явища дані об'єктивно, і підтверджуються взаємодіями цієї речі з іншими. Друга – це можливість узагальнення таких властивостей і абстрагування від випадкових, і отже виникнення понять.

Процес пізнання в матеріалістичній філософії розглядається в якості діалектичної *тріади*: від живого споглядання – до абстрактного мислення і через нього – до практики. *Живе споглядання* – це є таке безпосереднє спостереження явища, в якому ще не виокремлюються його суттєві ознаки. Річ постає як одиничний, не аналізований об'єкт. *Абстрактне мислення* – в даному контексті означає розумову дію абстрагування, за посередництвом якої в об'єкті вирізняється предмет, а в ньому – властивості й механізми, які відповідають за його існування, роблять його тим, чим він є. Потрібно пам'ятати, що абстрагуванням називають розумову операцію відволікання від безпосередньої даності речей для виявлення основних властивостей, і звідси витікає теза, що людина розумна відрізняється від інших істот, у тому

числі інших вищих тварин, наявністю абстрактного мислення. Ми є так само тварини, але особливі – ми вміємо оперувати класами предметів, а не одним випадково даним, за посередництвом абстрактного мислення. У тріадній структурі процесу пізнання абстрактне мислення представлене як сходження до такої спроможності. Наступний член тріади – *практика* – це є не просто перевірка набутого поняття, і не просто оперування предметом. В аспекті пізнання практичне оперування предметом означає сходження до *конкретного*. Тут предмет постає в усьому багатстві ієрархічної структури й водночас безпосередньої даності. Замітимо, що процес пізнання являє дію трьох законів діалектики, і найбільш очевидним постає заперечення заперечення. Позаяк від нерозчленованого образу предмета – через візію суттєвих ознак – пізнання досягає понятійної представленості об'єкта в суб'єкті.

Для того, щоб уповні зрозуміти специфіку конкретного знання, нам необхідно розглянути категорію практики та її роль у процесі пізнання.

7.3. Пізнання та практика

Пізнання має за прототип предметно-практичну діяльність. У Маркса ця обставина виступає у вигляді ідеї, що *практика є основою і метою пізнання*.

Практика – категорія соціального життя, а не окремо взятого процесу деякої людської дії. У матеріалізмі прийняте положення, що практика є способом суспільного буття людини. Практика розуміється як чуттєво-предметна діяльність, зміст і мета якої полягає в освоєнні та перетворенні матеріальних і соціальних об'єктів. Отже, поняття практики охоплює й уявлення про цивілізацію. Практика являє стрижень розвитку цивілізації і розвивається за посередництвом постійного створення нового на основі і з урахуванням попереднього досвіду людства. Необхідність практики задана потребою в адаптації навколишньої дійсності до цілей і інтересів людини. У практиці, як вважає матеріалізм, виникає і систематизується знання. В цьому аспекті практика становить *основу пізнання*. Вона надає пізнанню емпіричний матеріал, узагальнення якого зумовлює появу й зв'язок понять і теорій. Другий аспект взаємодії пізнання та практики – це впровадження знань. Знання втілюються в продуктах практики, і зрештою у предметній реальності, яка забезпечує подальший прогрес цивілізації. Позаяк у ході практики відбувається розпредметнення продуктів попередньої праці і досягається новий рівень життєдіяльності соціуму. У цьому відношенні, як спосіб удосконалення людського буття, практика є *метою* пізнання. Третій аспект взаємозв'язку пізнання і практики полягає в її ролі як *критерію*, або способу перевірки і засвідчення, істинності знання.

Упредметнення – це перевід змісту практики у зміст створюваного продукту (нового предмета). *Розпредметнення* – зворотний процес, коли в ході роботи з предметом його зміст переводиться у зміст практики.

Практика поділяється на матеріально-виробничу і духовно-творчу за видами людської діяльності і покладає різноманітні форми знання, в той чи інший спосіб детерміновані практичними потребами людей.

7.4. Проблема істини. Абсолютна й відносна істина

Знання дозволяють нам орієнтуватись у дійсності, впливати на речі й легко досягати порозуміння з іншими людьми стосовно одних і тих самих фактів. У повсякденному житті ми звично керуємося впевненістю в тому, що знання достеменно відображає речі і, відтак, є об'єктивним – таким, що відповідає своєму предмету. Є істиною. В чому ж тоді проблема істини? Досвід філософії переконує, що проблема істини не зводиться до окремих позитивних знань. Вона стосується сутності речей, буття всесвіту, основ мислення, законів природи. Знання такого порядку історично змінюються й доповнюються, в той же час будучи стрижнем культури, запорукою її перспектив. Приміром, основне питання філософії у вимірі пізнаваності світу. Відповісти на це питання – значить з'ясувати, чи дана нам у пізнанні сутність речей, і встановити, де «живе» істина. Для того, щоб можна було переконатись в істинності будь-яких знань, потрібно бути впевненим щодо можливості встановлення істин сутнісного порядку. Істина становить для людства гносеологічний ідеал, до якого скероване пізнання.

Поняття істини визначається в гносеології як *відповідність знання об'єкту*. Оскільки істина є результат пізнання, а отже, факт суб'єктивної реальності, то *істинність є властивістю знання*. Істина характеризує не об'єкт, так як вона, будучи знанням, є суб'єктивною за формою. Однак суб'єктивність істини за формою не дає права вважати її ознакою суб'єкта. Об'єктивність знання – термін, який означає відповідність, а не належність істини об'єкту. Об'єктивним знання є тоді, коли воно існує в якості факту культурної свідомості, будучи при цьому результатом пізнання суб'єкта, але вже ставши колективним, соціальним знанням. Такою істиною можна вважати закон природи, відкритий наукою, доведену теорему і т.ін.

У суб'єктивному вимірі істина – це характеристика *відношення* між об'єктом і його понятійним представником у свідомості суб'єкта. Істина – це *адекватне* відтворення суб'єктом об'єкта в процесі пізнання. Отже, речі об'єктивні, але істини поза знанням не існує. Філософія служить істині – але не в тому розумінні, що вона розшукує сховану десь апіорну суть речей, а в тому, що філософія *прагне повноти й досконалості знання*. Характеристика істинності застосовна лише до знань, отриманих людиною в процесі пізнання. Тому об'єктивність знання – це здатність відтворювати об'єкти в їх сутності. Як момент досвіду істина існує об'єктивно в тому смислі, що вона «живе» в культурі.

Істина має *соціально-історичний характер*. При засвоєнні набутого іншими людьми знання, яке дано як істина, ми маємо справу з об'єктивним фактом культури. Проте, істина не є чимось раз і назавжди затвердженим,

нерухомим. Істина – це процес. Пізнання не раптово отримує істину, воно поступово встановлює і уточнює її, відбирає і повіряє досвід практикою. За емким висловом Г.Гейне, «кожна доба дає нам нові очі» для того, щоб переглянути і переоцінити набутки минулого.

Історичність істини виявляється в тому, що предметний світ постає в усе нових своїх характеристиках. Дійсність невичерпна і на кожному етапі пізнання висвітлюється у нових відношеннях і законах. У європейській думці колись домінувало положення, що життя на екваторі не є можливим. І тільки 1523 року його спростував італійський учений П.Помпонаці. Історія знає незліченні приклади змінюваності знань, що вони з ходом історії уточнювались і спростовувались наступними. Однак істина – не лише процес, але і результат пізнання, впроваджуваний у практику, дієві ідеї та теорії. Рух до більш повних і точних знань забезпечується опорою пізнання на істини, перевірені часом і дійсні для даного етапу розвитку цивілізації.

Таким чином, відносний характер істини виявляє себе в основному в умовах наукового пізнання. Чи існує абсолютна істина? – В розумінні того ідеалу, якого прагне людство, *абсолютна істина є образ* гранично повних і досконалих знань про предметний світ. В науці здійснюється постійний рух до якомога повного пояснення світу.

Але абсолютні істини існують і в іншому смислі. Такими істинами є факти пізнання, опора на які необхідна для прийняття важливих рішень. Будь-який стратегічний вибір спирається на абсолютні істини. Наприклад, повинен бути абсолютно істинним вердикт лікаря, або визначений курс корабля в океані. До абсолютних істин відносять дати, факти народження і смерті. Основною властивістю абсолютної істини є те, що вона в розвитку знання не заперечується, а підтверджується.

Як переконатись у тому, що ми маємо справу з істиною? Це питання *критеріїв істини*. Оскільки абсолютна істина являє собою неспростовне, несуперечливе, однозначне знання, збіг поняття і об'єкта, то передусім її критерієм є *ясність і само-очевидність*. Такий критерій пропонували Декарт, Спіноза, Лейбніц. Проте, очевидність іноді часткова і обмежена. Іншим критерієм істини є її загальна значущість, але і він не остаточний. Іноді за критерій приймається здатність істини спрацьовувати на користь людини. Однак у цей спосіб за істину може бути визнане також будь-яке принагідне заблудження, котре дозволяє скористатись обставинами.

Аби знайти критерій істини, необхідно розглядати суб'єкт і об'єкт пізнання в їх взаємозв'язку. Адже істина коріниться і не в самих явищах, і не в самій суб'єктивності, а у процесі взаємодії людей з навколишнім світом, і, таким чином, у практиці. Практика, своєю чергою, не обмежена чуттєво-предметним вираженням і має інтелектуальний вимір. Пізнання постає і як

опосередкована практика⁶⁶. Повіркою знання на істинність є можливість створити на його основі дещо нове. Практика багатогранна, вона розвивається так само, як і істина, сходячи від елементарної емпірії до світу інформаційних технологій, і дозволяє поглиблювати й уточнювати істини, раніше здобуті людством. Кожному етапу практики відповідають істини, породжені нею і нею ж підтверджені на тому рівні, якого сягає в даний період цивілізація. В цьому насамперед проявляється соціально-історичний характер істини. *Істина є досяжною настільки, наскільки практика спроможна.*

У процесі пізнання нас може не тільки осяяти істина, але і спіткати заблудження. Заблудження – це результат пізнання, який не відповідає своєму предмету, але приймається за істинний. На жаль, знання не могло б уникнути таких небажаних явищ, як крайнощі і заблудження. Іноді пошук істини проходить через спроби навмання дійти знань, або вдовольняється частковим знанням і вимушено продукує домисли. Так, у середньовічних навчальних книгах історики знайшли зображення «морського єпископа». Звісно, такої істоти в природі нема.

Однак заблудження несе не тільки викривлення дійсності. Певною мірою, опосередковано, воно дотичне до реальності як факт свідомості, що несе зміст суб'єкта пізнання. Саме від суб'єктивних домішок, називаючи їх «ідолами», застерігав Ф.Бекон. Складні феномени, насамперед міфологія, крім древнього знання містять припущення, вірування, образи дії, котрі несуть магічний смисл. Дієвість знань міфологічної людини виражається в тому, що відкладений у них досвід дозволяє їй вижити наодинці з суворою й дикою природою. Грубо помиляються ті, хто вважає, ніби древні люди удавалися до вигадок через страх і незнання, замість того, щоб рятуватись від небезпеки і здобувати елементарні блага. Міфологія є не що інше, як первинна фора пояснення світу. Однак первісний зв'язок із природою, що дозволяв людині користуватись її дарами, спричиняв також і заблудження, нерідко небезпечні. Вченими описане плем'я індіанців, яке вірувало, що у кожної людини є «лісова душа», яка живе в одному з дерев. Коли це дерево зрубати, вмирає людина. Через подібні заблудження міф постає сучасній людині як щось неправдоподібне. Але деякі наші сучасники приймають за істину міфи про «прибульців», чи фашистські міфи, що підносять одну націю над усіма і несуть ілюзію її праісторичного походження. Це типові приклади, на яких можна вивчати природу міфу. Міф несе заблудження за нестачею достеменного знання, оскільки існує потреба в цілісній картині світу. У культурі взаємодіють процеси деміфологізації – розвінчання міфів, і реміфологізації – створення нових, неминуче присутніх у культурі міфів, ілюзій, аберацій свідомості. Як і аберації зору, їх можна викоринити лише

⁶⁶ В широкому розумінні до сфери практики належить і духовна діяльність людини. У сучасній філософії поняття практики охоплює різноманіття видів культурної діяльності людини, форми і способи її творчої самореалізації

разом із людським родом. Наприклад, міф природи дозволяє людству й досі користуватись законами збереження матерії та енергії, але ці закони є відображенням антропоїдного світобачення у доступних людині межах і формах.

Заблудження минулого спростовуються розвитком практики, якщо вони зумовлені неповнотою інформації при рішенні завдань надскладного рівня. У науковому пізнанні заблудження постають як хибні теорії, зміст яких коректується поступом наукових досліджень.

Таким чином, заблудження можуть мати гносеологічні та соціальні підстави. Заблудження гносеологічного характеру бувають логічними або фактичними. Логічні помилки виникають, коли з вірних вихідних даних через неправильний хід міркувань роблять невірні висновки. Фактичні – це заблудження, коли теоретичне узагальнення виходить із невірних даних.

Історія свідчить, що істина завжди переборює заблудження. Проте, у філософії продовжується дискусія *гносеологічного оптимізму і песимізму*, залишається відкритим питання про те, чи є світ пізнаваним.

У вимірі теорії пізнання оптимізм розуміється як позитивна оцінка об'єктивності знання, оскільки воно надає людству опору самовизначення в природі і історії, дозволяє змінювати явища й процеси в своїх інтересах. Гносеологічний песимізм не визнає об'єктивності знання. Як правило, він виникає в періоди соціальних криз і потрясінь, нерідко сусідує з релігійно налаштованою суспільною думкою. Гносеологічний оптимізм навпаки є проявом віри в людину і її розум, в опорі на досвід великих цивілізаційних зрушень.

Визначитись щодо песимістичної або оптимістичної позиції не так просто. Всесвіт не має меж у просторі і часі, а людина конечна, обмежена тимчасовістю існування і рамками досвіду. Закономірно, що оптимісти стверджують пізнаваність світу, скептики в ній сумніваються, а агностики заперечують. Багато які з питань, позначених в ученнях агностиків, ще не знайшли своєї відповіді. Але основний момент, яким керується песимізм, полягає в специфіці відчуттів і мислення людини. Об'єктивний стан речей сприймається нами крізь такий фільтр і, ймовірно, трансформується. Тому **знання є гіпотетичним**. Наївно думати, що за допомогою теоретичних викладок можна осягнути таїни світоустрою. Виявляється, що антропоїдні моделі світу – це ауто-проекції. У науці, приміром в астрофізиці, дослідні процедури проводяться в умовах теоретично подібних тим, які властиві досліджуванним об'єктам, і перевіряються математичними моделями. Отже, пізнання замикається само на себе. Водночас, розвиток наукового знання залишається єдиним засобом подолання агностицизму. Багато які з питань, що в минулому видавалися нез'ясовними, вирішені наукою, а їх рішення – підтверджені практикою. Так у медицині були знайдені методи боротьби з хворобами, що вважалися невиліковними. Факти розвитку знання дають надію, що наука згодом вирішить питання, які поки не знайшли відповіді.

Агностицизм апелює головним чином до розходження «феномена»

(явища) та «ноумена» (речі-в-собі), до природно-космічної безкінечності, що її навряд чи можливо перевести у величину актуального досвіду. На відміну від агностицизму, скептицизм визнає пізнаваність світу, але має сумнів у достовірності знань. При зміні парадигм та переоцінці цінностей, у періоди соціальних зрушень така позиція знаходить сприятливі умови у вигляді скептичних умонастроїв і зневіри. Проте у сумніві як стимулі до пізнання є позитивна сторона. Подібні приклади дають нам метод сумніву у Декарта і пафос античних скептиків. Певна доля скепсису допомагає в протистоянні пізнання – догматизму.

Оскільки суб'єктом пізнання є людина, то проблема істини отримує такий аспект, як співвідношення *істини і смислу*.

У «Божественній комедії» Данте Аліг'єрі є такі рядки:

Ми правду, що нагадує нам лож,
Повинні берегти вуста зімкнувши.

Якою ж є подібна правда, чи можлива істина подібна неправді? Адже відомо, що істина є передусім «правдиве» і достеменне знання. Хто і чому має мовчати про істину?.. – Річ у тому, що духовний досвід іноді постає як парадоксальний. Ті, хто має зімкнувши вуста берегти знання, – філософи і поети. Людина, яка відчула себе дотичною до таїн, скажімо, переживши сильне потрясіння, – ця людина змінилася разом зі своїм знанням, набула нових смислів існування. Смисл – це і є значимість, яку має істина для даної конкретної людини.

Чи може така значимість, а отже смисл, бути поза-розумними? Таке питання стосується відношень між знанням і вірою. *Знання і віра* – стани свідомості, які при всій своїй різності тісно сплетені в культурі. Знання прагне об'єктивності. Віра ґрунтується на чуттєво-емоційних чинниках світосприймання людини. Віра є безумовною, несе глибоку впевненість в існуванні і владній всемогутності потойбічної сили, уособленої Богом як творцем і суддею, як розумною і духовною засадою світоустрою. Віра зв'язана з божественним предметом своїх устремлінь молитвою, якій не властива спрямованість на перетворення світу, а, навпаки, прагнення до гармонії з ним. Віра прагне спасіння безсмертної душі, її злиття з Богом, їй властиво приймати існуючий стан речей як угодний Богові, непорушний. І нарешті, на відміну від знання, яке реалізує прагнення людини самостійно визначати свої судьби в світі, віра виражає потребу в підтримці вищих сил.

Водночас, філософія нерідко єднає віру і знання. Яскравий приклад такої єдності – тенденція *деїзму*. Необхідність пояснити первинну рушійну силу світобудови зумовила введення символу Бога в механічну картину світу, основи якої були закладені Декартом і Ньютоном. Р.Декарт образно представив пізнання як дерево, корінням якого є метафізика, стовбуром – фізика, вітами – природничі і людинознавчі науки. У листі до М.Мерсенна, знаного ідеолога католицизму, Декарт писав, що волів би поєднати віру і знання. Ньютон, за свідченнями його біографів, доклав значних зусиль до логічного роз'яснення Біблії. Спіноза – один із анти-догматиків своєї доби,

що одним з перших заперечив посмертне існування душі людини, – ввів ідею вічної субстанції й уявлення про модуси існування всякого суцього. У Гегеля Абсолютна ідея також являє собою субстанцію, і, попри те, що Бога Гегель представив у межах релігії, форми абсолютного духу, в Абсолютній ідеї очевидні риси образу Бога, супер-суб'єкта. Взаємодія знання і віри, їх синтез властивий вітчизняній філософії. Володимир Соловйов, класик ХІХ століття, створив учення про Всеєдність, у центрі якого стоїть Софія – мудрість і яке являє собою проект пізнання світу, одухотворений вірою. Можна помітити, що в позитивному знанні залишається місце для віри. Такими є аксіоми. Такою є сама віра в те, що світ нам даний об'єктивно, – віра в людину, в очевидність неспростовних речей. Віра в об'єктивність знань є фундаментом наукового пізнання.

Смисл, як момент духу, збагачує значення. У вимірі знання смисл є набутком суб'єкта, який відкриває для себе об'єкт; обіймає також процес розуміння, який нерідко має стихійний вимір. Відтак, чи є універсальним визначення істини як знання, що цілком відповідає своєму предмету?

Всяке знання прагне об'єктивності за змістом і є суб'єктивним за формою. Суб'єктивний момент пізнання вносить відтінки смислу в те, що ми знаємо. Такими прикладами є оцінка фактів, подій, які стали об'єктами пізнання, або наше самопізнання. У філософії і мистецтві відношення до дійсності само стає предметом пізнання. Так, художник зосереджений на своєму ставленні до зображуваного, на емоційному переживанні. Критерій істини в мистецтві – це людська душа і її самовираження. У філософії ж духовний досвід виявляється в мудрості. Мудрість є знанням, яке пройшло перевірку життям. Мудрими ми називаємо рішення, в яких логіка поєднана із знанням життя і людей.

Таким чином, істина є багатогранним і багатоманітним утвором. Її багатству відповідає широта діапазону практики, її видів і форм, її власна динаміка. До істини завжди застосовне визначення об'єктивного знання. Головне полягає в тому, щоб відрізнити істину від заблудження.

Контрольні питання:

1. Що таке істина? Де вона існує?
2. В чому виявляє себе соціально-історичний характер істини?
3. Розкрийте поняття абсолютної і відносної істини. В який спосіб ці рівні істини співвідносяться?
4. Які вимоги і критерії істини пропонувалися у філософії?
5. Що таке заблудження і з яких причин воно може виникнути?
6. В чому полягає природа гносеологічного песимізму?
7. Що таке агностицизм і скептицизм у гносеології? В який спосіб їх позиції можна спростувати?
8. Як Ви розумієте співвідношення істини і смислу?
9. Що таке знання?

10. Що значить „знати”? Звідки ми знаємо, що ми дійсно знаємо?
11. Розкрийте предметно-практичну природу пізнання. Чому пізнання є діяльністю?
12. В чому специфіка знання як форми відображення?
13. Розкрийте поняття суб'єкта і об'єкта пізнання, їхній зв'язок
14. Проаналізуйте поняття практики
15. Схарактеризуйте триєдиний зв'язок пізнання та практики
16. Розкрийте роль раціональних і чуттєвих чинників пізнання
17. Які існують форми знань? В чому їхні відмінності?
18. Схарактеризуйте взаємозв'язок знання і віри. Чи потребують вони одне одного?

ЧАСТИНА II. ОСНОВИ ПРАКТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

РОЗДІЛ 8. ЛЮДИНА У ФІЛОСОФСЬКОМУ ПІЗНАННІ. СЕНС ЖИТТЯ ТА СВОБОДА

- Проблема походження людини.
- Самопізнання людини в історії думки.
- Людина як духовно-тілесна єдність.
- Місце людини у Всесвіті.
- Смысл і цінність.
- Поняття свободи.

8.1. Проблема походження людини.

Проблема походження людини хвилювала мислителів кожної епохи. Філософська думка характеризується розмаїттям підходів до виникнення та розвитку людського життя. Основними концепціями людини є релігійна, біологічна та екзистенціально-філософська.

У *релігійній* (зокрема, християнській) інтерпретації людина розглядається як продукт божественного творіння. Так, у християнстві створена за образом та подобою Божою людина відпадає від Бога через скоєння першородного гріха. Унаслідок гріхопадіння внутрішній світ людини стає роздвоєним, поєднує божественну та земну сутності. Спасителем людства від тягаря першородного гріха через розіп'яття та воскресіння постає Ісус – Син Божий і Син Людський.

В основі **біологічних** (натуралістичних) концепцій перебуває той факт, що людина – це частина природи, особливий вид вищих ссавців *Homo sapiens* (людина розумна). Такі інтерпретації людини пояснюють її свідомість та поведінку через аналогії зі світом тварин. Так, закон боротьби між індивідами за власне існування розглядався деякими мислителями (**Т. Гоббс**, **К. Лоренц**) як універсальний, що діє і в людському суспільстві, а війни й інші конфлікти – як вияви інстинкту агресивності, нібито успадкованого людиною від тварин.

Екзистенціально-філософська інтерпретація людини спирається на визнання людини унікальною, неповторною істотою. На думку **Ж.-П. Сартра**, існування людини передує її сутності. Кожен із нас сам відповідає за свою долю, здійснюючи усвідомлений вибір. Людина в навколишньому світі є своєрідним “проектом”, і від неї самої залежить, чи здійсниться цей проект.

Які ж чинники домінують при формуванні людської свідомості і поведінки? Учені визнали, що поява людини не могла бути миттєвою подією: мав існувати тривалий період становлення людини – антропогенезу й об'єднання людей у суспільство – соціогенезу, що є взаємопов'язаними сторонами єдиного процесу *антропосоціогенезу*. Його сутність полягає в

переході від біологічної форми руху матерії до соціальної. На думку більшості дослідників, названий процес тривав близько 3–3,5 млн. років. Основою теорії антропосоціогенезу стала **еволюційна теорія** англійського біолога **Ч. Дарвіна** про походження видів шляхом природного відбору, що здійснювався під впливом довкілля. У процесі еволюції відбувалися зникнення проміжних форм організмів, удосконалення їх будови і функцій. Унаслідок міжвидової та внутрішньовидової конкуренції виживали ті організми, які найкраще пристосовувалися до певних умов. Ч. Дарвін та його послідовник **Т. Гекслі**, спираючись на матеріали палеонтологічних, анатомічних, ембріологічних досліджень, довели генетичну спорідненість людини і тварин, зокрема – антропоїдних мавп. Однак вони не розглядали питання про те, що ж саме зумовило необхідність, утворило передумови еволюційного перетворення мавпи на людину, не визначали етапи такої еволюції.

Розв'язанню названої проблеми приділили увагу **К. Маркс** і **Ф. Енгельс**, які надавали першорядного значення у становленні людини її соціально значущій діяльності. У творі Ф. Енгельса „Роль праці у процесі перетворення мавпи на людину” була сформульована **трудова теорія антропосоціогенезу**. Згідно з нею, **праця** була визначальною умовою становлення людини. Стрижнем діяльності стало уміння виготовляти знаряддя праці. Праця стала повноцінною предметно-практичною діяльністю завдяки взаємодії з такими чинниками соціалізації, як мова, свідомість, мораль, міфологія. Унаслідок цього посилювалися, урізноманітнювалися зв'язки між людьми, що сприяло формуванню і зміцненню людських колективів.

У чому ж полягає принципова різниця між твариною й людиною, між біологічним об'єднанням та людським суспільством? Тварини пристосовуються до довкілля, яке визначає спосіб їхнього існування. Їх об'єднання виникають або внаслідок інстинкту самозбереження (стадо), або на основі біофізіологічного розподілу функцій (мурашник, вулик). **Людина ж не просто пристосовується до певних умов, а перетворює їх через спільну працю з іншими членами людського колективу** – створює світ матеріальної та духовної культури. Колективна діяльність стає рушійною силою розвитку.

У 60-і рр. ХХ ст. тлумачення антропогенезу зазнало змін. Була сформульована **концепція „двох стрибків”**. Згідно з нею, в еволюції людини існували два переломних моменти. Перший полягав у переході від тваринних попередників людини до людей, що формуються, – палеоантропів. Другий стрибок – це зміна палеоантропів людьми сучасного фізичного типу (неоантропами) на межі раннього та пізнього палеоліту. Із цього часу розвиток людей визначався насамперед соціальними закономірностями.

Невід'ємним складником антропосоціогенезу стали **морально-соціальні вимоги, обов'язкові для виконання всіма членами колективу**. Найбільш важливі з них – це заборона вбивства іншого співплемінника (а

згодом – родича), заборона кровозмішувальних зв'язків, підтримання життя будь-кого із членів свого племені, незалежно від його фізичної пристосованості до життя. Жорсткі покарання за порушення зазначених правил допомогли їх утвердженню у свідомості, зробили неможливим повернення людей до тваринного стану. Більш розвинена мораль не скасувала жодної з названих вимог. І зараз статеві зв'язки між рідними людьми або вбивство когось із них розглядаються як абсолютне зло, відхилення від загальних норм людськості.

Водночас, **становлення людини** відбувається не тільки у процесі виконання вимог колективу, але й **через усвідомлення особистих почуттів, знань, поглядів, переконань**. Вплив на індивіда природи і суспільства є незаперечним, проте не абсолютним. Людина обирає шлях дії, спираючись на власний світогляд, і завдяки цьому спроможна відповідати за свої вчинки, що дає підстави розглядати людину як самодіяльність.

8.2. Самопізнання людини в історії думки.

Сутність людини, її походження і місце у світі належать до одвічних філософських проблем. Нині, на початку XXI століття, ми знову шукаємо відповіді на ці запитання. Чому ж визначення сутності людини є актуальним у наш час? Звертаючись до головних проблем розвитку людства, зокрема – глобальних проблем сучасності, розуміємо, що їх вирішення потребує не лише усунення конкретних негативних наслідків, але й розкриття причин їх виникнення, пов'язаних з життєдіяльністю людства. А для цього ми маємо усвідомити власне місце у світі, визначити засади людського буття.

Перші спроби простежити людську сутність помітні вже в міфах різних народів. У міфі людина ще не відокремлювала себе від навколишнього світу, будучи частиною непорушного загального порядку. Світова цілісність існує завдяки загальним зв'язкам космічного характеру. Міф упорядковував людське життя, але це здійснювалося завдяки підпорядкованості окремої істоти людській спільноті. За таких умов окремого „Я” існувати не могло: кожен сприймав себе як частку спільного „Ми”. Лише так можна було забезпечити згуртованість людей в умовах жорсткої боротьби за існування. Закони колективу були невіддільними від життя, їх не потрібно було записувати: вони передавалися від попередніх поколінь до наступних.

Міфологія справила значний вплив на античну філософську думку, проте між ними існують принципові відмінності. Специфіка філософії як форми буття культури визначалася становленням раціональності як способу осягнення людиною світу і водночас – власної сутності. Головною рисою античного світогляду був космоцентризм. Осягнення буття космосу стало ключовою проблемою початкового етапу античної філософії. Поняття Космосу як структурно організованої й упорядкованої цілісності світу охоплювало і буття людини. У натурфілософії досократиків людський світ розглядався як мікрокосмос. Таку ідею висловив **Демокрит**: „Людина – це

малий світ". Такий підхід розкривав особливе місце людини в макрокосмосі та зв'язки із ним.

Розвиток філософії призвів до поглиблення розуміння людської природи. Для софістів на перший план вийшла душа людини; **Протагор** визначив людину як „міру всіх речей". У словах близького до школи кініків філософа **Антисфена**: „Вище благо для людини – бути вільною від суспільства" виражений процес формування нових культурних цінностей. Індивідуалізм кініків став наслідком суперечливого розвитку античної культури. Полісна демократія, де колектив вільних обшинників відіграв головну роль, на той час поступилася місцем олігархії.

Важливе місце образ людини посів у філософії **Сократа**, який наголошував, що людина є істота розумна, наділена здатністю пізнавати і мислити. Він ототожнював добродетель із знанням: на думку мислителя, людина, яка знає, що таке добро, не буде чинити зла. Сократівські запитання про те, що таке краса, справедливість, мудрість, примушували співрозмовників замислюватися над життєвими цінностями. Основним питанням філософії для Сократа була вимога, звернена до кожної людини: „Пізнай себе". Він вважав, що сутність людини складає душа – здатність людини усвідомлювати, виявляти розумову активність, бути моральною, добродетельною. Потенціал душі реалізується в пізнанні. Тіло людини є інструментом душі.

Учень Сократа **Платон** у творі „Держава" пов'язував людські чесноти із правом посідати державні посади. За Платоном, в ідеальній державі правителям (філософам) має бути притаманна мудрість, воїнам – хоробрість і воля, трудівникам – поміркованість і чуттєвість. Кожен має виконувати свою справу – це головна заповідь розвитку суспільства, що протиставлене реальним типам державного устрою: тимократії (владі честолюбців), олігархії, демократії, тиранії. У кожній із цих держав домінують негативні риси людськості.

Аристотель вважав людську душу здійсненням можливості життя природного тіла, що відрізняється від душі рослини або тварини наявністю розуму. Душа є невіддільною від тіла, тому переселення душ неможливе. Людину Аристотель характеризує як політичну істоту, відрізняючи її від решти живих істот. До політики філософ відносив як взаємини державної влади з народом й окремими людьми, так і суспільне життя в цілому.

Представники **стоїцизму** – **Зенон із Кітіона**, **Луцій Анней Сенека** – розглядали людську душу як частину світового логосу, до якого вона повертається після фізичної смерті людини. Стоїки вважали, що людина має у своїх діях коритися долі лише тоді, коли це не суперечить її переконанням. Якщо ж доля не збігається з моральними ідеалами, людина має відсторонитися від активних дій або покінчити життя самогубством.

Отже, в античні часи зароджуються елементи учення про природу людини. Головним принципом життєдіяльності античні філософи класичного періоду вважали розум. Філософська думка пізньої античності

звернула увагу і на ті аспекти духовності, які не можуть бути обґрунтовані з позицій розуму.

У Середні віки розвиток європейської філософії був нерозривно пов'язаний із **теологією**. Християнська концепція людини ґрунтувалася на ідеях Біблії. Один із засновників середньовічної патристики **Августин Блаженний** у творі „Про царство Боже” висував ідею, що Бог є вищою досконалістю, а створена ним людина – нижча за нього. Основу людської історії, за Августином, складають два царства – боже (об'єднує ту меншість, яка виконує настанови церкви, заповіді пророків, ангелів, патріархів) та земне (грішні ангели, язичники, віровідступники, єретики, невіруючі). Сенс історії для Августина – прагнення людей до морального самовдосконалення на основі християнських заповідей. Боже царство розширюється за рахунок земного, і боротьба між ними має завершитися перемогою добра, віддякою кожному за його справи. Августин намагався примирити віру та розум. „Віруй, щоб розуміти,” – принцип його вчення. На думку Августина, наука дає знання про земний світ, проте справжня мудрість – це пізнання вічних божественних справ. Людина має прагнути до мудрості, її призначення – це спасіння душі.

Характерною рисою середньовічної схоластики є **персоналізм** – розуміння людини як персони (від лат. *persona* – особистість), неподільної особистості, яка має розум, створена за образом та подобою Бога, наділена сумлінням – можливістю усвідомлювати власні вчинки. Кожна персона – це світ, в якому відбувається постійна боротьба сил добра та зла, духу та тіла, розуму та чуттєвості, обов'язку та бажання. Цей світ відкритий для Бога, тож праведність, чистота думок є не менш значущими за вірні вчинки. Відомий теолог **Фома Аквінський** у працях „Сума теології” та „Сума проти язичників” він виходив з уявлення про індивідуальність як поєднання душі та тіла: душа є нематеріальною, через тілесність вона здобуває втілення. Людська персона є для Фоми Аквінського „найбільш благородною в усій розумній природі”.

Головний зміст філософської думки епохи Відродження визначається її антропоцентризмом. Поворот до людини як до головного змісту філософії відрізняється як від античного космоцентризму, так і від середньовічного теоцентризму. **Філософія Відродження** стверджувала культ розуму як рушійної сили пізнання і творчості. **Піко делла Мірандола** вбачав особливе місце людини у світі в тому, що вона причетна як до земного, так і до небесного. У поєднанні зі свободою вибору це дає людині можливість самовизначення у світі: вона є творцем самої себе. Усвідомивши сенс життя і можливості волі, людина стає господарем природи. Такі ідеї об'єднали мислителів різних країн, яких почали називати гуманістами. **Гуманізм** (від лат. *humanus* – людський) – це вчення, що ґрунтується на принципі самоцінності людини, визнає її право на волю, щастя, добробут. Духовний та тілесний складники людської природи розглядалися гуманістами не як протилежні, а як такі, кожна з яких доповнює іншу.

Філософія Нового часу закріпила **антропоцентричний підхід**, поєднавши його з досягненнями **науки**. **Р. Декарт** ототожнював душу і розум людини. Для нього розумна душа є тотожною здатності до мислення. Уяву і почуття Р. Декарт розглядав як модуси розуму. Механістичний підхід був притаманний і іншим мислителям. Так, **Ж. Ламетрі** у трактаті „Людина-машина” висловив думку, що людина відрізняється від тварин лише більшою кількістю потреб і відповідно – розуму, який допомагає їх задовольняти.

Б. Паскаль вважав головною проблемою людського існування місце людини у Всесвіті. Його трагізм він убачав у незрівнянності конкретного місця, яке займає окрема людина, з безмежжям Всесвіту. Проте неосяжність Всесвіту не є підставою для зневіри людини у своїх можливостях. Велич людини полягає у здатності мислити. „У просторі Всесвіт осягає і поглинає мене, – зазначає Паскаль, – у думці я осягаю його”. Людину він порівнює з очеретиною, яку легко зламати, проте людина – це „мисляча очеретина”. Джерелом правильного мислення є вірний спосіб життя. Розум не може приборкати пристрасті. Сенс людському буттю надається за допомогою серця, яке має відчутти присутність Бога, що розглядається Б. Паскалем як основа морального життя.

Оригінальну концепцію людини розробив видатний вітчизняний філософ **Г. Сковорода**. Ключовою для нього була проблема людського щастя, яке він убачав у постійному моральному вдосконаленні, через яке людина творить себе. Для цього необхідно пізнати своє місце у світі, призначене людині Богом. Повна реалізація власних здібностей через обрання „сродної” власній натурі праці є умовою гармонії людського буття.

Для родоначальника німецької класичної філософії **І. Канта** питання „Що таке людина?” набуває значення основного питання філософії. Воно поділяється на три питання: „Що я можу знати? Що я повинен робити? На що я можу сподіватися?” Філософ відповідає на нього, аналізуючи людську діяльність, що складається з пізнання, практики і творчості. Саме творчість, в якій мета діяльності людини збігається з самою діяльністю, є найбільш важливою. На думку І. Канта, людина – це, насамперед, творець.

Л. Фейєрбах стверджував, що людина – це не творіння Боже, а найбільш досконала частина природи. Людська природа розглядалася мислителем в єдності душі та тіла. Головний принцип антропологічного матеріалізму, якого дотримувався Л. Фейєрбах, проголошував людину вихідним пунктом і кінцевою метою філософії. Згідно з ним, необхідно через людину звести все надприродне до природи, а через природу все надлюдське звести до людини.

Марксистська філософія пояснювала наявність у людській природі біологічного та соціального начал на основі принципів діалектичного матеріалізму. За **К. Марксом**, „сутність людини не є абстракт, притаманний окремому індивіду. У своїй дійсності вона є сукупністю всіх суспільних відносин”. Такий підхід допомагав розкрити сторони людського життя, нерозривно пов'язаного із соціумом.

У другій половині XIX ст. набула поширення нова течія – „**філософія життя**”, що відрізнялася від концепцій класичної філософії виразним ірраціоналізмом. Основи „філософії життя” були закладені німецьким філософом **А. Шопенгауером**. У праці „Світ як воля і уявлення” він висунув ідею про існування світу на основі нескінченної волі до життя. Воля, за А. Шопенгауером, складає ядро всього, що існує у світі, виявляє себе як у сліпій силі природи, так і в усвідомленій людській діяльності. Основною властивістю волі, на думку А. Шопенгауера, є постійна боротьба, яка охоплює всі рівні природи. Людина також бере в ній участь: природу вона розглядає як продукт для власного споживання, а інших людей – як суперників.

Інший представник „філософії життя” **Ф. Ніцше** вбачав основу світу у прагненні до влади. Воля до влади – це явище, не зумовлене причиною, інстинкт, притаманний людині. Ідеалом філософської системи Ф. Ніцше є „надлюдина”, яку він вважає „сенсом землі”. Надлюдина – це аристократ духу, для якої звичайна людина виглядає або посміховиськом, або ганьбою. Якщо у відносинах між собою „надлюди” виявляють доброту, чуйність, то до „чужих” – звичайних людей ставляться так само, як звичайні люди – до хижаків: „Вони повертаються до невинної совісті хижого звіра, ...вдаються до вбивства, підпалу, насильства, погрому з гордістю та душевною рівновагою..., переконані, що поети надовго тепер матимуть тему для творчості та уславлення”. Свій ідеал „надлюдини” Ф. Ніцше не пов’язує з конкретною расою або нацією, підкреслюючи, що „надлюдину” необхідно зростити.

Такий напрям філософської думки XX ст., як **екзистенціалізм**, у тлумаченні людської природи відкинув ідеї призначення людини. У статті „Екзистенціалізм – це гуманізм” Ж.-П. Сартр так сформулював засади екзистенціальної філософії: „Людина... спочатку нічого собою не являє. Людиною вона стає лише потім, причому такою людиною, якою вона зробить себе сама. Таким чином, нема ніякої людської природи, як немає і бога, котрий би її замислив. Людина просто існує, і вона не тільки така, якою себе уявляє, але така, якою вона хоче стати. І оскільки вона уявляє себе вже після того, як починає існувати, і виявляє волю вже після того, як починає існувати, ...то вона є лише те, що сама із себе зробить”. Отже, людина є вільною у виборі варіантів існування і поведінки у кожній ситуації. Кожен з нас постійно перебуває у стані вибору. Такий рух визначає весь перебіг людського життя.

Розвиток зазначених ідей здійснив інший видатний представник екзистенціалізму **А. Камю**. У його філософському романі „Чума” епідемія, що охопила місто Оран – це символ усіх страхів і лих, які можуть зустрітися людині. Проте однакові умови викликають різну реакцію людей. Одні мешканці міста (священик Панлю) залишаються пасивними, убачаючи в епідемії покарання за людські гріхи, другі (журналіст Рамбер) намагаються втекти з карантину, треті ж (доктор Ріе) активно протистоять епідемії, хоч

і не певні в остаточній перемозі. Останню лінію можна вважати виявом екзистенціального підходу до життя. Діяти, навіть коли немає впевненості в успіху власних дій, боротися з несприятливими обставинами і намагатися перемогти – таку ідею роману варто визначити як головну. Трагічні події в історії людства – насамперед, Друга світова війна – справили вплив на подальший розвиток екзистенціалізму.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. західна філософія розвивається у ситуації **постмодерну**, що передбачає постійну **комунікацію** різних точок зору. На думку постмодерністів, людина – це істота, яка постає в пошуках піднесеного, прагне уникати одноманітного, одномірного, нудного, тоталітарного. Людина може зрозуміти існуючі суспільні норми лише в тому випадку, якщо постійно від них відсувається, руйнує, деконструює їх. Деконструкція – вихідний принцип філософії відомого французького мислителя **Ж. Дерріда**. Він вважав, що, тільки відштовхуючись від опорних понять певної системи, порівнюючи зміст та тлумачення смислу у різних філософських системах, людина може зрозуміти реальність, істину власного буття.

Узагальнюючи минулі й сучасні філософські пошуки сутності людини, варто визначити головні їх підсумки. Людина й унікальна, й універсальна. Людина – вінець природи, вона володіє унікальними здібностями. Але вона й універсальна, ніщо їй не чуже – ані Всесвіт, ані біологічні інстинкти, ні витончена, піднесена діяльність.

Людина є єдиною, неподільною, але не одномірною. Її буття охоплює різні рівні (біологічний, діяльнісний, чуттєвий, раціональний, моральний), об'єднані світом конкретної особистості. Людина творить власний духовний світ, світ цінностей, науки, мистецтва, моралі. Водночас людина – істота історична, спрямована від минулого через сьогодення до майбутнього.

Людина – це співвідношення внутрішнього та зовнішнього. Духовний світ людини знаходить вияв у різних формах: у діяльності, грі, художній творчості. Реалізація цих форм пов'язує окрему людину із суспільством.

Людині не уникнути тягаря відповідальності перед собою й іншими людьми. Тому їй потрібна ґрунтовна філософська база. Велика кількість людей стурбована питаннями походження людини, її призначення у світі. Проте, міркуючи над ними, вони інколи не усвідомлюють, що лишають осторонь неоціненний спадок філософської думки. Без філософії наші погляди на людину виявляються досить бідними та малодійовими.

8.3. Людина як духовно-тілесна єдність.

Одночасне перебування людини у світі природи й у світі суспільства дає підстави для питання щодо співвідношення і взаємодії біологічного та соціального чинників людськості. Ще **Аристотель** звернув увагу на зазначену дихотомію, визначивши людину як „політичну тварину”. Деякі філософи Нового часу визначали людину як „чистий аркуш”, що заповнює

суспільство. Інші мислителі висловлювали ідеї „вищості” однієї людської раси (зокрема, європеїдної) над іншими, пов’язуючи їх з „природними” властивостями, визначеними генами та інстинктами, які нібито дають змогу створювати культуру і оволодівати її здобутками лише представникам „вищої” раси.

У філософії Нового часу було закладено основи соціально-діяльнісного підходу до сутності людини. **Діяльність** – це форма активного ставлення людини до навколишнього світу з метою його перетворення. Принциповою особливістю людської діяльності є усвідомленість. Діяльність характеризується метою, засобами, формою, результатами. Вона відрізняється від поняття „поведінка”, пов’язаного перш за все з адаптацією до природного та соціального середовища, де дії людини до певної міри обмежені наявними стереотипами, програмами дій. Діяльність же дає змогу людям не лише пристосовуватися до певних умов існування, але і змінювати їх.

Послідовний виклад принципу діяльності міститься в ідеалістичній філософії **Г. Гегеля**. Центральне місце в ній належить діяльності **абсолютного духу**. За Г. Гегелем, саме дух пробуджує в людині самосвідомість – спочатку через слово та мову. Знаряддя праці та матеріальна культура є більш пізніми, похідними проявами реалізації творчої сили духу – мислення. Таким чином, вихідна точка людського розвитку – це здатність людини усвідомити все багатство образів, які до того містяться всередині духу і є неусвідомленими.

Марксистська філософія розглядала діяльність як органічну єдність чуттєво-практичних і теоретичних форм. Практична діяльність охоплює різноманітні акти перетворення об’єктів, де продукти однієї діяльності стають вихідними компонентами іншої. Виникнення матеріальної виробничо-практичної діяльності було передумовою становлення людського відношення до світу, подолання рамок тваринного існування. У сучасному суспільстві все більшого значення набуває технічна діяльність, основою якої є взаємодія між матеріальними артефактами (об’єктами, пристроями, створеними людиною) та людськими знаннями, навичками, уміннями, стандартами діяльності.

Діяльність може бути як репродуктивною (спрямованою на відтворення існуючого), так і творчою. **Творчість** – це діяльність, яка породжує щось принципово нове, таке, що не існувало раніше. Її можна визначити як процес прийняття нестандартних рішень. Перші спроби осягнути феномен творчості наявні вже в античній філософії. Так, Платон розглядав два види творчості: божу і людську. Перша створює вічні цінності, друга ж визначається наявністю „божого іскри”, знаходячи вияв у діяльності як філософа, так і ремісника. Творче натхнення Платон характеризував як своєрідний стан душі, споріднений з безумством. Християнство оцінювало творчість як вищий прояв божественного в людині. У наш час творчість розглядається як результат діяльності людського мозку, де розум пов’язаний

з інтуїцією. За об'єктом творчості визначають такі її різновиди, як предметно-практична, наукова, технічна, художня, соціальна, філософська, релігійна. Вони можуть здійснюватися як індивідом, так і колективом. Творчість притаманна лише людині як суспільно-історичній істоті, є природним і необхідним доповненням раціональності.

Гра – це форма вільного самовиявлення людини. У класичній філософській традиції (І. Кант) вона розглядалася як діяльність, що не задовольняє зовнішні утилітарні потреби, приємна сама по собі, не підпорядковується певній меті. Людина отримує безкорисливе задоволення від самого процесу гри. **Г. Спенсер** та **К. Гросс** вважали гру формою вправ, що допомагають вищим тваринам зміцнювати і розвивати спадкові форми поведінки. **Й. Хейзінга** створює універсальну ігрову концепцію культури, розглядаючи гру і змагання як основу для всіх виявів людського життя: закону, філософії, поезії, релігії. Культуротворчі властивості гри Й. Хейзінга пояснює тим, що для зміни довкілля через певну діяльність людина має попередньо здійснити аналогічний процес в уяві. Важливу роль у грі відіграють соціальні ідеали, де міститься багато ігрових елементів, пов'язаних з мрією, фантазією. Унаслідок культурного розвитку ігровий елемент поступається місцем науці, праву, політиці. Але ігровий інстинкт, на думку Й. Хейзінги, може виявити себе в будь-який час, залучаючи до гри як індивіда, так і маси.

І діяльність, і творчість, і гра передбачають постійний контакт індивіда із суспільством. Так, немовлята, якщо вони тривалий час позбавлені фізичного й емоційного контакту з людьми, деградують і врешті-решт гинуть. Отже, відсутність таких зв'язків може мати фатальні наслідки. Дослідники помітили, що така ситуація справляє негативний вплив і на психіку дорослої людини.

У некласичній філософії кінця XIX – початку XX ст. все більша увага почала приділятися **внутрішньому світу людини, її психіці**. Засновник психоаналізу австрійський учений **З. Фрейд** пов'язував глибинну сутність людини із сексуальним потягом – лібідо. Цей потяг вступає в конфлікт із знанням, змушеним реагувати на навколишнє соціальне середовище з його численними заборонами. Сексуальні потяги витісняються зі свідомості, вони стають несвідомими, виявляючись у сновидіннях, у різного роду нераціональних діях, у неврозах. Шлях порятунку від неврозів – це аналіз людської психіки. Спочатку кваліфікований лікар-психіатр виявляє несвідоме, а потім, якщо пацієнт здатний на це, несвідоме переводиться у свідомість. Тоді воно перестає існувати, внаслідок чого зникає джерело хворобливих неврозів. Однак ніхто і ніколи не здатний позбавити людину несвідомого повністю.

Успіхи психоаналізу визначалися виявленням поняття несвідомого, що дало змогу пояснювати конфлікти у внутрішньому світі людини. Проте З. Фрейд абсолютизував впливи несвідомого, переносючи його риси на суспільне життя і розглядаючи їх як нездоланні. Подолати обмеженість таких

підходів намагалися Е. Фромм, який є відомим представником екзистенціального психоаналізу, та Ж. Лакан, який перебував на позиціях структурного психоаналізу.

Е. Фромм зазначає, що ключ до таємниці людського „Я” варто шукати в умовах існування людини. Він вважає зайвими дискусії про співвідношення біологічного та соціального всередині людини, наголошуючи на необхідності замислитися над місцем людини у природі. З появою людини, вказує Е. Фромм, „виник новий вид, який перевищив природу, – життя усвідомило себе”. Специфіка людської ситуації визначається тим, що людина одночасно є відстороненою від природи і причетною до неї, а усвідомлюючи себе, вона усвідомлює й власне безсилля, обмеженість. Тому людина – це єдина істота у світі, для якої проблемою постає власне існування, а її вирішення спирається на постійне удосконалення власного розуму для підпорядкування природи і самої себе. Людська еволюція передбачає повний вихід із природної „домівки” і знаходження нової – створеної самою людиною через олюднення навколишнього світу і власне становлення.

У концепції Ж. Лакана зроблено наголос на взаємодії уявного (як джерела суб’єктивного ілюзорного синтезу) та символічного (сукупності об’єктивних механізмів культури та мови). Французький філософ наголошує на символічній опосередкованості виявів людської психіки, виражаючи їх у формулі: „Несвідоме є структурованим, як мова”. Тим самим, на відміну від теорії З. Фрейда, несвідоме пов’язується з історичними характеристиками культури. Водночас сама форма мовних знаків у Ж. Лакана постає абсолютном, що зумовлює людську психіку, закономірності якої розглядаються мислителем поза соціальним впливом.

Отже, духовно-тілесна єдність людини виявляє унікальну, двоїсту сутність людської істоти, ставлення якої до світу є не заданим, а формується протягом життя. Життєдіяльність людини, долаючи безпосередні інстинкти, підносить її над природою, розкриваючи невичерпні можливості перетворення, удосконалення як довкілля, так і самої себе.

8.4. Місце людини у Всесвіті. Феномен людини за Тейяром де Шарденом. Антропний принцип.

Визначення унікального місця людини у Всесвіті цікавило філософів різних часів. У новітню епоху відбувається усвідомлення названого питання як особливої філософської проблеми. Так, у 20-х рр. ХХ ст. оформлюється **філософська антропологія** як течія філософії, що зосередилася на питаннях про сутність людини, її метафізичне походження, її фізичні, психічні та духовні засади. **М. Шелер, Г. Плеснер, А. Гелен** вважали, що людина „вписана” до світу, але через природну „недостатність” вона вимушена шукати „центр” поза собою; будучи позбавленою основи, повинна постійно долати „ніщо”. Тварина залежить від природних потягів, прив’язана до конкретних умов життя, тоді як людина мешкає у світі, який постійно

провокує різні „розриви”. Буття людини є проблематичним, вимагає зусиль для зняття невизначеності, для чого необхідно залучити як „знання контролю” (природничо-наукове знання), так і „знання культури”, „знання порятунку”. Акценти на певному знанні, необхідному людині, визначили відмінності концепцій філософської антропології: антропобіологічної, соціологічної, культурологічної, теологічної. Можливість існування кожної з них обґрунтував М. Шелер у праці „Місце людини в космосі”, висловивши програму філософської антропології.

Спробу створення нового світогляду, який має врятувати людство від духовної кризи, здійснив **П. Тейяр де Шарден** – французький філософ, теолог, учений. У праці „Феномен людини” він зазначив, що самоусвідомлення окремої людини можливе тільки одночасно з визнанням себе часткою загальної людської цілісності: „Людина не може повністю бачити ані себе поза людством, ані людство – поза життям, ані життя – поза універсумом”. П. Тейяр де Шарден вказує: з ускладненням живих організмів стає все більш помітною їх спорідненість, що знаходить вияв у близькості типів клітин організмів, у тотожному вирішенні проблем сприйняття, харчування, відтворення, у подібності методів організації індивідів у вищій спільноті, у дії єдиних законів розвитку – онтогенезу і філогенезу. Головною ж рисою, яка відрізняє людину від тварин, на думку П. Тейяра де Шардена, є розум – еволюційне надбання людства. Володіння розумом дає людству докорінну перевагу над усіма попередніми формами життя. Здатність до рефлексії філософ розглядає як передумову всього подальшого розвитку людства, оскільки завдяки роздумам над своєю сутністю, аналізу причин та наслідків власної діяльності людина може свідомо діяти у світі, який постійно змінюється. Завдяки своїй активній діяльності вона здійснює вищий синтез всього існуючого, створює нову сферу – духу. Водночас рефлексія робить неповторним існування кожної людини, надає їй індивідуальності. Отже, з появою людини необхідною умовою еволюції стає не тільки матеріальний, а й духовний прогрес. Життя, досягнувши свого мислячого рівня, не може тривати, не підносячись структурно все вище. Вищою формою розвитку світу стає людська свідомість і духовність.

У другій половині ХХ ст. антропологічний принцип було доповнено антропним принципом сучасної космології, що доводить залежність існування людини від фізичних параметрів Всесвіту. Його витоки містяться в концепціях космізму **К. Цюлковського**, **В. Вернадського**. На цьому принципі ґрунтуються праці **Б. Картера** (який запровадив поняття „антропний принцип” у науковий обіг) та **Дж. Уїлера**. Б. Картер зазначив, що фізичні константи, необхідні для виникнення життя, повинні мати значення в досить вузькому діапазоні. Якби ці константи були іншими, життя було б неможливе. Отже, Всесвіт влаштований саме так, як необхідно для виникнення життя. Дж. Уїлер доповнив цю ідею, сформулювавши „антропний принцип участі”. Він стверджує: щоб виник Всесвіт, необхідні спостерігачі, які характеризуються наявністю свідомості. Виникнення

внаслідок еволюції у певному просторі протягом певного часу умов для появи свідомості надає смисл і значення Всесвіту.

Отже, антропний принцип характеризується двома головними ідеями:

- основні риси Всесвіту, який ми спостерігаємо, пов'язані з існуванням у ньому життя, є необхідними для виникнення і розвитку людини;
- це пояснюється тим, що ми спостерігаємо саме ту частину Всесвіту, у якій існує суб'єкт і у якій реалізувались необхідні для його існування умови.

Однак невірно було б ототожнювати антропний принцип з концепціями антропоцентризму. Антропний принцип стверджує: людина існує у Всесвіті завдяки тому, що в ній були реалізовані саме ті умови з безлічі можливих, які виявилися придатними для існування життя і спостерігача.

8.5. Смисл і цінність.

Філософії відомо багато “одвічних” питань. Особливе місце серед них посідає проблема смислу людського життя. Актуальність проблем сенсу життя людини зумовлена їх всезагальністю для кожного з нас. Людина, на відміну від інших істот, не тільки живе, але й здатна замислюватися над своїм життям.

Смисл – це те, що надає значення існуванню певного явища. Ціле, у зв'язку з яким визначається сенс певного явища, називають **контекстом**. Окремі події набувають смислу, якщо розглядати їх в контексті життя. Одна подія для різних людей матиме різний, інколи – протилежний сенс. Від чого залежить ця різниця? Головну роль відіграють світоглядні засади та настанови, які визначають діяльність кожного з нас. *Смисл життя* – це стійка спрямованість свідомості, яка виявляється в соціальній діяльності особистості. Він поєднує в собі три складники: життєві цілі; емоційне переживання усвідомлення сенсу; практична діяльність в бажаному напрямі. Спрямованість життя конкретної людини містить у собі сенс її життя. Спроби ж сконструювати смисл штучно, керуючись лише розумом, будуть приречені на невдачу. Усвідомити сенс свого життя означає оцінити його повністю.

Значна частина філософів вважає, що смисл життя людини насамперед визначається її ціннісними настановами. Такі погляди складають основу аксіологічного підходу. **Аксіологія** (від грец. „аксіос” – цінність та „логос” – слово, учення) – це теорія цінностей, яка з'ясовує природу, якості і властивості предметів та явищ, що здатні задовольняти потреби, інтереси і бажання людей, вивчає структуру ціннісного світу. Поняття **цінностей** вперше було визначене І. Кантом, який розглядав їх як вищі принципи людської поведінки. Самостійного значення проблема цінностей набуває з другої половини XIX ст. у працях неокантіанців **В. Віндельбанда**, **Г. Ріккєрта**. Зокрема, Г. Ріккєрт розробив вчення про шість сфер буття (логіка, естетика, містика, етика, еротика, релігія), кожній з яких відповідає певний тип вічних і універсальних цінностей (істина, краса, надособистісна святість, моральність, щастя, особиста святість). **М. Вебер** дотримувався

протилежної думки: він визначив цінність як усвідомлений інтерес людини, що формується внаслідок впливу певної історичної епохи. Відповідно, з розвитком суспільства цінності змінюються.

У сучасній філософській думці значна увага приділяється взаємозв'язкам між загальнолюдськими, суспільними, національними, груповими, індивідуальними цінностями. Класифікація цінностей містить такі групи, як духовні, матеріальні, політичні, наукові, соціальні, релігійні, культурні, моральні, естетичні, екологічні цінності. Деякі філософи вважають, що **цінність** – це усвідомлення смислу. Вони підкреслюють еволюцію ціннісних уявлень, запроваджуючи поняття „криза цінностей” та „альтернативні цінності”, розрізняючи поняття позитивних та негативних цінностей („антицінностей”). Деструктивне заміщення смисложиттєвих програм є серйозною проблемою сучасності. Є люди, які в повсякденному житті і діяльності керуються егоїстичними мотивами, вважаючи ідеали добра, краси, справедливості надто далекими від реальності. Аргументуючи свої погляди, вони посилаються на численні приклади порушення цих ідеалів у навколишньому світі. Відповідно такі люди намагаються відстояти свою можливість жити, керуючись лише власними бажаннями, тим самим прагнучи перетворити відхилення від принципів людського життя (насильство, зажерливість, пияцтво, невірність, невдячність) на нові принципи загального характеру. Проте поширення певного явища не обов'язково свідчить про його позитивний зміст. І в наш час немає підстав для того, щоб відкидати цінності, які формували людину і стверджувалися людством протягом тисячоліть.

Як саме **формуються** цінності? Основою їх творення є чуттєві образи. Ціннісний образ пов'язаний з потягами і бажаннями, з волевиявленням людини. Цінність усвідомлюється через оцінювання – встановлення значущості конкретного предмета, факту, події, явища, що передбачає зацікавленість людини в задоволенні певних потреб. Міра цінностей залежить і від їх відповідності певним суспільним взірцям, ідеалам. Такими загальнолюдськими ідеалами є істина, добро, краса, свобода, мир, гуманність, честь, гідність, справедливість. Уявлення про них змінюються в різні історичні епохи, проте ці критерії залишаються обов'язковою умовою існування людства.

Від початку свого існування людина знаходиться в пошуку смислу. Вже в **античній філософії** виникають перші учення про сенс життя – гедоністична та евдемоністична концепції. **Гедонізм** (з грец. – „задоволення”) – це вчення про те, що жити необхідно заради задоволення: прагнути здобути максимальну насолоду й уникати страждань. Задоволення розглядалося як найвища мета життя, а прагнення до нього – як рушійна сила людської діяльності. Засновник цього вчення **Арістипп** визначав чуттєві задоволення як вище благо. Важливість гедонізму полягає в урахуванні біологічних закономірностей, які впливають і на поведінку людини. Проте

гедонізм зводить до них всю складність людського життя, тим самим збіднюючи його сенс.

Евдемонізм (з грец. – „щастя”) – це вчення, яке проголосило сенсом життя щастя. Воно розумілося як такий стан людини, коли сукупність задоволень більша за сукупність страждань. На відміну від гедонізму, це вчення відкидало принцип задоволення всіх бажань. Ті задоволення, які в майбутньому спричиняють страждання, розглядалися прибічниками евдемонізму як такі, що віддаляють людину від щастя. Зокрема, **Епікур** критерієм задоволення вважав відсутність страждань та незворушний стан душі (**атараксія**). Для досягнення такого стану Епікур пропонував позбутися страхів перед богами, смертю, обмежувати власні потреби, бути поміркованим в насолодах. Отже, евдемонізм враховував не лише безпосередні, але й віддалені наслідки людських вчинків. Тим самим розуміння смислу життя поглиблювалося.

Середньовічна християнська філософія вважала смислом життя **досягнення спасіння душі**. Шляхом до цього визначалося дотримання Божих заповідей, добротне життя відповідно до релігійних принципів.

Економічний розвиток буржуазного суспільства Нового часу зумовив виникнення філософських теорій, які намагалися пояснити природу відносин між людьми, визначити їх основні прагнення. Так, англійський філософ і юрист **Дж. Бентам** стверджував, що головним принципом людської поведінки має бути принцип корисності. Він став засновником **утилітаризму** – на пряму думки, в якому вищою цінністю визнавався корисний результат.

Некласична філософія кінця XIX – початку XX ст. у пошуках сенсу життя зосередилася на внутрішньому світі людини. А. Шопенгауер убачав призначення та смисл життя у звільненні людини від „волі до життя”. Таке звільнення можливе через викорінення ілюзій щодо внутрішньої автономії індивіда, усвідомлення надіндивідуальної значущості життя. Воно здійснюється у процесі формування внутрішнього смислу, що допомагає індивіду віднайти своє справжнє „Я”. На противагу А. Шопенгауеру, Ф. Ніцше визначав смисл існування будь-якої істоти, в тому числі – людини, в прагненні максимально реалізувати одвічний інстинкт „волі до влади”.

Увагу смислу людського життя приділили **екзистенціалісти**, зокрема – А. Камю. На його думку, людина, прагнучи визначити смисл, перш за все звертається до навколишнього світу. Але внаслідок глибокого споглядання дійсності людина усвідомлює лише її глибоку відмінність від себе та її байдужість до людських турбот. Ворожість світу не дозволяє людині зрозуміти його речі, і якщо ідеал розуміння нездійснений, то навколишній світ може характеризуватися як ірраціональний. Французький філософ вважав, що уважний погляд на суспільство дає змогу визначити його як світ безправ'я, відчуження, приреченості, байдужості. Лише перед смертю людина відчуває себе вільною та щасливою. Намагаючись позбутися відчаю, людина шукає духовну опору і за допомогою розуму знаходить її в ідеї Бога. Однак це, на думку А. Камю, – ще один абсурд, відплатаю за який є

„метафізичне самогубство” – зречення розуму. Тому, усвідомивши байдужість світу та втративши віру в Бога, „абсурдна людина”, яка є ідеалом А. Камю, доходить висновку, що джерелом всіх цінностей та єдиним суддею може бути лише вона.

Прорив у розумінні смислу життя було здійснено завдяки поєднанню філософських пошуків з досягненнями психології, яка на початку ХХ ст. вийшла на якісно новий рівень. Першу **психологічну теорію сенсу життя** розробив відомий австрійський вчений **А. Адлер**. Він розглянув людську діяльність не з позицій причин, а під кутом тих цілей, до яких спрямована людина. За А. Адлером, смислів існує стільки ж, скільки і людей. Не завжди сенс життя є усвідомленим, однак він завжди існує, керує діями людей, незалежно від їх віку, статі, рівня освіти, здоров'я. Сенс життя кожної людини має об'єктивний характер, тобто може бути визначений і досліджений спостерігачем за допомогою певних знань і методів.

Зв'язок між психічним станом людини та її намаганням знайти сенс у житті аналізував видатний філософ, психолог і психіатр **В. Франкл**. Наслідком його пошуків стала розробка **логотерапії** – вчення про смисл. Мислитель підкреслював: людині необхідно не тільки шукати сенс життя, але й активно боротися за його збереження, оскільки тільки вона відповідає за це. В. Франкл зазначав, що в кінцевому підсумку всі люди прагнуть до повноти і завершеності: „Ми прагнемо стати самі вічним, завершеним, всеосяжним життям”. Він визначив три групи цінностей, що надають сенс людському життю: цінності творчості, які допомагають людині вносити до життя те, що здійснене творчою працею особистості; цінності переживання, які дозволяють відчувати насолоду від взятого людиною із зовнішнього світу (кохання до іншої людини, насолода від краєвиду, хвилювання від улюбленої мелодії); цінності стосунків, які дають можливість зайняти усвідомлену позицію навіть у найважчих обставинах, які людина не може змінити. В. Франкл пропонував відмовитися від пошуку смислу як абстрактного універсального ідеалу. В кожній ситуації для людини буде існувати свій смисл. Щоб його віднайти, людина повинна спиратися на власне сумління. Воно дає змогу визначити власний шлях дій навіть всупереч тиску певних життєвих обставин.

Сучасні концепції сенсу життя можна поділити на декілька основних груп. До першої належать ті, що орієнтовані на **перспективу прогресивного розвитку суспільства**: на безкорисливе служіння іншим людям; на створення матеріальних і духовних цінностей загальносоціального характеру); соціально-демографічна (смысл життя – це народження і виховання дітей, продовження життя в майбутніх поколіннях). Другу групу складають концепції, що вбачають сенс життя в **удосконаленні особистості**: в її духовному розвитку; у фізичному розвитку людини. До третьої групи можна віднести концепції, які вбачають сенс життя в **діяльності або досягненні цінностей, що виникають унаслідок взаємодії особистості із суспільством**: престижна концепція (смысл життя – підвищення соціального

статусу людини, її престижу); лідерська концепція (смысл життя – це влада над людьми в будь-яких формах); конформістська концепція (смысл убачається у пристосуванні до певної соціальної групи; принцип такого існування можна сформулювати: „Жити, як усі”); релігійна концепція (передбачає розкриття смыслу життя окремої людини через її служіння Богу).

Смысл життя людини пов'язаний з досягненням щастя. Що таке **щастя**? Здебільшого визначають чотири значення цього поняття: успішна доля людини, вихід із складних ситуацій (коли людині „щастить”); відчуття сильних радощів; досягнення найвищих життєвих благ; задоволення від самого життя. Польський філософ **В. Татаркевич** визначає ідеал щастя як повне, цілісне задоволення, яке триває протягом усього життя. Хоч цей ідеал і недосяжний, щасливою стає вже та людина, яка наближається до нього. А для цього варто зрозуміти: щастя залежить не тільки від умов життя, але й від людського ставлення до них.

Вирішення людиною проблеми смыслу життя здійснюється в умовах знання про неминучість власної смерті. Таке усвідомлення раніше чи пізніше приходить до кожної психічно здорової людини. Першою реакцією на нього може бути почуття розгубленості, навіть безнадії. Подолавши його, людина все ж не зможе забути про невідворотність підсумку свого земного існування. Ще у Стародавньому Римі виникла приказка „Memento mori” – „Пам'ятай про смерть”. Смерть накладає обмеження на існування людини – і відповідно примушує людину діяти, не відкладаючи вчинків на невизначений термін.

Смерть є однією з головних тем людської культури і мистецтва. **Мотиви смерті та безсмертя** відобразилися в сюжетах архітектури та живопису, у багатьох літературних творах. В архаїчних культурах (Давній Єгипет, Шумер) смерть сприймалася як природне завершення життєвого циклу, як фрагмент вічності. Класична антична філософія (Сократ, Платон) закликала позбавлятися страху смерті, оскільки вона дає змогу людській душі залишити тіло – вийти з полону. Подібні ідеї притаманні і християнству, проте важливим елементом його світосприйняття стає віра у посмертну відплату, коли людина потрапить до пекла або до раю. Знаменитий німецький художник пізнього середньовіччя **А. Дюрер** створив цикл гравюр „Танок смерті”, в яких показував невідворотність смерті для представників усіх суспільних верств – священиків, дворян, селян, ремісників. Діячі Відродження закликали радіти кожній миті життя – адже невідомо, що принесе наступний день.

Усвідомлення смерті триває протягом усього життя і залежить від світоглядних позицій людини, її духовного розвитку, розуміння близьких. Не варто лякатися розмов про смерть, свідомо уникати їх. Адже усвідомлення того, що смерть неминуча, має допомогти розумінню того, як уважно слід ставитися до життя – як власного, так і інших людей.

Роздуми про смысл життя людини в умовах неминучої смерті хвилювали багатьох письменників. Видатний норвезький драматург **Г. Ібсен**

у драматичній поемі „Пер Гюнт” зображує долю головного героя, який нехтував почуттями інших людей, не мав жодних моральних принципів, легковажно підпорядковуючи свої дії власним бажанням і пристосовуючись до будь-яких обставин. Та от на порозі смерті виявляється, що внаслідок такої поведінки Пер Гюнт не залишає по собі нічого цінного, життя його подібне до цибулини, яка складається з багатьох шарів, але не має серцевини – справжнього внутрішнього змісту. І лише почуття Сольвейг, яка зберегла кохання до Пера, залишає сподівання, що його життя не буде визнане цілковито марним.

Великі російські письменники XIX ст. – **Ф. М. Достоевський, Л. М. Толстой, А. П. Чехов** – у своїх творах також зверталися до цінностей, які визначають діяльність людини, хоч і виходили з різних принципів. „Якщо Бога немає, то все дозволено,” – виголошував герой роману Ф. Достоевського „Брати Карамазови” Іван. Але для самого письменника – прибічника християнського світогляду – така позиція була неприйнятна. Л. Толстой вказував, що смерть жахає тільки тих людей, які живуть “за звичкою”, орієнтуючись на оточення, не усвідомлюючи сенсу життя. Розпач такої людини на порозі невідворотної загибелі письменник змалював у повісті „Смерть Івана Ілліча”. Справжню ж перспективу людському життю, вважав письменник, надає усвідомлення думки: „Я помру так само, як і всі..., але мої життя та смерть матимуть смисл для мене і для всіх”. Такій ідеї, на думку письменника, має підпорядковуватися діяльність кожної людини.

Українська література також неодноразово зверталася до теми смерті і безсмертя. Устами Мавки **Леся Українка** у драмі-феєрії „Лісова пісня” утверджує вищий духовний сенс людського життя:

Ні! Я жива! Я буду вічно жити!

Я в серці маю те, що не вмирає!

Олесь Гончар у романі „Людина і зброя” вбачає велич людини у її здатності пожертвувати своїм життям в ім’я інших людей. Саме так чинить герой твору Мирон Духнович, знешкоджуючи склад німецьких боєприпасів. Фінал роману сповнений сподіванням, що подібний вчинок у майбутньому, коли людина знешкодить останню зброю на планеті, позначить завершення „останнього кошмару на Землі”.

Отже, мислителі всіх часів міркували про те, що ж людина залишає по собі на Землі. Конкретні відповіді на це питання різняться. Проте їх об’єднує головний висновок – кожна людина залишає нащадкам результати своєї діяльності. Це можуть бути як матеріальні витвори, так і духовна творчість. Вони зберігаються завдяки спогадам про вчинки, почуття людини, про її діяльність, з якої складається людська культура, що може бути визначена як царина символічного людського безсмертя. Продовження життя може розглядатися і як наукова та соціально значуща мета. Проте це викликає питання необхідності продовження існування як для окремої особистості, так і для суспільства. Зусилля біологів спрямовані на те, щоб люди похилого віку якнайдовше зберігали розумову та фізичну активність. Метою науки та

суспільства має бути не лише продовження біологічного існування людини, але й поглиблення соціальної значущості її перебування на Землі.

Отже, смисл життя не є однаковим, спільним абсолютом для всього людства, проте він має абсолютну цінність для кожної окремої людини. Він нерозривно пов'язаний з цінностями людини, з її одвічним прагненням до щастя. І навіть смерть не може зупинити цього поступу.

8.6. Поняття свободи.

Серед філософських проблем одне з ключових місць посідає проблема свободи. В різні епохи вона була гаслом боротьби за права людини. Наявність або відсутність певних свобод розглядалася як показник розвитку суспільства. Але у визначенні цього поняття між мислителями завжди існували розбіжності. За словами німецького філософа **М. Штірнера**, ніхто не може напевне визначити, що зробить в'язень, який залишив свою в'язницю, і що здійснить дитина, коли стане дорослою людиною. Невідомо, як вони скористаються таким надбанням, як свобода, яка є непередбачуваною та невловимою.

У сучасній філософії **свобода** здебільшого розглядається як поняття, що позначає можливість людини діяти відповідно до власних інтересів та цілей. Свобода визначається звільненням людини від певних обмежень (свобода „від” чогось – наприклад, від соціальної експлуатації, культурної дискримінації) і водночас слугує досягненню мети, неможливого за інших умов (свобода „для” чогось – для вдосконалення здібностей, для покращення умов життя). Отже, свобода „від” визначає ситуацію звільнення від несвободи, а свобода „для” утверджує позитивний ідеал.

Поняття „свобода” традиційно розглядалося у зв'язку з конкретними історичними закономірностями життєдіяльності соціуму. Її трактування мають враховувати історичний, політичний, економічний, духовний, моральний аспекти. Людська свобода є пов'язаною з розвитком продуктивних сил, соціально-класовою структурою суспільства, з формами державного устрою, з відносинами між людиною та природою, зі становленням людської особистості.

В історії філософської думки свобода розглядалася в її співвідношенні з **необхідністю**. В античні часи необхідність сприймалася як **доля, рок, фатум**, що тяжіє над вчинками людини і заперечує її свободу волі. Так, у Стародавній Греції вільне виявлення своїх бажань і прагнень пов'язувалося з філософією та мистецтвом, які втілюють особисті ідеї творця. Фізична ж діяльність як відтворення предметів для споживання іншими людьми розглядалася як доля рабів. Свобода та необхідність характеризувалися як філософські антиномії – повністю протилежні поняття. Таку опозицію окреслив Аристотель. Термін „свобода” він вживав для позначення протилежності між долею вільних людей та рабів. Загалом в античності домінувало розуміння свободи як вибору свідомого рішення. Свобода

розглядалася як несумісна з необхідністю, оскільки останню не можна змінити.

У середньовічній філософії проблема свободи відокремилася від інших філософських питань. Нове її тлумачення відбилося в дискусії схоластів щодо головного **принципу творення світу** – розуму або волі Божої. Якщо Бог створив світ на основі розуму, людина може досягнути його, ґрунтуючись на засадах раціональності. Альтернативна думка полягала в тому, що світ створений за свободою волі Бога. Такої думки дотримувався **Іоанн Дунс Скот**, який зазначає: Бог як вичерпна повнота досконалості не може бути обмежений у своїх проявах жодною зовнішньою детермінантою. Якщо свобода волі обмежена вимогою раціональності або необхідності, вона не може бути справжньою свободою. Творіння світу Богом за розумом означало б несвободу. Бог створює світ в акті абсолютної свободи волі, світ як продукт цього волевиявлення є не наслідком роздумів, а втіленням внутрішнього імпульсу. На цій позиції ґрунтується концепція **автономії людської волі**, оскільки, за думкою І. Дунса Скота, свобода складає глибинну внутрішню сутність волі. Це веде до оформлення індивідуалістичної концепції особистості, згідно з якою свобода людини може бути реалізована лише поза розумними основами. Фома Аквінський також визнав свободу волі людини, оскільки без цього зникла б відповідальність людей за власні вчинки. Тоді творцем зла постав би Бог, що суперечило його визначенню як „батька добра”. Саме **свобода волі, дарована Богом, дозволяє людині здійснювати вибір між добром і злом**. Так було вирішено проблему теодицеї – виправдання Бога за існування зла.

В епоху Відродження виникло усвідомлення того, що людина покликана творити себе, усвідомлюючи та розширюючи власні можливості. Філософія Нового часу продовжила цю лінію, поглибивши її в напрямі раціональності. Знаменитий **категоричний імператив** І. Канта закликає діяти так, щоб максима (граничний ступінь вияву) волі людини могла бути принципом загального законодавства, пов’язує свободу людини з моральним обов’язком. **Досягнення свободи**, за І. Кантом, відбувається через **пізнання істини**. Це можливо, коли людина підноситься над світом, що сприймається нею за допомогою почуттів. За будь-яких, навіть несприятливих, зовнішніх обставин людина не повинна у своїх діях пасивно підпорядковуватися їм. Все, що здійснює людина, має ґрунтуватися на її розумі та волі.

Некласична філософія другої половини XIX – початку XX ст. розглядала феномен свободи з інших позицій. А. Шопенгауер вказував, що перспектива звільнення можлива на шляху морального порятунку, який відбувається, коли людина усвідомлює непотрібність, даремність пошуку земних насолод. Ф. Ніцше вважав, що свобода має бути стверджена по „цей” бік світу. Людина може ствердити свободу лише у протистоянні зі світом.

Заперечивши антиномію свободи і необхідності, марксистська філософія розуміла свободу як здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів та цілей, спираючись на пізнання об’єктивної необхідності.

Розуміння та врахування необхідності у практичній діяльності відображене у класичному формулюванні свободи як усвідомленої необхідності. Вперше це положення було висловлене у XVII ст. видатним нідерландським мислителем **Б. Спінозою**, але лише марксизм всебічно розкрив категорію необхідності. Аналізуючи розвиток поняття свободи в історичному контексті, **В. І. Ленін** зазначив, що свобода конкретної особистості являє собою частину свободи певного суспільства. Заперечуючи анархічні індивідуалістичні концепції свободи, він зазначив: „Жити в суспільстві та бути вільним від законів суспільства не можна”. Це твердження лишається актуальним і в наш час.

У XX ст. різні філософські школи та напрями намагалися розширити трактування свободи у зв'язку з пошуками смислу людського життя та діяльності. Свобода у філософії екзистенціалізму розглядається як здатність людини у кожній ситуації існування здійснювати усвідомлений вибір. У самовизначенні людини виражається її свобода, яку ніхто не може забрати, яка робить людину подібною до Бога. Саме свобода, вважав А. Камю, надає сенс людському життю. Найбільш послідовно ця ідея висловлена у творі „Міф про Сізіфа”. Мислитель зазначає, що Сізіф усвідомлював нескінченність праці, на яку був приречений вироком богів, проте стійко переносив своє покарання і не прохав про його пом'якшення. Тому Сізіф був вільною людиною: свідомо повставши проти богів, він сам обрав свою долю.

Свобода, яка здобувається шляхом повстання, виражає людську солідарність у боротьбі проти зла, є наслідком прагнення людини до возз'єднання і спілкування з іншими людьми. Але повстання, твердить А. Камю, можливе лише в цивілізованому суспільстві, де люди усвідомлюють свої права. Він засуджує революції за „безмежність”, оскільки вважає, що в них недооцінюються межі прав та обов'язків окремих людей. На відміну від революцій, повстання правильно виявляє сутність людської природи.

Російський релігійний філософ-екзистенціаліст **М. Бердяєв** вбачав свободу у внутрішній незалежності і визначеності особистості. Він обстоював самостійність і активність людського мислення. Русійною силою при цьому виступає свобода, яка складає творчу силу людини. На думку М. Бердяєва, свобода дозволяє людині відштовхнутися від буденного, щоб спрямуватися до вищого життя. Це вище життя стає можливим, якщо людина здійснює свій Божий дар – дар творчості. Свобода розгортається у творчості, складаючи її вище буття. Філософ вживає поняття „нествореної свободи” як абсолюту, з якого виростає особистість боголюдини, яка утворюється внаслідок спілкування між людиною і Богом. М. Бердяєв визначив декілька рівнів свободи: формальний, коли ще не існує її спрямування; матеріальний, коли свобода набуває певного змісту і цілі; зрілий, коли „внутрішня людина” органічно возз'єднується з іншими людьми.

Отже, екзистенціальне трактування пов'язує свободу з індивідуальним буттям особистості. Свобода при цьому протистоїть примусу. Зокрема, Ж.-П. Сартр розглядає різноманітні „алібі”, якими користуються люди, що

втрачають здатність до вільних дій. Це, наприклад, виправдання багатьох нацистів за здійснення ними злочинів у часи Другої світової війни – адже вони нібито лише виконували накази лідерів „третього рейху”. Проте таке посилення для філософа не є переконливим, оскільки навіть за таких обставин людина може не підкоритися примусу, а обрати свободу – навіть ціною власного життя. Примус може виявлятися і в інших формах, проте в будь-якому разі людина підпорядкується йому або буде діяти всупереч примусу, ґрунтуючись (свідомо або несвідомо) на тих принципах, що складають її особистісну сутність

Представники західної ліберально-демократичної думки **К. Поппер**, **Х. Арендт** закладають у зміст поняття „свобода” свідоме протистояння соціальному тиску. Свобода розглядається в соціальному контексті (через поняття „демократичні свободи”, „правові свободи”) як наслідок подолання несвободи. Так, Х. Арендт вважає джерелом людської свободи „активність” – спілкування між людьми, що створює можливості для зародження нового. Життєдіяльність в умовах суспільства, на її думку, розгортається лише в тому випадку, коли людина виявляє себе в тій частині соціуму, яка належить їй особисто – є її власністю. Відторгнення людини від власності створює основу для обмеження свободи, виникнення тоталітаризму, за умов якого людина втрачає свою індивідуальність.

Символічне трактування свободи вбачає в ній певний абстрактний ідеал, до якого прагне людина – як свідомо, так і несвідомо. Під впливом деяких чинників (самотність, відповідальність, знання, необхідність вибору) людина може відступити від цього ідеалу. Відбувається, за висловом Ж.-П. Сартра, „втеча від свободи”, коли людина не відчуває необхідності щось змінити в навколишньому світі: вона розглядає себе як сформовану річ, яка нездатна до самотійної дії. Тоді свобода витісняється, вибір відкидається, особиста відповідальність заперечується, а людина пливе за течією повсякденного існування. Сподівання на здобуття універсального чинника свободи (наприклад, великих грошей) часто веде до посилення залежності людини від цього чинника. Варто зазначити, що деякі цінності сучасного життя (комфорт, споживання, створення віртуальної реальності за допомогою телебачення, комп’ютерних ігор, спілкування в Інтернеті) небезпечні за умови їх абсолютизації, перетворення на стереотипи. Желючись за ними, людина втрачає особисту індивідуальність, виконує певну роль, керуючись нав’язаними їй правилами. Свобода людини за таких умов може виявитися у відмові від нав’язаних їй „життєвих сценаріїв”.

Отже, феномен свободи постійно присутній в людському житті, проте завжди знаходиться в русі, зміні. Людина може як здобувати свободу, так і втрачати її. Потяг людства до свободи зберігається від давнини до сьогодення. За висловом видатного англійського політика ХІХ ст. **Б. Дізраелі**, людина не створюється обставинами – навпаки, обставини створюються людиною. Наявність внутрішньої свободи є підґрунтям для здобуття свободи зовнішньої.

Контрольні питання

1. Визначте сутність основних інтерпретацій людини.
2. Які проблеми характеризують взаємодію в людині біологічного та соціального?
3. Визначте поняття і зміст проблеми антропосоціогенезу.
4. Які відносини існують між людиною та навколишнім світом у міфології?
5. Як розвивався образ людини в античній філософії?
6. Як оцінювалася природа людини філософами середньовіччя?
7. Визначте причини та сутність антропоцентричного повороту філософської думки у Новий час.
8. У чому полягають особливості марксистського підходу до визначення людської природи?
9. Схарактеризуйте основні ідеї та концепції філософської антропології.
10. Як розглядається динаміка людського буття у філософії екзистенціалізму?
11. На яких засадах вирішують проблему людини представники постмодерністської філософії?
12. Як З. Фрейд пояснював особливості внутрішнього світу людини?
13. Схарактеризуйте погляди П. Тейяра де Шардена на походження та розвиток людини.
14. Поясніть, у чому полягає антропний принцип у сучасній науково-філософській картині світу.
15. Що таке смисл і контекст? Як вони пов'язані між собою?
16. Які питання розглядає аксіологія? Сформулюйте основні визначення цінності як філософської категорії.
17. Схарактеризуйте основні підходи до визначення смислу життя.
18. Як тема смерті і безсмертя вирішувалася в культурі? Чому культура може розглядатися як сфера символічного безсмертя людини?
19. З якими аспектами існування і розвитку людства пов'язана проблема свободи?
20. Розкрийте співвідношення понять свободи, необхідності, примусу в історії філософії.

РОЗДІЛ 9. СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ. СУСПІЛЬСТВО. ОСОБИСТІТЬ

—

- Сутність соціальних відносин. Поняття суспільства
- Розуміння соціальної структури суспільства у філософії.
- Особистість і її діяльна природа.

9.1. Сутність соціальних відносин. Поняття суспільства

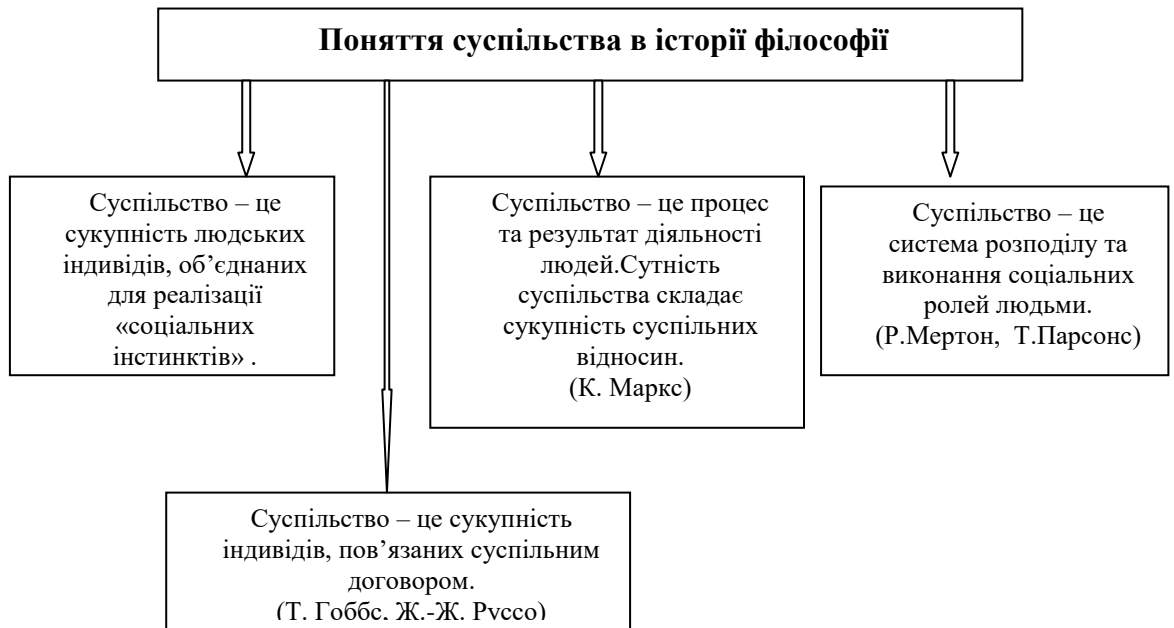
Суспільство є надзвичайно складний, суперечливий, багатоаспектний і історично мінливий феномен.

У широкому розумінні *суспільство – середовище цивілізованого перебування людини або олюдненої природи, штучно створене в результаті взаємодії розвинутої свідомості, цілеспрямованої діяльності людини й обставин, у які вона потрапляла або які створила навмисно.* Можна сказати інакше: *суспільство – це сукупність усіх способів взаємодії і форм об'єднання людей, в яких виражається їх всебічна залежність один від одного.*

Однак такого визначення буває недостатньо для конкретних науково-дослідних пошуків. Крім того, широке розуміння суспільства оминає три взаємозалежні передумови, що блокують соціальне пізнання: 1) суспільство складається з конкретних людей і відносин між людьми; 2) суспільства є регіональними, територіально обмеженими єдностями; 3) суспільства як групи людей або як території можуть спостерігатися ззовні.

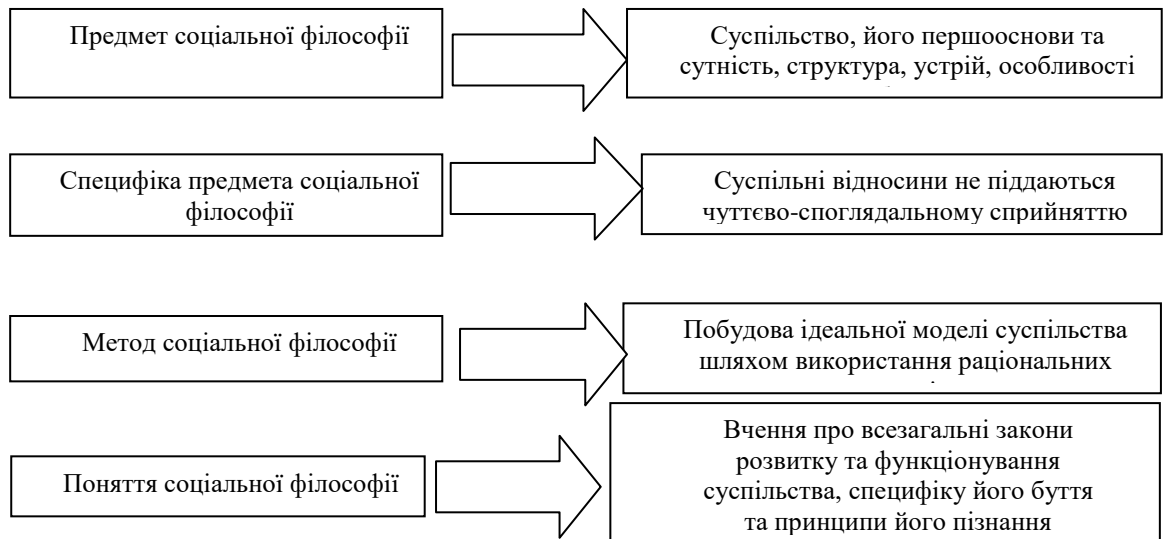
У вузькому розумінні: *суспільство – структурно або генетично певний тип спілкування, що постає як історично визначена кількість або відносно самостійний елемент стійкої цілісності.* Вживання терміну «суспільство» у вузькому розумінні дає можливість прив'язати його до конкретних умов і розглядати як конкретно-історичний засіб або форму самоорганізації і взаємодії людей та їх спільнот з приводу збалансованої реалізації особистісних потреб, спільних інтересів і суспільних ідеалів.

У такому аспекті поняття «суспільство» може означати: а) конкретну самостійну одиницю історичного розвитку (суспільство стародавнього Риму, середньовічної Іспанії, сучасної України тощо); б) ту чи іншу сукупність соціальних організмів; в) усе людство в цілому; г) суспільство певного типу (феодалне, індустріальне, перехідне тощо).

Суспільство, незважаючи на тісний зв'язок із природою, відрізняється від будь-яких природних об'єктів і належить до позаприродного, або надприродного типу реальності, створюючи так звану соціальну реальність. Специфіка такої реальності полягає в тому, що вона охоплює собою всю сукупність умов суспільного життя, які виступають перед членами суспільства як надіндивідуальні, об'єктивно дані обставини їх існування.

Поняття соціального та засади соціальності в філософії.

Соціальна реальність складається з багатьох явищ, котрі називаються **соціальними фактами** – особливим типом явищ, що мають місце тільки в суспільстві, тільки у сумісному житті людей. Французький філософ та соціолог Е. Дюркгейм пропонує розглядати соціальні факти як

речі. На відміну від природних речей, соціальні речі характеризуються подвійною визначеністю. З одного боку, в них, як і в природних явищах, також є матеріальна визначеність, тобто їх можна розглядати як реальність, що існує окремо від людини й характеризується об'єктивно притаманними їй властивостями. Але, з іншого боку, всі явища соціальної реальності мають ще й духовну визначеність і передають певний «смысл», «значення», оскільки їх «опредмечує» людина.

Е. Дюркгейм так характеризує суспільство: «Суспільство — це найбільш могутній фокус фізичних і моральних сил, який тільки існує у світі. Ніде в природі не зустрічається таке багатство різноманітних матеріалів, зконцентрованих в такій мірі. Не дивно, що із суспільства виділяється своєрідне життя, яке, реагуючи на елементи, що його складають, перетворює їх і підіймає до найвищої форми існування.»

Суспільство у соціологічних теоріях Е. Дюркгейма та М. Вебера	
Е. Дюркгейм	М. Вебер
Суспільство – це соціальний організм, така система, елементи якої повинні гармоніювати між собою заради збереження цілісності.	Суспільство – це взаємодія особистостей та соціальних груп на основі узгодження їх інтересів, моралі, мови, релігії.
Суспільство – це система взаємодії соціальних груп, індивідів та соціальних інститутів.	Соціальні дії – система свідомої, осмисленої взаємодії людей; дія кожного впливає на дії інших.
Моральні, правові, релігійні, політичні ідеї, цінності та норми – глибинна причина соціальних явищ.	Суб'єктивний світ індивідів, цінності, розуміння своїх соціальних дій – установки (реалізація спрямування інтересу) історичної епохи.
Основне поняття соціології Е. Дюркгейма та М. Вебера – «соціальний об'єкт»	
Соціальний об'єкт живе своїм життям, має зовнішню примусову силу по відношенню до індивіда.	Соціальний об'єкт – результат осмисленої людської поведінки.

Американський соціолог П. Сорокін визначає суспільство не тільки як сукупність одиниць (осіб, індивідів тощо), але й припускає, що ці одиниці не ізольовані одна від одної, а знаходяться між собою в процесі взаємодії, тобто впливають одна на одну тим, чи іншим чином, стикаються одна з одною і мають між собою той чи інший зв'язок.

Його співвітчизник Н. Смелзер в своїй праці «Соціологія» визначає певні умови, які повинні виконуватись, щоб соціальне об'єднання можна було назвати суспільством. До цих умов належать: певна територія, поповнення суспільства за рахунок дітонародження, розвинута культура, політична незалежність.

Таким чином, соціальна філософія, як одна з галузей філософського знання, визначає специфіку і тенденції розвитку людського суспільства, механізми його утворення та закони існування, місце в ньому людини, соціальну будову суспільства, рівні і форми його організації, спрямованість

та сенс людської історії, духовні основи суспільства. Суспільство є надскладною системою, яка формується в міру розвитку здатності людей відокремлювати себе від природи.

Філософія визначає три основні групи факторів, які обумовлюють розвиток людського суспільства:

- праця (специфічно людська доцільна діяльність);
- спілкування (колективний характер діяльності і життя);
- свідомість (пізнання, інтелект, духовний зміст людської діяльності).

Внутрішня складність та мінливість феномена «суспільство» зумовили появу численних тлумачень його сутності на рівні поняття, що відповідало певним етапам розвитку соціального пізнання людства.

Етимологія «суспільства» пов'язана з латинським «соціо», що означає з'єднати, об'єднати, затіяти сумісну працю. Звідси первинне значення поняття «суспільство» – спільність, союз, співпраця.

На думку Платона, суспільство є об'єднанням людей для задоволення своїх потреб і є засобом реалізації потреби людей одне в одному. Аристотель називав людину «політичною твариною» в тому розумінні, що тільки люди спроможні добровільно і свідомо об'єднуватися в суспільство.

Разом із тим не кожна спільність людей є суспільством, але кожне суспільство – це так чи інакше є самоорганізуюча, самоуправляюча спільність. Отже, суспільство слід розуміти як продукт цілеспрямованої й розумно організованої сукупної діяльності груп людей, об'єднаних на основі не формальної спільності, а сукупних інтересів і договору. Однак, оскільки і політична сутність людини, і сукупні інтереси, і суспільний договір найбільш активно реалізуються на рівні державної організації людей, то й соціум стародавні мислителі (Конфуцій, Платон та ін.) ототожнювали з державою.

Подібна тенденція зберігалася упродовж усього середньовіччя і лише у творах Н. Макіавеллі держава постає у вигляді однієї зі складових соціуму як більш широкого й фундаментального утворення.

Дійсно, соціум у сучасній філософській літературі розглядається в контексті виділення специфіки людської життєдіяльності з природно-тваринного світу. З огляду на це, соціум є особливим способом життя особливих істот – людей, головними чинниками яких є свідомість, діяльність і спілкування, а генетичнофункціональний зв'язок між ними спонукає до створення відмінного від природного предметно-духовного світу культури.

Держава ж є продуктом історичного розвитку соціуму, формою організації життя конкретного суспільства, заснованого на праві й законі.

Поняття «суспільство» слід відрізнити і від таких понять, як «народ» і «нація». **Народ** – це форма спільності людей, об'єднаних спільним походженням, культурою та мовою. **Нація** – це форма організації життя одного чи декількох народів, що пов'язана з державністю, економічними, політичними й духовними відносинами людей.

Названі поняття взаємно перехреснюються й доповнюють одне одного. Отже, в узагальненому вигляді суспільство – це сукупність людей,

об'єднаних конкретними інтересами, потребами, взаємними симпатіями або видом діяльності. Суспільство – це згусток зв'язків і взаємин, що склалися між людьми у процесі практично-господарської діяльності, соціального життя.

Необхідно розрізнати історичний, загально соціологічний та філософський підходи щодо вивчення суспільства. Історія розглядає суспільство переважно в діахронічному зрізі. Соціологія зосереджує увагу на зрізі синхронічному. Її переважно цікавить те, що визначається терміном соціальна структура, тобто спосіб організації та зв'язків окремих елементів соціальної системи в єдине ціле.

Філософія визначає поєднання діахронічного та синхронічного зрізів при вивченні взагалі суспільства. Історія і соціологія прагнуть пізнати суспільство як протиставлений суб'єкту об'єкт, фрагмент об'єктивної дійсності. Роблячи акцент на таких поняттях, як ціль, рушійні сили, сутність і спрямованість історичного процесу, філософія визначає світ суспільства крізь призму зв'язків і взаємовідносин з людиною – як основу і спосіб її буття і, водночас, її власне продовження. Тому філософію в розумінні суспільства відрізняє орієнтація не на суспільство саме по собі, не на відокремлене індивідне, а на з'ясування єдності, своєрідності всіх форм, рівнів і аспектів взаємовпливу та взаємоперетворення індивідуального й соціального, розв'язання суспільних та особистісних смисложиттєвих проблем, вироблення орієнтирів екзистенційного характеру і виявлення таких умов вільної самоідентифікації та самореалізації людини, за яких зберігається і вдосконалюється суспільство. Філософський зміст поняття суспільства полягає у визначенні специфіки типів зв'язків, що об'єднують індивідів у єдине ціле.

Основними типами таких зв'язків вважають духовні (Августин, Фома Аквінський), конвенціональні (філософи XVII–XVIII ст.), матеріальні, побудовані на взаємодії людей (К.Маркс). Вибір того чи іншого способу пояснення генези й функціонування суспільства залежить від вихідної світоглядної установки. Отже, виходячи з цього, філософія суспільства – це друга сторона філософії людини.

Людина – субстрат будь-якої форми соціальності від найпростішої спільності до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому філософський погляд на суспільство є невід'ємним від філософських проблем людини. Щоб зрозуміти феномен суспільства, необхідно усвідомити суперечності людини як соціального «атому», а далі розібратися в характері закономірностей, що об'єднують людей у єдине ціле, в суспільний «організм».

Виділяють декілька основних підходів щодо пояснення таких зв'язків і закономірностей. Один із них – «ідеалістичний». Тут сутність зв'язків, що об'єднують людей в єдине ціле, розглядається в комплексі тих чи інших ідей, вірувань, міфів. Історія знала чимало прикладів існування теократичних держав, де єдність забезпечувалась єдиною вірою, яка в той же час стає

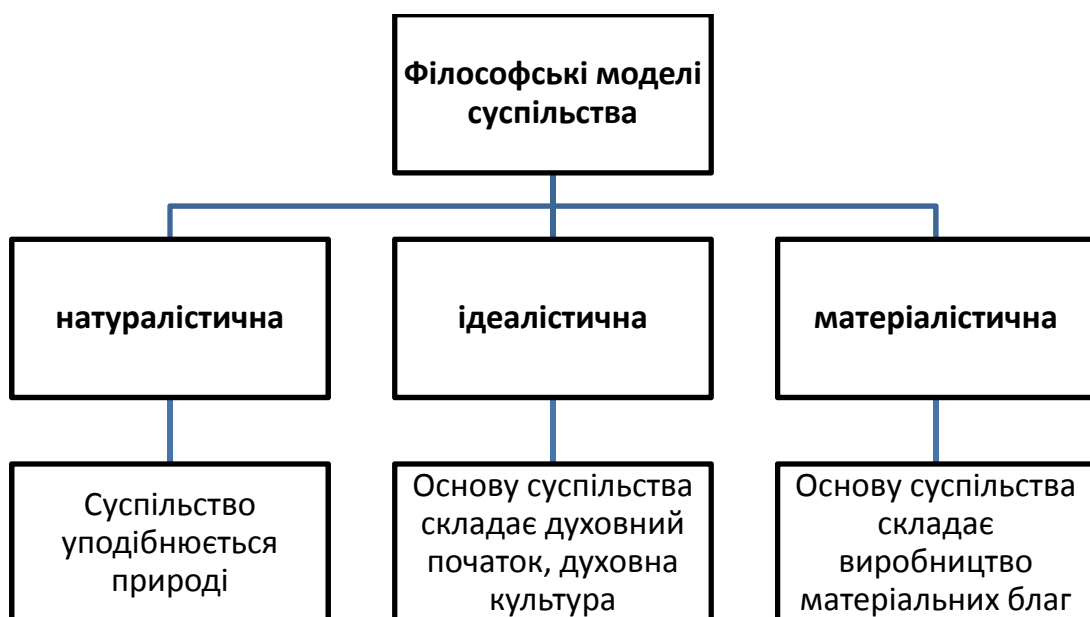
державною релігією. Більшість тоталітарних режимів існувала на єдиній державній ідеології, яка створювала фундамент суспільного устрою. Спроби знайти таємну пружину великих історичних подій в умонастроях великих людей завжди привертали увагу. Віками святі й пророки, утопісти й учені намагалися спрямувати розвиток людства на «шлях істинний». Однак завжди на цьому шляху з'являлися перешкоди як у вигляді об'єктивних обставин, так і через саму природу людей. Значне місце в такому підході належить спробам зосереджувати увагу на провідній ролі в розвитку суспільства й історичного процесу народного духу (національного характеру), національної ідеї тощо.

Інший підхід – «матеріалістичний». Він пов'язаний з філософським аналізом міжлюдських зв'язків і відносин, що виникають у відповідних природних умовах і за наявності тих чи інших вірувань, але мають визначальний характер. Одним з різновидів такого підходу є натуралістичний підхід. Суть його полягає в тому, що суспільство розглядається як продовження закономірностей природи, світу тварин і в кінцевому підсумку – Космосу. Виходячи з цих позицій, тип суспільного устрою й хід історії визначається ритмами сонячної активності та космічних випромінювань (А. Чижевський, Л. Гумільов), особливостями географічного та природно-кліматичного середовища (Ш. Монтеск'є, Л. Мечніков), специфікою людини як природної істоти, її генетичними, расовими та статевими особливостями (прибічники соціобіології – Е. Уілсон, Р. Докенс та ін.). У межах цього напрямку передбачається, що суспільство спроможне змінити форму свого буття, «піти» в Космос і там почати новий етап своєї еволюції (К. Ціолковський та інші «космісти»).

Можливий атомістичний погляд на суспільство як на сукупність індивідів, об'єднаних на основі того чи іншого договору. Хоч у «природному» стані «людина людині вовк» (Т. Гоббс), люди, користуючись громадянськими законами, ідеями свободи й рівності, можуть забезпечувати собі існування. У цьому випадку суспільство є конгломерат індивідів, пов'язаних умовними зв'язками.

В органістичній моделі суспільство розглядається як дещо цілісне, певна система, що структурується особливим способом, при якому цілісне не зводиться до суми частин. При такому розумінні людина реалізує себе в залежності від місця, що вона займає в суспільстві, та від характеру участі в загальному процесі. Відносини людей визначаються не договором чи контрактом, а згодою членів суспільства (консенсусом), в якій враховуються об'єктивні закономірності історичного розвитку. В цьому плані справедливим стає твердження, що соціальні дії – це результат людських дій, але не людських намірів. На основі подібного підходу К. Марксом була сформульована концепція матеріалістичного розуміння історії, зміст котрої становить положення про спосіб виробництва, який складається об'єктивно, тобто незалежно від волі та свідомості людей. Об'єднує людей у «соціальний організм» не загальна ідея або Бог, а продуктивні сили й виробничі

відносини, зміни яких створюють основу суспільно-економічних формацій як етапів світової історії. Ці системоутворюючі фактори залежать, у свою чергу, від ряду природно-кліматичних умов, засобів спілкування, мови, культури тощо.

Доцільно виділити ще й синергетичний підхід як один з сучасних, що розглядає суспільство як соціальний організм. Згідно з таким підходом, суспільство є надскладною, диссипативною («диссипація» — від лат. *dissipare* «розсіювати») системою, системою відкритою, яка постійно взаємодіє з навколишнім середовищем і зберігає своє існування завдяки постійному обміну з нею речовиною та енергією, котра еволюціонує і має характерні для подібних систем спільні властивості. Причому ці властивості мають прояв у специфічному для суспільства вигляді.

На відміну від замкнених стаціонарних систем, які зберігаються тим довше, чим менше відчувають вплив ззовні, суспільство є відкритою динамічною системою, котра, навпаки, стабілізується завдяки взаємодії з навколишнім середовищем.

В сучасній соціальній філософії усвідомлення поняття «суспільство» пов'язане з інформаційною революцією, з новим баченням світу. «Інформаційно-комп'ютерна революція реалізується як «процес інформатизації усіх сфер життя суспільства і життєдіяльності людини. В основі кожної соціотехнічної революції знаходяться свої особливі технологічні системи. Для інформаційної революції це інформаційні технології. Її кінцевим результатом повинно стати створення нової інформаційної цивілізації. Формується загальнопланетарна цивілізація на засадах, з одного боку, єдності і неподільності світового співтовариства, з другого – множинності, відносної незалежності і різноманітності народів, культур.

Головна особливість інформаційних процесів у суспільстві полягає в тому, що для людей, які володіють свідомістю і розумом, інформація набуває особливої надприродної якості – смислу. Виникнення смислу є крок, що

створює новий тип інформаційних процесів, котрого у природі без людини немає і котрий з'являється тільки в суспільстві. Наділяючи смислом явища навколишньої дійсності, люди перетворюють їх на знаки, за допомогою яких кодується інформація.

Протягом XVIII і першої половини XIX століття філософія в поясненні закономірностей суспільного розвитку в основному орієнтувалася на дві методологічні установки. По-перше, **натуралізм у формі географічного детермінізму** (Ш. Монтеск'є, К. Ріттер, Бокль, Г. Гердер, Л. І. Мечніков та ін.), або у формі **ідеалістичного натуралізму** (К. А. Гельвецій, Ж. Ж. Русо); по-друге, **об'єктивний ідеалізм** (І. Кант, Г. Гегель).

Натуралізм – напрям у соціальній філософії, що ґрунтується на методах і висновках природознавчих наук. Закони, відкриті і сформульовані в межах цих наук, звичайно переносяться на суспільство й розглядаються як універсальні для розуміння і пояснення всіх соціальних процесів.

Методологічною основою географічного детермінізму є **матеріалістичний монізм**. Географічний детермінізм, особливо на перших етапах його існування, визнає провідним фактором як еволюції будь-якого конкретного суспільства, так і соціально-історичного розвитку суспільства в цілому географічне середовище; психологічним і культурним моментам відводиться другорядна роль. Однак визнається, що в подальшому, на вищих ступенях розвитку цивілізації, поступово набувають переваги розумові фактори.

Ідеалістичний натуралізм виходить з тези про первинність природи і про «природний стан» людини, коли всі люди були рівні та вільні, перебували у становищі, яке відповідало їх природі. Концентруючи увагу на здатності людини до вдосконалення, він обґрунтовує ідею про надзвичайну роль розумового фактору, який впливає на процес розвитку самої людини, а також усієї системи суспільних відносин (теорія суспільного договору), у тому числі інститутів приватної власності, влади, держави тощо. Результатом стає дуалістичне вчення про одвічне існування тілесного й духовного у природі.

Об'єктивноідеалістичні концепції соціальної філософії ґрунтуються на абсолютизації ролі об'єктивно існуючого духовного чинника в розвитку людства й конкретного суспільства. У межах тієї чи іншої концепції таким чинником може бути Логос, Бог, Абсолютна Ідея, Абсолютний Розум, Абсолютна Воля тощо.

9.2. Розуміння соціальної структури суспільства у філософії

Уся історія розвитку соціально-філософських поглядів на суспільство – від античних і до теперішніх часів – є рядом спроб дати найбільш точне визначення феномена структури суспільства. Це не випадково, оскільки структурне дослідження суспільства в історичному контексті не має певних обмежень і містить у собі невичерпний евристичний потенціал. У такому

дослідженні неминуче переплітаються історичний і логічний, описово-емпіричний та абстрактно-логічний підходи, онтологічні, аксіологічні та гносеологічні аспекти тощо.

Так, у структурному визначенні суспільства колись тимчасово перемагав абстрактно-теоретичний підхід (Ж.-Ж. Руссо). Потім став дуже впливовим натуралізм, відповідно до якого суспільство уявлялося як продовження і розширення природних зв'язків між індивідами (Л. Фейєрбах). На зміну останньому прийшов жорсткий класово-економічний детермінізм (К. Маркс).

Своє бачення структури суспільства сформулювали такі авторитети, як Аристотель (спільність людей, об'єднаних соціальними інтересами), О. Конт (результат чинності закону функціонування складних систем), Г. Гегель (громадянське суспільство, засноване на сукупності економічних відносин). Пізніше досить великої популярності набула теорія соціальної дії М. Вебера і Т. Парсонса. У ній не абстрактні індивіди, а сама соціальна дія вважалася центроутворюючим чинником суспільства, який складається з суб'єкта, конкретної ситуації і поточної орієнтації цього суб'єкта

Підхід М. Вебера ґрунтується на спробі пояснити:

1) за допомогою яких осмислено співвіднесених дій (чи то з об'єктами зовнішнього або власного внутрішнього світу) люди, які мають специфічні успадковані якості, намагаються здійснити своє прагнення, обумовлене, крім інших причин, і цими якостями; якою мірою і з якої причини їм це вдається або не вдається.

2) які зрозумілі нам наслідки подібне (обумовлене спадкоємністю) прагнення має для осмислено співвіднесеної поведінки інших людей.

Т. Парсонсу проблема бачилася майже так само. Основний зв'язок із соціальною системою, вважає він, здійснюється через особистість; головна зона проникнення – це статус членства. Суспільство може бути самодостатнім тільки тією мірою, в якій воно може «покластися» на те, що діяння його членів будуть служити адекватним «внеском» у його функціонування.

Поряд із парсонівською, сучасне трактування соціальної дії, на думку Г. Тернборна, постає як сукупність ситуацій і сукупність імовірних дій, що мають хоча б дві альтернативи.

Таким чином, сучасне суспільствознавство в порівнянні з минулим філософії безмежно розширює та генерує нові тлумачення суспільства й основних компонентів його структури. За цих умов воно критично оцінює попередні концепції щодо розуміння структури суспільства, відзначаючи, наступне:

по-перше, у формальному плані фактично кожна з відомих концепцій суспільства претендувала на істину в останній інстанції і тому досить слабо була пов'язана з концепціями-попередницями і навіть сучасницями;

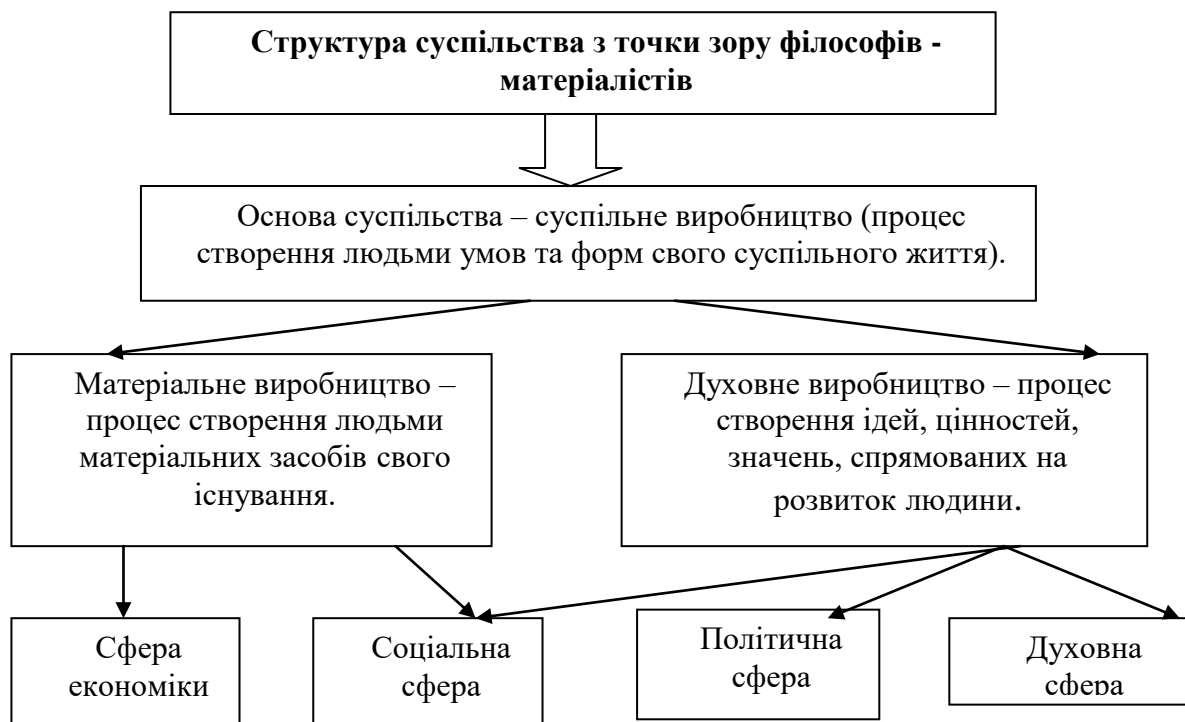
по-друге, у змістовному плані переважній більшості цих концепцій притаманна певна одномірність.

У результаті цього структурна одиниця суспільства в них розрізнено представлена або індивідом, або спільнотою людей, або соціальною дією, і, таким чином, легко зводиться до одного порядку.

За цим не враховується, що не всі структурні компоненти суспільства є однопорядковими. Тут співіснують рівновеликі індивідуальні, спільнісні та діяльнісні чинники, статичні й динамічні, результуючі та процесуальні, а також кількісні, якісні й часові компоненти.

Існує декілька підходів щодо визначення структури суспільства та основних компонентів цієї структури. Серед них можна назвати інституціональний, спільнісний, процесуальний, функціональний, системний, міжособистісний і посферний.

Згідно з посферним підходом суспільство як складне ціле розділяється на декілька сфер, або систем. Найчастіше виділяють чотири основні з них: 1) матеріально-економічна; 2) соціальна; 3) політична; 4) духовна. Кожна з названих сфер має свої особливості і специфічну внутрішню структуру. Слід мати на увазі, що всі сфери суспільного життя реально не існують як абсолютно самостійні сутності. Насправді вони є абстракціями, за допомогою яких можна вичленувати й вивчати окремі галузі діяльності реально нероздільного цілісного суспільного суб'єкта для поглибленого дослідження різноманітних і взаємозумовлених проявів суспільного життя. Неможливо уявити існування й розвиток суспільства без якоїсь із названих сфер, що свідчить про їх обов'язкову присутність і важливу роль у суспільному процесі. Разом із тим вибір якоїсь провідної, детермінуючої або провідних, детермінуючих сфер (факторів, аспектів, причин) стає методологічною – моноказуальною (однопричинною) або поліказуальною багатопричинною) – основою аналізу суспільства і суспільних явищ. Так матеріально-економічна детермінанта лежить в основі формаційного, матеріалістичного підходу; духовна детермінанта підживлює різноманітні ідеалістичні погляди на природу і сутність суспільства, соціокультурна детермінанта певним чином «урівнює» роль матеріально-економічних та духовних факторів у суспільних процесах.

Соціальні верстви (страти) — різновид одиниць поділу суспільства, що виділяються на основі однієї чи кількох природних суспільних відмінностей (етнічних, демографічних, економічних, соціальних, політичних, правових, релігійних тощо).

Формування та існування системи соціальних верств – багатомірний процес, зумовлений, з одного боку, розподілом праці та соціальною диференціацією різноманітних угруповань, з іншого — результатом домінуючої в суспільстві системи цінностей та культурних стандартів, що визначає значимість тієї чи іншої діяльності й узаконює соціальну нерівність, створювану через нерівномірний розподіл винагород і заохочень. Соціальні верстви формуються за різними показниками, серед яких найбільш поширеними є соціально-класові, соціально-порядковані, соціально-територіальні, соціально-професійні, соціально-демографічні, котрі формують відповідні типи соціальних структур.

Соціально-класова структура суспільства – це перш за все сукупність суспільних класів, певні їх зв'язки й відносини, які складають основу всіх інших елементів. За К. Марксом, виникнення класів є закономірним історичним результатом розвитку первісного суспільства. Поки продуктивність праці в ньому була настільки низькою, що люди не могли створювати доданий продукт, експлуатація чужої праці та нерівність були неможливими. Розвиток доданого продукту й формування приватно-сімейної власності сприяли створенню умов для майнової і соціальної нерівності, що обумовило виникнення класів. Відносини між класами завжди будуються на принципі боротьби. У соціально-класовій структурі найадекватніше відбивається характер економічних відносин суспільства,

специфіка його економічної структури.

Разом із тим соціально-класова орієнтація має і свої недоліки, що на теоретикометодологічному рівні полягають у тенденції до гіпертрофії економічного чинника в розумінні соціальних процесів; на науковотеоретичному і практичному рівнях – у труднощах знаходження сталих критеріїв для визначення класових «контурів» та класової самоідентифікації соціальних суб'єктів, нівелювання соціокультурних, національно-ментальних чинників тощо.

Стратифікаційна (від лат. *stratum* «прошарок» та *facere* «робити») модель дає інше, складніше, уявлення про структуру суспільства, ніж модель, що заснована на суспільному розподілі праці. Страта, на відміну від класу, є більш загальним поняттям. Стратифікація, тобто розподіл людей за стратами, характеризує неоднорідність суспільства. Стратами є ієрархічно розташовані соціальні прошарки. Кожен з них складається із людей, котрі, виходячи із того чи іншого соціального критерію, знаходяться на певному рівні – наприклад, мають приблизово однаковий прибуток чи владу. Найбільш значимою основою соціальної стратифікації є: 1) багатство або прибуток; 2) ступінь влади; 3) рід занять та їх соціальний престиж; 4) рівень освіти; 5) «стиль життя» – умови побуту, тип поведінки, соціальні контакти, коло інтересів тощо.

Протягом життя люди можуть переміщуватися з однієї страти в іншу. Таке переміщення П.Сорокін назвав соціальною мобільністю. Це поняття використовується для характеристики «закритості» й «відкритості» соціальних груп і систем. У закритих групах і системах соціальна мобільність є малою або зовсім відсутня. Найбільш яскравий приклад цього демонструє кастовий устрій суспільства.

У сучасних умовах виділяють, як правило, такі компоненти соціальної структури: управлінська бюрократія та рядове чиновництво (тобто соціальний суб'єкт управлінської адміністрації й місцевого самоврядування); менеджери; кваліфіковані й некваліфіковані робітники державних підприємств (цивільних галузей та галузей військово-промислового комплексу); землероби (робітники колективних господарств, фермери тощо); групи інженерно-технічних робітників і рядових службовців, науково-технічна й гуманітарна інтелігенція, студенти й учні, групи людей, котрі займаються індивідуально-трудовою діяльністю (легально і нелегально), декласовані прошарки – не тільки професійні злочинці, але й особи без певного місця проживання, групи люмпенізованого населення тощо.

Руйнація чи трансформація соціальної структури, її інститутів, що особливо помітно в перехідні історичні періоди, знаходить прояв у маргіналізації суспільства – створенні перехідних соціальних утворень без яскраво визначених соціальногрупових ознак. Маргіналізація пов'язана з розхитуванням і ломкою в суспільстві нормативно-ціннісних систем, що позначається на невизначеності у соціальних суб'єктів нормативно-ціннісних орієнтацій. Такий стан породжує «розщеплення», роздвоєність особистості,

втрату почуття соціальної та етно-національної самоідентифікації, формування подвійної моралі тощо.

Особлива роль у соціальній структурі сучасного суспільства належить соціальному прошарку, який прийнято називати середнім класом. Його місце у співвідношенні соціальних і політичних сил визначає стабільність соціальної системи. У розвинутих суспільствах середній клас – це насамперед високопродуктивний і високоінформований, ініціативний і заповзятливий робітник, котрий завжди виступає як інноваційний тип особистості. Саме тому такий тип особистості стає суб'єктом технічної модернізації й політичної демократизації.

Соціально-впорядковані структури суспільства визначають ступінь його внутрішньої впорядкованості. У межах цієї структури доречно виділити наступні типи соціальних груп: натовп, публіка, соціальна організація.

Феномен *натовпу* став предметом наукового розгляду наприкінці XIX століття, коли роль мас у соціальних процесах зросла в силу об'єктивних обставин, насамперед, в результаті розвитку промисловості, урбанізації, зростання і впливу засобів масової інформації тощо. Одним з основоположників концепції натовпу став французький вчений Г. Лебон. Він вважав, що в сучасних умовах еліта поступово віддаляється від участі в історичному процесі, на зміну їй приходиться влада натовпу, що являє собою сліпу, руйнівну силу. Колективна психологія людей натовпу, значно відрізняється від їхньої індивідуальної психології, двигуном натовпу є несвідомі почуття.

Натовп однорідний репрезентований сектами, кастами і класами. До складу сект входять індивіди різноманітної професії і виховання, різноманітного середовища, але єдиним зв'язком між ними є вірування. До складу каст входять індивіди однієї і тієї ж професії, отже, походять приблизно з одного і того ж середовища і мають однакове виховання. І, нарешті, у клас індивідів об'єднують інтереси, навички, однаковий спосіб життя.

Публіка – соціальна група, члени якої фізично розкидані, але духовно пов'язані єдністю поглядів. На думку Г. Тарда, публіка — це продукт нашого часу. Розквіт публіки відбувається з розвитком засобів масової інформації. Вони формують суспільну думку, поділяючи суспільство на великі групи, що однаково ставляться до тих чи інших явищ, подій тощо.

Від натовпу та публіки слід відрізнити *організацію*. Їх головні особливості:

1. Упорядкованість, узгодженість, скоординованість дій членів організації.
2. Існування інформаційних зв'язків, що забезпечують єдність та узгодженість дій.
3. Наявність спільної мети діяльності членів організації.

Отже, *організація* – це група людей, що діють спільно й упорядковано заради досягнення спільної мети. Великого значення для

зростання ефекту організації має внутрішній розподіл праці. Організації існують у різних формах. Серед найбільш поширених із них можна виділити харизматичні групи, добровільні асоціації, заклади тотального типу, адміністративні (бюрократичні) організації.

Харизматичні групи утворюються навколо лідера, наділеного особливим авторитетом — харизмою (в перекладі з грецької — божий дар, благодать). Спочатку відносини між лідером та іншими членами групи є неупорядкованими і залежать від ступеня близькості до лідера. Але згодом у такій групі формуються правила поведінки і традиції, вона перетворюється на впорядковану організацію з чіткою ієрархією. Відбувається процес «рутинізації харизми» (М.Вебер). Прикладом такої групи може служити церква.

Зклади тотального типу, на відміну від добровільних асоціацій, створюються з метою захисту державних, релігійних, національних і ін. інтересів (в'язниці, лікарні, навчальні заклади, монастирі та ін.). Адміністративні організації існують за суворими правилами, що регламентують чіткий розподіл обов'язків між співробітниками. Кожен із них займає певне місце і повинен виконувати певні функції.

Регіональна спільнота – поняття, що використовується для характеристики окремого соціального утворення в межах певного соціального цілого, що постійно проживає в певному регіоні й відрізняється від представників інших регіонів специфічними, історично сформованими особливостями свого соціокультурного буття. Крім того, важливими елементами такої структури є місто і село.

Місто – історично конкретна соціально-просторова форма існування суспільства, що виникла внаслідок суспільного розподілу праці, тобто відділення ремесла від сільськогосподарського виробництва, і характеризується буттям, безпосередньо не пов'язаним із сільськогосподарською працею.

Село – історично конкретна соціально-просторова форма існування суспільства, що виникла внаслідок суспільного розподілу праці й характеризується буттям, що ґрунтується на безпосередній сільськогосподарській праці. Між міським і сільським населенням існують свої відмінності, що визначаються характером його буттєвого функціонування. Так, для соціального життя міста притаманна більша динамічність та інтенсивність усіх процесів, у той час як для сільського життя – сталість, консервативність.

Соціально-професійна структура суспільства будується на основі врахування престижності професії, рівня кваліфікації, рівня освіти та рівня прибутку. Виділення таких критеріїв позначається на специфіці соціального членування. Так, зокрема, можна розподіляти класи за соціально-економічним статусом: вищий клас управлінців, адміністраторів; технічні спеціалісти — середній клас, потім комерційний клас, дрібна буржуазія, техніки й робітники, котрі здійснюють керівні функції, кваліфіковані

робітники, некваліфіковані робітники.

Соціально-демографічна структура суспільства будується на врахуванні демографічних показників тих чи інших соціальних утворень. Важливими елементами соціально-демографічної структури суспільства, крім сім'ї, є також групи населення, що відрізняються одна від одної за віком (діти, молодь, середнє покоління, люди похилого віку), зайнятістю в системі суспільного виробництва (працездатне населення, непрацездатне населення, пенсіонери), статевими ознаками (чоловіки, жінки) тощо.

Без постійного процесу **виробництва** суспільство не могло б існувати й розвиватися. Основу цього процесу складає праця – це цілеспрямована діяльність людей, у ході якої вони перетворюють та пристосовують предмети природи для задоволення своїх потреб. Праця є безперечною умовою існування людей, вічною природною необхідністю. Без неї неможливий обмін речей між людиною і природою, тобто неможливе саме людське життя. Тому незалежно від різних суспільних форм виробництво носить безперервний характер і складається з чотирьох основних елементів: виробництва, споживання, розподілу й обміну.

Безпосередньо пов'язана з соціальним процесом, праця завжди має суспільний характер. Звідси доцільно говорити про трудову діяльність у суспільстві, про **суспільне виробництво** як постійний, безперервний процес руху людей. Отже, під категорією суспільне виробництво слід розуміти виробництво самої людини, матеріальних благ, а також форм спілкування. Тобто система суспільного виробництва виступає як єдність трьох видів виробництва: носіїв життя, засобів до життя (предметних умов його існування) та соціальних умов існування носіїв життя або виробництва людини – матеріального та духовного виробництва.

Виробництво й відтворення носіїв життя, тобто людини – це більше, ніж біологічний процес. Тут відбувається виробництво, обмін, розподіл та споживання духовних і фізичних здібностей людей, людських сутнісних сил як суспільного продукту.

Духовне виробництво – це вся багатогранна діяльність людей з виробництва, розподілу, обміну, споживання та зберігання духовних цінностей. Духовні цінності – це ідеї, уявлення, наукові знання, ідеали, виробництво яких здійснюється за допомогою певних соціальних інститутів.

Матеріальне виробництво – це процес трудової діяльності людей, які за допомогою відповідних засобів здійснюють перетворення природи з метою створення матеріальних благ, спрямованих на задоволення людських потреб.

Матеріальне виробництво також складається з безпосереднього виробництва, споживання, обміну й розподілу матеріальних благ. Матеріальне виробництво тісно пов'язане з виробництвом людської сили. У ході виробництва матеріальних благ створюються два різновиди матеріальних цінностей: засоби виробництва і предмети споживання, тобто життєві засоби. У свою чергу засоби виробництва споживаються всередині

самого виробництва, яке їх породило.

Предмети споживання (життєві засоби) шляхом розподілу та обміну слугують виробництву людських сил. Звідси випливає, що процес виробництва суспільного життя виступає одночасно і як виробництво матеріальних благ, і як виробництво людських сил. Обидва виробництва є відносно самостійними і в той же час переходять одне в одне й не можуть існувати одне від одного. Відбувається взаємообмін між робочою силою та життєвими засобами. Взаємодіючи між собою, вони разом формують виробництво суспільного життя. Кінцевим результатом суспільного процесу виробництва завжди виступає саме суспільство, тобто сама людина в її суспільних відносинах.

Матеріальне виробництво суспільства має дві сторони: **продуктивні сили та виробничі відносини**, кожна з яких, у свою чергу, є внутрішньо складним утворенням. У структурі продуктивних сил виділяють насамперед людину, котра здійснює процес виробництва й виступає суб'єктом праці. Вона складає основний та вирішальний елемент продуктивних сил. Однак для здійснення процесу виробництва необхідний вихідний матеріал, або предмет праці — речі, на які спрямована діяльність людини, речі, які добуваються людською працею з природи.

Щоб впливати на предмет праці з метою його перетворення на необхідний продукт, використовують **знаряддя праці** — все те, що слугує людині для передачі своїх дій на предмет праці, або те, що знаходиться між людиною і предметом праці.

Для виробництва необхідні також певні **умови праці** — приміщення, сховища, дороги, транспорт тощо. Все це в сукупності зі знаряддями праці створює засоби виробництва. Система **засобів виробництва**, і передусім в першу чергу знарядь праці, становить так звану матеріально-технічну базу суспільства. Ця частина являє собою минулу, оречевлену, працю, яка разом із живою людською працею входить до структури **продуктивних сил**.

За наявності названих структурних елементів, необхідних для виробництва, останнє можливе лише при вмілих, кваліфікованих діях людей. Ефективне використання знань, досвіду, навичок може бути здійснене у відповідних формах і методах організації виробництва, його управлінні й плануванні. Крім того, наука сьогодні все більше входить у структуру продуктивних сил, стаючи безпосередньою продуктивною силою, а виробництво — технологічним застосуванням науки.

Сьогодні підвищення кваліфікації робітників можливе лише за умови отримання ними необхідного рівня наукових знань. Йдеться не тільки про природно-наукові й технічні знання, але й про більш широкий діапазон наукових знань, зокрема гуманітарних. Це закономірно, адже вплив гуманітарних наук, у тому числі і юридично-правових, на загальний духовно-моральний, інтелектуально-творчий потенціал є не менш значимим для суспільного виробництва.

Таким чином, засоби виробництва, що створюються суспільством,

разом з людьми, які володіють знаннями та навичками до праці, методи й форми організації виробництва становлять у сукупності продуктивні сили суспільства. Продуктивні сили суспільства постійно змінювалися і вдосконалювалися протягом усієї історії людства і завжди розвиваються в умовах певного суспільного устрою.

Показником рівня розвитку продуктивних сил суспільства є *продуктивність праці*, яка вимірюється не тільки кількістю продукції, але і її якістю, а ще більше — розвитком та досконалістю людського фактору.

Виробничі відносини — це складна структурно-функціональна й ієрархічно-супідрядна система відносин, що встановлюється між елементами продуктивних сил у процесі виробництва. Виробничі відносини охоплюють: 1) відносини до засобів виробництва, тобто форму власності; 2) зв'язки між людьми у процесі обміну, розподілу та споживання створених ними благ; 3) відносини людей, що зумовлені їх виробничою спеціалізацією, тобто розподілом праці; 4) відносини співпраці й супідрядності — управлінські відносини тощо.

Головним елементом виробничих відносин є *економічні відносини*, основу яких складають ставлення до засобів виробництва: останні завжди є чієюсь власністю, навколо якої створюється вся система відносин людей один з одним. Економічні відносини (виробництво, обмін, розподіл і споживання), створюючи ядро виробничих відносин, формують інші соціальні відносини і в цій функції виступають як системостворюючий фактор суспільства. Виробничі відносини складаються об'єктивно, тобто незалежно від свідомості й волі людей, і у своїй цілісності надають усім суспільним відносинам і самому суспільству історично специфічної соціальної якості.

Таким чином, виробничі відносини виступають як об'єктивний критерій для визначення різноманітних конкретно-історичних типів суспільства, адже саме за допомогою категорії виробничі відносини можна фіксувати загальне, закономірне, те, що повторюється в історії різних країн і народів. Це дає можливість пізнання законів історичного розвитку суспільства. У системі виробничих відносин реалізуються відносини між робітниками в самому трудовому процесі, тобто їх ставлення один до одного і до своєї роботи, які пов'язані з вимогами організації й управління виробництвом та його технічного забезпечення. Сюди входять відносини між робітниками різних спеціальностей, організаторами й виконавцями в межах одного виробництва, а також відносини між підприємствами, Крім того, — міжвідомчі, міжгалузеві, міжрегіональні відносини тощо. Всі вони є безпосереднім вираженням основного економічного відношення — відношення власності. Удосконалення останнього залежить від налагодженого функціонування й досконалості господарськоекonomічних відносин у структурі виробництва. Переломлюючись на особистісному рівні, вони входять у найтісніший зв'язок із соціально-побутовими відносинами людей, більш безпосередньо визначаючи характер міжособистісного

спілкування і взаємовідносин людей на виробництві та в інших сферах життя, зумовлюючи соціально-психологічний, морально-світоглядний стан членів суспільства. Продуктивні сили та виробничі відносини є нерозривними і у взаємозв'язку становлять «спосіб виробництва» як специфічну їх єдність, що відповідає конкретно-історичним умовам організації суспільства. Діалектика продуктивних сил і виробничих відносин. Єдність продуктивних сил та виробничих відносин як певного способу виробництва носить характер взаємозумовленого зв'язку. Його механізм зумовлюється внутрішньо притаманною цій єдності діалектичною суперечністю, котра може бути розглянута як діалектика змісту і форми. Розвиток виробництва відбувається перш за все в системі продуктивних сил. Вони є найбільш рухомим елементом у матеріальному виробництві, їх розвиток пов'язаний передусім з удосконаленням засобів праці, з прогресом техніки. У цьому процесі розвивається й сама людина, вдосконалюються її потреби як збуджувальна причина розвитку самого виробництва; зростає виробничий досвід людей, підвищується їх кваліфікація, стає все більш диференційованим розподіл праці, розширюється і поглиблюється спеціалізація. Ці зміни у структурі продуктивних сил зумовлюють і зміни відносин людей у процесі виробництва — виробничих відносин. Отже, прогрес продуктивних сил детермінує й розвиток виробничих відносин у напрямку відповідності останніх характерові та рівню розвитку продуктивних сил: який зміст продуктивних сил, такою є і форма їх існування. У той же час виробничі відносини не виконують роль пасивного елемента в системі матеріального виробництва. Вони мають відносну самостійність, яка не в останню чергу зумовлюється свідомою діяльністю людей.

Дійсно виробничі відносини — це результат свідомої людської діяльності, однак, складаються вони хоч і свідомо, але не довільно, а залежно від того, якої соціальної форми, умов соціального розвитку потребують продуктивні сили. В зв'язку з цим можна говорити про певний вплив виробничих відносин на продуктивні сили, який здійснюється у двох напрямках: якщо вони відповідають характерові й рівню розвитку продуктивних сил, вони прискорюють процес їх розвитку, якщо ні, то уповільнюють або гальмують його. У цьому знаходить прояв активна роль виробничих відносин.

Відповідність виробничих відносин характерові й рівню розвитку продуктивних сил є одним із ключових принципів розвитку матеріального виробництва. Однак цей розвиток, як і будь-який інший розвиток, — процес суперечливий, тому виробничі відносини не можуть постійно відповідати продуктивним силам, що розвиваються. Процес розвитку матеріального виробництва здійснюється таким чином, що досягнута відповідність завдяки випереджальному розвитку продуктивних сил на певному етапі порушується; між ними знову виникає суперечність, котра все більше поглиблюється, потребує свого розв'язання у формі революційних

соціальних змін.

Отже, розвиток засобів задоволення постійно зростаючих потреб людей спричиняє зміни способів виробництва матеріальних благ. Кожен спосіб виробництва характеризується різноманітністю основних форм життя суспільства разом із соціальними, політичними, духовними аспектами. Усі вони тісно пов'язані між собою не лише впливом, який здійснюють один на одного, а й тим, що мають одну основу, котра визначає їхній розвиток — матеріальне виробництво.

Певна форма матеріального виробництва детермінує, по-перше, відповідну структуру суспільства, по-друге, конкретне ставлення людей до природи. Державний устрій та духовне життя людей визначаються обома цими факторами, а це у свою чергу визначає характер духовного виробництва. Тобто поняття «виробництво» не обмежується лише матеріальним виробництвом, а розглядається в більш широкому аспекті — як життєдіяльність суспільства, як суспільне виробництво. Звідси спосіб виробництва характеризується не лише виробництвом матеріальних благ. Він відтворює соціальне буття людини, а також формує, розвиває саму людину.

Категорія способу виробництва має чітко визначений конкретно-історичний характер, свої специфічні якісні характеристики, властиві лише певному ступеневі розвитку суспільства. Зміна способу виробництва викликає зміну всього укладу суспільного життя, тобто відбуваються зміни соціального, політичного, духовного характеру, змінюється соціально-класова структура суспільства. Разом з тим змінюються погляди людей, їх свідомість, психологія, формуються нові особистості. У цілому нових форм набуває спосіб життя людей. Такі зміни відбуваються не лише у випадку повної заміни одного способу виробництва іншим, так би мовити, на перехідних етапах розвитку суспільства, але й у надрах будь-якого конкретного способу виробництва.

9.3. Особистість та її діяльна природа

Поняття *особистості* належить до найскладніших у людинознавстві. У європейських мовах слово «особистість» бере початок від латинського поняття «персона», що означало маску актора в театрі, соціальну роль і людину як певну цілісну істоту, особливо в юридичному значенні. Раб не розглядався як персона, для цього треба було бути вільною людиною. Вислів «загубити обличчя», який є в багатьох мовах, означає втрату свого місця і статусу в певній ієрархії. У східних мовах (китайській, японській) поняття особистості пов'язане не тільки і не стільки з обличчям людини, скільки з усім її єством. В європейській традиції обличчя розглядається в опозиції до тіла, адже обличчя символізує душу людини.

Першим поняттям, з якого починається вивчення проблеми особистості, є *індивід*. Дослівно воно означає неподільну далі частину якогось цілого. Цей своєрідний «соціальний атом», окрема людина

розглядається не тільки як одиничний представник людського роду, але й як член певної соціальної групи. Це найпростіша і найабстрактніша характеристика людини, яка говорить лише про її тілесну відокремленість від інших індивідів.

І хоча подібна відокремленість не є сутнісною характеристикою людини, вона стала основою *індивідуалізму* – філософськоетичної концепції, яка виходить з уявлення про атомарність індивіда і затверджує пріоритет особистості над будь-якою формою соціальної спільності. У своєму крайньому прояві індивідуалізм виступає як опозиція колективізму та світові в цілому. Однак безумовно позитивним моментом індивідуалізму є акцентуація уваги на унікальності і неповторності людини у всьому багатстві її особистісних якостей як соціобіологічного, так і соціального характеру. Подібна унікальність і неповторність людини фіксується поняттям «індивідуальність». Тут людина виступає не просто носієм сукупних індивідуальних особливостей. Індивідуальність вбирає в себе все різноманіття соціальних зв'язків та відносин і передбачає індивідуальне переломлення всезагальних, загальнолюдських характеристик.

Таким чином, індивідуальність – не просто «атомарність» людини, а швидше за все характеристика її одиничності та своєрідності, що виходить за межі цієї одиничності. У той же час, у так званій «Я-концепції» людина існує не тільки як цілісне «Я», але і як певна множинність малих «я» («зовнішнє я»: «я, що зображується», «я, що сприймається»; «внутрішнє я»; «реальне я», «потенційне я», ідеальне я»; «фізичне я»; «соціальне я»; «духовне я»; «емпіричне я»; «трансцендентальне я» тощо). Якщо для особистості характерним є твердження «я існую», то для індивідуальності – «я є такою».

Ці моменти безпосередньо торкаються проблеми генези, походження особистісних особливостей людини, в центрі якої стоїть питання – коли народжується особистість, що цьому сприяє або заважає? Очевидно, що новонароджена дитина ще не є особистістю, хоча всі люди з'являються на світ як індивіди і як індивідуальності. Під останнім слід розуміти те, що в кожній новонародженій дитині унікально неповторним чином як у генотипі, так і у фенотипі відбита вся її передісторія. Це стосується і вроджених особливостей біохімічних реакцій, фізіологічних параметрів, готовності мозку до сприймання зовнішнього світу тощо. При народженні всі люди не тільки різні, але й унікальні.

Виходячи з цього, можна говорити про відкритість людини як важливий фактор формування **особистості**, що разом з унікальністю складають її внутрішній стрижень і реалізуються у самопізнанні та самотворенні.

Фундатор французького персоналізму Е. Мунье так говорить про особистість: «Існуючи скрізь, вона ніде не дана заздалегідь», – маючи на увазі відкритість особистісного буття людини, а також те, що особистість постійно заявляє про себе. В ній є лише одна заданість – відсутність будь-якої заданості. Саме тому для Е. Мунье особистість і постає як «жива

активність самотворчості». Особистість несе в собі абсолютну відкритість світові. Це реальність, яку ми пізнаємо й водночас творимо. Особистість не є щось окремішне, як об'єкт; особистість – це модель Всесвіту, мікрокосм, котрий еволюціонує та розвивається.

Феномен особистості має складну внутрішню структуру, в якій можна виділити декілька складників.

По-перше, **фізична особистість (фізичне Я)**. Це тіло, або тілесна організація людини – найбільш стійкий компонент особистості, який ґрунтується на тілесних властивостях і самовідчуттях. Тіло не тільки перша «речовина» для пізнання, але й обов'язковий компонент особистісного світу людини, що як допомагає, так і заважає у процесі спілкування. Захист себе, свого тіла, своєї ідентичності, свого найближчого оточення належить до найстародавніших особистісних якостей людини як в історії суспільства, так і в історії індивіда.

По-друге, **соціальна особистість (соціальне Я)**, яка формується в ході спілкування людей. Фактично йдеться про систему усіх форм самоутвердження у професійній та суспільній діяльності, дружбі, любові, суперництві тощо.

По-третє, **духовна особистість (духовне Я)**, що виступає як невидимий стрижень, ядро нашого «я». Це внутрішні душевні стани, що віддзеркалюють спрямованість до певних духовних цінностей і ідеалів. Вони можуть і не усвідомлюватися до кінця, але так чи інакше турбота про «душу» є квінтесенцією особистісного розвитку. Духовність людини не є чимось зовнішнім: вона досягається шляхом постійного внутрішнього самовдосконалення. Тому потреба в духовному розвитку, на відміну від фізичних або соціальних потреб, ніколи не може бути повністю задоволеною.

Виділення фізичної, соціальної й духовної особистості має умовний характер, оскільки ці сторони особистості створюють єдину систему, в якій кожний з названих елементів на тому чи іншому етапі життя людини може набувати домінуючого значення.

Становлення особистості відбувається у процесі засвоєння людьми соціального досвіду та ціннісних орієнтацій певного суспільства, що дозволяє їй стати членом суспільства. Такий процес називається **соціалізацією**. Людина навчається виконувати особливі **соціальні ролі – спосіб поведінки, очікуваний від неї у зв'язку з займаним місцем у суспільстві**. Соціальні ролі зумовлені культурним контекстом і залежать від стереотипів мислення. Можна сказати так: особистістю стає практично кожна людина в ході розвитку своєї індивідуальності у певних конкретноісторичних умовах.

Серед **соціальних типів** особистості, які простежуються протягом усього історичного шляху розвитку людства, можна виділити декілька найбільш поширених.

Перший тип – **діячі**. Для цього типу особистостей головне – це активна дія, зміна навколишнього середовища, світу та інших людей, у тому

числі й самої себе. Очевидно, що «діячів» можна зустріти в різні епохи, серед різних верств населення. Однак масовому культивуванню такого типу особистості дуже сприяв бурхливий розвиток капіталістичних відносин та їх подальше вдосконалення через систему громадянських та правових інститутів.

Другий тип – *мислителі*. Це люди, які, за словами Піфагора, приходять у світ не для того, щоб змагатися і торгувати, а дивитись і міркувати. Образ мудреця, мислителя, що втілює в собі традиції роду та його історичну пам'ять. Не випадково відомі мудреці і пророки Будда і Заратустра, Мойсей та Піфагор, Соломон і Лао-Цзи, Конфуцій і Махавіра Джина, Христос і Мухамед вважалися посланниками богів.

Третій тип – *люди почуттів і емоцій*, які гостро відчують і переживають всі події, що відбуваються. Перш за все, це діячі літератури і мистецтва, геніальні здогадки яких нерідко випереджають найсміливіші наукові прогнози та віщування мудреців.

Четвертий тип – *гуманісти та подвижники*, які відрізняються здатністю гостро відчувати душевний стан іншої людини. Їх сила – у вірі в своє призначення, в любові до людей і всього живого, в активному діянні. Милосердя – справа їх життя.

Домінуючі в конкретному суспільстві типи особистостей залежать від культурних і цивілізаційних особливостей, які яскраво відображають розбіжності між Сходом і Заходом. Наприклад, у європейській моделі, на відміну від східної, особистість розглядається як певна цілісність, що схожим чином діє в різних ситуаціях, зберігаючи свій основний «стрижень». Для японців більш характерним є сприймання особистості та її вчинків як сукупності декількох «кіл зобов'язань» – по відношенню до імператора, батьків, друзів, самого себе тощо. Для кожної сфери є свій «кодекс» поведінки. Особистість тут не автономна й не самостійна, і реалізується лише у зв'язку з тією чи іншою спільністю. Європеєць постає як «тверда особистість», що нагадує яйце у скорлупі, в той час як японець більше стурбований збереженням своєї «м'якої» ідентичності, встановленням і підтримкою зв'язків з оточенням.

Особливості сприймання особистості в різних культурах визначаються ще й кількістю слів для позначення її індивідуальних рис. Так, у російській мові їх біля двох тисяч, в німецькій — чотири тисячі, в англійській — до сімнадцяти тисяч.

Нарешті, існуючі світові релігії також випрацювали свій нормативний ідеал особистості. Так, християнський ідеал особистості ґрунтується на любові до Бога й любові до свого ближнього, що нерозривно пов'язано між собою. Чим ближче людина до Бога, тим ближче вона до інших людей. Особистісний розвиток розуміється як розквіт усіх даних Богом талантів, і в той же час постійна підготовка до життя вічного, усвідомлення своєї гріховності і рятувальної місії Христа. Особливістю християнського світорозуміння в моральному аспекті, що впливає на тип особистості, є

любов не до тих, хто вас любить, а любов до ваших ворогів.

В ісламській моделі особистості головне – суворе виконання волі Аллаха. Права Бога розглядаються шаріатом як основні й такі, що передують усім іншим. Мусульманин повинен сповідувати абсолютне єдинобожжя, віру в Пророка Мохаммеда, коритися Аллахові та поклонятися йому. Усе це треба виконувати насамперед за рахунок інших власних прав і обов'язків. Однак іслам наполягає на збалансованості й поміркованості, за принципом, згідно з яким особистість повинна нести менші втрати, щоб уникнути більших. Зокрема, іслам заперечує безглузде кровопролиття і закликає боротися лише з тими, хто сам піднявся на боротьбу. Для мусульманина весь світ чітко поділений на правовірних і невірних. Шаріат забороняє все, що може загрожувати фізичному, розумовому та моральному розвитку особистості. У той же час він вітає й заохочує «правильне» користування всіма радощами життя і забороняє самозречення, аскетизм тощо.

Для особистості, вихованої в душі буддиської парадигми, головним є усвідомлення чотирьох «благородних» істин і готовність дотримуватися «восьмирічного» шляху досягнення просвітлення. Провідна ідея міститься у першій істині, згідно з якою страждання є фундаментальною властивістю людського існування. «Жити означає страждати», – це є наслідком відсутності сталості в житті та вічної його мінливості у коловороті народжувань – смертей (сансара). Довести це логічно неможливо і зрілість особистості визначається через її спроможність зрозуміти цю істину в акті безпосереднього бачення. Причиною страждань є «спрага» життя, коли людське «я» прагне безкінечно задовольняти свої бажання. «Істина подолання страждання» полягає у знятті ілюзорних суб'єктивних установок. Людина повинна «відкрити очі» на приреченість свого буття колом сансари, усунути, таким чином, незнання і зважитися на досягнення нірвани — відсутності «павутини» бажань, що скріплюють одне життя з іншим. Четверта «істина шляху» містить опис восьми ступенів, на яких послідовно здійснюється контроль за сферою пізнання, вчинками і, нарешті, обґрунтовується буддиська психотехніка (самадхі).

Треба відзначити, що розуміння страждання в християнській традиції і в буддиській принципово відрізняється. В першому випадку страждання для особистості – це запорука спасіння, а у другому воно реалізується у сфері емпіричного буття індивіда.

Таким чином, у межах трьох світових релігій можна виділити різні типи особистості, а також різні шляхи її удосконалювання. Очевидно, що цим не вичерпується діапазон даного поняття: більшість людей поєднують у собі ознаки різних типів особистостей, а іноді відбувається і зміна провідних настанов. Вибір особистісного шляху і поле діяльності людини – результат вільного волевиявлення. Тому особистість неможлива поза феноменом свободи.

Свобода – одна з основних філософських категорій, що характеризує сутність людини і її існування, які полягають в можливості особистості

мислити і діяти відповідно до власних уявлень і бажань, а не внаслідок внутрішнього або зовнішнього примусу. В історії філософської думки це поняття пройшло тривалу еволюцію – від «негативної» (свобода «від») до «позитивної» (свобода «для») трактовки.

Філософія свободи людини була предметом роздумів І. Канта і Г.В.Ф.Гегеля, Ф. Шопенгауера і Ф. Ніцше, Ж.-П.Сартра і К. Ясперса, М. Бердяєва і В. Соловйова. Свобода розглядалась у співвідношенні із необхідністю («пізнана необхідність»), свавіллям і анархією, рівністю і справедливістю. Діапазон розуміння цього поняття надзвичайно широкий — від повного заперечення самої можливості вільного вибору (в концепціях біхевіоризму) до обґрунтування «втечі від свободи» (Е. Фромм) за умов сучасного цивілізаційного суспільства.

Поняття свободи нерідко співвідноситься з поняттям **волі**. Більше того, свобода індивідів і свобода їхньої волі часто розглядаються як поняття тотожні (В. Нерсесянц).

Свобода волі – поняття, що означає можливість внутрішнього самовизначення людини у виконанні тих чи інших цілей і завдань особистості.

Сама ж **воля – це свідоме і добровільне прагнення людини до досягнення своєї мети, яка складає для неї певну цінність**. Вольовий акт має характер духовного явища, що започатковується в структурі особистості людини. Воля протистоїть імпульсивним прагненням і бажанням, а також у ряді випадків і вітальним потребам людини. Як правило, поняття волі відносять до зрілої особистості, яка повністю контролює свої дії і вчинки.

В історії філософії воля трактувалася по-різному:

по-перше, як наслідок природної та надприродної детермінації (Бог, Абсолют);

по-друге, як самополагаюча сила, що визначає весь життєвий процес людини (А.Шопенгауер, Ф. Ніцше).

Вольові якості людини визначаються частково генетично, частково виховуються навколишнім оточенням або формуються обставинами, входячи до структури характеру особистості.

Щоб зрозуміти сутність феномену свободи особистості, необхідно розібратися з суперечностями волюнтаризму й фаталізму.

Волюнтаризм — це визнання верховенства волі (суб'єктивної або об'єктивної) над іншими проявами духовного життя людини, включаючи мислення. Коріння волюнтаризму слід шукати у християнській догматиці, вченні І.Канта, І.Г.Фіхте, А. Шопенгауера, Е. Гартмана, Ф. Ніцше. Воля вважається сліпим, нерозумним першопочатком світу, що нав'язує людині свої закони. Як крайній прояв етичного релятивізму, волюнтаризм знаходить свій прояв здебільшого у соціально-політичній практиці, де робиться спроба вирішувати проблеми життя суспільства, не рахуючись з об'єктивними законами.

Фаталізм, визначає весь хід життя людини та її вчинків

абсолютною залежністю від долі (в міфології та язичництві), або волі Бога (у християнстві й ісламі), або детермінізму замкненої системи, де кожна наступна подія жорстко пов'язана з попередніми (системи Т. Гоббса, Б.Спінози, П.-С.Лапласа). Тут фактично не залишається місця для вільного вибору, оскільки немає альтернатив. Суворі необхідність і передбачуваність основних етапів життя людини і головних подій характерна для астрології та інших окультних вчень минулого й сучасного, а також для всіляких соціальних утопій та антиутопій.

Разом з тим очевидною є неприпустимість ігнорування необхідності (природної, історичної тощо). Це зумовлює свавілля і всездозволеність, анархію і хаос, що взагалі виключає свободу.

Таким чином, можна дійти висновку, що свобода є дещо більше, ніж облік об'єктивної необхідності та усунення зовнішніх обмежень. Значно більш суттєвою є внутрішня свобода, «свобода для», свобода у виборі істини, добра і краси. Очевидно, що найсуттєвішою характеристикою свободи є її внутрішня визначеність, котра наповнюється конкретним змістом у системі «особистість — суспільство».

Виділяють декілька моделей взаємовідносин особистості й суспільства стосовно свободи та її атрибутів.

По-перше, найчастіше це відношення боротьби за свободу, коли людина вступає у відкритий конфлікт із суспільством, домагаючись реалізації своєї мети.

По-друге, це втеча від світу, так звана ескапістська поведінка, коли людина, усвідомлюючи неможливість бути вільною в існуючому соціальному середовищі, втікає у свій «світ», у монастир, де й намагається реалізувати своє прагнення бути вільною.

По-третє, людина адаптується до суспільства, приносячи в жертву своє прагнення знайти свободу, добровільно підкоряється соціальним умовам для досягнення модифікованої форми свободи.

Певного збігу інтереси особистості й суспільства в досягненні свободи набувають у процесі розвитку демократії, що зумовило перегляд самої свободи в контексті взаємодії між суспільством та особистістю. Якщо раніше свобода сприймалася в основному як відсутність примусу з боку держави, то в середині ХХ ст. вже стало прийнятним, що поняття свободи повинно бути доповненим ідеєю регулювання діяльності людей. Затаких умов, держава не повинна застосовувати методи насильства і примусу, а вживати економічні механізми і строго дотримуватися прав людини.

У 1789 р. Національні збори Франції вперше прийняли Декларацію прав людини і громадянина, в якій проголошувалося, що «метою будь-якого політичного союзу є збереження природних і невідчужених прав людини. Цими правами є свобода, власність, безпека та опір гнобленню». Особливо треба підкреслити, що права людини не можуть бути ніким і нічим даровані, вони виникають разом із людиною і притаманні їй по праву від народження. Держава зобов'язана гарантувати дотримання прав людини, виходячи з

принципу, що цінність людської особистості вище будь-яких цінностей нації, класу, групи людей тощо. Це є гарантією від тоталітарного придушення прав людини.

Ігнорування та приниження прав особистості у порівнянні з правами соціальної спільності призводить до неминучої деградації як особистості, так і суспільства. З іншого боку, не можна не бачити, що індивідуалістична модель співвідношення особистості і суспільства також має суттєві недоліки. У межах такої моделі можуть бути легалізовані корисні мотиви, егоїзм і та чи інша форма соціальної несправедливості. У цій сфері потрібна «золота середина», котра сприяє посиленню життєздатності суспільства і людини а також розвитку людського в людині.

Усе це підкреслює органічний зв'язок між **свободою і правом**. Адже фундаментальне значення свободи для людського буття виражає разом із тим місце та роль права в суспільному житті. Прогресуючий процес звільнення людей від різних форм особистісної залежності, утиску і пригнічення, який спостерігається в історії, це водночас і правовий прогрес, прогрес у правових формах вираження, існування й захисту свободи. З правової точки зору цей процес означає, що все більша кількість людей визнається формально рівними суб'єктами права.

Таким чином, свобода — це найскладніший і глибоко суперечливий феномен життя людини й суспільства, який має величезну привабливість і в той же час є тяжким тягарем.

Вирішення проблеми свободи залежить від системи **культурних норм і цінностей**. Цінність людської особистості певним чином вища від усього того, що робить або говорить ця людина. Її не можна звести до праці або творчості, до визнання з боку суспільства або групи людей. Як об'єктивні критерії, так і їх суб'єктивна оцінка з боку сучасників характеризуються односторонністю. Залишаючи після себе речі, дітей та ідеї, людина не може бути зведена до суми цієї спадщини.

Питання про співвідношення цінності людини, її життя і здоров'я та її майна завжди було центральним для будь-якої світоглядної системи. Християнство вважає людей, що потопають у речах і чуттєвих задоволеннях, «плотськими», неспроможними на душевність і духовність. Ділитися своїм майном з бідними — один з провідних принципів ісламу, неодмінне правило поведінки мусульманина. Буддисти вважають, що відмова від накопичення речей — один з перших кроків на шляху до просвітлення.

Сутність проблеми цінності й оцінки світу речей полягає в тому, щоб з'ясувати межі цього світу та їх вплив на розвиток особистості людини. Очевидно, що люди не можуть обходитись якимось мінімумом речей, а ідеали аскетизму ніколи не мали широкого визнання. Немає якоїсь верхньої межі насичення цього світу речами, а їхня кількість з часом стрімко збільшується. Саме цією глобальною ситуацією зумовлена світова **екологічна криза** на планеті, а саме, колосальними антропогенними збуреннями біосфери речами і впливами.

Переробка ресурсів планети на речі відбувається прискореними темпами, що породжує, серйозну стурбованість учених і політиків. З'являються масові рухи за відмову від неконтрольного споживання і споживацтва та добровільне самообмеження. Якщо врахувати, що зростання населення Землі відбувається досить швидко, а ресурси її обмежені, то стає зрозумілим, що без самообмеження не обійтися, а це потребує формування відповідної системи цінностей у кожної особистості.

Речі самі по собі в ціннісному аспекті є нейтральними. Ціннісне ставлення виникає лише в тому чи іншому соціальному контексті, що означає притаманну особистості властивість безперервно давати оцінки різним явищам в житті людини й суспільства, «вписуючи» чи співставляючи їх з традиційними системами цінностей. Певною мірою це стосується систем духовних цінностей та їх ролі в становленні особистості. *Духовні цінності – це своєрідний духовний капітал людства, накопичений протягом тисячоліть, який не тільки не знецінюється, але, як правило, зростає.*

Природа духовних цінностей досліджується в аксіології, в теорії цінностей, яка з'ясовує співвідношення цінностей зі світом реального людського життя. Йдеться насамперед про моральні та естетичні цінності. Вони багато в чому визначають поведінку людини в інших системах цінностей. Для моральних цінностей основним є питання про співвідношення добра і зла, про природу щастя і справедливості, любові і ненависті, смисл життя.

В історії людства можна відзначити декілька концепцій, що змінювали одна одну й відображали різні системи цінностей, формуючи відповідний тип особистості. Однією з найбільш давніх є гедонізм – це установка, що стверджує насолоду як вище благо життя і критерій поведінки людини. Про це говорив ще автор Екклезіасту: «...немає кращого для людини під сонцем, ніж їсти, пити та веселитися...» Такі погляди розділяв також учень Сократа Аристип, який навчав, що «краща доля не в тому, щоб утримуватися від насолод, а в тому, щоб панувати над ними, не підкоряючись їм». Пізніше до цієї позиції схилились Епікур, Т. Гоббс, Дж. Локк, П. Гассенді, К.А.Гельвецій, П.А. Гольбах та інші.

В *етиці аскетизму* ідеалом життя проголошувалося добровільне зречення від насолод і бажань, культ страждань і втрат, відмова від благ життя та привілеїв. Найбільший розвиток ця концепція отримала у християнстві, особливо в чернецтві, у філософських школах кініків (Діоген з його девізом «бути голим та самотнім») а також у так званих вульгарнозрівняльних концепціях.

У концепції *утилітаризму* найбільшою цінністю і основою моральності вважається користь. За словами І. Бентама, смисл етичних норм і принципів полягає в тому, щоб сприяти найбільшому щастю для найбільшого числа людей. З точки зору прихильника утилітаризму Дж. Мілля «задоволення є єдиним добром». І. Кант обґрунтовує як вищу цінність необхідність для всіх людей ставитися один до одного тільки як до мети, але

не як до засобу.

Бурхливі соціальні потрясіння, виникнення загроз та ризиків самознищення людства, загострення глобальних екологічних проблем, інформаційна революція – все це вкрай актуалізувало традиційні проблеми систем духовних цінностей. На перший план усе активніше виходять загальнолюдські проблеми, пов'язані з визнанням абсолютною цінністю саме життя людини і збереженням природних умов її існування. Тому не випадково з'являються певні концепції, зокрема «благоговіння перед життям» (А. Швейцер), «заслугуй любов ближнього» (Г. Сельє), «мети для людства» (А. Печчеї), «шлях ненасильства» (М. Ганді), «ноосфери» (В. Вернадський) та ін., які відображають сучасний етап розвитку загальнолюдських ідеалів. Те ж саме можна віднести до естетичних цінностей. Відоме висловлювання Ф. Достоєвського «краса врятує світ» треба розуміти не ізольовано, а в загальному контексті розвитку ідеалів людства.

Незважаючи на певні відхилення, людство в цілому рухається шляхом гуманізації відносин, утвердження загальнолюдських систем цінностей, визнання провідної ролі особистості в прогресі.

Таким чином, поняття особистості, свободи, відповідальності, цінностей збагачують і поглиблюють наші уявлення про людину, її минуле, сучасне і майбутнє. Ці «виміри» людини дозволяють правильно зрозуміти і устрій суспільства, як феномена, народженого в процесі людської діяльності.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення поняття «суспільство».
2. Назвіть основні суперечності суспільства, що сприяють його саморозвитку.
3. В чому полягає сутність та суперечності демографічної ситуації в контексті саморозвитку суспільства?
4. Що спільного і яка різниця між поняттями «суспільство» і «соціум»?
5. Визначте сутність формаційного підходу?
6. Що таке суспільно-економічна формація?
7. Яке значення мають цивілізаційний і формаційний підходи в контексті аналізу сучасного стану України?
8. В чому різниця між історичним, загальносоціологічним і філософським розумінням суспільства?
9. Дайте визначення поняття «продуктивні сили» і назвіть їх структурні елементи.
10. Що складає основний елемент продуктивних сил і чому?
11. Що таке «виробничі відносини» і з яких елементів вони складаються?
12. Що таке соціальна стратифікація?
13. Назвіть основні риси нації.
14. Якими є основні типи особистості?

15. У чому полягає парадоксальність феномену свободи особистості?
16. Назвіть особливості впливу на розуміння проблеми життя, смерті і безсмертя основних релігій.
17. Що таке евтаназія та в чому полягає її філософський зміст?
18. Як розумілось співвідношення людини і Космосу в історії філософської думки?
19. Охарактеризуйте сутність концепції коеволюції.

РОЗДІЛ 10. ЦИВІЛІЗАЦІЯ І ПРОГРЕС. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

- Поняття цивілізації. Періодизація цивілізаційного процесу
- Поняття інформаційно-технічного суспільства та глобальна ситуація
- Особливості та взаємозв'язок глобальних проблем сучасності

10.1. Поняття цивілізації. Періодизація цивілізаційного процесу

Для характеристики сучасного суспільства використовується поняття «цивілізація». Воно вживається у багатьох значеннях, тому важливо з'ясувати його походження та основні тлумачення.

Поняття „цивілізація” (від латин. *civitas* – місто, міська община) виникло у другій половині XVIII ст. Французькі просвітителі А. Тюрго, Ж. Кондорсе використовували його для позначення соціального ладу, що базується на засадах розуму та справедливості, суспільства, де панує свобода і закон. Водночас Ж.-Ж. Руссо та І. Кант вважали, що цивілізація становить загрозу гуманності, протиставляє розум моральності, реалізує насильство над навколишньою природою і душею людини. У І. Канта цивілізація як сума бездуховних матеріальних цінностей протиставлялася культурі – духовному феномену, що уславляє людину.

Існуючі нині визначення цивілізації ґрунтуються на різних засадах – географічних, етичних, культурних, теологічних, техніко-економічних. Предметом цивілізаційного розгляду історії стає становище суспільства, протилежне природному, яке визначається суспільним прогресом. Отже, *цивілізація – це соціальна організація суспільного життя, яка характеризується певним ступенем оволодіння силами природи, техніко-технологічним базисом і загальним зв'язком індивідів або соціальних груп для відтворення суспільного багатства, функціонування і розвитку цього життя.*

Поняття цивілізації у соціально-філософській та історичній літературі вживається в чотирьох головних значеннях:

- як синонім культури (А.Тойнбі);
- як стадія деградації та занепаду певної локальної культури (О. Шпенглер);
- як ступінь розвитку людства, що змінює стадію варварства (Л.Морган, Ф. Енгельс);
- як рівень розвитку певного регіону чи окремого етносу.

Цивілізація є соціальною організацією, яка характеризується прогресом суспільного розподілу праці і розвитком інфраструктури, що посилює зв'язки індивідів та соціальних спільнот. Метою цивілізації є відтворення та примноження суспільного багатства.

Поняття «цивілізація» використовують на різних рівнях: як

філософське поняття для позначення соціальної форми руху матерії; як загальну характеристику єдності світового історичного процесу; як соціокультурний тип; як конкретно-історичну соціальну освіту. Класифікація цивілізацій може бути здійснена за регіонами, за стадіями історичного розвитку, за формами релігії та багатьма іншими критеріями. Ми зосередимо основну увагу на **глобальних або світових цивілізаціях** – масштабних етапах в історії людства, що характеризуються специфічним технологічним та економічним засобами виробництва, особливими суспільними відносинами, рівнем розвитку культури, певним рівнем потреб та інтересів людини.

Дослідники визначають три етапи розвитку світової цивілізації – традиційна (землеробська або аграрна), індустріальна та постіндустріальна (інформаційна). Аграрна цивілізаційна революція, яка відбулася 6–8 тис. років тому, здійснила перехід від привласнюючого типу господарства до відтворюючого; індустріальна революція була пов'язана з появою машинного виробництва (XVI–XVII ст.); а інформаційна революція, в яку вступають найрозвиненіші країни сучасності, стала початком нової цивілізації.

Творцями концепції трьох історичних типів суспільства стали американські соціологи Д. Белл і О. Тоффлер. За основу їх цивілізаційної схеми була взята технологія як сукупність виробництва і певного типу використовуваного знання. Пізніше при аналізі типів цивілізації більшу увагу почали приділяти соціокультурним факторам.

Під **традиційним суспільством** дослідники розуміють докапіталістичні (доіндустріальні) суспільні уклади аграрного типу зі способом соціокультурної регуляції, заснованим на традиції. Традиційне суспільство охоплює не лише періоди стародавності і середньовіччя, цей тип соціальної організації зберігся й до наших днів. Багатьом країнам, що розвиваються, і нині притаманні риси традиційного суспільства. Його **головними ознаками є:**

- аграрна спрямованість економіки та екстенсивний тип її розвитку;
- високий рівень залежності від природно-кліматичних та географічних умов буття;
- консерватизм у соціальних стосунках; орієнтація не на розвиток, а на відтворення і збереження усталеного порядку і наявних структур соціального життя;
- негативне ставлення до будь-яких нововведень (інновацій); пріоритет традицій, усталених норм, звичаїв, авторитету;
- високий рівень залежності людини від соціальної групи і жорсткий соціальний контроль; різка обмеженість індивідуальної свободи.

Ідею індустріального суспільства розробили в 50–60-х рр. ХХ ст. такі відомі соціологи як Р. Дарендорф, Р. Арон, У. Ростоу, Д. Белл. Теорії індустріального суспільства поєднуються нині з технократичними концепціями, а також з теорією модернізації.

Основою індустріального (техногенного) суспільства став розвиток масового машинного виробництва, що розпочинається при переході від Середніх віків до Нового часу. Екстенсивний тип соціального розвитку змінюється на інтенсивний. Найвищими принципами життя людини і суспільства стають зростання, оновлення, розвиток. Циклічний тип розвитку змінюється поступальним. Розвиток економіки на основі техніки, технології, науки перетворюється на провідну детермінанту суспільного розвитку. Виникає нова система цінностей, основу якої складають наука, техніка, технологія. Ідея перетворення світу і підкорення людиною природи стає провідною в культурі техногенної цивілізації. Цінністю стають новизна, оригінальність, взагалі все нове. Принципово змінюється становище індивіда в техногенній цивілізації, затверджується цінність свободи, принцип рівності людей, автономія індивіда. Тут набувають особливого значення цінності демократії, суверенності особистості, принцип недоторканості її прав і свобод. Основним напрямом діяльності людини стає досягнення успіху завдяки власним зусиллям.

Індустріальна цивілізація не тільки динамічна і рухлива, але й досить агресивна. Вона придушує, нівелює, підкорює культуру традиційного суспільства. Серед провідних цінностей цієї цивілізації неостаннє місце належить цінностям влади, сили, боротьби, панування над природою. Еволюція західних суспільств XIX–XX ст. виявила фундаментальну суперечність техногенної цивілізації. З одного боку, її вища мета – збільшення матеріального багатства на основі постійного оновлення техніко-економічних систем, перетворює людину на просту функцію, засіб економічної сфери. Індивід стає об'єктом маніпулювання з боку масової культури, засобів масової інформації. Але, з іншого боку, техногенна цивілізація орієнтується на свободу індивіда, мобілізує людську активність, стимулює розвиток його потреб та здібностей. Отже, індустріальна цивілізація породжує і економічний базис, і новий тип людини, яка здатна модифікувати цей базис. Із цим пов'язаний розвиток економічного і політичного лібералізму, визнання принципу соціальної справедливості, створення механізму соціального захисту, обмеження влади пануючої еліти, демократичні свободи.

10.2. Поняття інформаційно-технічного суспільства та глобальна ситуація

У другій половині XX століття під впливом бурхливого розвитку техніки і технологій стало змінюватися людське суспільство, його структура, соціальні зв'язки. Зазначена обставина привернула увагу дослідників сучасної цивілізації. Найбільш відомими серед них були Елвін Тоффлер, Даніл Белл, Ален Турен та інші. Так, американський дослідник Е. Тоффлер, аналізуючи сучасне суспільство, не дав йому визначення, але стверджував, що ця цивілізація не схожа на традиційну та індустріальну, і її суттєвими

ознаками є: технічна розвиненість, широке використання у всіх сферах життя людини науково-технічної й інших видів інформації.

Один із засновників концепції "інформаційного суспільства" Д.Белл стверджував, що вирішальне значення для економічного та соціального життя буде мати революція в телекомунікації.

Т.Стоунер вважав, що в постіндустріальному суспільстві національні інформаційні ресурси – це його основна економічна цінність. У своїй праці дослідник дає розгорнуту характеристику поняттю інформації і підкреслює її відмінність від інших видів економічних та соціальних цінностей.

А.Турен вважав, що характерними ознаками нового суспільства є по-перше, значний вплив науки і техніки на суспільне виробництво, а по-друге, широке використання складних систем інформації та комунікації.

Ключовою ознакою сучасного суспільства є всебічне домінування інформації. Тому все більше поширюється визначення сучасного суспільства як інформаційного. Таким чином, інформаційне суспільство – це цивілізація, яка базується на нематеріальній субстанції, умовно названою інформацією. Така цивілізація має можливість взаємодіяти як з духовним, так і з матеріальним світом людини. Остання властивість особливо важлива для розуміння суті нового суспільства, тому що інформація формує матеріальне середовище життя людини та виступає у ролі нових технологій, комп'ютерних програм тощо.

Інформаційні методи все ширше запроваджуються в наукову діяльність. Інформатизація, конвергенція комп'ютерних і телекомунікаційних технологій, перехід до широкомасштабного вживання сучасних інформаційних систем у сфері науки і освіти, забезпечують принципово новий рівень здобуття поширення і використання знань.

Інформаційне середовище стає не лише однією з найважливіших сфер міжнародної співпраці, але й об'єктом суперництва. Країни з найрозвиненішою інформаційною інфраструктурою, встановлюючи технологічні стандарти і надаючи покупцям свої ресурси, визначають умови формування і діяльності інформаційних структур в інших країнах. Розвиток і забезпечення безпеки інформаційної сфери при формуванні національної політики в промислово розвинених країнах отримує пріоритет.

В цілому інформаційне суспільство можна визначити як суспільство, в якому:

- кожен член суспільства має можливість оперативно отримувати інформацію будь-якого вигляду і призначення;
- комунікативність особистості набуває всезагальний характер;
- змінюється діяльність засобів масової інформації (ЗМІ), розвивається і інтегрується з інформаційними мережами цифрове телебачення. Формується нове середовище – «Internet». Посилюється процес комерціалізації ЗМІ;
- стають «прозорими» географічні і геополітичні кордони держав в рамках інформаційних мереж.

Характеризуючи сучасне суспільство слід зазначити, що найбільших

змін зазнає як людина, так і її буття. Новітні комп'ютерні та інформаційні технології суттєво впливають на життєдіяльність людини. Комунікативний простір особистості стає більш насиченим. Віртуальна реальність, яка створюється за допомогою комп'ютерних технологій і глобальної мережі Інтернет, на думку сучасних дослідників, може негативно вплинути на розвиток розумових здібностей людини. Людина поступово переходить на підтримання мозкової активності технологічними засобами прогресу, опрацьовуючи інформацію, яку черпає з глобальної мережі. В результаті зменшується кількість інноваційних ідей і самостійних розумових процесів, а людство в основній масі виступає пасивним інформаційним споживачем. Людина від величезної кількості інформації і дефіциту часу на обробку її гігантських обсягів, перевантажена і перестає логічно мислити, в результаті чого настає так званий інформаційний невроз, який вже спостерігається в лікарській практиці психіатрів багатьох країн світу.

Поява соціальних мереж і сервісів обміну інформацією сприяла формуванню якісних змін у сфері міжособистісних комунікацій. Процеси виробництва, споживання, освіти переносяться у сферу віртуального. Сучасна людина значний час перебуває у віртуальному просторі. В результаті відбувається віртуалізація свідомості, зникають просторово-часові межі та різниця між реальним та віртуальними світами. А це, в свою чергу, унеможлиблює адекватне оцінювання особистістю навколишнього світу і себе як біологічної і соціальної істоти.

Всебічне поширення соціальних мереж сприяє тому, що людина перестає відчувати бажання спілкуватися в реальному світі з реальними людьми, звикаючи жити у власному мікросвіті з присутністю тільки віртуальних суб'єктів комунікації. Гаджети одночасно підтримують і порушують духовний і емоційний зв'язок між людьми.

Таким чином, крім природного оточення людини об'єктивно існує інформаційне середовище, роль і значення якого весь час зростає в міру подальшого розвитку засобів масової інформації та масових комунікацій. Це середовище активно впливає на людину. Гармонійний розвиток особистості і високий рівень її психічного здоров'я може бути забезпечено лише тоді, коли людина з дитинства житиме і розвиватиметься в умовах сприятливого психогігієнічного інформаційного середовища.

10.3. Особливості та взаємозв'язок глобальних проблем сучасності

Сучасна цивілізація тісно пов'язана з глобалізаційними процесами. Виникнення глобальних проблем припадає на ХХ ст., хоча передумови цього були закладені всім розвитком техногенної цивілізації. Але саме у ХХ ст. антропогенний вплив на природу набув планетарних масштабів. Глобальні проблеми – це проблеми, що зачіпають інтереси людства в цілому, від яких залежить доля і саме виживання людства на планеті. Їх вирішення можливе тільки спільними зусиллями всього світового співтовариства.

Введенню в науковий обіг поняття «глобальні проблеми сучасності» сприяли об'єктивні передумови у вигляді демографічної динаміки, зростання промислового виробництва (капіталовкладень), явної нестачі основних життєво важливих ресурсів, продуктів харчування, забруднення навколишнього середовища тощо. Однак, для того щоб конкретизувати зміст і обсяг даного поняття потрібно було немало теоретичних зусиль. Вперше сам термін, а потім і поняття «глобальні проблеми», починає вживатися в дослідницькій літературі з кінця 60-х років. В цей час за ініціативою італійського економіста А. Печчеї була створена міжнародна громадська організація – Римський клуб. Нині він налічує близько 100 дослідників з 30 країн світу. Представники Римського клубу стали активно досліджувати глобальну проблематику, складати прогнози і давати практичні рекомендації щодо стратегії діяльності людства. Уже перші доповіді цієї організації містили прогноз щодо неминучої катастрофи людства за умов збереження існуючих темпів і тенденцій розвитку. Були визначені межі зростання світової цивілізації, зумовлені обмеженістю природних ресурсів планети, руйнівним характером антропогенного втручання в природне середовище, зростанням народонаселення тощо. Основна ідея останніх доповідей Римського клубу – доля людства залежить від нових якостей самої людини, від формування її нового світогляду, ядром якого буде глобальна свідомість людей та усвідомлення ними своєї відповідальності за долю планети і людства.

Визначення глобальних проблем, запропоноване на початку 80-х р. ХХ століття радянськими вченими В.В. Загладіним і І.Т.Фроловим, міцно увійшло в науковий обіг і активно використовується і в наш час. Воно створене на основі виділення специфічних ознак:

- глобальними можна назвати ті проблеми, які зачіпають інтереси і долю всіх без винятку землян;
- глобальними можна назвати ті проблеми, які виступають в якості об'єктивного чинника життя для всіх учасників світової історії, так само як і тих, кого прийнято вважати неісторичними народами;
- глобальними можна назвати ті проблеми, для вирішення яких потрібні зусилля всього людства, а не окремих держав чи груп держав;
- невирішеність глобальних проблем тягне за собою їх наростання;
- глобальними можна назвати ті проблеми, які формуються на своєрідному «порубіжжі» («бути чи не бути», «або ... або») і примушують шукати єдиний виправданий вихід з них.

Розрізняють локальний, регіональний та глобальний рівні розгортання глобальних проблем.

На локальному (від лат. locus - місце; local - місцевий) рівні, глобальні проблеми стосуються окремих великих держав або територій. Наприклад, сюди можна віднести повені на Західній Україні у 2008 році, що торкнулися екосистеми, поселенської і транспортної структури кількох адміністративних областей. Тут мова йде про незбалансовану господарську політику

(неефективна іригаційна система, вирубка лісів, несанкціонована забудова угідь тощо), що проводиться різними суб'єктами практично по всій країні.

У другому випадку мова йде про окремі континенти, великі соціально-економічні райони світу, за межі яких, ті чи інші проблеми, як правило, не виходять. Наприклад, специфічна для соціального стану Африканського континенту (південніше Сахари) бідність, і як наслідок, розвиток піратства.

Нарешті, власне глобальний рівень існування проблем формально тотожний географічному масштабу планети, а також цілям, засобам і масштабам діяльності людства.

Будь-яка локальна, окрема проблема може при сукупності певних обставин «дорости» до глобального рівня. Так, спочатку СНІД був локальним явищем Африканського континенту, але за рахунок посилення загальної та трудової міграції, міжнародної проституції та наркотрафіку він вирвався на глобальний рівень. У свою чергу, феномен міжнародного тероризму, який заявив про себе у низці гучних і жахливих акцій в США, країнах ЄС, Росії може бути спроектований на локальний і регіональний рівень.

Отже, під глобальними проблемами слід розуміти сукупність конфліктогенних проблем розвитку сучасних суспільств, які зачіпають форми, способи, цілі та цінності життя всієї світосистеми (людства вцілому та його природного оточення), кожної конкретної людини та вимагають невідкладних та колективних заходів по їх врегулюванню і подоланню.

Представники «Римського клубу» А. Кінг і Б. Шнайдер запропонували розглядати всю систему глобальних проблем через кілька найбільш болючих тенденцій сучасності. По-перше, зростання озброєння по всьому світу. По-друге, нерівномірний розвиток країн і регіонів світу. По-третє, незбалансованість енергоспоживання та стану біосфери. Але цих трьох тенденцій, типових для сучасного світу, все ж замало для того, щоб мати об'ємну картину того, що відбувається в світі. Потрібен більш зважений науковий підхід, який би дозволив виявити і визначити всю конфігурацію ризикогенних і деструктивних тенденцій.

Немає єдиного погляду на розуміння структури глобальних проблем. Одні автори, представники соціологічного підходу в розумінні глобальних проблем (А. Габю, Е. Фонтела), намагаються фіксувати їх фактуру за допомогою контент-аналізу, методу Дельфі, анкетування жителів різних країн і регіонів планети на предмет їх занепокоєності чим-небудь. В результаті було отримано список з 28 глобальних проблем, куди увійшла більшість проблем сучасного світу. Однак, головний акцент, який роблять представники даного підходу, полягає у встановленні конфігурації і специфіки проблем, характерних для життя конкретного соціуму.

В роботі віце-президента Світового банку Жан-Франсуа Рішара «На переломі: Двадцять глобальних проблем - двадцять років на їх вирішення» (2002), запропоновано класифікацію, що вбирає в себе три класи світових проблем. Дотримуючись правила реагування на найнагальніші проблеми

матеріальними і фінансовими інструментами Світовий Банк виділяє три групи проблем:

1) **екологічні проблеми**, що включають в себе глобальне потепління, втрату біорізноманіття та екосистем, виснаження рибних запасів, знищення лісів, брак чистої води, збереження і забруднення водних ресурсів;

2) **економічні та соціальні проблеми**: бідність, конфлікти, тероризм, освіта для всіх, глобальні інфекційні захворювання, цифровий (інформаційний) розрив між державами, стихійні лиха;

3) **проблеми управління світом**: оподаткування для XXI ст., нормативне регулювання біотехнологій, побудова глобальної фінансової структури, незаконний обіг наркотиків, правила торгівлі, інвестування та конкуренції, права та інтелектуальна власність, правила елементарної торгівлі, норми міжнародної праці та міграції.

У даному підході просліджується більш-менш чітку орієнтація на виділення груп однорідних і взаємопов'язаних проблем. Наприклад, глобальне управління включає в себе різні аспекти аудиту, менеджменту й адміністрування, які зобов'язані спиратися на єдину міжнародну правову базу. Але вона створюється з помітним запізненням і не завжди відповідає соціальним змінам, які мають місце у сучасному світі.

Філософсько-методологічний підхід, запропонований на початку 80-х радянськими авторами В.В. Загладіним і І.Т. Фроловим, та доповнений на початку 90-х А.Н. Чумаковим, виділяє клас глобальних проблем, заснований на їх граничній спільності й особливій актуальності. Ієрархія глобальних проблем базується на принципі найбільшої конфліктогенності, причому не тільки між системами «природа» / «людина» / «суспільство» / «техніка», але й в середині цих систем.

Першу групу складають проблеми інтерсоціальної взаємодії, формат і зміст яких створюється як історією, так і сучасними тенденціями світового розвитку. Друга група об'єднує ті проблеми, які оформилися в результаті складної взаємодії людини і суспільства, діалектичного поєднання цих двох величин. Третю групу утворюють проблеми, що виникли в ході реалізації діяльності сучасного суспільства в рамках контактів з планетарною природною системою. Таким чином, поширеним на цей час є наступна класифікація глобальних проблем, що включають в себе інтерсоціальні, природно-соціальні й антропосоціальні проблеми.

Класифікація глобальних проблем сучасності

Групи глобальних проблем	Конкретні глобальні проблеми
Інтерсоціальні проблеми	Запобігання війни і збереження миру; - подолання відсталості і забезпечення економічного зростання; - міжнародний тероризм; - міжнародний наркотрафік; - міжнародна торгівля людьми та людськими органами; - проблема діалогу культур і цивілізацій
Проблеми в системі «людина - суспільство»	- проблема НТП і забезпечення основних прав людини і свобод людства; - проблема народонаселення; - проблеми освіти; - проблеми охорони здоров'я; - проблема адаптації людини до сучасних умов; - розвиток різних культур та їх взаємодія; - забезпечення соціальної стабільності та боротьба з антисуспільними явищами; - інформатизація суспільства та її вплив на формування внутрішнього світу людини; - проблема взаємодії віртуального світу людини з реальним
Проблеми в системі «суспільство – природа»	Проблема взаємовідносин суспільства з навколишнім середовищем: - екологічні – проблеми забруднення навколишнього середовища (охорона ґрунтів, води та повітря); - проблема збереження флори і фауни; - збереження генофонду; Проблема освоєння суспільством природи: - природні ресурси; - енергетична проблема;
Нові глобальні проблеми	- освоєння космосу; - освоєння Світового океану; - боротьба з новими хворобами тощо

До інтерсоціальних глобальних проблем належать проблеми глобальної безпеки, збереження миру на планеті в умовах збільшення локальних конфліктів, встановлення справедливого економічного порядку, міжнародний тероризм, підтримка і збереження мультикультуралізму (множинності етнічних культур) на планеті тощо.

Природно-соціальні глобальні проблеми включають в себе

- екологічні проблеми (охорона природи, розумне освоєння світового океану і космосу);
- сировинна проблема (за останні 40 років у світі використано мінеральної сировини стільки, скільки за всю попередню історію);
- проблема енергетичних ресурсів (кожні десять років вироблення електроенергії подвоюється, хоча запасів джерел енергії – нафти, вугілля, торфу, сировини для атомної енергетики – вистачить при сучасній динаміці ще на декілька десятиріч).

Щодо екологічної проблематики, то світовим науковим співтовариством були сформульовані три основні стратегічні підходи:

- обмежувальна стратегія або стратегія нульового зростання (пропозиція обмежити виробництво і споживання);
- стратегія оптимізації (пошук такого оптимального рівня та якості виробництва, що забезпечує розвиток без катастроф);
- стратегія замкнених циклів на основі біотехнологій і безвідходних виробничих процесів.

До антропосоціальних глобальних проблем належать проблеми забезпечення умов для повноцінного розвитку індивіда (охорони здоров'я, освіта, контроль за кількістю народонаселення). Цінності людського здоров'я в умовах глобалізації набувають все більшого значення. Це пов'язано з посиленням небезпеки, яка виникає через невирішеність людством численних соціально-економічних та екологічних проблем. Проблема людського здоров'я належить до тих проблем, ступінь розв'язання яких зумовлює не лише кількісні та якісні характеристики подальшого розвитку людства, а навіть саму можливість його існування в майбутньому як біологічного виду, як видно на прикладі пандемії коронавірусу COVID-19 на початку 2020 року.

Проблеми охорони здоров'я мають певні особливості в різних регіонах світу. Найбільш гостра загроза людському здоров'ю постає у країнах, які розвиваються. Головними чинниками цього є зростання бідності і нестача продовольства – тенденції, які в останній чверті ХХ – на початку ХХІ ст. тільки посилюються. З ними пов'язані висока захворюваність і дитяча смертність, незабезпеченість населення чистою питною водою тощо. Нераціональне та неповноцінне харчування становить пряму загрозу здоров'ю людства, а використання екологічно небезпечних технологій може призвести до виродження на генному рівні цілих націй і народів.

Інші проблеми є спільними для розвинених держав та країн „третього

світу”. Це, зокрема, зростання кількості генетичних, онкологічних, алергічних захворювань, збільшення споживання ліків, рівня аварійності, зниження імунного статусу, пандемія СНІД, коронавірусу. Великий ризик для здоров'я населення становить деградація природних ресурсів у результаті людської діяльності, особливо хімічне та радіаційне забруднення (в Україні це засвідчила аварія на Чорнобильській АЕС).

Серед усіх глобальних проблем особливе місце посідає демографічна або проблема народонаселення. Всі інші проблеми певною мірою пов'язані зі зростанням кількості людей на Землі. Сьогодні на планеті мешкає понад 7 млрд. людей; це складає половину можливої кількості населення Землі (за іншими підрахунками – чверть). Вся попередня історія людства привела до появи першого мільярда населення в середині ХІХ ст. Сьогоднішня динаміка зростання – 1 млрд. за 10 років. Зміна такої динаміки може залежати переважно від зміни економічного зростання (зони високої народжуваності співпадають із зонами низького економічного зростання). На динаміку зростання народонаселення впливає не тільки економічний фактор, але й культурно-національні та релігійні фактори. За прогнозами, у найближчому майбутньому особливо швидко буде зростати населення Африканського континенту та Індії. У європейських країнах, у тому числі в Україні, буде спостерігатися низька народжуваність.

Останнім часом чітко окреслилася проблема інформаційної глобалізації та її вплив на внутрішній світ людини. Інформаційна революція докорінним чином змінює внутрішній світ індивіда. Людина є головним споживачем інформації, яка збирається, перетворюється, зберігається відповідно до потреб людини. Тому вона одночасно є творцем свого інформаційного простору і його основним елементом. У наш час інформаційний простір відіграє таку значну роль в житті людини, що її існування як біологічного виду може залежати від рівня розвитку і швидкості перетворення цього простору.

Існуючі технології забезпечення життєдіяльності людини неминуче можуть призвести до зниження умов життя людини. Ця криза не може бути подолана за короткий час без якісного підвищення інтелекту. Для цього необхідне значне посилення інтелектуальних можливостей людини, що неможливе без наявності належного інформаційного простору.

Подібні зміни вступають у суперечність з психофізичними особливостями людини до сприйняття інформації. У цьому випадку спроможність людини опрацьовувати інформацію починає знижуватися аж до повного припинення її сприйняття. Розробляється декілька шляхів подолання цієї суперечності. Зокрема, пропонується виявляти і використовувати психофізичні особливості людини, які б дозволили у багато разів збільшити можливості отримання та переробки інформації. Цей нетрадиційний шлях поки що досить проблематичний. Пропонується також знайти способи посилення інтелектуальних людських здібностей, серед них – створення нової інформаційної техніки і технологій, методів обробки та

надання інформації, передача все більшої частки інформаційної діяльності інформаційним системам, що створюються на базі нових технологій.

Отже, цивілізаційний розвиток людства у сучасних умовах характеризується складністю та суперечливістю, що зумовлено впливом багатьох чинників. У ситуації надзвичайної соціальної мобільності, зростання інформаційних та культурних зв'язків, економічних контактів, світ, з одного боку, стає все більш тісним і взаємозалежним, а з іншого зростає тенденція до опору культурній та етнічній уніфікації, нівелюванню ціннісних особливостей, національних традицій різних країн. Усі ми різні і, тим більше, готові відстоювати своє право залишатися самими собою, але всі ми живемо в єдиному світі, де неможливо відокремитися від близькості іншого – чужої культури, мови, традицій, навіть якщо вони нам не доводяться. Основна проблема глобалізації – це питання „Як жити разом?“, а основний її сенс – здатність прийняти ознаки іншої цивілізації, не втрачаючи своєрідності власної культури, вміння вести рівноправний діалог культур.

Кожна глобальна проблема співвідноситься з усіма іншими, і очевидне на перший погляд вирішення однієї з них може ускладнити або якось впливати на рішення інших. Жодна з цих проблем не може бути вирішена за рахунок послідовного застосування методів минулого. Як показав досвід, на певному рівні розвитку людства проблемні явища починають поширюватися усією планетою, незважаючи на відмінності конкретних соціально-політичних умов, що існують у різних країнах, – саме так вони утворюють глобальну проблему.

Отже, різні глобальні проблеми мають єдину основу – стихійність і нерівномірність суспільного розвитку. Вирішення кожної з них вимагає від людства переходу до узгоджених, планомірних дій у світовому масштабі. Основними підходами до вивчення глобальних проблем є соціальні, наукові та гуманістичні. Їх комплексне застосування потребує формування нової, планетарної свідомості людства.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте поняття цивілізації.
2. Виділіть основні аспекти взаємозв'язку культури та цивілізації.
3. Наведіть основні суттєві ознаки цивілізації.
4. Назвіть вихідні характеристики цивілізації
5. Дайте критичну оцінку теорії цивілізації О.Шпенглера.
6. Поясніть, що таке глобальні проблеми сучасної цивілізації.
7. Назвіть та охарактеризуйте глобальні проблеми сучасної цивілізації.
8. В чому полягають актуальні завдання сучасного осмислення глобальних проблем?
9. Оцініть прояви глобальних проблем сучасної цивілізації в сучасному українському суспільстві.

РОЗДІЛ 11. НАУКА І ТЕХНІКА В СУЧАСНОМУ СВІТІ.

- Глобальний континуум сучасної цивілізації.
- Наука як домінуючий світогляд та інститут із виробництва знань.
- Специфіка наукового пізнання. Етапи наукового пізнання: проблема, гіпотеза, теорія.
- Методи наукового пізнання. Колективний суб'єкт науки.
- Розвиток науки: класична, некласична, постнекласична наука.
- Комп'ютерні технології та штучний інтелект.

11.1. Глобальний континуум сучасної цивілізації.

Становлення постіндустріального суспільства поєднується із глобалізацією соціокультурного процесу у сучасному світі. Поняття „глобальний” (від латинського слова *globus* – Земля, світ) набуває поширення із 60-х рр. ХХ ст. для позначення ключових проблем розвитку людської цивілізації, що набувають планетарного масштабу. Переплетення таких проблем на сучасному етапі розвитку світу дає змогу розглядати їх у межах єдиного процесу глобалізації.

Комплексний характер глобалізації визначає поєднання економічних, інформаційних, політико-ідеологічних, соціокультурних чинників зазначеного явища. Загальне визначення **глобалізації** охоплює *процес стрімкого формування єдиного світового економічного, політичного й інформаційного простору, пов'язаного з бурхливим розвитком інформаційних і комунікаційних технологій*. Прискорення й зміст глобалізаційних процесів визначаються тим, наскільки економіка і політика зуміють „культуроцентруватися”, тобто вписати себе до загальної логіки процесу розробки нових культурних універсалій, загальнолюдських цінностей.

Процес глобалізації – це процес становлення цивілізаційної єдності світу. Науково-технічний прогрес об'єднує людство спільними господарськими зв'язками, єдиною торговельною системою, єдиним культурно-інформаційним простором. Усі ми стаємо все більш залежними один від одного як економічно, так і політично, технологічно, інформаційно, культурно. Іспанський мислитель **М. Кастельс** у зв'язку з цим пропонує термін „електронне село”: через сучасні засоби комунікації (зокрема, Інтернет) у свідомості людини виникає відчуття реального близького контакту з усім світом.

Глобальний масштаб інформатизації суспільства характеризує поняття *інформаційного простору – сфери виробництва, передачі, засвоєння і використання інформації*. Інформаційним простором є фізичний простір, у якому циркулюють інформаційні потоки, що переміщуються в часі (передача інформації) та просторі (зберігання інформації). Людина є головним

споживачем інформації, яка збирається, перетворюється, зберігається відповідно до потреб людини. Тому вона одночасно є творцем свого інформаційного простору і його основним елементом, що забезпечує існування та розвиток цього простору. У наш час інформаційний простір відіграє таку значну роль в житті людини, що її існування як біологічного виду може залежати від рівня розвитку і швидкості перетворення цього простору.

Інформаційна революція докорінним чином змінює внутрішній світ індивіда. Для сучасної людини є доступним широке поле інформації (перш за все візуальної) про моделі культури, споживання, способи життя, що відрізняються від тих, які є заданими навколишнім соціальним середовищем, його звичками й традиціями. Зіткнення зазначених процесів – розширення інформаційних обріїв, яке посилює тенденцію до імітації життєвих стандартів, що потрапляють до цих обріїв, і соціально-психологічної індивідуалізації – справляє могутній вплив на потреби й мотиви особистості. Вони меншою мірою, ніж раніше, регулюються культурою, системою цінностей, норм, традицій власного соціального середовища людини і більшою мірою – космополітичними стандартами „сучасного” способу життя, поширеними й визнаними у світовому масштабі. Так відбувається глобалізація суспільства масового споживання, яке склалося на Заході.

У сучасному суспільстві, яке динамічно розвивається, із ускладненням його соціальної стратифікації і втратою традиційних способів самовизначення людини, механізмом соціалізації особистості стає масова культура. Вона починає виконувати ціннісно-орієнтаційні функції, які реалізуються, зокрема, через соціально марковане споживання. Ця культура, що існує в різноманітті варіантів, фактично відображає смакову й естетичну диференціацію потреб, складну суспільну ієрархію і через споживання закріплює їх. Не випадково сучасну масову культуру визначають як „великого агента глобалізації”.

Цивілізаційний розвиток людства у сучасних умовах характеризується складністю та суперечливістю. У ситуації надзвичайної соціальної мобільності, зростання інформаційних та культурних зв'язків, економічних контактів світ, з одного боку, стає все більш тісним і взаємозалежним, а з другого боку – зростає тенденція до опору культурній уніфікації, нівелюванню ціннісних особливостей, національних традицій різних країн. Усі ми є різними і готові обстоювати право залишатися собою. Водночас усі ми живемо в єдиному світі, де неможливо відокремитися від близькості іншого – іншої культури, мови, традицій. Основна проблема глобалізації – це питання „Як жити разом?”, а основний її сенс – здатність прийняти ознаки іншої цивілізації, не втрачаючи власної самобутності, уміння вести рівноправний діалог культур. Труднощі вирішення зазначеної проблеми великою мірою зумовлені явищем глобалізму.

Проблема глобалізму є порівняно новою для людського сприйняття, внутрішньо суперечливою і далеко не однозначною. Її актуальність

визначається численними явищами, породженими сучасним розвитком людства. Рух антиглобалізму, економічна, військово-політична, соціокультурна глобалізація, глобальна економічна криза, зростання народонаселення, бідність, тероризм – усі ці гострі питання нашого сьогодення так або інакше пов'язані з феноменом глобалізму.

У чому ж полягає сутність глобалізму? У культурно-історичному визначенні *глобалізм* постає як загальносвітова культура, що охоплює національні культури у всіх формах свого вияву. У природничо-науковому визначенні глобалізм розглядаємо крізь призму глобальних змін, що можуть призвести до екологічних катастроф. У політичному аспекті глобалізм є процесом становлення нового світового порядку, який на сучасному етапі постає як нова колонізація світу. Тривалий час світ був розколотий на два угруповання, які протидіяли одне одному: країни, орієнтовані на СРСР (соціалістичний табір) і країни, орієнтовані на США (капіталістичний табір). Нині на зміну біполярному світу прийшов багатополосний, але існує тенденція перетворення його на однополосний світ. Така тенденція соціального розвитку породжує ідеологію сучасного *глобалізму*. Ще у 60–80-ті рр. ХХ ст. ідея глобалізму розумілася як система мислення, спрямованого на розгляд глобальних проблем людства. Але наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. ця ідея зазнала значних трансформацій. Нині *глобалізм – це ідеологія і політика світової еліти (фінансової олігархії, транснаціональних корпорацій), спрямована на утвердження тотальної економічної влади над усіма сферами соціального життя, економічне та політичне панування у планетарному масштабі.*

Західна філософія глобалізму спирається на ряд теоретичних концепцій. До них, зокрема, належать, теорія відкритого суспільства **К. Поппера**, світ-системний підхід **І. Валлерстайна**, концепція „зіткнення цивілізацій” **С. Хантінгтона**, концепція „кінця історії” **Ф. Фукуями**, геополітичний варіант глобалізації **З. Бжезінського**. Зокрема, К. Поппер ідеалізує „відкрите суспільство” західного зразка, оскільки, на його думку, лише воно є відкритим для модернізації, а тому готове принести свої історичні цінності, традиції, надбання культури в жертву технологічним новаціям. Тим самим обґрунтовується універсальний принцип уніфікації культурного різноманіття народів та держав відповідно до єдиного стандарту нового світового порядку. С. Хантінгтон вважає, що основою зіткнення цивілізацій є нині не економічні та політичні суперечності, а міжкультурні відмінності, що йдуть углиб етнічної й цивілізаційної історії; Захід, на його думку, вступає в боротьбу з усіма незахідними цивілізаціями. З. Бжезінський відверто визначає глобалізм як глобальну перевагу США – „дійсно світової держави” – над усіма іншими країнами світу.

Які ж чинники зумовлюють таку ситуацію? Дослідники визначають такі передумови поширення принципів глобалізму:

- реалізація геополітичної могутності США, які цілеспрямовано прагнуть утвердити однополосний світ;

- бурхливе економічне зростання у „глобальному трикутнику” Північна Америка – Західна Європа – Південно-Східна Азія;
- руйнівний хаос, пов’язаний з послабленням економічної та політичної ролі національних держав на тлі зміцнення могутності транснаціональних корпорацій;
- тиск транснаціоналізму на сучасність, пов’язаний зі зростанням активності цивілізацій, які раніше належали до „третього світу”;
- поляризація світового співтовариства на „золотий мільярд” та решту людства;
- демографічний вибух, який переважно охоплює найбільш бідні частину людства;
- наука як безпосередня продуктивна сила, що містить у собі не тільки позитивне начало, але й руйнівний потенціал (зброя масового ураження, інформаційна та психологічна зброя, гена інженерія).

А. Панарін розглядає глобалізацію як виклик промислово розвинених країн решті країн усього світу – як вестернізацію та американізацію, що охоплюють усе більшу територію. Головна проблема глобалізації визначається тим, що різні держави підійшли до нової системи відкритого світу, будучи далеко не однаковими за своїм економічним, військово-стратегічним, соціокультурним потенціалом. На його думку, сучасний глобалізм має агресивну, імперіалістичну сутність. Його апологети уславлюють технічну цивілізацію у її протистоянні природі, протиставляють економічні принципи соціальним, Захід – Сходу. Вони виступають проти всього „малого”, „місцевого” як „ворожого прогресу”. Тим самим виникає загроза існуванню національних культур.

У межах глобалістської доктрини виникає ідея „золотого мільярда” як привілейованої частки людства – єдиної, що гідна порядкувати ресурсами планети. Оскільки, як було засвідчено вченими, сучасні тенденції економічного розвитку ведуть до певних меж зростання, то ці межі можна розширити за рахунок усунення від ресурсів більшості населення планети. Така позиція виправдовується ідеєю природного ринкового відбору з його критерієм ринкової рентабельності. Лише ті країни, які виявили свою життєздатність за цим показником, мають право користуватися дефіцитними ресурсами, розвивати промисловість, науку, культуру. Інші народи не повинні чинити опору переходу ресурсів до рук тих, хто краще буде розпоряджатися ними. Тим самим підривається основний принцип демократичного співтовариства – рівна гідність людей, рівне право на краще майбутнє.

У сучасній світовій економіці домінує глобальна фінансова олігархія, яка не тільки визначає правила економічного і політичного світового порядку, але й впливає на духовну атмосферу: девальвується все, що не можна продати за гроші, – сумлінність, безкорисливість, чесність, патріотизм, національні святині. Головними засобами поширення впливу фінансової олігархії є транснаціональні корпорації, що контролюють ринки

сировини та збуту товарів у різних регіонах світу. Таким чином, створюється глобальна система протекторату над національними економіками.

На початку ХХІ ст. ідеологія глобалізму фактично втілює прагнення правлячих кіл США, що претендують на роль світового лідера. Глобалізм виявив свою ворожість щодо національно-культурної спадщини народів світу. Виникає явище комерціалізації культури, коли більш рентабельне тиражування коміксів, астрологічних календарів, порнопродукції витісняє культурні здобутки, що ґрунтуються на гуманістичних цінностях. Принцип економічної доцільності поширюється не тільки на економічну сферу. Фундаментальна наука, гуманітарне знання, універсальна теоретична освіта, літературна класика, високе мистецтво, духовна свобода девальвуються у світі, в якому панує комерційна вигода і ринковий розрахунок.

Такі ідеї набувають розповсюдження через активний вплив сучасних ЗМІ. Наслідком динамічного цілеспрямованого інформаційного впливу на індивідуальну свідомість є те, що людина все більше починає жити не в реальному світі, а у світі інформаційних фантомів. Навіть повсякденну реальність індивідуальна свідомість намагається оцінювати, виходячи в основному з досвіду і системи цінностей, що набуті нею через комплекс існуючих у суспільстві інформаційних технологій, в першу чергу ЗМІ. У ряді випадків цей досвід і система цінностей можуть бути імплантовані до індивідуальної та суспільної свідомості ззовні, будучи штучно сконструйованими спеціалістами в галузі інформаційних технологій відповідно до цілей певного замовника. У ролі такого замовника можуть виступати як державні, так і інші структури. Виникає проблема маніпулювання людською свідомістю, яка виявляє себе на різних рівнях, становить загрозу розвитку як людства в цілому, так і кожної особистості.

За умови подальшого поширення глобалізму як варіанту уніфікації соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного життя усього світу перспективою людства неминуче стає масштабний ціннісний конфлікт. Збереження миру має бути пов'язане не з нав'язуванням стандартів однієї держави усім іншим, а з усвідомленням вікових традицій, історико-культурної пам'яті народів, моральних та релігійних норм як запоруки існування людської цивілізації. Велику роль у цьому має відігравати поєднання цінностей та знань у свідомості людини та суспільства, що робить актуальним осмислення проблем розвитку сучасної науки.

11.2. Наука як домінуючий світогляд та інститут із виробництва знань.

Поняття науки використовується і вивчається різними дисциплінами – філософією, історією, соціологією, культурологією. Відповідно існують різні

підходи до визначення цього поняття, проте найбільш поширений серед них пов'язаний із тлумаченням **науки як специфічної діяльності людей**.

Будь-яка діяльність:

- має **мету**;
- веде до кінцевого **результату**;
- передбачає **методи і засоби** його отримання;
- спрямована на **певні об'єкти**, виявляючи в них свій предмет;
- характеризується **діями суб'єктів**, які, вирішуючи свої завдання, вступають у соціальні відносини, утворюють певні соціальні інститути.

За цими ознаками наука відрізняється від інших сфер діяльності (економіки, політики, мистецтва). **Вона може бути визначена як сфера людської духовної діяльності, спрямованої на здобуття, обґрунтування та систематизацію інтерсуб'єктивного знання про світ**. Наука утворюється такими складниками, як знання (наукове знання), відповідна діяльність (науковий метод), соціальні форми її організації (наукове товариство).

Буття науки може бути визначене у трьох основних аспектах:

- наука як **генерація нового знання**;
- наука як **соціальний інститут**;
- наука як **особлива сфера культури**.

Передусім, наука є **специфічним виробництвом та систематизацією знань** про закономірності світу методами теоретичного обґрунтування, емпіричного випробування і перевірки пізнавальних результатів для розкриття їх об'єктивного змісту (істинності, достовірності, інтерсуб'єктивності). Завдяки специфіці зазначених методів створюється нове наукове знання.

Наука постає **сферою діяльності професійних учених**. Загальна мета, що об'єднує науковців, – пошук істини. Діяльність наукової спільноти дає змогу характеризувати науку як соціальний інститут із певними цілями, принципами, нормами, інтересами, різноманітними ресурсами, особливим кодексом наукової етики, специфічною мовою і засобами комунікації.

Нарешті, наука є **особливою сферою культури**. У Новий час саме наука відкриває людству шлях до знання, не легітимізованого Богом, що було неможливим протягом Середньовіччя, в умовах панування релігійного світогляду. Наслідком такого повороту стає поєднання наукової теорії з практикою емпіричного дослідження. Подальший прогрес науки постає нерозривно пов'язаним із розвитком техніки. Науково-технічний прогрес дає змогу людині не тільки здобувати знання про існуючі об'єкти світу, але й перетворювати світ і відповідно – осмислювати наслідки таких перетворень. У такий спосіб **наука забезпечує людству можливість пізнавати не тільки світ природи, але й світ культури – „другої природи”**.

Продуктом наукової діяльності є, насамперед, знання. У сучасній філософії знання визначається як **раціонально обґрунтоване переконання**

(**доведене, підтвержене досвідом, практикою**). Знання завжди є культурно й історично зумовленим. Його розуміння у філософському дискурсі визначається головним завданням, яке вирішують філософи: зрозуміти відношення „Людина – Світ”. Світ – це те, що є реальним, існує насправді. Знання постає способом зв’язку людини зі світом, воно повідомляє людині про реальність. Важливо мати на увазі, що знання отримують не лише в науці. Існують **знання наукові** та **ненаукові**. Так, зокрема, **повсякденне знання**, що спирається на здоровий глузд і досвід людини, має справу з мінливими речами, явищами, що сприймаються чуттєво, може бути представлене в образах, уявленнях, навичках, уміннях. Розмаїття життєво-практичного досвіду є унікальним надбанням, необхідним складником пізнання і практики. Однак досвід не розкриває всієї сутності речей, має фрагментарний характер, є обмеженим, а знання, отримане за допомогою органів чуття, не може бути вірогідним.

Наукове мислення є одним зі способів пізнання реальності. На кожному етапі історичного розвитку науки, у межах окремої дисципліни ми маємо справу з визначеним науковим знанням, що створює засади для пошуку нового знання. **Наукове знання** – це вид знання, якому притаманні такі основні **властивості**:

- **системність;**
- **об’єктивність змісту;**
- предметна визначеність;
- прогресивність (необхідність зростання знання).

Прагнення до обґрунтування, до доведення істинності отриманого знання є настільки значущим для науки, що з його появою часто пов’язують самий факт її виникнення. Проте зазначимо, що поняття „наукове” не є еквівалентним поняттю „істинне”. З одного боку, може бути отримане істинне знання, яке водночас не є науковим. З другого боку, поняття «науковий» може застосовуватися і в таких ситуаціях, які не гарантують отримання істинних знань (наприклад, у випадку формулювання наукової гіпотези). Отже, звернути увагу на спрямування науки до пізнання істини, до розкриття істинної природи спостережуваних явищ ще недостатньо, щоб виявити її специфіку. Змістом науки повинні бути такі істини, спираючись на які, можна пояснити не окреме ізольоване явище, а цілу групу явищ – як тих, що мали місце в минулому, так і тих, що відбуваються в сьогоденні або є очікуваними в майбутньому.

Що ж дає змогу науці будувати подібні пояснення і робити прогнози стосовно майбутнього? Можливість цього зумовлена тим, що кожна **наука передбачає з’ясування закономірного зв’язку явищ**. Наука виходить із того принципу, що все, існуюче у світі, можна зрозуміти на основі **наукових законів** – внутрішніх закономірних зв’язків між досліджуваними явищами. Науковий закон допомагає як пояснити те, що вже відоме науці, так і передбачити те, що на цей час є невідомим. Якщо є відомим закономірний ланцюжок речей або явищ, то, виходячи з цього знання, можна виявити, якої

ланки в цьому ланцюжку бракує, яка ланка ще не відкрита, але вже існує у природі або має виникнути. **Закономірність** є однією з найважливіших характеристик науки, що відрізняють її, зокрема, від релігії. Остання також має систематичний характер, проте виводить причини явищ і процесів світу з ідеї Бога як потойбічного, трансцендентного явища.

Проблема знаходження чітких критеріїв, що дають змогу відмежувати науку від інших сфер духовної діяльності людства, а наукове знання – від інших форм культури, має назву **проблеми демаркації**. Демаркація спирається на певну сукупність **критеріїв науковості**. Спроби визначення таких критеріїв неодноразово були здійснені філософами та науковцями різних часів. Особливо активним цей пошук стає в новітню епоху, перебуваючи в тісному зв'язку зі стрімким науковим прогресом.

Важливим критерієм науковості є **можливість емпіричної перевірки**, наслідком якої постає доведення або заперечення наших концепцій. Емпірична перевірка має певні межі, оскільки деякі наукові теорії не можуть бути перевірені експериментально. Однак, у багатьох випадках зазначений критерій дає змогу відокремити наукове знання від політичних, ідеологічних, релігійних спекуляцій.

Іншою ознакою науки фахівці визначають наявність спеціальної **мови науки**. Адже кожна наукова дисципліна протягом розвитку утворює систему понять, що характеризують специфіку її предмета. Словник кожної науки має певні особливості. Так, наприклад, поняття „клас” буде мати різні значення в мові соціології та зоології, жодне з яких водночас не збігатиметься з повсякденним розумінням цього слова як шкільного приміщення.

Видатний американський історик і філософ науки Т. Кун відносить до критеріїв науковості наявність **парадигми – фундаментальної теорії, сукупності знань та методів, визнаних науковою спільнотою** (наприклад, періодичний закон Д.І. Менделєєва – у хімії, квантову теорію – у фізиці). Парадигмальний характер науки дає змогу відрізнити її, зокрема, від такої сфери людської діяльності, як мистецтво. Адже художня творчість залишається такою лише в тому випадку, коли автор може „сказати власне слово”, а не відтворювати манеру уславлених попередників.

Ще однією рисою наукового знання постає його **логічна систематизованість**. Наукова систематизація знання має низку важливих особливостей: **прагнення до повноти, чітке уявлення про засади систематизації і їх несуперечність**. Правила **осмисленості** регулюють міру вписування результатів дослідження в наукову картину світу чи в систему цивілізації загалом. **Логічність** наукового знання визначається теоретичним освоєнням сфери можливого та усвідомленням кордонів неможливого для певних наукових побудов. Як зазначає вітчизняний дослідник науки С.Б. Кримський, усвідомлення обмежень та заборон чітко відрізняє наукове знання від усіх інших гносеологічних явищ, насамперед – від дилетантизму і псевдонауки.

Принцип **об'єктивності у знанні** також є критерієм науковості. Цей принцип утілює специфічний тип дослідження, коли умовою науковості постає подання предмета дослідження в об'єктивованому вигляді. Однак він зовсім не означає повного відсторонення дослідника як суб'єкта від процесу пізнання. Як зазначає американський вчений Дж. Грант, наука в сучасному розумінні означає проект здобутку об'єктивного знання, який розробляє розум.

Наука дає знання про події, процеси, об'єкти, про світ об'єктивний та суб'єктивний. Вона вивчає природу, суспільство, людину, культуру, навіть – саму себе.

11.3. Специфіка наукового пізнання. Етапи наукового пізнання: проблема, гіпотеза, теорія.

Актуальність різних видів наукознавчого дослідження, що стимулюється якісними змінами статусу науки в житті сучасного суспільства, не применшує **значущості аналізу процесу наукового пізнання, природи і структури наукового знання**. Наука була і залишається передусім засобом формування наукового знання, наукової картини світу. Існування науки як специфічного соціального інституту, зростання її значення в суспільстві перш за все зумовлені тим, що наука виконує в системі суспільного виробництва функції, пов'язані із здійсненням діяльності щодо формування наукового знання, норм пізнання навколишньої реальності. Тільки на таких засадах може бути реалізованою проектно-конструктивна функція сучасної науки.

На відміну від науки, в інших сферах діяльності людини пізнавальні компоненти переважно не набувають основного значення, відіграючи допоміжну або рівноправну з іншими компонентами роль. Такі сфери діяльності, як мистецтво, мораль, право, спрямовані передусім не на об'єктивацію істиннісних параметрів довкілля, а на інші цінності (прекрасне, добро, справедливість). **Розвиток наукового пізнання передбачає певні норми та правила, дотримання яких зумовлює особливості науки як певного виду духовного виробництва й суспільної свідомості.** Наукове пізнання, як і всі форми духовного виробництва, потрібне для того, щоб регулювати людську діяльність. **Діяльність** можна схарактеризувати як складно організовану мережу актів перетворення об'єктів, коли продукти однієї діяльності переходять в іншу, стаючи її компонентами. **Людина може одночасно поставати як суб'єктом, так і об'єктом практичної дії.** Суб'єкти діяльності – люди, які здійснюють перетворення об'єктів відповідно до поставлених цілей, можуть бути певною мірою схарактеризовані через вплив на них навчання й виховання, що забезпечують засвоєння суб'єктом необхідних зразків дій, знань, навичок застосування в діяльності відповідних засобів.

Наука спрямована на передбачення процесів перетворення предметів

практичної діяльності (об'єктів у початковому стані) на відповідні продукти (об'єкти в кінцевому стані). Такі перетворення завжди визначені сутнісними зв'язками, законами зміни й розвитку об'єктів. **Основне завдання наукового пізнання – виявити закони, згідно з якими змінюються й розвиваються об'єкти дослідження.** Щодо процесів перетворення природи цю функцію виконують природничі й технічні науки. Процеси зміни соціальних об'єктів досліджують у межах соціальних і гуманітарних наукових дисциплін. **Орієнтація науки на вивчення об'єктів, які можуть бути включені в діяльність (актуально або потенційно – як можливі об'єкти її майбутнього перетворення), їх дослідження як таких, що підпорядковуються об'єктивним законам функціонування й розвитку, складає визначальну особливість наукового пізнання.**

У науці особистісні риси життєдіяльності людини, яка створює знання, її оцінні судження не входять безпосередньо до складу породжуваного знання. Наукове пізнання кардинально відрізняється від художньо-образного передусім **через різну роль суб'єкта творчості.** Ми усвідомлюємо, що якби не існувало І. Ньютона, Ч. Дарвіна, А. Ейнштейна, наукові теорії, які людство пов'язує з їх іменами, все одно виникли б, оскільки вони представляють необхідний новий етап розвитку науки. Доказом цього є численні факти з історії наукового пізнання, коли однакових висновків доходили незалежно один від одного різні науковці. Сказане, звичайно, не означає, що ціннісні орієнтації ученого взагалі не відіграють ролі в науковій творчості, не впливають на її результати. Зі змінами типу культури виникають нові стандарти викладу наукового знання, способи відображення реальності засобами науки, стилі наукового мислення, що формуються у певному культурному контексті.

Констатація зв'язків об'єктивного та суб'єктивного в пізнавальному процесі, необхідність комплексного дослідження науки у взаємодії з іншими соціокультурними формами духовної діяльності (буденним пізнанням, художнім мисленням) не вичерпують питання про їх відмінність від науки. Необхідною ознакою **наукового пізнання є об'єктивність й предметність.** Наука завжди є спрямованою на визначення предметної структури людської діяльності. Постає питання: чи може наука вивчати суб'єкта діяльності, його цілі, цінності, стани його свідомості як компоненти суб'єктної структури діяльності? Як наголошує В.С. Стьопін, **наука може досліджувати будь-які феномени життя людини та її свідомості, людську діяльність, психіку, культуру, але тільки як особливі предмети, що підпорядковуються об'єктивним законам. Суб'єктну структуру діяльності наука теж вивчає, але як особливий об'єкт.** Там, де наука не може сконструювати предмет, представити його природне життя, визначене його сутнісними зв'язками, там завершуються її домагання. Отже, наука може вивчати все в людському світі, але в особливому аспекті, що виражає як **універсальність, безмежність, так і обмеженість науки.** Людина як самодіяльна, свідома істота завжди має свободу волі, перебуваючи не лише об'єктом, а й суб'єктом діяльності. І

в суб'єктному бутті людини не всі стани можуть бути вичерпані науковим знанням, навіть якщо припустити, що таке всеосяжне наукове знання про людину, її життєдіяльність можна отримати.

Вивчаючи об'єкти, перетворювані в діяльності, наука не обмежена пізнанням тільки тих предметних зв'язків, що історично склалися на певному історичному етапі розвитку суспільства. Мета науки полягає й у **передбаченні можливих майбутніх змін, у тому числі тих, що відповідали б майбутнім типам та формам практичної зміни світу.** Як вираження таких цілей, у науці існують як **прикладні дослідження**, що обслуговують практику сьогодення, так і **фундаментальні дослідження**, результати яких можуть знайти застосування тільки в практиці майбутнього. Через пізнавальні інтереси виявляють потреби суспільства у прогнозуванні майбутніх способів і форм практичного освоєння світу. Саме так у межах фундаментальних теоретичних досліджень фізики здійснені відкриття законів електромагнітного поля й передбачення електромагнітних хвиль, законів поділу атомних ядер, квантових законів випромінювання атомів під час переходу електронів з одного енергетичного рівня на інший. Такі теоретичні відкриття заклали основу майбутніх способів практичного освоєння природи, що є основою для інженерно-технічних розробок (радіоелектронна апаратура, АЕС, лазери).

Спрямованість науки на вивчення не лише тих об'єктів, що перетворюють у сьогоdnішній практиці, а й тих, що можуть стати предметом масового практичного освоєння в майбутньому, є важливою характерною рисою наукового пізнання. Це дає змогу розмежувати наукове та буденне, стихійно-емпіричне пізнання. Із розвитком науки як складової цивілізації **науковий спосіб мислення починає все більш активно впливати на буденну свідомість**, розвиваючи елементи відображення світу і в межах стихійно-емпіричного пізнання. **Однак це не означає зникнення принципової різниці між науковим та буденним пізнанням.** Буденне пізнання віддзеркалює тільки ті об'єкти, що можуть бути перетворені в межах існуючих способів і видів практичної дії. Наука ж постійно виходить за межі предметних структур наявних видів і способів практичного освоєння світу, відкриваючи людству нові предметні світи його можливої майбутньої діяльності.

– Сучасна наука перейшла ту межу, до якої здійснення діяльності щодо формування та розвитку наукового знання могло відбуватися без постійної участі й контролю самосвідомості людини. Самосвідомість функціонує за посередництва **механізмів рефлексії – уявлень і понять про методи наукового дослідження, форми та структуру наукового знання, операції, прийоми, критерії оцінки дій щодо формування й розвитку знання.** Для наукового мислення свідоме, критико-рефлексивне ставлення до своїх завдань і засобів, способів вирішення є властивим на кожному етапі історії науки. Саме рефлексія постає специфічною ознакою науки, що відрізняє її від буденної або міфологічної свідомості. Але в сучасній науці

механізм рефлексії відіграє особливу роль: відбувається її поширення на всіх рівнях наукового дослідження, ускладнюються типи й рівні самої рефлексії. **Рефлексивний тип осягнення дійсності постає ще однією особливістю наукового пізнання.**

Характеристикою сучасного наукового пізнання є його **інтерсуб'єктивність**. Постійне прагнення обґрунтувати наукове знання, відкритість його для компетентної критики, заперечення непорушності авторитетів робить сучасну науку зразком раціональності.

Не менш важливою є орієнтація науки на **постійний пошук нового, її відкритість**. У ХХ – на початку ХХІ ст., коли наука почала розвиватися безпрецедентно швидко, ця особливість наукового пізнання стала найбільш помітною. На думку Н. Бора, нова наукова теорія в певному значенні має бути божевільною, долаючи старий стиль і стандарти мислення. Класичними зразками революційних наукових теорій є неевклідова геометрія, теорія еволюції, молекулярна генетика, теорія відносності, квантова механіка. Водночас орієнтованість на нове знання поєднана в науці з жорстким **консерватизмом**, що є надійним захистом проти введення в науку необґрунтованих новацій.

Важливим засобом наукового пізнання є **мова науки** – специфічна лексика й особлива стилістика. Для мови науки характерна визначеність використовуваних понять, прагнення до чіткості, однозначності тверджень, до строгої логічності й системності у викладі всього матеріалу. Хоча наука послуговується природною мовою, вона не може описувати й вивчати об'єкти дослідження тільки на основі останньої. По-перше, буденна мова пристосована для опису об'єктів, що є частиною повсякденної практики людини, а наука виходить за її межі. По-друге, поняття буденної мови нечіткі, багатозначні, їх точний сенс найчастіше можна виявити лише в контексті мовного спілкування, контрольованого повсякденним досвідом. Наука ж не може покладатися на такий контроль, оскільки вона переважно має справу з об'єктами, не освоєними в буденній практичній діяльності. Щоб описати явища, які вивчаються, вона прагне найбільш чітко зафіксувати поняття й визначення. Мова науки постійно розвивається із проникненням в нові сфери об'єктивного світу, справляючи зворотну дію на повсякденну, природну мову. Наприклад, терміни „електрика”, „холодильник” спочатку були специфічними науковими поняттями, а згодом увійшли до повсякденної мови.

Отже, загальна мета наукового пізнання полягає в тому, щоб описати об'єктивну реальність, визначити її закони, розкрити ті сторони дійсності, що постають предметами дослідження. Головними етапами наукового пізнання постають визначення проблеми, розробка гіпотези, формулювання теорії.

Наукова проблема – це судження (чи система суджень), що містить у собі теоретично усвідомлене питання, для якого не існує відомого алгоритму розв'язання, а вирішення цього питання має (повинно мати) суттєву новизну. Адекватно сформульована наукова проблема

характеризується такими рисами:

- **максимально чітким розмежуванням відомого та невідомого.** Постановка наукової проблеми завжди є визначенням меж знання та незнання. Для цього завжди необхідний певний рівень наукового знання, що охоплює як останні досягнення у відповідній сфері науки, так і знання наукової традиції. На практиці структуру проблеми можна уточнювати протягом дослідження;

- **максимальною конкретизацією.** У проблемі мають бути визначені настільки конкретно, наскільки це можливо певні відношення, аспекти, структура об'єкта дослідження. У науковому пізнанні не існує „проблем взагалі”, безпредметних питань. Адекватна постановка питання вимагає смислової спрямованості, логічної мети. Вимога конкретизації пов'язана з тим, що відносно будь-якого об'єкта можливо поставити велику кількість різноманітних питань. Адекватно сформульоване питання концентрує в собі інші, підпорядковані, має суттєвий характер, є теоретично обґрунтованим, акцентованим на головних моментах проблеми;

- **здатністю до розвитку.** Наукова проблема має бути відкритою концептуальною структурою. У процесі роботи над нею можливі різні варіанти трансформації – від зміни погляду на проблему, її переформулювання до випадку, коли за первинною проблемою постане абсолютно інша, яка вимагатиме вирішення. Адекватно сформульована проблема має бути конкретною і визначеною, але водночас – відкритою для можливих змін;

- **сумісністю з певним дослідницьким проектом.** Проблема має бути націленою на вирішення, а не споглядальною; можливість принципового вирішення проблеми з'ясовують у процесі роботи.

- Вирішення проблем у науці найчастіше передбачає висунення та перевірку дослідницьких **гіпотез**. Логічне припущення, для того, щоб вважатися науковою гіпотезою, має відповідати таким критеріям:

- пояснювати все наявні в предметній області гіпотези факти;
- не повинно мати логічних протиріч і суперечити фундаментальним положенням науки;
- повинно бути принципово перевірюваним;
- не повинно суперечити раніше встановленими фактами, для пояснення яких воно не призначене.
- повинно застосовуватись до якомога ширшого класу явищ.

Головним результатом пошуку наукового знання стає розробка нових наукових теорій. **Наукова теорія – це система певних абстракцій, за допомогою яких може бути розкрита субординація суттєвих та несуттєвих у певному відношенні властивостей дійсності.**

Наукові теорії можуть бути глибокими, але охоплювати відносно вузьку предметну сферу (електродинаміка, термодинаміка, теоретична кібернетика). Такі **проблемно-змістовні теорії** безпосередньо стосуються реальності, певним чином теоретично відтворюють цю реальність і мають

онтологічний характер з погляду отриманих конструкцій. Іншу групу наукових теорій утворюють **універсальні концептуальні системи**, спрямовані на з'ясування універсальних концептів наукового мислення шляхом аналізу матеріалу самої науки (тектологія О.О. Богданова, загальна теорія систем Л. фон Берталанфі). У них рефлексивний момент помітно переважає над конструктивним. Такі концепції не є безпосереднім стимулом утворення нових наукових дисциплін, проте справляють вагомий вплив на орієнтацію соціально-наукових досліджень.

Проблемно-змістовні теорії й універсальні концептуальні системи, маючи різне смислове навантаження, є **однаково необхідними для розвитку наукового знання**. Цілком можливо, що, наприклад, у фізиці в майбутньому виникне інтегральна теорія, яка описуватиме з єдиного погляду всі фундаментальні взаємодії. Але подібна універсальна система не зможе віддзеркалити специфіку різнорідних фізичних явищ, оскільки, поєднуючи такі явища, вона повинна буде абстрагуватися від їх специфіки, фіксуючи лише найбільш загальні закономірності.

Отже, у науці завжди реалізується **інтеграційна функція**. Теорія об'єднує різноманіття явищ дійсності, зводячи їх до невеликої кількості фундаментальних принципів. Але таке поєднання не може бути безмежним. **Кожна наукова теорія дає певний зріз дійсності, проте жодна система абстракцій не може охопити усього багатства реальності**. У науці мають існувати різні теоретичні системи, що перетинають дійсність у різних площинах; неможливою є редукція соціальних явищ до біологічних, біологічних – до фізико-хімічних. Єдність науки полягає не в абсолютній редукції знання, а у виявленні складних відношень між різними теоріями.

11.4. Методи наукового пізнання. Колективний суб'єкт науки.

Буденне пізнання спрямоване на об'єкти, що формуються в повсякденній практиці. Прийоми, за допомогою яких об'єкт виділяють і фіксують як предмет пізнання, є складовими людського досвіду. Суб'єкт найчастіше не усвідомлює сукупність таких прийомів як особливий метод пізнання. Інакше розгортається процес **дослідження об'єкта в науковому пізнанні**. Тут саме виявлення об'єкта, властивості якого підлягають подальшому вивченню, є складним завданням. Для того, щоб мати справу з одним і тим самим об'єктом, дослідникові необхідно знати умови, у яких виникає об'єкт, а також спосіб, за допомогою якого він може бути виявлений. В іншому випадку науковець не виділить об'єкт дослідження серед зв'язків і відношень предметів дійсності.

Об'єкти завжди дані людині через систему певних прийомів її діяльності. Але вони не є очевидними, багато разів повторюваними в повсякденній практиці прийомами. У міру заглиблення науки в дослідження „незвичайних” об'єктів виявляє себе необхідність розробки **особливих методів пізнавальної діяльності**, у системі яких наука може

вивчати такі об'єкти, виявляючи їх властивості та зв'язки. У філософії **науковий метод визначають як систему регулятивних принципів і прийомів, за допомогою яких суб'єкт наукового дослідження досягає об'єктивного пізнання дійсності.**

Визначення впливу даних про матеріальний світ на структуру наукового знання дає змогу розрізнити зміст знання за видом об'єкта дослідження. Фундаментальними категоріями, що визначають форми, компоненти і рівні наукового дослідження, є **емпіричне та теоретичне. Емпіричне дослідження спрямоване безпосередньо на об'єкт, що сприймають чуттєво; воно становить специфічну єдність чуттєвого й розумового відображення дійсності, за якого на першому плані перебуває чуттєве відображення. Інформацію, здобуту чуттєвим шляхом, надалі обробляють раціональними засобами. Теоретичне дослідження пов'язане з удосконаленням поняттєвого апарату науки, спрямоване на всебічне пізнання об'єктивної реальності в її суттєвих зв'язках і закономірностях. Теоретичний рівень передбачає опосередкований формами мислення контакт з реальністю, яку дослідник вивчає. Обидва види дослідження доповнюють один одного у структурі наукового пізнання. З одного боку, емпіричне дослідження, з'ясовуючи нові фактичні дані, стимулює розвиток теоретичного дослідження, висуваючи нові завдання. З другого боку, теоретичне дослідження, розвиваючи й конкретизуючи зміст науки, відкриває нові перспективи пояснення та передбачення наукових фактів, скеровує і спрямовує емпіричне дослідження. Це породжує необхідність емпіричної інтерпретації теорії, а також теоретичного тлумачення емпіричних даних.**

На **емпіричному рівні** дослідження вчені застосовують низку **специфічних методів** наукового пізнання. Одним із найважливіших методів емпіричного рівня пізнання є **спостереження – систематичне сприйняття предметів та явищ, що передбачає з'ясування їх певних властивостей і відношень. На відміну від буденного споглядання, наукове спостереження опосередковане теоретичним знанням і має цілеспрямований діяльнісний характер.**

Визначають чотири **різновиди спостереження:**

- **пряме** (має справу безпосередньо з властивостями об'єкта дослідження);
- **непряме** (здійснюється сприйняття не самого об'єкта, а тих наслідків, які він спричиняє);
- **безпосереднє** (здійснюється органами людського відчуття);
- **опосередковане** (здійснюється за допомогою технічних засобів).

Ефективність усіх видів спостереження залежить від реалізації певних **вимог:**

- **цілеспрямованість** (наявність чітко сформульованого завдання, вирішенню якого спостереження підпорядковане);

- систематичність (безперервність, дотримання відповідного плану);
- точна фіксація помічених фактів різними засобами;
- спеціальна теоретична та практична підготовка дослідника, його увага й ретельність у процесі здійснення спостереження.

Спостереження в науковому дослідженні виконує три основні **функції**. Перша з них полягає в **забезпеченні емпіричною інформацією**, необхідною як для постановки нових проблем, висунення гіпотез, так і для подальшої їх перевірки. Друга функція спостереження полягає в **перевірці** таких **гіпотез і теорій**, які не можуть бути здійснені експериментальним шляхом. Там, де неможливо здійснити експеримент, єдиними доказами можуть бути лише дані спостережень. Третя функція спостереження полягає в тому, що завдяки його проведенню здійснюють **зіставлення результатів**, отриманих під час теоретичного дослідження, перевіряється їх **адекватність й істинність**.

Спостереження завжди пов'язане з **описом**. Цей метод полягає у фіксації відомостей про спостережувані об'єкти засобами природної або штучної мови. Виділяють **кількісний опис**, що здійснюють за допомогою таблиць, графіків, створених внаслідок різних вимірювальних процедур, і **якісний опис**, який фіксує різні якісні характеристики спостережуваного об'єкта.

Здійснюючи спостереження, науковці застосовують метод **порівняння**. Порівняння – це пізнавальна операція, на якій ґрунтується судження про подібність або відмінність об'єктів. За допомогою порівняння дослідник виявляє кількісні та якісні характеристики предметів, з'ясовує співвідношення цих предметів (відношення тотожності й відмінності). Умовою застосування порівняльного методу є наявність певної спільної ознаки, за якою може бути здійснене групування об'єктів дослідження.

Ще один метод емпіричного дослідження – **вимірювання**, що є пізнавальною операцією, наслідком якої стає чисельне значення вимірюваних величин. Вимірювання – це процедура порівняння певної величини з іншою, прийнятою за еталон (одиницю). **Пряме вимірювання** є безпосередньою емпіричною процедурою, що фіксує відповідну характеристику об'єкта. **Непряме вимірювання** здійснюють на основі математичних залежностей, через використання закономірного зв'язку величини, що безпосередньо недоступна, з іншими величинами, функціонально пов'язаними з нею (в астрономії, атомній фізиці).

Одним із головних методів емпіричного дослідження є **експеримент** – **цілеспрямований дослідницький метод, що відбувається у спеціально створених і відтворюваних умовах шляхом їх контрольованої зміни**. Як історична форма дослідження, експеримент виникає в процесі наукового пізнання Нового часу. На відміну від спостереження, під час експериментальних досліджень науковець активно втручається в розгортання процесу, що вивчає, з метою набуття про нього певних знань. Науковці виявляють творчу активність у створенні спеціальних умов, у яких

досліджують явище, що дає змогу відтворювати його за збереження цих умов.

Перевага експерименту над спостереженням полягає передусім у тому, що вчений може вивчати явище в різних умовах, ускладнювати або спрощувати ситуації, контролюючи хід експерименту та його результати. Інколи експеримент порівнюють із питанням, зверненим до природи. Така характеристика відображає **основну мету експерименту – давати відповіді на питання, перевіряти ідеї, гіпотези, теорії щодо властивостей і закономірностей тих або інших процесів у природі**. У звичайних умовах ці процеси є складними і заплутаними, щодо них неможливо здійснювати контроль та управління. Постає завдання організації такого дослідження, яке б дало змогу простежити хід процесу в „чистому” вигляді. Для цього в експерименті відокремлюють суттєві чинники від несуттєвих, тим самим значно спрощуючи ситуацію. Хоча таке спрощення певною мірою віддаляє нас від дійсності, у підсумку воно сприяє **глибшому розумінню явищ природи і уможлиблює визначення головних його показників**, через те експеримент є ближчим до теоретичної моделі, ніж спостереження. Експериментатор зосереджує увагу на вивченні лише найбільш важливих аспектів, прагнучи мінімізувати дію другорядних чинників.

До найбільш важливих проблем, які вимагають залучення експериментального методу, належить **перевірка гіпотез і теорій – основна функція експерименту** в науковому дослідженні. В античності та середньовіччі не існувало методу експерименту в точному сенсі цього слова, оскільки там основною метою дослідів був збір даних, а не перевірка ідей. Г. Галілей, що відмовився від схоластичних традицій, вперше почав систематично перевіряти гіпотези за допомогою експерименту. Успіхи в розвитку механіки Нового часу можна пояснити саме тим, що розробка нових принципів передбачала їх експериментальну перевірку.

Евристична функція експерименту при створенні гіпотез полягає у використанні досвіду для уточнення первинних ідей. У процесі експериментального дослідження науковець не тільки уточнює свою первинну гіпотезу, а й перевіряє її. План проведення експерименту, інтерпретація його результатів завжди вимагають звернення до теорії. Поза фундаментальними теоретичними принципами і законами неможливим є будь-яке експериментування.

Характер сучасного експерименту, складність його техніки, зміст новітніх наукових теорій вимагають створення великих дослідницьких колективів. Головною **умовою успішного застосування експериментального методу в науці** є принципова можливість цілеспрямованої діяльності дослідника. Найбільші успіхи цього методу спостерігаємо у фізиці й хімії, де науковці найактивніше можуть втручатися в хід досліджуваних процесів. У наш час у зв'язку з поширенням фізико-хімічних методів у біології експеримент стає складовою біологічного дослідження. У соціальних науках експерименти здійснюють здебільшого

над малими групами людей; тут більше небезпеки викривити хід досліджуваних явищ через їх надзвичайну складність.

Сучасне наукове дослідження на емпіричному рівні неможливе без **створення спеціальних засобів спостереження й експериментальних установок**. Прогрес наукового пізнання істотно залежить від розвитку використовуваних наукою засобів. Так, розвиток астрономії неможливий без телескопів, які дають змогу спостерігати процеси в космосі, що відбуваються за багато мільярдів кілометрів від Землі. Створення у ХХ ст. радіотелескопів ознаменувало собою справжню революцію у дослідженні космосу. Наука сьогодні активно використовує для проведення експериментів і спостережень космічні кораблі, підводні човни, наукові станції, спеціально організовані заповідники. Наукові дослідження неможливі без наявності приладів, еталонів, які дають змогу зафіксувати ті або інші властивості реальності, дати їм кількісну та якісну оцінку, обробити результати спостереження й експерименту. Особливого значення набувають точні прилади, що вимірюють час, відстань, енергію. У сучасній науці все більш поширеним стає здійснення експерименту із застосуванням комп'ютерної техніки.

На **теоретичному рівні дослідження** науковці використовують **специфічні для цього рівня методи**. До таких методів, зокрема, належить **уявний експеримент**, завданням якого є побудова абстрактних об'єктів як теоретичних зразків дійсності й оперування ними з метою вивчення суттєвих характеристик дійсності. У хімії такими теоретичними зразками дійсності є образи структури речовини, у біології – структури клітини, у математиці – образи точок, прямої лінії, кола.

У зв'язку з математизацією науки в ній все частіше використовують такі прийоми теоретичного пізнання, як ідеалізація і формалізація. **Ідеалізація** є різновидом операції абстрагування, сутність якої полягає у виділенні однієї з необхідних умов існування об'єкта дослідження і в подальшій зміні виділеної умови, поступовому зведенні її дії до мінімуму. У такий спосіб у фізиці були створені такі ідеалізовані об'єкти, як „ідеальний газ”, „абсолютно пружне тіло”, у математиці – „точка”, „пряма”.

Метод **формалізації** полягає в побудові абстрактно-математичних моделей, коли міркування про об'єкти переносять у площину операції зі знаками (формулами). Відношення знаків замінюють собою вислови про властивості і відношення предметів. Формалізацію успішно застосовують у математиці, логіці, сучасній лінгвістиці, кібернетиці. Побудова узагальненої моделі певної наочної сфери дає змогу виявити структуру різних явищ, не враховуючи їх якісні характеристики.

Теоретичне наукове дослідження у наш час потребує використання **аксіоматичного методу**. **Аксіомами** є твердження, істинність яких не вимагає доказів. За логічного висновку істинність аксіом постає перенесеною на наслідки, виведені з них, що сприяє організації, систематизації наукового знання, є важливим засобом побудови розвиненої теорії.

Специфічним методом побудови теоретичних знань в емпіричних

науках є **гіпотетико-дедуктивний метод**, сутність якого полягає у створенні системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, із яких виводять твердження про емпіричні факти. Гіпотетична система, побудована за допомогою цього методу, надалі дедуктивно розгортається, утворюючи цілу систему гіпотез, а згодом зазнає дослідної перевірки.

У сучасній фізиці часто використовують **метод математичної гіпотези**, коли дослідник спочатку відшукує математичний апарат, оперує з величинами, про які, як зауважив видатний радянський фізик Л.І. Мандельштам, заздалегідь не ясно, що вони означають, прагне поширити побудовані рівняння на нову сферу дійсності, що вивчається, знайти інтерпретацію рівнянь, встановлюючи зв'язок між величинами й об'єктами реальності. Тільки досвід може встановити відповідність математичної гіпотези об'єктивній реальності.

Варто зазначити, що застосування **математики** має все більше значення в сучасній науці. Зокрема, фізика розвивається з часів Г. Галілея як виявлення математичних структур у фізичній реальності. Щодо інших наук, то й у них відбувається процес математизації, що передбачає не тільки застосування математики для обробки емпіричних даних, а й визначає зміст теоретичних побудов різних наук. Так, зокрема, у біології еволюційна генетика в цьому аспекті вже мало відрізняється від фізичної теорії. Нікого вже не дивує словосполучення „математична лінгвістика”. В історії також здійснюють спроби побудови математичних моделей історичних явищ.

Теоретичне пізнання, націлене на виявлення істотних зв'язків і залежностей, постійно звертається до **методу сходження від абстрактного до конкретного**. Учений, застосовуючи його, знаходить головний зв'язок досліджуваного об'єкта, а потім, простежуючи трансформації об'єкта в різних умовах, відкриває нові зв'язки, встановлює їх взаємодії і через них розкриває сутність об'єкта. Цей метод використовують як у природничих, так і в суспільних науках. Пізнання при цьому рухається від тілесно-конкретного до абстрактного і потім повертається до конкретного. Так, вивчаючи конкретну взаємодію реальних газів, їх властивості, дослідники виводили нові абстракції, зокрема – абстракцію ідеального газу, що дало змогу наблизитися до більш конкретного вираження сутності поведінки реальних газів. Для побудови теорії капіталістичного суспільства К. Маркс також відштовхується від визначених раніше абстракцій, що характеризують капіталістичне виробництво („товар”, „вартість”, „гроші”), а надалі, розгортаючи їх зміст, будує цілісну систему понять, що розкривають не тільки окремі зв'язки виробництва, а й конкретну взаємодію цих зв'язків.

Вивчення складних систем, що розвиваються, вимагає застосування історичного й логічного методів дослідження. **Історичний метод** заснований на дослідженні історії у всьому її різноманітті, узагальненні емпіричного матеріалу і встановленні на цій основі загальних історичних закономірностей. Основу ж **логічного методу** становить вивчення об'єкта або процесу на вищих стадіях його розвитку, на яких відтворюють основні

риси попередніх етапів у вигляді, позбавленому випадковостей. Так, зокрема, в індивідуальному розвитку людини (до її народження) відображена вся історія становлення тваринного світу у найбільш важливих моментах (аналогія між онтогенезом та філогенезом). Історичний метод переважає у вивченні об'єктів, що розвиваються, де доступне безпосереднє вивчення минулого (або його реконструкція за матеріальними залишками). У тих випадках, коли така можливість відсутня, застосовують логічний метод. Доповнюючи і збагачуючи один одного, історичний та логічний методи дають змогу дослідникам розкривати сутність досліджуваних процесів.

Звичайно, методи і засоби, використовувані в різних науках, не є однаковими. Значну **варіативність** спостерігаємо й у стилі викладу матеріалу (прикладом може надати зіставлення математичних чи фізичних наукових даних із текстами гуманітарних або соціальних наук). Ці відмінності визначає не лише специфіка предметних сфер науки, а й загальний рівень розвитку наукового знання. У науці відбувається постійне **взаємопроникнення методів та засобів** різних дисциплін. Розвиток конкретної сфери науки здійснюється не лише за рахунок власних прийомів, методів пізнання, а й завдяки запозиченню інструментарію з інших наук.

Застосування наукових методів є **невіддільним від суб'єкта наукового** дослідження. Наукова діяльність стає можливою тоді, коли має місце не тільки рух пізнання за об'єктами дослідження, але й **усвідомлення притаманних колективному суб'єктові способів і норм пізнавальної діяльності**. У науковому пізнанні загальну гносеологічну систему „суб'єкт – об'єкт” конкретизують як систему „дослідник – об'єкт дослідження”. Суб'єкт наукової діяльності функціонує в сучасному суспільстві на трьох **рівнях** – індивідуальному, колективному і суспільному. Об'єкт наукової діяльності стає таким лише внаслідок активної матеріально-практичної й теоретичної діяльності дослідника. Для того, щоб фрагмент реальності став об'єктом теоретичного мислення, його перетворюють на ідеальний об'єкт шляхом накладання на нього мережі наукових понять, системи абстракцій.

Прагнення науки досліджувати об'єкти, що є відносно незалежним від їх освоєння у формах виробництва й буденного досвіду, зумовлює специфічні **характеристики суб'єкта наукової діяльності**. Заняття наукою вимагають особливої підготовки суб'єкта, протягом якої він опановує засоби наукового дослідження, що історично склалися, навчається прийомам і методам операцій із цими засобами. Для буденного пізнання такої спеціальної підготовки не потрібно: вона здійснюється у процесі соціалізації індивіда, спілкування його з культурою і включення в різні сфери діяльності.

Заняття наукою вимагають також **засвоєння системи ціннісних орієнтацій і цільових установок**, специфічних для наукового пізнання. Ці орієнтації повинні стимулювати науковий пошук, націлений на вивчення нових об'єктів незалежно від теперішнього практичного ефекту від отримуваних знань. Інакше наука не здійснюватиме своєї головної функції – виходити за межі предметних структур практики певної історичної епохи,

розширюючи обрії можливостей опанування людиною предметного світу.

Два основних **принципи** забезпечують прагнення до такого пошуку: **самоцінність істини і значущість новизни**. Будь-який учений сприймає як одну з основних установок наукової діяльності пошук істини, визнаючи **істину як вищу цінність науки**. Цей принцип утілюється в ідеалах організації знання (наприклад, у вимозі логічної несуперечності теорії, можливості її дослідного підтвердження), у пошуку пояснення явищ, виходячи із законів і принципів, що віддзеркалюють сутнісні зв'язки досліджуваних об'єктів. Не менш важливу роль у науковому дослідженні відіграє **орієнтація на постійне зростання знання, на особливу цінність новизни в науці**. Цей принцип утілено в системі ідеалів і нормативів наукової творчості.

Як зазначає М. Полані, **мистецтво пізнання передбачає свідомі зміни світу**: розширення нашої периферичної свідомості, включення в нього різних предметів, що постають у діях як інструменти, підпорядковані головному результату, включені в певний контекст. На думку мислителя, структура фундаментального акту особового пізнання зумовлює необхідність як брати участь у його здійсненні, так і визнавати універсальне значення його результатів. Цей акт є прототипом будь-якого акту інтелектуальної самовіддачі.

Між науковим знанням і його застосуванням у реальності з метою пояснення, прогнозу, технічного контролю перебуває рівень розуміння, уміння суб'єкта знайти об'єктивну відповідність між значеннями, абстрагованими з минулого досвіду, і культурними особливостями теперішнього життя, світосприймання, світогляду. **Відношення розуміння постійно актуалізує необхідність співвіднесення знання суб'єкта з об'єктивною реальністю**, вимагаючи від нього використовувати наявний запас знань у новій ситуації.

11.5. Розвиток науки: класична, некласична, постнекласична наука.

Кожен етап розвитку науки характеризується **специфічним станом наукової діяльності**, спрямованої на **постійне зростання об'єктивно-дійсного знання**. Класичний, некласичний та постнекласичний типи наукової раціональності фіксують ті способи, за допомогою яких наукове співтовариство на різних етапах свого розвитку переконується у відповідності процесу пізнання і його результатів ідеалам наукового дослідження.

Формування **класичного типу наукової раціональності** складає сутність наукової революції кінця XVI–XVII ст. Зокрема, Р. Декарт стверджує: „Мислю, отже, існую”, а І. Ньютон вже зазначає: „Фізика, бійся метафізики”. Фундатори європейської філософії і науки Нового часу були переконані в необхідності спирання на ідеальний план мислення людини для

пізнання природи, однак вони вже не пов'язують буття з ідеєю детермінації Абсолютом (античним Космосом). Основою раціональності Нового часу стає **переконання у статичності фрагментів буття, прагнення розгляду світу як об'єкта, протиставленого суб'єкту.**

Класична раціональність ґрунтується на думці, що **мислення – це суто пізнавальний процес, який має бути звільненим від ціннісних орієнтацій, чуттєвого субстрату; його основою є лише логіко-поняттєва структура.** Зазначена Г. Галілеєм значущість експерименту й повторюваності в дослідженні виражає прагнення дослідників Нового часу створювати моделі предметів, оперувати виключно ними. Має місце орієнтація на **здобуття істини, яку фактично визнають незмінною в часі.** Наукове пояснення зводиться в такому випадку до пошуку причин і наслідків, а обґрунтування – до редукції знання про природу до принципів механіки.

Нова наукова революція кінця XVIII – першої половини XIX ст. призводить до **трансформацій наукового пояснення й обґрунтування:** на зміну творенню наочної механістичної моделі постає **математично-несуперечлива модель,** остаточно конституюючи **класичну наукову раціональність,** основи якої були закладені в попередній період.

Класичний тип наукової раціональності, фіксуючи увагу на об'єкті, прагне вилучити з теоретичного пояснення й опису все, що стосується власне суб'єкта, засобів та операцій його діяльності. Така елімінація суб'єктивного є необхідною умовою отримання об'єктивно-дійсного знання про світ. Саме **ідеали об'єктивності й новизни** постають регулятивними ідеями наукової діяльності Нового часу.

Наука Нового часу набуває публічного характеру, поступово перетворюючись у європейському буржуазному суспільстві на легальне й респектабельне заняття. Цілі та цінності науки, що визначають стратегії дослідження, способи фрагментації світу на цьому етапі, як і на наступних, є детермінованими домінуючими в культурі світоглядними принципами й ціннісними орієнтаціями. Але класична наука ще не осмислює цих детермінацій.

Зміна теоретико-пізнавальної проблематики науки пов'язана з **переосмисленням пізнання та знання,** зумовленим зрушеннями в новітній культурі. Кінець XIX – середина XX ст. – період нової наукової революції: на основі величезної кількості відкриттів у природознавстві та техніці формуються **некласична наукова раціональність і некласична наукова картина світу.** До основних рис нового етапу розвитку науки дослідники відносять:

- **інтерес до суб'єкта наукової діяльності, уявлення про його вплив на результат наукової творчості;**
- **домінування ідеї діалектики світу й мислення;**
- **початок дослідження мікросвіту;**

- **диференціацію галузей науки**, і, як наслідок, **стрімке зростання кількості науковців**, що призводить до **професіоналізації їхньої діяльності**;

- поширення думки про **наявність пізнавальних меж людини** через „непрозорість” буття.

У цей період поступово набуває значного поширення така методологічна позиція, як **плюралістичність** у тлумаченні складних для дослідження об'єктів (існування водночас кількох альтернативних гіпотез, концепцій, теорій). У гуманітарному науковому пізнанні постає ідеал **історичної реконструкції**, надалі перейнятий геологією та біологією. Некласичний тип наукової раціональності, що оформлюється на межі ХІХ–ХХ ст., враховує **зв'язки між знаннями про об'єкт і характером засобів та операцій діяльності**. Експлікацію цих зв'язків розглядають як умову об'єктивно-дійсного опису й пояснення світу. Але зв'язки між внутрішньонауковими та соціальними цінностями й цілями ще не є предметом рефлексії, хоча імпліцитно вони визначають зміст і характер знань.

Постнекласичний тип раціональності, який формується наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., помітно розширює сферу наукової рефлексії. Об'єктами вивчення стають уже не окремі предмети, а **історично мінливі системи об'єктів**. Ідея **історичної реконструкції** як типу теоретичного знання набуває подальшого поширення (зокрема, в астрономії, фізиці).

Важливою рисою сучасного типу раціональності постає **зростання інтересу до ненаукових типів і форм знання, до позараціональних засад мислення**. Збільшується увага науковців до **інтуїції** вченого, **емотивного підґрунтя** його творчості, **ціннісних засад** його діяльності. Більше уваги приділяють й **естетичному чиннику** – красу все частіше розглядають як критерій суб'єктивної цінності самого наукового пошуку, як евристичний принцип побудови гіпотези, концепції, теорії.

У зв'язку з поширенням **антропного принципу**, який визначає людину як необхідного спостерігача фізичних параметрів Всесвіту, фіксують ще один момент постнекласичного типу раціональності – **антропний ракурс бачення предмета наукового осмислення**. Згідно зі „слабким” антропним принципом стверджується: людина домірна світу, щоб бути його уважним спостерігачем. „Сильний” антропний принцип полягає у виголошенні особливого статусу людини у Всесвіті як необхідного його спостерігача. Отже, людину проголошують предметом поглибленого наукового дослідження. Наслідком такого підходу стає **створення загальнонаукової картини світу на основі принципу універсального еволюціонізму**, що об'єднує ідеї системного й еволюційного підходів розвитку світу та людини.

Звернення уваги на нестабільність, хаосогенність буття призводить й до **посилення діалектичних засад наукового мислення та методології наукового пошуку**: перевагу надають не аналітичності мислення, а його синтетичності як стратегії інформаційного опрацювання проблеми. Такий

підхід дає змогу виявити „корпоративні” (Г. Хакен) засади організації елементів цілого, що виявляє себе саме в неврівноважених умовах буття цих елементів. Якщо у врівноважених умовах існування елементів світу (або буття всіх елементів цілого) має автономний характер, то за нестабільного стану виразно виявляє себе їх взаємодія.

Постнекласична наука співвідносить отримувані знання про об’єкт не тільки зі специфікою засобів й операцій діяльності, а й із ціннісно-цільовими структурами. Зв’язок внутрішньонаукових цілей експлікується з позанауковими, соціальними цінностями й цілями. Гострі конфлікти, характерні для сучасних глобальних проблем, не можуть бути успішно здоланими у випадку ігнорування інтересів певної сторони. Для успішного розв’язання таких конфліктів **сучасні науковці мають усвідомлювати власну пізнавальну й ціннісну позицію.** Позиція незацікавленого спостерігача видається принципово помилковою з погляду постнекласичного типу наукової раціональності. Цей тип наукової раціональності передбачає постійну **рефлексивність суб’єкта.** Відтак набуває значущості постать самого дослідника: його мислення, ціннісна сфера, мотиваційні стимули діяльності.

Кожен новий тип наукової раціональності характеризується особливими, властивими йому засадами науки, що дають змогу виділити у світі й досліджувати відповідні типи системних об’єктів (прості системи; складні системи; системи, що саморозвиваються). Проте виникнення нового типу раціональності й нового образу науки не варто розуміти спрощено – так, ніби кожен новий етап призводить до повного зникнення уявлень і методологічних установок попереднього етапу. Навпаки, між ними існує спадкоємність. Некласична наука не знищила класичну раціональність, а тільки обмежила сферу її дії. Для вирішення низки дослідницьких завдань некласичні уявлення про світ і пізнання виявляються надмірними. Так, наприклад, учений, що вивчає сферу небесної механіки, не має потреби використовувати норми квантово-релятивістського опису: достатньо обмежитися принципами класичного дослідження. Подібним чином становлення постнекласичної науки не призводить до знищення всіх уявлень і пізнавальних засад некласичного та класичного типів наукової раціональності: вони й надалі використовуються в певних пізнавальних ситуаціях, але втрачають статус домінуючих.

11.6. Комп’ютерні технології та штучний інтелект.

Комп’ютерні технології являють собою невід’ємну складову розвитку сучасного світу. Як зазначають дослідники, коли на нашому персональному комп’ютері працює операційна система Windows, фактично кожен із нас має у своєму розпорядженні більше ресурсів, ніж у 70-х рр. ХХ ст. їх мав обчислювальний центр. Протягом останніх десятиліть у світі створено величезну кількість комп’ютерних мереж, що відрізняються способами зв’язку, кількістю і

розташуванням пристроїв. Компютерні технології стрімко розвиваються. Трансформації у цій сфері впливають не тільки на економіку і техніку, а й на культурний, морально-психологічний, світоглядний розвиток суспільства. Яскравим виявом їх впливу є проблема штучного інтелекту.

Штучний інтелект являє кібернетичний феномен, що ґрунтується на ідеї відтворення мережі нейронів, а, відтак, і функціональних структур мислення, за посередництва електронних систем і носіїв. Існує декілька тлумачень поняття штучного інтелекту:

апаратне і програмне моделювання інтелектуальних видів людської діяльності, та, відповідно, носіїв, що уможлиблюють реалізацію цих процесів;

властивості інтелектуальних систем виконувати творчі функції, котрі завжди становили прерогативу людини, розв'язувати завдання, які прийнято вважати творчими, зберігати їх зміст у пам'яті;

напряв в інформатиці та інформаційних технологіях, за допомогою яких вирішуються задачі відтворення розумних міркувань і дій.

Отже, проблематика штучного інтелекту має поліморфний зміст. Комп'ютерні «творіння» можуть бути як новітніми, так і тими, що є співзвучними сучасній добі. Евристичний процес у комп'ютерних технологіях є достатньо «містким» в інтелектуальному відношенні. Психологічна структура процесів комп'ютерної творчості має вельми складну природу щодо взаємозв'язку математичної логіки та спонтанно-композиційних складових.

Процеси розробки штучного інтелекту є дотичними до психології творчості з боку проблем продуктивності думки. Сучасна людина існує у віртуальному, а вже не у природному довкіллі, якщо позначати так реальність, створену нами самими, і враховувати, що подібна людська реальність є психічною, а не лише фізичною. «Дигітальна матриця мислення», «дигіталізація культури», – зазначеними поняттями в новітній гуманітаристиці позначаються принципові зрушення в ментальній і комунікативній діяльності людської спільноти. Перехід культури до екранного коду і віртуальна парадигма культурної комунікації вносять до поля інтерпретації обох понять – інтелекту і творчості – особливі порядки розуміння людської суб'єктивності.

Існує низка варіантів штучного інтелекту, кожний із яких утворює фактично самостійний напряв: програмування інтелекту в комп'ютерних іграх, нелінійне управління, інтелектуальні системи інформаційної безпеки. У перспективі передбачається тісний зв'язок розвитку штучного інтелекту з розробкою квантового комп'ютера, оскільки деякі властивості штучного інтелекту мають схожі принципи дії з квантовими комп'ютерами. Можна помітити, що багато областей досліджень перетинаються. Це властиво будь-якій науці. Але в штучному інтелекті взаємозв'язок між, здавалося б, різними напрямами є вираженим особливо сильно.

Загалом у сучасному світі варто виділити два головні напрями подальшого розвитку штучного інтелекту:

вирішення проблем, пов'язаних із наближенням спеціалізованих систем до можливостей людини, і їх інтеграції, реалізованою природою людини; створення штучного розуму, що представляє інтеграцію вже створених систем штучного інтелекту в єдину систему, здатну вирішувати проблеми людства.

Нині у сфері штучного інтелекту спостерігаємо залучення багатьох предметних областей, що мають, скоріше, практичне відношення до зазначеної проблеми, а не фундаментальне. Багато підходів уже були випробувані, але до виникнення штучного розуму жодна дослідницька група досі так і не підійшла.

Виклики сучасного світу не можуть бути подолані за короткий час без якісного підвищення інтелекту людини. Для цього необхідне значне посилення інтелектуальних можливостей людини, що неможливе без наявності належного інформаційного простору. Нині саме суспільство стає глобальним інформаційним простором з високорозвиненою інфраструктурою і єдиним інформаційним фондом. Подібні зміни вступають у суперечність із психофізичними можливостями людини до сприйняття інформації. Розробляється декілька шляхів подолання цієї суперечності. Зокрема, пропонується виявити і використовувати психофізичні особливості людини, які дозволили б у багато разів збільшити можливості отримання і переробки інформації. Цей нетрадиційний шлях вельми принагідний, але поки що досить проблематичний. Пропонується також знайти способи посилення відомих інтелектуальних людських здібностей: створення нової інформаційної техніки і технологій, методів обробки та надання інформації, передача все більшої частки інформаційної діяльності інформаційним системам, що створюються на базі нових технологій. Реальний шлях подолання даної суперечності полягає у комбінації різних шляхів на основі гуманістичної етики, яка змогла б докорінним чином змінити всю систему світогляду людей, у вихованні гуманістичного світовідчуття, формуванні відчуття відповідальності, етичної переоцінки ставлення до природного середовища.

Контрольні питання:

1. Проаналізуйте зміст і головні аспекти глобалізації у сучасному світі.
2. Визначте поняття „техніка”. Яку роль у розвитку людства вона відіграє?
3. Розкрийте головний зміст концепції технологічного оптимізму й технологічного песимізму.
4. У яких сферах сучасного життя знаходять прояв глобалізаційні процеси?
5. Як інформатизація суспільства впливає на духовний світ людини?

6. Визначте поняття інформаційного простору та перспективи його розвитку.
7. Проаналізуйте головні прояви феномену глобалізму у сучасному світі та їх наслідки.
8. Визначте поняття та сутність науки, її головні ознаки як діяльності.
9. Розкрийте основні критерії демаркації науки.
10. Позначте особливості наукового пізнання порівняно з іншими формами пізнавальної діяльності.
11. Проаналізуйте головні методи наукового дослідження.
12. Позначте проблему штучного інтелекту в сучасному світі.

РОЗДІЛ 12. КУЛЬТУРА ЯК ЛЮДСЬКА РЕАЛЬНІСТЬ

- Поняття культури, її основні трактування
- Матеріальна та духовна культура. Типи культур в історії людства
- Релігія як форма культури. Категорії релігії
- Мораль і моральність. Етика
- Естетика, її основні категорії. Специфіка мистецтва

12.1. Поняття культури, її основні трактування

Культура, в якій ми живемо, з перших років нашого життя починає визначати нашу психологію і поведінку. Це відбувається завдяки впливу на людину різноманітних компонентів культури: мови, традицій, мистецтва, побуту, моралі. Таке розмаїття свідчить про складність і глибину поняття культури.

Термін „культура” в перекладі з латини означає „обробка”. У Стародавньому Римі це поняття застосовувалося в сільському господарстві для позначення агрономічних методів. Отже, вже в античні часи культура почала розглядатися як сфера свідомої діяльності людини, яка спрямована на перетворення, на протидію змін природного характеру.

У нашій повсякденній свідомості культура виступає як узагальнюючий образ, що поєднує мистецтво, літературу, релігію, науку, освіту та ін. Філософія використовує поняття культури, що розкриває сутність буття людини як реалізацію її творчості й волі. Саме культура відрізняє людину від інших істот, тому вона постає специфічно людською реальністю. Її можна визначити як міру людського в людині.

Культура є реалізацією людської творчості й волі. Звідси виникає величезне розмаїття форм культурного розвитку. Водночас зміст культури є закріпленим у тих символічних формах, які кожне покоління отримує у спадок від попередніх. Надіндивідуальна логіка культури не залежить від бажання окремої людини; справедливо буде сказати, що й культура творить людину. Проте варто враховувати, що сама культура є продуктом людської творчості: через неї людина відкриває, змінює світ і саму себе. Людина є творцем, і через це – творінням культури.

Поняття **культури** позначає універсальне відношення людини до світу, через яке людина створює світ і саму себе. Вивчаючи історію різних культур світу, ми відкриваємо для себе інші людські світи, в яких люди й жили, і усвідомлювали себе інакше, ніж ми. Кожна культура є способом творчої самореалізації людини. Тому осягнення інших культур збагачує нас не тільки новим знанням, але й досвідом культуротворення.

У філософії і культурології склалися **діяльнісний і ціннісний підходи до сутності культури**. Перший із них визначає культуру як все, що створене людиною, своєрідну „другу природу”. Проте такий підхід характеризує

культуру як сферу, що існує ззовні людини, не розкриваючи її зв'язків як з внутрішнім світом особистості, так і з суспільством. У рамках другого підходу культура характеризується як сукупність створених людиною цінностей – як матеріальних, так і духовних, вбачає у ній певний аспект діяльності суспільства. Але за такого підходу поза увагою залишається процес культуротворення, динаміка культурного життя. Отже, кожен з цих підходів відображає важливі риси розвитку культури, проте не вичерпує її змісту.

У загальному плані культура може бути визначена як система надбіологічних програм людської життєдіяльності, що історично розвиваються і забезпечують відтворення і зміни в суспільному житті, в його головних проявах. Формою цих програм є знання, норми, навички, ідеали, гіпотези, вірування, цілі, ціннісні орієнтири людства. Культура зберігає досвід і водночас створює нові змісти, які реалізуються в різних формах людської діяльності. Чільне місце серед них посідає творчість.

Зміст культурних програм не завжди усвідомлюється людиною, і далеко не всякий смисл культури може бути виражений раціонально. Але всі вони можуть стати загальнозначущими, поєднуючи людей і виступаючи основою їхніх думок та почуттів. Саме такі смисли творять культуру. Людина наділяє ними весь світ, який постає для неї у своїй універсальній значущості. Отже, все у світі може виступати для людини як „своє” і як „чуже”. Культура є тим універсальним способом, завдяки якому людина визначає світ як „свій”, відділяючи його від „чужого”.

У такий спосіб навколишній світ перетворюється на світ культури. Навіть зоряне небо або глибини океану належать культурі, оскільки їм віддана частка людської душі. Якби не було цього, людина не милувалася б небом (згадаємо знамениту думку І. Канта щодо двох речей, які наповнюють душу людини неперевершеним захопленням – зоряного неба над нами і морального закону всередині нас), поети не писали б віршів, а вчені не віддавали б вивченню природи всі сили своєї душі. Теоретична думка народжується не одразу, і щоб вона виникла, потрібний інтерес людини до таємниць світу. Але інтересу й подиву немає там, де немає культурного смислу, що спрямовує думки, почуття, волю багатьох людей на освоєння світу й власної душі.

Як же система культурних смислів передається від однієї людини до іншої? Щоб відповісти на це питання, необхідно визначити, у чому виражається й закріплюється **значеннєвий світ культури**. В основі його перебуває домінуючий зміст культури. Значеннєва домінанта культури – це головний смисл, загальне відношення людини до світу, що визначає характер усіх інших смислів і відносин. Поєднуючи людей, культура дає їм не тільки загальний спосіб осягнення світу, але й спосіб порозуміння, вираження сутності душі.

Людина виражає свої думки й почуття за допомогою знаків. Але культура виражається в особливих знаках – **символах**. Саме через символи

нашій свідомості відкривається глибинний смисл культури, що живе у людській душі, об'єднує людей за єдиним типом сприйняття світу і самих себе. Справжній символ не просто позначає зміст, але несе в собі всю повноту його діючої сили. Наприклад, ікона у християнстві не просто позначає Бога: для віруючого вона виражає Божественну присутність, володіє такою ж силою, як і виражений нею смисл – віра самої людини. У традиційній військовій культурі прапор не тільки позначає певну військову частину: він є уособленням самої честі військовослужбовців, тому втратити прапор – те ж саме, що втратити честь.

Символічні форми культури передаються від людини до людини, від покоління до покоління. Але самі по собі вони складають лише зовнішній бік культури. Символи стають вираженням культури лише через творчу активність. Якщо ж людина не усвідомлює сутності цих символів, то вони перетворюються на порожню предметну оболонку. Тому не можна визначати поняття культури тільки через символи, не можна ототожнювати культуру й символічний світ. Кожен символ набуває конкретного значення в межах буття певної культури.

Буття культури реалізується в різних **формах**. Основними серед них є мораль, релігія та мистецтво. **Мораль** виникає, коли місце табу, що програмували поведінку первісної людини на рівні несвідомого, заступають перші моральні регулятиви – обов'язок, сором і честь. Вони формують особистість людини і дозволяють їй здійснювати самоконтроль в умовах відносної внутрішньої автономності від колективу. У різних культурах кожен із таких регулятивів відіграє різну роль. Наприклад, культуру Японії етнографи визначають як приклад культури сорому, зорієнтованої на оцінку людини з боку оточення (дії визначаються тим, що скажуть або подумають інші). Із підвищенням внутрішньої автономності людини, формуванням особистості виникає такий моральний регулятив, як сумління. Отже, мораль виникає як внутрішня саморегуляція в сфері волі, моральні вимоги до людини зростають відповідно до розширення цієї сфери. Розвинена мораль – це реалізація духовної волі людини, заснована на утвердженні самоцінності людини.

Релігія виражає потребу людини у відчутті власної причетності до основ буття. Однак, на відміну від міфу, людина відшукує їх не в житті природи, а у сфері потойбічного (трансцендентного). У світових релігіях (християнство, іслам, буддизм) обожнюється не природа, а надприродні сили, насамперед – дух із його волею й творчістю. Божественне перебуває по той бік природи, розглядається як надприродний абсолют. Розвинена релігія звільнює людину від міфологічного поєднання з природою, від внутрішньої залежності від стихійних сил та неусвідомлених пристрастей.

Мистецтво відображає потребу людини в образно-символічному вираженні й переживанні значущих моментів свого життя. Воно створює нову реальність – світ ідей, що висловлюються спеціальними образно-символічними засобами. Прилучення до цього світу, самовираження й

самопізнання в ньому становлять одну з найважливіших потреб людської душі. Архітектура і скульптура, живопис і графіка, музика і танці, театр і кіно, телебачення, література дозволяють пізнати світ, проте це пізнання здійснюється в особливій формі. У кожному творі мистецтва висловлюється конкретна головна ідея. Завдяки цьому спостерігач зосереджується на тому, що в повсякденному житті може залишитися непоміченим. Таке спостерігання інколи змінює особистість: людина може замислитися над тим, що раніше здавалося неважливим, змінити стиль поведінки, спрямувати себе до нового сенсу життя. Через мистецтво людина здатна прилучитися до творчих досягнень безлічі геніїв. Але таке прилучення здійснюється лише тоді, коли людина починає не просто споглядати художні твори, а відтворювати їх смисл у власній душі й творчості.

Культура є основою людської творчості, але вона і зберігає її у певних рамках своїх символічних зразків. Та в переломні моменти історичного розвитку, в епохи великих соціокультурних трансформацій виявляється, що традиційні смисли вже перестають задовольняти людину, обмежуючи поступ суспільства. І тоді людський дух виривається з полону старих понять для того, щоб створити нові основи для творчості. Яскравим прикладом таких глобальних трансформацій є культура Відродження, що заперечила низку традицій середньовічної культури. Стрижнем культури Ренесансу став гуманістичний погляд на людину і навколишній світ. Він визначав, зокрема, нові оцінки людської гідності, засновані на високих моральних якостях особистості, а не на її походженні чи багатстві, нові оцінки праці, творчості, волі. Ці ідеї гуманізму визначили зміст таких шедеврів культури, як картини Леонардо да Вінчі, проза М. Сервантеса, трагедії У. Шекспіра.

Нові смислові основи створюються індивідуальною творчістю. Однак, щоб народилася нова культура, необхідне закріплення її змісту в символічних формах і визнання його іншими людьми як зразка. Процес культуротворення має соціальний характер. Зміст, породжений генієм, випробовується через досвід інших людей. А оскільки визнання нових смислових основ культури відбувається в гострих зіткненнях із прибічниками старих традицій, то успішне утвердження нових смислів культури зовсім не означає щасливої долі для його творця. Страти Т. Мора та Дж. Бруно, зречення Г. Галілея – це лише окремі приклади трагічних конфліктів на шляху людства „через терни до зірок”.

Розмаїття змістів культури визначає появу різних теорій її виникнення. Класичний підхід до культурної традиції як **царини духу** є характерним для філософії Г. Гегеля. У ній культура, як і раніше, виступає як реалізація розуму, але це вже – реалізація Світового розуму або Абсолютного духу. Він розгортає свою сутність, реалізуючи себе в історії народів, втілюючись у науці, техніці, релігії, мистецтві, різноманітних формах суспільного устрою й державного життя. Абсолютний дух переслідує цілі, які не можна пояснити як суму задумів окремих людей або як індивідуальну мету сильної історичної особистості. Г. Гегель стверджував: „Такі цілі... не може втілювати в життя

один індивід так, щоб всі інші ставали його слухняними знаряддями, але такі цілі самі прокладають собі шлях — почасти з волі багатьох, а почасти проти їхньої волі й поза їхньою свідомістю”.

Г. Гегель у своїй теорії виходив із того незаперечного факту, що розвиток світової культури виявляє таку цілісність і логіку розвитку, які не можуть бути виведені із суми індивідуальних зусиль. Творчість окремих людей і навіть цілих народів підкоряється цій прихованій логіці, що виявляє себе лише тоді, коли все розмаїття культурних явищ буде зрозумілим як таке, що саморозгортається в єдине ціле. Такий спосіб розгляду й становить заслугу Г. Гегеля.

Теорія локальних культур О. Шпенглера заперечила цілісність світової культури. На думку О. Шпенглера, кожна культура має власну долю; первинною він вважає позараціональну душу культури, яка є унікальною, не може бути до кінця виражена раціональними засобами. Подібно до живої істоти, культура народжується, щоб реалізувати свої сили, які згасають зі старістю і йдуть у небуття разом зі смертю. Така доля всіх культур. Смерть культури – це вичерпання сил її душі, коли її зміст вже не надихає людей, звернених тепер не до здійснення культурних цінностей, а до утилітарним цілей і благоустрою життя. Цей період О. Шпенглер пов’язує з настанням епохи цивілізації. Культура жива остільки, оскільки вона зберігає потаємний зв’язок з людською душею. Душа культури живе в душах людей, яких надихають цінності цієї культури. Якщо ж культура перестає притягати й надихати людські душі, вона приречена. Коли цивілізація поглинає людину цілком, у неї вже не залишається сил створювати нові шедеври культури, вогонь душі згасає.

А. Тойнбі, як і О. Шпенглер, визнає існування численних культур, кожна з яких має власну специфіку. Однак А. Тойнбі не розглядає кожную культуру як замкнуте у собі утворення. Історію культури він оцінює як реалізацію божественної ідеї у людському житті, що прагне до досконалості свого конкретно-історичного втілення, але зіштовхується при цьому із зовнішніми перешкодами. Однак такі перешкоди перетворюються для творця в умову прогресу. Перешкода сприймається як виклик, відповіддю на який постає новий акт культурно-історичного розвитку. **Концепція „викликів – відповідей”** А. Тойнбі дає ключ до розуміння творчої природи й можливої альтернативності культурно-історичного процесу. Розвиток культури здійснюється як серія відповідей, що надає творчий людський дух на ті виклики, які кидає йому природа, суспільство, внутрішня нескінченність самої людини. При цьому завжди можливі різні варіанти розвитку, як можливі різні відповіді на один і той самий виклик. В усвідомленні такої фундаментальної закономірності полягає основне значення теорії А. Тойнбі.

Прихильники ігрової концепції культури визначають гру як культурно-історичну універсалью. Х. Ортега-і-Гассет протиставляв масовій культурі справжню „живу” культуру, яку людина робить особистим надбанням, звертаючись до неї в силу спонтанної внутрішньої потреби.

Характеристика живої культури, дана іспанським філософом, співзвучна з критеріями гри Й. Хейзінги. Сутність культури, на його думку, становлять спонтанність і відсутність прагматичної установки. Із конкретних елементів ігрової культури складається елітарний шар культурного процесу, що протистоїть наступу масової культури. Гра розглядається як найважливіший феномен людського буття поряд із чотирма іншими – смертю, працею, пануванням та коханням – німецьким філософом Е. Фінком. На його думку, ігровий принцип пронизує все людське життя і визначає спосіб розуміння буття. На відміну від Й. Хейзінги, Е. Фінк вважає гру найважливішим способом реалізації людської діяльності, яка не притаманна тваринному світу. Фантазія як спосіб оперування уявним притаманна тільки людині. У грі, основою якої є фантазія, реалізуються вищі духовні людські потенціали. Так відбувається піднесення людини над природою, народження культури.

12.2. Матеріальна та духовна культура. Типи культур в історії людства

Поняття духу позначає в філософії ідеальну сферу – на відміну від матеріальної. Відповідно до цього ми можемо визначити наявність в кожній культурі матеріальної та духовної культур. Перша з них охоплює насамперед різноманітні засоби матеріального виробництва: енергетичні й сировинні ресурси, технології матеріального виробництва, знаряддя праці, засоби споживання й продукти матеріального виробництва. **Матеріальна культура** людства завжди ширше за існуюче виробництво, охоплюючи різні види цінностей: архітектурні споруди, засоби комунікації й транспорту, парки. Крім того, вона зберігає матеріальні цінності минулого – історичні пам'ятники, археологічні об'єкти, пам'ятки природи та ін.

Духовна культура містить у собі як сукупність результатів духовної діяльності, так і саму духовну діяльність. Її пам'ятки існують у різноманітних формах. Це звичаї, норми, зразки поведінки людини, що склались у конкретно-історичних соціальних умовах. Це також естетичні, релігійні, політичні ідеали й цінності, різні ідеї й наукові знання. Всі вони пов'язані із результатами інтелектуальної, духовної активності людини, відображаючи розвиток її внутрішнього світу.

Існує безліч культур, що реалізувалися в людській історії. Кожна з них породжувала і породжує свою мораль, своє мистецтво й виражається у відповідних символічних формах. Проте діалог культур є можливим, оскільки всі вони мають загальне джерело — людину з її волею і здатністю творити.

Кожна культура є неповторною. Але виникає логічне питання: як тоді оцінити ступінь розвитку культури? Чи можна визнати всі культури абсолютно рівноправними? Багато культурологів дотримуються таких поглядів. На думку інших дослідників, певні критерії оцінки культури все ж існують, ґрунтуючись на тому факті, що первинною цінністю у світі є

людина, розвиток її особистості й волі. Отже, ступінь розвитку певної культури може бути визначений через її відношення до волі й гідності людини, а також через ті можливості, які ця культура надає для творчої самореалізації особистості.

Дослідники культури (О. Шпенглер, А. Тойнбі) пропонували різноманітні класифікації культур. Поширеною в сучасній гуманітаристиці є типологія культур, яка спирається на проблемно-хронологічний принцип. Вона дозволяє виділити такі основні культурно-історичні типи: первісна культура; культура Стародавнього Сходу; антична культура (культура Стародавньої Греції та Риму); середньовічна культура; культура Відродження та Реформації; культура Нового часу; сучасна культура (XX – початок XXI ст.). У рамках кожного з цих типів культур існують різноманітні національні культури.

Культура кожного етносу є унікальним явищем. Вона дозволяє людині здійснити етнічну ідентифікацію – усвідомити приналежність до певного етносу. Критеріями такого усвідомлення є мова, традиції, релігія. Усвідомлюючи свою тотожність із представниками однієї етнічної спільноти, людина водночас відокремлює себе від інших спільнот. Така ідентифікація може бути як позитивною (людина задоволена приналежністю до певного етносу), так і негативною (люди можуть відчувати незадоволення, навіть приниженість). Взаємодія етнічних культур може викликати ряд проблемних ситуацій: негативне ставлення представників домінуючої культури до етнічних меншин; внутрішній конфлікт у свідомості людини, яка одночасно усвідомлює себе представником двох культур. Головне в цій ситуації – розуміння того, що різниця між культурами не має бути підставою для встановлення кордонів між людьми і народами, не може бути перешкодою для діалогу культур.

Поряд із наявністю численних етнічних культур у сучасному світі поширюється інтернаціоналізація культури. Вона обумовлена як соціально-економічними й політичними процесами (світовий розподіл праці, глобалізація, інтеграція держав), так і суспільними чинниками (науково-технічний прогрес, поширення телебачення, Інтернету). Наявність інтернаціональних елементів не заперечує неповторності кожної культури. Необхідно усвідомлювати співвідношення між інтернаціональним та національним, поєднуючи досягнення прогресу із збереженням самобутності кожної культури.

Таким чином, культура є втіленням водночас і неповторності, і типовості, поєднанням традицій та новаторства. За допомогою культури утверджуються загальнолюдські ідеали, які допомагають становленню й розвитку духовного світу суспільства та особистості.

12.3. Релігія як форма культури. Категорії релігії.

Як суспільно-історичне явище та нова форма культури релігія виникає за умов розпаду первісно - общинного ладу, втрати тотального ототожнення з родом, що означало відрив індивідуальної свідомості від колективної, осмислення індивідуалізму, який «виринає» з надр первісного синкретизму, виявляючи себе як самосвідомість. Ці глобальні зміни у соціальному статусі індивіда визначили еволюцію свідомості, результатом якої стало формування нової, більш складної, форми світогляду – *релігії*.

Відсутність досвіду конструювання образу Я поза межами роду призводить до початкової містифікації процесу біфуркації, розщеплення свідомості. Гіпостазування власного Я, осмислення інаковості людського існування по відношенню до природи, окреслення меж внутрішнього світу індивіда є початковим етапом формування уявлень про трансцендентне. Релігійна структура буття виникає як наслідок радикального відсторонення від зовнішнього світу, долання первісного синкретизму, і вдумливого спостереження власної сутності. Виявлення відмінності між зовнішнім, матеріальним та внутрішнім, духовним світом підводило людину до уявлення про особливе походження свідомості, її позаприродність. Прикладами такого осмислення є ідеї про світ Дао, Брахмана, Логоса, Царства Божого і ін.

Проте на постміфологічному етапі ідея про трансцендентне, у якій відобразилася генеза уявлень про людську сутність, виникає не як обмеження власного Я, а як бажання виходу за його межі, за горизонти власної свідомості, трансцендування. Вища реальність огорталася таємницею з якою, проте, людина відчувала постійну незриму єдність. Це специфічне почуття Р.Отто визначив як «нумінозність» - стан захоплення та трепету перед «Абсолютно Іншим», що безмежно перевершує реальне людське Я.¹ Злиття з Абсолютом через нівеляцію нижчого, матеріального Я є істинною ціллю релігійного досвіду.

У міфі специфіка досвіду самосвідомості та трансцендентного не могла бути осмислена через панування синкретичного уявлення про буття, для якого характерним було нечітке виокремлення і взаємопроникнення його рівнів. Проте знання про «надприродне» і «надлюдське» (наприклад, у формі поклоніння священним предметам та тваринам)², що мали безпосереднє,

¹ Нумінозність (від латинського Numen – божество, божественна воля) – переживання, що лежить в основі релігійного досвіду, є його визначною характеристикою.

Специфіку нумінозного досліджували Р.Отто (як «Абсолютного Іншого» по відношенню до будь-яких явищ емпіричного досвіду, що являє себе на рівні релігійної свідомості у неповторності одкровення таїни, що жахає (лат. *mysterium tremendum*) та одночасно зачаровує (лат. *mysterium fascinans*)) та К.Г.Юнг (у роботі «Архетип та символ» визначає нумінозність як зміненим станом свідомості, так і якістю певного видимого об'єкта чи неосяжної невидимої сили).

² Е. Дюркгейм у своїй роботі «Елементарні форми релігійного життя. Тотемічна система в Австралії» зазначає, що ідеї про «надприродне», так само як і релігійній ідеї трансцендентного бога, передусє уявлення про розділ світу на дві частини – мирську (профанну) і священну. У основі цього антагонізму лежить найважливіший прояв сакрального – його недоторканність та заборонність (табу), що є колективною

етапне, відношення до оформлення уявлень про трансцендентне, притаманні і первісній культурі. Варіації осмислення подібних уявлень присутні в ранній філософській традиції, як формі раціоналізації міфу. Ідеалістична модель еволюції свідомості представлена у Платона, як сходження до «ейдосу», до ідеалу, взірця, що має позаемпіричну, позаматеріальну природу, тобто є трансцендентним. Плотін, засновник неоплатонізму, сформулював вчення про Єдине, як «не суцільний початок всього», первоначало, сутність якого не пізнавана ні розумом, ні почуттям. Філософські ідеї про форми «буття у собі» і «буття для себе» в античності (від Парменіда до Аристотеля), уявлення про постійне розширення «буття в себе» у римській культурі так само відображають еволюцію сходження міфологічних уявлень про надприродне до релігійної ідеї трансцендентного бога. Однак природно-антропоморфний трансценденталізм первісного міфу не є тотожним релігійним уявленням про трансцендентне.

Становлення ідеї трансцендентного як основоположного принципу світосприйняття визначає радикальну зміну уявлень про світ та про місце людини у ньому, тим самим відокремлюючи релігійний світогляд від його міфологічної праоснови.

В релігії ідея відділяється від матерії і навіть протиставляється їй. Світ роздвоюється на духовний та тілесний, земний і небесний, горний і дольний, природний і надприродний, до того ж земний починає розглядатися як наслідок надприродного. Міфологічні ж персонажі (а в пізніх міфах, "язичницьких релігіях" – і боги) живуть у феноменальному світі (на горі Олімп, на горі Меру тощо). У релігії виникає зовсім інший, ноуменальний світ, недоступний органам чуттів і розуму, а тому в об'єкти надприродного світу треба вірити¹.

Як і міф, релігія **не заперечує дії універсальних законів природи, але визнає, що їх закономірність є проявом волі Божої, замислу, що фундує буття.** Міфологічна «розумність» природи для релігійної свідомості зберігається повною мірою, але вона сама отримує релігійний сенс. Релігійне розуміння не тільки не суперечить ідеї закономірності, але, навпаки, тільки воно одне додає їй сенс і розумну підставу.

Релігія постулює **світ ідеальних сутностей**, що у практичному плані веде до обґрунтування пріоритету духу над тілом, необхідності турботи про душу з усіма наслідками для способу життя віруючих, які звідси випливають. Поклоніння вищим силам веде до виникнення ідеї Бога – найвищої істоти, якій слід поклонятися. Бог для віруючого є зразком, володарем і водночас заступником, втіленням вищих цінностей. Релігія бачить своє завдання в тому, щоб вказати людині "шлях життя", сформувавши її життєві установки і спосіб поведінки. Для цього вона

установкою. А отже, сакральне має соціальну природу. На думку вченого саме соціальні групи надають своїм найвищим суспільним і моральним ідеалам обриси священних символів, тим самим ставлячи індивіда перед необхідністю виконання колективних вимог.

пропонує людині звернутися до себе, заглянути в себе, стверджуючи, що саме тут, у глибині душі, може бути знайдений безпосередній контакт із першоосновою буття, з головним принципом життєустрою.

Головним способом осягнення буття у релігійному світогляді є **віра**, яка укорінена у глибинній потребі душі і фундує духовний світ людини. Віра є універсальною духовною цінністю людства³. Вона не обмежується уявленням про бога, знанням релігійних догматів та ритуальної практики, а сягає глибин душі, «огортає» думки й почуття, визначаючи та направляючи їх. Саме завдяки вірі релігійні норми та заповіді, обов'язки та закони набувають сили як Божественні, передані людині Творцем. Таким чином, у релігії відбувається кристалізація соціальних цінностей, а їх мотиви, сповнені витонченого почуття божественного як Доброго та Благого, набувають небувалої висоти. Релігійний ентузіазм, породжений вірою, визначає **практичність релігійного світогляду**. Адже віра являє себе у вчинках, ставленнях та поведженні⁴. Життєва енергія, що сповнює віруючу людину, надає розумінню цього світу життєвого характеру. Релігію творить народ, він є і суб'єктом і об'єктом релігійної творчості, яка в історії виступала джерелом потужних зрушень у суспільстві. В релігії поряд із світовідчуттям добре розвинене світорозуміння, тобто є релігійна ідея, яка обґрунтовується теологами. В тому й полягає особливість і привабливість релігійного світогляду, що в ньому ідея переживається і підживлює віру.

Зв'язок із богом через культ та релігійну організацію (церкву) є критерієм наявності релігійного світогляду і належності до певної конфесії. До того ж, враховуючи індивідуальність світогляду та унікальність релігійного досвіду, для «множини» людей, що належать до однієї релігії, характерною є спільність світоглядних позицій. Це пояснюється постійною взаємодією зі спільною духовною та матеріальною атрибутикою релігійної системи. Тим самим одновірці своїми індивідуальними свідомостями «живлять» світогляд релігійної системи, втримуючи її єдність.

Попри генетичний зв'язок з міфом, винятковою особливістю релігійного світогляду є **онтологізація трансцендентної сфери**, що обумовлює специфіку релігійного досвіду. Оскільки трансцендентне існує поза можливостями емпіричного досвіду, то традиційна суб'єкт – об'єктна схема пізнання дезавується. Єдино можливим способом осягнення Божественного є співпереживання, активне чуттєве вживання в нього та

³ Зазначимо, що віра має не лише релігійний вимір. Навіть атеїстично налаштована людина сповнена віри в себе, у власні сили, в свої переконання, у науковий прогрес та, в кінці-кінців, у не існування бога. Віра є феноменом свідомості, що має не прийдешню цінність для людини як джерело життєвої сили та сенсів. Відомий філософ та дослідник Б.Паскаль порівнював акт віри з внутрішнім «ясновидінням», притаманним кожній людині і особливо вираженим у художніх, творчих натур. Необхідність у вірі має морально-психологічний вимір, а отже без неї неможливо ані духовне, ані практичне життя.

⁴ Проте сліпа, доведена до крайнощів віра в релігійні ідеї, породжує явище релігійного фанатизму (від лат. *fanaticus* «шалений, несамовитий»). Його характерними рисами є вкрай нетерпиме ставлення до інших релігій, часто пов'язане навіть з фізичним знищенням віруючих інших конфесій та віросповідувачів, які вважаються єретиками та відступниками.

злиття з ним. Це глибоко інтимний, індивідуальний, унікальний та неповторний досвід людських почуттів, глибинних потреб пошуку власних основ. Його неможливо повторити, навчити, записати та обґрунтувати, оскільки він є станом свідомості, що ідентифікується віруючою людиною як контакт з Богом та отримує онтологічний статус. На відміну від почуттів та емоцій, релігійний досвід не скороминущий та короткотривалий. Він є душевною настроєністю, світоглядною основою, яка визначає образ думки та спосіб життя людини, тим самим підтверджуючи об'єктивність та «правдивість» переживання трансцендентного.

Безперечно, релігійний досвід несе у собі надраціональний зміст, що не може бути повністю виражений у термінах та поняттях. Проте цілком доречним і важливим є духовно вивірене та раціонально-конструктивне ставлення людини до нього, адже в іншому випадку воно може бути розчинене у безмежному містицизмі чи сплутане з різного роду практиками розширеної свідомості, лжедуховним досвідом (наприклад, ЛСД-практики, галюциногенні стани при холотропному диханні, духовне пробудження у Програмі Анонімних алкоголіків і ін.), кожен з яких має власну мету, проте не є досвідом трансцендентного, а, скоріше, варіантом трансцендентарності, як способу долання меж власної свідомості.

Релігійне знання як результат божественного одкровення, не може бути «схоплене» у віровченні та релігійній догматиці, які по відношенню до духовного переживання є вторинними. Проте не існує досвіду, що повністю відокремлюється від засобів його розуміння. Красномовно про співвідношення раціонального та чуттєвого у релігії як досвіді свідомості пише Д.Дьюї: «Досвід це перш за все дія. А почуття – це сигнал до їх переорієнтації. Тож, воля, почуття та розум ведуть за собою почуття, що безперечно, витікає з еволюції уявлень про трансцендентне. Проте лише почуття можуть «оживити» досвід, наповнивши його енергією». Досвід потребує раціоналізації як способу бути, проте не охоплюється ним в повній мірі, лишаючи по собі «шлейф» почуттів та переживань.

Формою об'єктивного існування релігійного досвіду є **категорії релігії** як осмислене переживання. У них одномоментний, індивідуальний досвід трансцендентного перетворюється в систему уявлень, що може бути доступною та зрозумілою для інших.

Релігійний досвід осмислюється за посередництва категорій **священного, святого та сакрального**, що є світоглядними. Вони маркують якість об'єкта, володіння якою визначає його особливий статус:

- в онтологічному вимірі воно є повністю відмінним від повсякденного людського буття, вищим рівнем реальності.
- в гносеологічному відношенні воно є вищим, неосяжним знанням, будь-яке осмислення якого в термінах не є можливим.

- феноменологічно сакральне, священне та святе є дивовижним, надзвичайним, його не можливо ні з чим порівняти та переплутати.
- аксіологічно – є найбільшою, абсолютною цінністю.

Ознаки кризи релігійної свідомості виявляються вже з епохи Відродження – від ідеалізації тілесної (матеріальної) сутності людини до уявлень про визначальний статус здатності до пізнання (німецька класична філософія). Процес раціоналізації релігійного досвіду, усвідомлення себе творцем, перетворення особистості на “останню інстанцію” замикає внутрішній світ людини рамками її власної свідомості, позбавляючи можливості відмовитися від турбот по оберіганню свого одиничного “я” і закриваючи вихід у трансцендентну по відношенню до “я” сферу. Бог в релігійному світогляді є причиною принципової непізнаваності суцього як цілісного, можливістю його постійного розширення. У «обезбоженій» індивідуальній свідомості трансцендування отримує «географічний» ракурс. Зокрема, для європейської традиції характерним є пошук виходу зі світоглядної кризи у філософсько-містичних вченнях Сходу (зокрема, практиці йоги).

Філософська і буденно-практична деонтологізація свідомості новітнього часу позбавила людину світоглядної вкоріненості в світі. Відмова від ідеї абсолютного буття призвела до зникнення дуже важливих регулятивних механізмів в культурі, дезорієнтувала людини у визначенні сенсу і оцінки її існування. «Смерть Бога» (по Ф. Ніцше) як принципу, ускладнила вирішення основних світоглядних питань, вимагаючи від людини прийняти свій «підвішений» стан в світі як екзистенціальний статус.

12.4. Мораль і моральність. Етика

Кожна людина будує своє життя через стосунки з іншими людьми. Такі стосунки, попри неповторність кожної особистості, визначаються певними закономірностями людського характеру та суспільного розвитку. З'ясування і вивчення цих закономірностей є основним завданням етики.

Термін „етика” походить від давньогрецького слова „етос”, яке спочатку означало „місцеперебування, спільне житло”. Згодом воно набуло нових значень: „звичай, темперамент, характер, образ думки”. Для позначення науки, яка вивчає добродієність, Аристотель утворив новий іменник „етика”, що зустрічається в назвах його творів („Нікомахова етика”).

Протягом розвитку людства терміни „етика” і „мораль” поступово наповнюються різним змістом. Поняття **етики** позначає філософську дисципліну, а **мораль** – реальне явище, предметну сферу, яка вивчається названою дисципліною. На повсякденному рівні ці слова часто вживають як синоніми. Проте в наукових дослідженнях варто розрізняти етику як галузь

філософського знання і мораль як об'єкт її вивчення.

Зазначимо, що поряд із класичною точкою зору на етику як науку про мораль існує і думка, що етика не є наукою. Зокрема, видатний мислитель-гуманіст ХХ ст. **А. Швейцер** обґрунтовує це таким чином: „Наука як опис об'єктивних фактів, обґрунтування існуючих між ними взаємозв'язків і узагальнення всієї сукупності накопиченого таким чином матеріалу можлива лише тоді, коли мова іде про ряд однорідних фактів, що повторюються, або про один факт серед явищ, коли наявна матерія, яку належить упорядкувати. Науки про людські бажання та діяння немає і не може бути. Тут може йти мова лише про суб'єктивні і єдині в своєму роді факти, взаємозв'язок яких прихований у загадковому людському Я”.

Предметне поле етики змінювалося протягом розвитку людської цивілізації. Це зумовлено двома обставинами. По-перше, протягом існування людства змінювався конкретно-історичний зміст моралі: те, що було моральним в одних історичних умовах, могло стати аморальним в інших. По-друге, змінювався і предмет етики внаслідок розвитку самого етичного знання, відкриття нових сторін, регулятивних механізмів моралі. Обидва ці процеси у їх взаємній залежності знайшли відображення в історії світової етичної думки.

Мораль, постаючи об'єктом вивчення етики, не створює етичні норми і правила. Вона лише встановлює, що в певному суспільстві чи в певну історичну епоху вважатимуть або вважали добром та злом. Мораль не визначає, що є добро, а що – зло. Цим займається етика, визначаючи, що добре і що погано з нормативної точки зору. Отже, предметом етики виступають моральні норми. Таким чином, етика – це наука, об'єктом вивчення якої є мораль, а предметом – моральні норми.

Моральна норма – це зразок, правило, принцип діяльності, визнаний соціальною організацією і заданий для виконання її членам. Існують різні точки зору щодо виникнення моральних норм. Одні з них тяжіють до „лінії Демокріта”, що відображає натуралістичну, антропологічну, а також матеріалістичну точку зору. Згідно з нею, джерело моральних норм і ідеалів пов'язане з практичними інтересами людей, їх потребами, природними особливостями. Інші погляди на моральні норми є ближчими до „лінії Платона”. Їх прибічники вважають, що джерело моральності знаходиться у сфері чистого духу (об'єктивного або суб'єктивного), і пов'язують мораль з ідеєю Бога.

Натуралістичні (еволюціоністські) концепції виводять мораль з природних чинників, а її зміст визначають досягненням моральної мети по відношенню до природи, зовнішнього світу. Мораль розглядається як просте продовження і ускладнення групових інстинктів тварин, як спосіб виживання виду в боротьбі за існування. Відповідно, у поведінці людини немає нічого такого, що не зустрічалося б у тварин. Подібне тлумачення вимог моралі виникло ще в античності. Так, **Геракліт** вважав, що люди здебільшого не розуміють єдиного закону Логосу, початкової спорідненості з ним і не

слідують його вимогам. А це призводить до того, що вони перебувають у полоні різних забобонів.

Подальшого поширення натуралістичні концепції в етиці набули в епоху Відродження й Нового часу (теорії природної моралі і права, розумного егоїзму, утилітаризму). У ХІХ ст. ці теорії розробляли Ч. Дарвін, **К. Каутський**, Г. Спенсер, **П. Кропоткін**, які розглядали етику як фазу біологічного розвитку світу. Зокрема, Ч. Дарвін вважав, що постійні вправи вдосконалювали стадний інстинкт, що призвело до появи у вищих тварин морального почуття. Значення моралі полягає в забезпеченні біологічно доцільної діяльності, а органічний світ включається в сферу моральних відносин. П. Кропоткін розглядав принцип товарищескості або „закон взаємодопомоги” в тваринному світі як вихідний початок появи таких моральних норм, як почуття обов’язку, співчуття, поваги до одноплемінника і навіть самопожертви. Взаємодопомога у процесі еволюції переходить у поняття „справедливість”, яке постає основним змістом етики.

В етичній думці ХХ ст. подібних поглядів дотримувався **К. Лоренц**. Він розглядав моральні норми як продовження і ускладнення тваринних інстинктів. Головними з них є: боротьба за збереження і продовження роду (вона дає початок любові, турботі, співчуттю, відповідальності); боротьба за існування, охорона території мешкання (знаходять вияв у конкуренції й агресивних нахилах людини). На думку К. Лоренца, людство повинно визнати, що його природа є натуральною, біологічною, і навчитися приборкувати агресивність, спробувати зменшити її вплив на людське життя. Найкращий спосіб подолання агресії – це любов, творчість, гумор, що дають змогу зорієнтувати життєдіяльність у позитивному напрямі.

Звичайно, без еволюційних процесів у живій природі не виникла б соціальна форма руху матерії і її еволюція. Але суспільне життя – це якісно вища форма руху матерії, що не є звичайною сумою більш низьких форм. Варто визначити принципові відмінності людського суспільства від інших форм організації живих істот, що існують у природі. Функціонування свідомості, у тому числі і суспільної, не зводиться до біохімічних процесів у мозку людини, не вичерпується ними.

Антропологічні концепції походження моралі виводять її із сутності людини як природної істоти, її потреб, інтересів, із незмінної біолого-психологічної суті індивіда. Початкові принципи цього напрямку були виголошені ще у V ст. до н.е. грецьким філософом Протагором у його вислові: „Людина – міра всіх речей”. Представниками антропологічного напрямку в етиці є Фома Аквінський, Д. Юм, французькі матеріалісти, Л. Фейєрбах. У сучасних умовах антропологічна етика представлена у працях екзистенціалістів, неофрейдистів.

Близькою до антропологічного напрямку етичних є й концепція **утилітаризму**. Її основне поняття – користь індивіда (вигода, особистий інтерес тощо). Джерелом моралі для утилітаристів є природа людини, а зміст морального вибору оцінюється шляхом арифметичного підрахунку вигід і

втрата за результатами вчинку. В історії етики її представляли софісти, Дж. Бентам, **Дж. Мілль**, прибічники прагматизму. Відвертий індивідуалізм, підкорення поведінки особистості принципу матеріальної користі й егоїстичного розрахунку, заперечення провідної ролі духовних інтересів у діяльності людини роблять утилітаризм непривабливим для значної частини громадськості. Тому в наш час відвертий утилітаризм зустрічається рідко.

Діалектико-матеріалістичне вчення встановило соціальну зумовленість моральних норм і вимог, визначивши джерелом моралі об'єктивні матеріальні умови існування людей. Діалектичний матеріалізм обґрунтовує земне походження моралі, пов'язує її з матеріальною діяльністю людей, із конкретно-історичними умовами розвитку людського суспільства. Очевидно, що мораль виникла раніше за інші форми суспільної свідомості, але не раніше, ніж виникло саме суспільство.

Мораль – поняття історичне. Вона належить до числа тих загальнолюдських духовних цінностей, які визначають зміст соціального буття від самого початку виникнення людської цивілізації і залишаються найважливішим її атрибутом, доки існують людина та суспільство. Мораль формувалася в міру виокремлення людини з тваринного світу, у процесі поступального розвитку суспільних відносин, утворення соціальних колективів і спільнот.

Людина вийшла у процесі еволюції із тваринного світу, є живою істотою. Тому постає питання: чи є в природі людини те, що сприяє моралі, або те, що перешкоджає їй? Чи є мораль у інших живих істот? У природі боротьба за існування точиться аж ніяк не за законами моралі, а згідно із правилом: „Хто сильніший, той і правий”. Проте в ній можна помітити і колективізм, і подружню вірність, і піклування матерів про дітей. Але зміст питання полягає не в тому, що саме вчиняє тварина, а чому вона так чинить. Твариною керує інстинкт – сукупність природжених і придбаних стереотипів поведінки. Вони здійснюють переважно біологічно корисні дії. Норми поведінки біологічних видів не змінюються від покоління до покоління. У звірів ми не бачимо вад, тобто аморальності, а отже, і мораль ними незнана. Тварина живе так, як живе, а не так, як повинна жити. У її поведінці наявна природна причинність, але відсутня моральна мета, механізм інстинкту спрацьовує неусвідомлено. Людина ж сама вирішує, що вважати добром. Прагнення до цього добра і стає справжньою причиною її вчинку.

Передумовою виникнення моралі був колективний характер праці, який створив людину і визначив її суспільну родову сутність, вимагаючи суворої регламентації вчинків людей, що вступали у взаємодію. Така саме потреба існувала й у сфері нетрудових відносин, оскільки вони базувалися на суспільному способі життя. Епоха становлення суспільної людини ще багато в чому визначалася біологічним у ній. Однак біологічні механізми вже виявлялися недостатніми для пристосування до нових умов життя. Тваринні інстинкти, залишки зоологічного індивідуалізму у суворих умовах боротьби за існування суперечили інтересам родових колективів.

Становлення моралі є тривалим процесом розвитку як моральних норм, так і засобів їх дотримання. Найбільш ефективним серед них є самосвідомість суспільних індивідів. Однак в умовах родового ладу, коли свідомість була вплетена у матеріальну діяльність людей, моральна регуляція здійснювалася не шляхом роздуму і вільного прийняття рішень індивідами як суб'єктами поведінки, а під тиском звичок, під впливом прикладу традиційних форм життя. Мораль, таким чином, виникла у відповідь на соціальну необхідність регулювати, управляти взаємовідносинами людей, узгоджувати їхні інтереси з інтересами цілого (на ранніх етапах історії – з інтересами роду і племені).

Унаслідок суспільного розподілу праці, ускладнення соціальної структури відбувається розрізнення індивіда і особистості, фіксується особлива соціальна роль окремої людини, що згодом усвідомлюється нею. Поступово з'ясовується недостатність примусових засобів забезпечення соціально-доцільної діяльності людей, які не враховують їх особливі, індивідуальні якості. Виникає потреба в системі вимог, які апелювали б до самосвідомості особистостей, передбачали їхню здатність вирішувати проблемні ситуації самостійно, покладаючись на норми, сформульовані лише в загальній формі, які залишають за індивідом право їх конкретизувати в особливих обставинах. Іншими словами, моральна регуляція суспільства передбачає певну міру відокремлення індивіда і усвідомлення ним цього відокремлення, коли наявна потреба та можливість такого вибору. Звідси випливає відома думка І. Канта, повторювана К. Марксом: „Мораль ґрунтується на автономії людського духу”.

Ефективність і життєвість моралі полягає в тому, що її розпорядження не можуть бути реалізовані повністю. Існуючі моральні відносини людей, що виражаються за допомогою поняття „суцього”, мають своєю протилежністю і водночас продовженням, напрямком розвитку „належне”.

Розрізняють два рівня моральної свідомості: буденно-практичний та теоретичний. Якщо на першому рівні відображаються реальні звичаї, правила, норми життя конкретного суспільства, то на другому формуються ідеали, цінності, імперативи, що скеровують людське життя. Мораль постає світоглядом, що не тільки відтворює існуючі умови життя і норми поведінки, але й критично ставиться до них, знаходячи в реальності перспективи її подальшого удосконалення і прокладаючи шлях до них. Для теоретичного обґрунтування моральних ідеалів як перспектив суспільного розвитку необхідно усвідомлювати, на якій реальній стадії розвитку моралі перебуває соціум.

Основні етичні категорії

До основних етичних категорій належать **вищі моральні цінності** людини: добро, справедливість, любов, сумління, обов'язок, честь і гідність, щастя, сенс життя. Їх визначення пов'язане із проблемою з'ясування філософської категорії „сенс життя”, із розглядом проблеми щастя. Названі

моральні цінності усвідомлені людством як такі, що визначають гармонію буття людини в суспільстві. Спробуємо визначити, як змінювалися думки філософів про такі моральні цінності, як добро, справедливість і любов.

Розуміння природи **добра** протягом історичного розвитку людства зазнало значних змін. Перші спроби пояснити це поняття помітні вже в античності. Так, для Сократа добро є абсолютом, що не залежить від природи певного індивіда. Всі погані вчинки здійснюються людьми тоді, коли вони не знають, що таке добро. Отже, зло походить лише з незнання. Припустити ж, що людина свідомо відмовляється від добра й обирає зло – те ж саме, що припустити, що людина свідомо шкодить собі.

Абсолютний характер добро має і у християнській філософії. Бог у ній є найвищим благом і моральним абсолютом. Августин підкреслював, що, оскільки все існує завдяки Богу, то будь-яке добро також походить від нього. Відповідальність за існування зла він покладав на людину, яка надає перевагу „гріховним” задоволенням, відкидаючи вищі чесноти.

У Новий час відбувається відхід від розгляду добра як певного абсолюту. Мислителі намагаються простежити походження моралі через діяльність людини і суспільства. Так, Т. Гоббс вважав, що вона виникає лише внаслідок усвідомленої угоди злих за природою індивідів між собою. Вся мораль для нього – це система правил, які регламентують реальні відносини корисності. Егоїзм, на думку Гоббса, має бути розумним, щоб зберігати суспільство; в іншому випадку він перетворюється на сліпу владу одного над всіма іншими – на абсолютну авторитарність.

Ж.-Ж. Руссо дотримувався думки, що людина за своєю природою насамперед є емоційною істотою. Моральні цінності, на його переконання, ґрунтуються на відносинах між людьми в рамках певного суспільства. На думку мислителя, кожна людина є добродесною, коли її окрема воля відповідає в усьому загальній волі. Несправедливий суспільний устрій позбавляє індивіда цінностей добра і змушує підпорядковуватися „цінностям” зла – такий висновок філософа-просвітника.

Іншою ключовою категорією етики є **справедливість**. Вона характеризує поняття належного, вимагаючи відповідності між правами та обов'язками індивідів (або соціальних груп), між вчинками та їх оцінками, заслугами та їх визнанням. Невідповідність у таких співвідношеннях розглядається як несправедливість.

За умов первісного ладу справедливість визначалась як неухильне виконання членами колективу (племені, роду) певних норм. З відокремленням індивідів це поняття переважно стало позначати рівність між усіма у володінні засобами існування. В античності поняття справедливості і рівності вже відрізняються: зрівнянню протистоїть розподіл благ відповідно до певних заслуг людини. Таке розмежування зберігається і в наступні епохи.

Поняття **любові** займає особливе місце в етиці. Любов є важливим складником людської душі: без неї життя неймовірно збіднюється. Це почуття оспівували поети і намагалися пояснити мислителі. Поняття любові

дуже багатозначне: до нього входять і почуття батьків до дітей, і кохання жінки та чоловіка, і потяг до істини або добра.

Як любов впливає на людину? Вона може надавати новий сенс життю, коли людина відчуває піднесення, яке поширюється не тільки на об'єкт кохання, але на весь світ, і здатна на нові звершення в ім'я свого почуття. Вона може й засліплювати, коли людина керується лише потягом пристрасті і втрачає всі інші орієнтири.

Справжня любов поєднує духовне і фізичне, дозволяє розкрити людську індивідуальність. Переживання такого почуття вдосконалює людину. Саме тому любов залишається вічним ідеалом людства.

Виявлення **соціально-онтологічного коріння моралі** дає змогу пояснити такі її риси, які для буденної свідомості видаються парадоксальними. Це передусім її „непрактичність”. Уважається, що кожна людина прагне до реальних практичних результатів, шукає найбільш ефективний засіб їх досягнення. Чимало випадків, однак, коли люди, корячись моральним міркуванням, нехтуючи власними інтересами, безпосередньою вигодою, добровільно йшли на страждання, навіть на смерть. Відомо, що багато принципів, навіть найпростіші моральні настанови („не вбий”, „не кради”, „не бреші”) у повсякденному житті постійно порушуються. Але це не підриває їх високої репутації при оцінці конкретних вчинків. Так, докори сумління людину моральну примушують соромитися власних негідних вчинків, оцінювати і переоцінювати їх, а тим самим удосконалювати себе, наближаючись до „належного”. Наявність такого спрямування дозволяє усвідомити цінність людини як особистості. Зазначений підхід складає основу гуманістичного підходу до людини. Гуманізм визначає принципи рівності, справедливості, людяності нормою стосунків між людьми, а благо людини – головним критерієм оцінки соціальних інститутів.

Варто зазначити, що мораль тісно пов'язана з різними сферами життєдіяльності суспільства: економікою, політикою, правом, релігією, мистецтвом. Зокрема, поняття справедливості інтегрує економічні й моральні критерії суспільних відносин, оскільки передбачає, що кожен учасник соціального процесу отримує як належну частку матеріальних благ, так і відповідну можливість задовольнити соціальні прагнення. Мораль стримує від розпаду суспільство: спільність етичних принципів має компенсувати розходження політичних позицій. Мораль та право є соціальними регулятивами, які вказують, як має поводитися людина в певних ситуаціях.

Історія, наголошували К. Маркс і Ф. Енгельс, є результатом діяльності безлічі людей, які переслідують свої особисті цілі. Аналогічно можна сказати, що сфера „належного” фіксує інтереси і умови становлення людського роду загалом. Вона слугує своєрідним індикатором, що засвідчує міру відповідності індивідуальної поведінки загальнолюдському досвіду. Її практичність виявляється у загальній спрямованості розвитку моралі в масштабі всієї історії. У цьому, власне, полягає соціальна функція моралі –

формування загальних критеріїв оцінки як індивідуальної поведінки, так і існуючого суспільного ладу.

Для з'ясування специфіки моральної активності важливо визначити поняття моральної свободи, морального вибору й відповідальності за нього. З моральної точки зору, жодні обставини життя людини, зовнішні причини не можуть позбавити її права остаточного вибору і рішення щодо своєї поведінки. **Моральна свобода** – це усвідомлення й добровільне прийняття обов'язку слідувати вимогам моралі і принципам людяності. Суб'єктивною стороною процесу становлення моральної свободи є розвиток особистої свідомості, совісті, людської гідності. Завдяки цьому людина стає здатною самотійно, без примусу, на основі відчуття обов'язку й вимог совісті, здійснювати моральні вчинки. Найвища форма моральної свободи – це стан, коли усвідомлена необхідність моральних вимог перетворюється на особисту внутрішню потребу людини, її моральну активність.

Проблеми моральної свободи конкретизуються для людини в моральному виборі й відповідальності за нього. Спираючись на вироблені суспільством цінності і правила, засвоюючи їх у процесі виховання, індивід може до певної міри самотійно регулювати свою поведінку. Тому він постає не тільки як об'єкт соціального контролю, але і як свідомий суб'єкт. Мораль, таким чином, набуває активного, діяльнісного змісту.

Таким чином, моральні норми людства перебувають в постійному розвитку. Проте незмінним залишається зв'язок між розвитком моралі і вдосконаленням, зміцненням суспільства. Трансформації моральних норм і принципів відповідають змінам, які відбуваються в конкретно-історичних умовах життєдіяльності людей, що впливає на рівень їх моральної свободи. Тому мораль – це не вигадка, не суб'єктивна інтелектуальна творчість або результат інтуїції: вона є формою регуляції людського життя, яка звернена до розуму людини, її почуттів і емоцій. Ефективність моральних норм насамперед залежить від глибини їх засвоєння індивідуальною свідомістю та від ступеня їх входження у суспільну свідомість.

12.5. Естетика, її основні категорії. Специфіка мистецтва

Людині властиво прагнути прекрасного і знаходити його в усьому: озираючи краєвид, слухаючи музику, вдивляючись у миле обличчя. Але що таке краса? Що її породжує? – Сама природа, яка дивує досконалістю і гармонією, чи наші почуття? Питання про сутність краси вельми непросте і являє один із вимірів основного питання філософії. Воно підіймає засади естетичного (від грецького „естезис” – чуття, чуттєвість) – переживання і осмислення людиною реальності, де на перший план виходить чуттєвий момент світовідношення. Краса – це величезна духовна цінність і стимул розвитку людськості. Явлення краси несе нам буттєве продовження нас самих і тому краса – це те, що хвилює. Естетичні потреби і переживання,

закони краси і перетворення за ними світу, культура почуттів і художньо-креативний самовираз людини, – все це становить предмет філософської дисципліни – естетики.

Сутність естетичного І.Кант емко виразив висловом „зацікавлена незацікавленість”. Спробуємо розкрити цю антиномію. Почуття радості і підйому, які викликає краса, в аспекті діалектики їх індивідуального змісту і соціальної природи подібні до будь-яких людських почуттів. Проте, вони мають свою специфіку. На перший погляд вона видається пов’язаною з тим, на що вони спрямовані, і що є прекрасним, або, навпаки, потворним (адже естетичне обіймає весь спектр почуттів) у „самому” об’єкті. Однак у тому й справа, що естетичні почуття можуть бути адресовані всякому суцюзму. Виникає питання: чи не є особливим сам зміст естетичних чуттів? Виявляється, що це і так, і не так. Головним тут є самоцільність чуттів – їх здатність бути смислом і метою для самих себе. Якою ж є природа цього феномена? Визначитись із естетичним актом, як актом і фактом свідомості, допоможе звернення до її механізму, за якого ми віддаємо собі звіт у своїх відчуттях. Тільки ж в естетичному переживанні основним стає те, що самі почуття і душевні стани концентрують на собі смисловий момент, будучи об’єктом естетичного сприймання, що воно, отже, створює і його образ, і образ суб’єктивності. Тут гранична „зацікавленість” об’єктом переживань є також вищим ступенем розгалуженості самого по собі переживання, його осмислення, рефлексії, коли зміст відчуваного дає і насолоду, і сутнісне осягнення предмета. Це і є безкорисливість, або, за Кантом, прагматична „незацікавленість” естетичних переживань. Але констатувати її замало для того, щоб розібратись у самій можливості даного стану. Він має свою соціально-історичну основу, яку нам треба зрозуміти.

Коли йдеться про те, що „праця створила людину”, передбачається, насамперед, творення людськості як суб’єкта культури, формування таких потреб і смислів, які виділились в естетичну свідомість, що її становлять зміст естетичних почуттів і їх рефлексія як самоцінних об’єктів.

Працюючи, людина вносить рівновагу, симетрію, людиномірність у природний світ і це є фактором його освоєння. Естетична свідомість веде свій початок від упорядкування взаємодій людини з природою, виявів і актів буття. Засоби цього впорядкування людина знаходить у самій собі і формах своєї життєдіяльності, від тілесності (пульс і дихання) до ритму праці. Суттєво, що становлення естетичного і динаміка змінення людиною предметного світу віддавна потенціювали одне одного і навіть зливалися в практиці соціуму. Важливо розуміти, що людина прагне і відтворювати, і перетворити закономірності природи у створіннях свого духу. Характерно, що Аристотель зв’язував сутність мистецтва з його наслідуванням природі (мімесис) і вважав, що у мистецькому витворі, у створеній формі оживає природна якість: наприклад, звук стає звуком саме в музиці. Як вимір життя соціуму естетична діяльність стала основою зв’язку всіх духовних виявів людини. Історичним свідченням цьому є синкретизм – узагальнена форма

духовної діяльності – основна риса давньої культури. Так, міф єднає переживання, знання, віру, предметно-практичну діяльність.

Людина споглядає себе в світі, який вона сама для себе і створює. Звідси – і природа естетичної насолоди як вищого ступеня естетичного переживання, в основі якої лежить праця і задоволення її результатами, що поступово набувало особливої цінності і ставало предметом устремлень. У даному відношенні естетичне – це міра відповідності між зусиллям і його результатом, що потребує оцінки не лише за практично-життєдіяльними, але, дедалі більше, – і за духовними критеріями, з погляду довершеності і краси виробленого людиною. Генеза естетичного сприймання паралельна вдосконаленню форм предметної діяльності людини. Але естетична сфера вивільнилася з-поміж практично доцільних форм життя соціуму як царина самоцільного і безкорисливого ставлення до світу, і, в кінцевому підсумку, – царина свободи духу (адже ставлення, звернене само на себе, є моментом виділення людської самості з природного і цивілізаційного фону), до якої і спрямовується, по суті, вектор людської суб'єктивності.

Це не означає, що естетичне локалізувалося в окремих переживаннях людини і символічних формах, передусім, мистецтва (хоч воно концентрує естетичне). Естетичне є компонентом всякої діяльності людини, її праці, інтелектуальних розвідок, почуттів і ставлення до інших⁵.

Бути естетично значимим, тобто виразним у формі – для предмета означає мати смислову наповненість, за якої лише і можливі судження про його виразність. Естетичне „живе” в тому, що затребуване і сприйняте. Наприклад, звук музики – це не тільки періодичні коливання фізичного тіла (на відміну від неперіодичних), але явище емоційно-смислового роду. Ми шукаємо естетичний зміст у речах, що нас оточують, розрізняємо і наділяємо цінністю ті чи інші явища (спів солов'я і каркання ворони – естетично не тотожні, хоча для природи вони, так би мовити, рівнозначні). Основа естетичного – це не просто світ матеріальних об'єктів у їхній взаємопов'язаності, але сама природа людини як породження універсуму і її відношення до багатовимірного об'єктивного світу, викристалізоване соціальністю. Об'єктивність естетичного полягає у культурному існуванні форм і граней такого відношення, що понятійно і практично втілюється в життєдіяльності соціуму, має загальну значимість. Відтак, в естетичному акті (або споглядальному, або креативному, але завжди – акті діяльності, адже нею по суті і є естетична свідомість) сам предмет олюднюється, а людина – упредметнюється, тобто передає предмету свій культурний зміст.

Таким чином, природа естетичного єднає суб'єкт і об'єкт діяльності і пізнання, в певному розумінні долаючи їх контроверзу. Ця єдність виявляє себе в самому акті естетичного споглядання. Естетичне відчуття є, звісно,

⁵ Існують два протилежні підходи до суті естетичного. Онтологічний підхід розглядає естетичну свідомість як форму відображення принципів буття, тоді як гносеологічний розуміє її як ознаку самого пізнавального відношення людини до світу. Обидва підходи виокремлюють фактори естетичного.

чуттєвим, потребує матеріального об'єкта, і водночас є естетичним тільки за звернення на нього уваги, при концентрації таких відчуттів у духовному зусиллі суб'єктивності. Слід мати на увазі, що естетичне поєднує чуттєві і раціональні чинники, як і всякий процес або факт свідомості. Якщо чуттєві більш очевидні і заявляють про себе емоційною повнотою переживань, то раціональні є не настільки явними. У даному випадку розумовий акт – це посередник між чуттєво забарвленим об'єктом і суб'єктивним „центром” сприймання і переживання, він збудовує образи об'єкта і суб'єкта, зв'язує і координує чуттєві акти самості і, нарешті, дозволяє втілити естетичні почуття і досвід у витворах мистецтва.

Естетичне – це безпосередньо дана чуттєва виразність предмета, яка відтворює і несе в собі упредметнення людської сутності і „олюднення” світу природи і яка сприймається і переживається людиною як самостійна життєва цінність.

Категоріальне осмислення естетичного. Філософська думка завжди прагнула дійти таїн краси. Для античності краса – це гармонія світоустрою, розуміння і відтворення якої означало рух мислі і дій людини до засад буття. Людина – створіння прекрасної й одухотвореної природи – несе в собі її досконалість, і почуття прекрасного ніби входить у резонанс із красою світу. В античній думці естетичне як тип відношення виділялося в предмет філософського аналізу, у міру того, як відносно відокремлювалися сфери практичного і символічного освоєння людиною умов свого буття. В „Поетиці” Аристотеля космоцентризм єднався з ідеями природи мистецтва і її зв'язку з пізнанням. Краса поставала тут як об'єктивна, субстанціальна якість. Середньовічна думка, зберігаючи опору на уявлення античності про універсалізм і об'єктивність краси, пов'язує її з божественним принципом. Відповідно, земні, минущі речі, в тому числі людська тілесність, самі по собі не є джерелом краси. Доба Відродження піднесла красу людини в усіх – духовних і чуттєво-тілесних – проявах; поставила проблеми художньої правди, ідеалу і його зв'язку з життям, ролі фантазії в творчості, суспільної ролі мистецтва. Відродженню притаманна і потужна естетизація природи, пантеїзм (обожнення природи). Просвітництво – важливий етап розвитку естетичної теорії – виходило з постановки проблеми суспільної значимості мистецтва як засобу формування моральності. За Д.Дідро, саме мистецтво унаочнює пороки і чесноти людей і суспільства. Взірцем для мистецтва і орієнтиром для осмислення прекрасного виступає в цю добу античність. У цей період німецький теоретик О.Баумгартен ввів термін „естетика” для позначення сфери спеціальних знань про сутність мистецтва і прекрасного. У представників німецької класичної філософії естетика виступала певною частиною філософських систем. Так, у Канта вона покликана привести до єдності його вчення про пізнання і поведінку людини, апріорні начала яких реалізуються в мистецтві як створенні прекрасного, втіленого у художній формі. Мистецтво тут постає як творення форм. Гегель протиставив такій абстрактній позиції в естетиці діалектико-ідеалістичний підхід, за якого в

ході розвитку природи і суспільства, як відчуження (інобуття) Абсолютної ідеї і перший крок на шляху її самопізнання як світового розуму, виникає мистецтво. Ним ідея виражає свою сутність у конкретно-чуттєвій формі, в такий спосіб постаючи як прекрасне і являючи свою повноту. Прекрасне у Гегеля рівнозначне естетичному ідеалу. Подаючи мистецтво і прекрасне у контексті соціально-історичного життя людини, Гегель тим самим уперше в естетиці обґрунтував історичний характер мистецтва. Водночас, система Гегеля характеризується логікою сходження до таких універсальних форм розуму, які витісняють мистецтво з „арени” адекватного відображення суті речей. Прекрасне і естетичний ідеал зникають як примара в міру того, як до пізнання Абсолютної ідеї звертається людський розум.

Питання естетичних відношень мистецтва до дійсності відновлені в російській думці XIX ст. Герценом, Белінським, Чернишевським, іншими теоретиками мистецтва, письменниками.

Суттєвим зрушенням в естетиці стало вчення Маркса й Енгельса, які виявили вирішальну роль практики в формуванні естетичної свідомості і в розвитку естетичної діяльності людей, розкрили сутність основних понять естетики і показали, що вони виникають в історичному становленні знання і практики. Мистецтво розглядається як особлива форма практики, яка має основу в розвиненій людській чуттєвості. У „Экономическо-философских рукописях” 1844 року К.Маркс відмічав: «„Лишь благодаря предметно-развернутому богатству человеческого существа развивается... богатство... человеческой чувственности: музыкальное ухо, чувствующий красоту формы глаз, – короче говоря, ... чувства, которые способны к человеческим наслаждениям и которые утверждают себя как человеческие сущностные силы. Ибо не только пять внешних чувств, но и так называемые духовные чувства (воля, любовь и т.д.), – одним словом,...человечность чувств, возникают лишь благодаря очеловеченной природе»⁶.

Сучасна естетика характеризується методологічним багатоманіттям і гострою дискусійністю питань щодо природи мистецтва і прекрасного. В ній найвпливовішими стали такі тенденції, як інтуїтивізм, психоаналіз, феноменологія і герменевтика. Ці набутки західної філософської культури зазнали в вітчизняній естетиці аналізу, в якому критичне осмислення все більше сполучається з конструктивним діалогом ідей (праці Л.Т.Левчук). Естетичною теорією актуалізовані ідеї і понятійні структури, що сходять до класичної давнини: видатний російський мислитель-естетик О.Ф.Лосєв здійснив синтез християнського неоплатонізму, діалектики і феноменології в аналітиці форм, образів і концепцій античної культури, сутності самого мистецтва. Діалектико-матеріалістична традиція в естетиці розвивається і збагачується новими підходами, ідеями, даними з усіх галузей сучасного гуманітарного знання. Естетична теорія заглиблюється в проблематику

⁶ К.Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. – М.: Изд-во политич. литературы, 1968. – 2-е изд.: Т. 42. – С. 122.

сприймання і переживання тих чи інших явищ, насамперед художніх. У сучасній українській думці природа естетичного пов'язується з гранично „небайдужим” (А.С.Канарський), переживання краси постає як емоційно сповнене осмислення буття людини в універсумі (В.А.Личковах).

Історія естетичної думки показує, що предмет естетики змінювався і інтерпретувався залежно від розуміння сутності естетичного ставлення до дійсності і сутності мистецтва. Естетика сьогодні являє і теорію культури почуттів, і своєрідну метатеорію мистецтва.

В розвитку естетики склалися її основні поняття – категорії, в яких відображаються найбільш загальні і суттєві ознаки, відношення, зв'язки, сторони естетичної практики і естетичної свідомості. Гранично широким є поняття естетичного, яке виступає як родове стосовно таких категорій, як прекрасне, піднесене, трагічне, комічне, та інших.

Прекрасне – це категорія естетики, яка характеризує явища з погляду їх довершеності, як такі, що мають вищу естетичну цінність. Прекрасне як вияв людського ставлення до дійсності має різноманітні чуттєві відтінки і форми. В першому наближенні нами схоплюються зовнішні сторони явищ, що дає естетичній думці підстави вважати красу форми, сумірність (міру), пропорційність предмета важливим критерієм прекрасного. Але не менш важливим є зміст явища, оцінюваного як прекрасне. Як відомо, людина для нас може бути прекрасною лише тоді, коли вона красива не лише фізично, але й духовно. Сутність прекрасного – це сполучення краси форми і змісту, їх діалектична єдність. Зміст явища, яке ми сприймаємо як прекрасне, має бути позитивним, життєствердним, повноцінним у моральнісному аспекті. Прекрасне в природі пов'язане з закономірністю, доцільністю, узгодженим характером явищ, у яких убачається позитивний людський, життєвий зміст і які оцінюються з погляду людських ідеалів. У житті соціуму прекрасними є і його гуманістичні сторони в цілому, і відносини, що зв'язують людей – любов, дружба, праця як розкриття людських можливостей. Мистецтво ж, передаючи естетичну виразність предметів у образах і формах, має багато вимірів утілення прекрасного. Твір мистецтва і дозволяє досягнути його як рису самого життя, природи, людей, і сам по собі характеризується стилем і формою, які оцінюються за критеріями краси і довершеності, передусім у їх відповідності до гуманістичного змісту твору і мистецтва в цілому.

Піднесене – це завжди величне, потужне, масштабне. Але така велич не є чисто зовнішньою, не зводиться до штучної монументальності. Інколи піднесеними можуть бути речі дуже прості, наприклад повсякденна героїка жителів блокадного Ленінграду; „мирна” праця шахтарів, учителів, лікарів.

Піднесене як естетична категорія – це поняття про прекрасне і ще не освоєне, що осяює людське життя світлом ідеалів, що „більше” за окрему індивідуальну долю і волю. Не випадково піднесене пов'язують із чуттями обов'язку, з героїчними вчинками. Те, що було для давнини божественним принципом як виразом піднесеного, для сучасності постає як вища гуманна сутність самого життя. Піднесене – категорія, що характеризує естетично

цінні явища, які мають велику позитивну соціальну значимість, потенційні можливості, що можуть бути реалізовані. При сприйманні піднесеного нам відкриваються, звісно, і такі сторони, як велич самої природи (наприклад, гроза, неосяжний океан, мовчазні гори), або геніальність твору мистецтва; але найбільшою мірою піднесене пов'язано з патетикою ідеалів гуманності і соціальним оптимізмом, із грандіозністю перспектив людства.

Трагічне – це естетична категорія, яка виражає гострі життєві драми і суперечності, що несуть загибель людям, які уособлюють позитивні сили і які самою своєю смертю утверджують майбутнє торжество ідеалів. Смерть такої людини – це трагедія для багатьох людей і, отже, подія культурного масштабу (наприклад, смерть Сократа – трагедія справедливості). Трагічна постать – завжди постать піднесена, героїчна. Трагедія змушує переживати скорботу і страждати не тільки і не стільки через те, що загинула людина, але тому, що в її особистості втілені цінні для всіх риси людськості. Слід розуміти природу трагічного з позицій діалектики смерті і безсмертя. Культурема трагічного коріниться в древніх ритуалах жертвопринесення і міфах смерті-відродження, її шлях пролягає через учення Аристотеля про катарсис (очищення через страждання) як рису класичної грецької трагедії і пізніше – у міру визрівання ідеї суб'єкта культури (культурного героя) – сакральну героїку і тему подвижництва в західній культурі, – до розуміння трагічного як колізії, якою виявляє себе соціальна драма і яка в кінцевому підсумку несе життєствердну перспективу.

Комічне (смішне) – це форма естетичного освоєння світу, пов'язана з критичним ставленням до недоречних, зжитих, безглузких проявів у житті людей, суспільства. Комічне викликає сміх, але це не завжди тільки сміх. Сам сміх – суб'єктивно-індивідуальна емоційна реакція на комічні явища – має під своєю „зовнішністю” більш глибокі переживання невідповідності того, що сприймається, тому, як має бути насправді. Кант розумів комічне як суперечність піднесеного і мізерного, Аристотель – як контраст краси і потворності. Комічне, таким чином, поставало як гротеск (суміщення того, що не є сумісним), аж до іронії. У Маркса категорія комічного застосована для оцінки соціальних явищ, осмислення яких іде від патетики до визнання їх недоцільності, застарілості; невинуватості, врешті-решт, цієї патетики з погляду нових реалій.

Комічне, як і трагічне, несе в собі культурну рефлексію боротьби між старим і новим. Але відмінність комічного – у націленості на слабкі сторони старого, його спроби здаватися новим і прекрасним. Так виглядає людина, яка натужується видати себе не за те, чим вона є і на що спроможна.

Комічне – категорія естетики, що відбиває соціальні суперечності під формою емоційно-критичного ставлення з погляду естетичного ідеалу. Не випадково у мистецтві комічне проявляє себе і гумором, і сатирою, і також іронією (гротеском). Емоційно-сміслові відтінки комічного багатоманітні. І навіть у самому сміху як безпосередньому вияву ставлення до комічного знаходить вираз та обставина, що комічне не лише заперечує потворне, але і

стверджує прекрасне.

Сутність мистецтва полягає у вищій формі естетичної діяльності – художньо-образній творчості і художньому сприйманні. Слід визначитись у цьому зв'язку з відносною автономією естетичного як основи художньо-образного мислення.

Як чуттєво-предметне буття, естетичне не є речовинною даністю як такою. Всі речові характеристики естетичного виступають як носії смислу і тому воно є не лише предметним, але й ідеальним. В ньому сполучаються сутність і явище, суб'єктивне й об'єктивне, діяльне, споглядальне й інтелектуальне, емоційне і вольове, тобто всі духовні сили людини в їхній гармонічній цілності. Естетична свідомість є всезагальною і відрізняється від художнього начала як свого особливого втілення в мистецтві. Разом із цим, образний синтез, узятий як ідеальний об'єкт, на який спрямовується творча думка художника, стає основою художнього узагальнення. Таким об'єктом може бути явище як об'єктивної, так і суб'єктивної реальності, аж до настроїв і переживань автора. Естетичне є для мистецтва і змістом, і засобом, і метою.

Художнє не збігається з естетичним повністю. Мистецтво – сфера їх взаємної представленості, за межами якої залишається, з одного боку, сама всезагальність естетичного, а з іншого – „техніки” мистецтва, притаманний йому мовно-образний стрій, стилістика, структурні й видові особливості.

Мистецтво – історичний феномен культури. Слід відрізнити художні явища давнини і середньовіччя від ренесансної і новочасної культури, коли мистецтво набуло своєї повноти як символічна форма, як свободний вираз внутрішнього світу автора. Але ж хіба антична скульптура і готичні храми не є мистецтвом? – Значною мірою це так. Проте, звернімося до критерію мистецтва (латинське слово „арт” – мистецтво – є основою слова „артист” – той, хто виражає свою індивідуальність у творчості), – а цим критерієм є пріоритет самості, самореалізації особистості митця, і в його лиці – інших людей (в процесі творчості – під формою „Іншого” в самому собі, з ким він веде діалог). Мистецтво в чистому вигляді є набуток антропоцентризму в культурі. Від грецького „техне” (мистецтво, ремесло, вміння) зміст „арту” відділяє довгий історичний шлях формування художньої культури.

В античності мистецтво не зразу мислилося як особлива діяльність. Вміння будувати дома і водити кораблі, лікувати і управляти державою, філософія і риторика нарівні з поезією називали мистецтвом представники грецької думки включаючи Платона. Виокремлення естетичної діяльності почалося в ремеслах, а згодом було перенесене в духовну сферу, де, втім, естетичне спершу зливалось з утилітарним, моральним і пізнавальним. Те, що ми називаємо мистецтвом, було мало виявлено в античній культурі. Ми сприймаємо поеми Гомера як літературні пам'ятки, тоді як для античності вони були і філософськими творами, і етичним еталоном, і викладенням релігійних поглядів. Література ж для античності концентрувалася в поезії.

Мистецтво як таке починається там, де метою естетичної діяльності

стає сама художня творчість, яка забезпечує створення особливого світу – світу фантазії, вимислу. Для чого ж призначений цей особливий світ, який являє естетичне створіння людини? Справа в тому, що мистецтво є, – і цим воно відрізняється від усіх інших видів діяльності, – виразом внутрішньої сутності людини в її цільності, де вона повновладно творить свій світ, так само як природа – свій. Якщо в практиці і науці людина протистоїть світові як суб'єкт об'єкту і тим самим обмежується в своїй свободі, то в мистецтві вона перетворює свій суб'єктивний зміст на загальнозначуще і цілісне об'єктивне буття, в чому і полягає *сутність художнього образу*. Образ у мистецтві – це художнє узагальнення, здійснене за осмислення естетичних переживань автора, чуттєвий матеріал яких організується асоціаціями та ідеями, почерпнутими ним зі свого досвіду, такими, що мають важливий життєвий і культурний зміст. Тут сам вимисел – це є спосіб осмислення і відображення, питомо художнього кодування авторської позиції стосовно реалій життя, де виразність образів виступає також і засобом комунікації, тобто повідомлення, донесення до публіки змісту твору. Об'єктивне буття творів мистецтва – в їх цінності і здатності бути естетичним самовиразом, подією для багатьох людей. І творчість, і сприймання витвору мистецтва захоплюють людину цілком. У художньому тексті нам представлений не спеціально виділений фрагмент, а повнота світу, світовідношення. Синтез і специфічно раціональна, концентрована форма втілення в мистецтві всього культурного змісту тієї чи іншої доби робить твір символічною реальністю і водночас дозволяє мистецтву бути найсильнішим засобом впливу на уми і душевні переживання людей. Естетичне ставлення до сприйманого твору несе стан, у якому перебування „наодинці” зі світом і собою сполучується з потужною соціалізацією, почуттям своєї єдності з іншими людьми. Такий ефект характеризує, наприклад, переживання музики. Тут існують ситуації специфічно „концертні” (вони не випадково зв'язані в масовій культурі з таким явищем, як „фан-клуби”, зі станами публічної ейфорії) і також стани духовного єднання, що зв'язують музикуючих людей співпереживанням майже релігійного підйому (у відомого мислителя В'яч.Іванова образ хору голосів є відбиттям ідеї соборності, або єдності православної спільноти в переживанні своєї причетності до Бога).

Естетична свідомість і мистецтво як її вища форма забезпечують цілісність і мобільність культури, пошукову спрямованість до майбутнього і психологічну усталеність соціуму, що осмислює власне буття.

Мистецтво також є органом спадковості культури, оскільки художні синтези єднають і концентрують її зміст, дозволяють інтегрувати досвід соціуму. В контексті „великих синтезів” сучасної культурної свідомості ця особливість набуває великого значення, являє здатність мистецтва бути в культурі фактором узагальнення смисложиттєвих орієнтацій і генези ідей.

Отже, специфіка мистецтва полягає в наступному. Його предметом є сама людина в її світовідношенні, розглядувана як цілісність. Мистецтво має свою мову і способи узагальнення (через індивідуально-часткове) при

застосуванні фантазії, вимислу; а також особистісний спосіб виразу при підвищеному значенні форми, підіймає глибинні пласти людської психіки. Все це створює потенціал мистецтва стосовно нових відкриттів і розвідок.

Функції мистецтва в соціумі наразі і реалізуються передусім його суспільною значимістю. Мистецтво, являючи в своєму образі, як зазначав Гегель, не абстрактну сутність, а конкретну її дійсність, цінне передусім у тому відношенні, що чуттєва реальність художнього образу втілює ідеї, які стоять за його емпірією. Ці ідеї здійснюють багатовимірний вплив і здатні формувати суспільні умонастрої. Всі функції мистецтва носять соціальний характер.

Пізнавальна функція мистецтва розкривається у його здатності таким способом відтворювати дійсність, за якого сприймаючій свідомості стають доступною і вона сама, і скрита від „простого” погляду таїна самого життя. Унаочнювати багатовимірність буття – прерогатива мистецтва. Художнє пізнання, звісно, несе і соціально-психологічну конкретику, дає нам нарис реальності в її зовнішніх і засадно-структурних моментах. Художня форма пізнання характеризується образно опосередкованим рухом до істини, яка в мистецтві засвідчується світовідношенням самого автора, творчим „Я”, а не науково-практичним критерієм відповідності знання своєму предмету. Як суб’єктивне осмислення дійсності, де авторська постать уособлює сам соціум як суб’єкт культури, художнє пізнання прагне не абстрагуватись від конкретно-образних деталей для об’єктивного відтворення світу, а активно залучує їх, чим спонукає сприймаючу твір людину приєднатись до процесу пізнання і порозуміння дійсності, який веде його автор. Знання, надавані мистецтвом, є унікальними і не зводяться до жодних інших знань. Велике значення у художньому пізнанні має самопізнання автора і його публіки. Важливим аспектом пізнавальної функції мистецтва є його прогностична спроможність у плані розвитку соціуму, цивілізації, перспектив освоєння і перетворення світу.

Виховна функція мистецтва полягає у формуванні культури людини, її моральних і громадянських якостей, розвитку інтелектуальних і творчих здібностей, індивідуальності. Мистецтво прищеплює певну чутливість до відтінків дійсності, вчить почуттю свободи, спілкуванню, самовираженню. Виховний вплив мистецтва забезпечується тим, що воно приймається нами не понятійно, а чуттєво й індивідуально. Тим самим ми освоємо красу і істини життя настільки ж органічно, як учимось говорити, проявляти себе.

Естетична функція мистецтва проявляється в його здатності образно висвітлювати естетичні якості явищ життя, виховувати чуття людей, і тим самим тісно взаємодіє з пізнавальною і виховною функціями. Вони наразі і реалізуються мистецтвом завдяки його естетичному впливу на людину. В цьому плані естетична функція є універсальною. Вона має характеристики привабливості, умовності й асоціативності. Привабливість проявляється у формі твору мистецтва, за якої процес естетичного сприймання викликає у людини задоволення, насолоду. Умовність – це властивість мистецтва як

певного аналогу дійсності, в якому за посередництвом особливих знаків і символів утворюються власні закономірності кодування й узагальнення, – тобто концентрації культурного змісту суб'єктивності в її світовідношенні. Завдяки умовності, „закодованому” характеру художнього вислову діалог із твором завжди залишає нам можливість мислити самостійно, додавати в його зміст власні переживання, проєціювати його на власний досвід. Твір, який спонукає читача, глядача, слухача (і музика володіє в цьому смислі необмеженими можливостями) поринати до фантазій і „додумувати” вслід за автором образи й ідеї, набагато цінніше, ніж повна „фотокопія” деталей і подробиць життєвої дійсності. З цим моментом пов'язаний асоціативний характер мистецтва, який проявляється в тому, що, впливаючи на людину, мистецтво викликає порівняння з особистим досвідом, оживляє і залучує багатоманітні зв'язки між подіями, думками, настроями, стосунками. Тому твір мистецтва нерідко сприймається як вираз гранично близької життєвої колізії, „нашої власної” внутрішньої реальності.

Комунікативна функція мистецтва полягає в тому, що виражаючи почуття, інтереси і погляди людей, воно є засобом опосередкованого, так би мовити, позаосібного спілкування. Досвід, набутий окремими людьми, стає всезагальним набутком. Тим самим наразі і реалізується призначення художнього мовно-знакового арсеналу – концентрувати і водночас деяким чином розмикати висловлюваний зміст, аби здійснювати культурне буття мистецтва, культивувати його форми як загальнозначущі, і в остаточному підсумку, відшліфовані культурою специфічно логічні структури, за яких і узагальнюється, і передається її зміст, зміст самої людськості, способи і засади відтворення закономірностей об'єктивної й суб'єктивної реальності.

Видова специфіка мистецтва є характеристикою його існування. Всі художні явища існують у своїх конкретних видах, у вигляді літератури, живопису, музики, архітектури, кіно, танцю, і т.ін. Втілення образу твору у такій формі забезпечує перехід художнього замислу в художню реальність і передбачуване нею естетичне сприймання змісту мистецтва.

Об'єктивною основою різних видів мистецтва є багатогранність його предмета, багатоманітність сторін дійсності, які формують людину. Кожен вид мистецтва більш повно і розгалужено втілює одні і опосередковано торкається інших її сторін, вибірково використовуючи, крім того, канали сприймання і відтворення реальності людськими почуттями і розумом. Так живопис сприймається зором, музика – слухом. Але це завжди такі чуття, в яких задіяний увесь особистісний потенціал людини. Так, сприймаючи твір музичного мистецтва, ми не тільки чуємо і впорядковуємо звучання своєю свідомістю, але актуалізуємо безліч образних асоціацій, ми „бачимо” при цьому ті події, з якими зв'язується емоційний стрій сприйманого твору.

Історичний характер видової специфіки мистецтва в його сходженні від суто прикладних до символічних форм вперше зафіксований і зведений у систему Г.В.Ф.Гегелем. Зрозуміло, що Гегель вибудовує ієрархію видів мистецтв за їх здатністю відтворювати Ідею, ставати щаблями її розвитку.

Так, архітектура, найбільше слугуючи першим життєвим потребам людей, постає як найбільш примітивна форма мистецтва. Далі йдуть скульптура і живопис, відповідно різною, але ще значною мірою пов'язані з природним матеріалом і „натуралістичними” аспектами людського буття. Музика ж і література, особливо поезія, вивільняються від практичної життєдіяльності і становлять суто духовну (символічну) царину мистецтва. Між них Гегель віддає перевагу мистецтву слова як носію ідей, характеризованому вищим ступенем наближення до поняття, розумового рівня самопізнання Ідеї за посередництвом людської культури. Естетика Гегеля, попри тенденційний її характер як частини його філософської системи, є фундаментальною з погляду класифікації мистецтв; хоча сама художня практика з часом дедалі більше і тяжіє до синтезу, чим показує відносність свого видового поділу, і засвідчує здатність будь-якого виду мистецтва відтворювати все багатство відношення людини до світу.

Існує цілий ряд класифікацій видів мистецтва по наступним ознакам. Просторово-часові (мистецтва діляться на просторові, часові, просторово-часові) ознаки відбивають формальну сторону існування творів. Музика і література виступають як часові, зображувальні (живопис, архітектура, скульптура, графіка) – просторові, театр, танець, кіно – просторово-часові мистецтва. За способом практичного художнього освоєння: мистецтва або використовують природний матеріал – камінь, фарби, метал (архітектура, скульптура, живопис) або в якості „матеріалу” виступає сама людина (кіно, театр, телебачення, цирк). Мистецтва класифікують іноді за переважанням об'єктивного або суб'єктивного моменту. Об'єктивні, або імітативні види – живопис, скульптура, пантоміма, суб'єктивні, або свободні – музика, а в поезії лірика. За утилітарним значенням виділяють прикладні і свободні, не маючі практичної функції. По типу сприймання – оптичні й акустичні. Мистецтва поділяють також на зображальні і виразові. Предметний світ у його багатоманітності – сфера зображальних мистецтв, людські ж почуття – царина експресії, виразності. Слід розуміти умовність такого розподілу, і будь-якої класифікації мистецтв. Перш за все, самі поняття простору і часу неможливо брати у натуральному значенні, оскільки має місце специфіка просторово-часового, символічного континууму, утвореного естетичним сприйманні твору мистецтва і завжди інтегрує об'єктивні і суб'єктивні чинники організації простору-часу, несе деякий „масштаб” відтворення дійсності даним явищем мистецтва.

Таким чином, вид мистецтва – це сфера художньої діяльності людей, що відрізняється по тому, які сторони життя вона переважно відображує, за характером і типом образності, за способом задоволення естетичних потреб, за матеріалом і законами створення художнього образу.

Контрольні питання:

1. Поясніть, що означає поняття культури як людської реальності.

2. Розкрийте зміст діяльнісного та ціннісного підходи до культури.
3. Визначте, як Г. Гегель характеризує роль духу у культуротворенні.
4. Порівняйте зміст концепцій культури О. Шпенглера й А. Тойнбі, визначте їх спільні та відмінні риси.
5. Проаналізуйте ігрову концепція культури.
6. Визначте сутність матеріальної і духовної культури.
7. Охарактеризуйте основні типи культур.
8. Розкрийте співвідношення інтернаціонального та національного в культурі.
9. Визначте поняття „етика”.
10. Поясніть, чому мораль має соціально-історичний характер.
11. Розкрийте поняття моральної норми.
12. Проаналізуйте ідею відносної автономії моралі.
13. Визначте основні етичні категорії.
14. Обґрунтуйте значення моральних цінностей у житті людини та суспільства.
15. Визначте, у яких ситуаціях ми стикаємося з проблемою морального вибору.
16. В чому полягає сутність естетичного?
17. Розкрийте соціальну природу естетичного ставлення до дійсності
18. Що таке краса? Звідки походить краса?
19. Схарактеризуйте механізм естетичної чуттєвості
20. В чому смисл характеристики естетичного як „незацікавленої зацікавленості” у І.Канта?
21. Які основні етапи пройшла естетична теорія? В чому полягає її проблематика і змістовні засади?
22. В чому полягає сутність художнього образу?
23. Охарактеризуйте функції мистецтва в соціумі
24. Що таке види мистецтва і за якими ознаками вони поділяються?

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абсолют - основна характеристика Бога а в середньовічному Його осмисленні, яка передбачає доведення позитивних якостей Бога доо гранично можливого стану повноти та досконалості

Аксіологія – теорія цінностей, яка з'ясовує природу, якості і властивості предметів та явищ, що здатні задовольняти потреби, інтереси, бажання людей, вивчає структуру ціннісного світу.

Аксіома - (від грецького - усталене, прийняте положення), початкове положення наукової теорії, що приймається як істинне без логічного доказу ітаке, що лежить в основі доказу інших положень цієї теорії. Термін вперше зустрічається у Арістотеля. У історії пізнання аксіоми розглядалися як вічні і непорушні апіорні істини, випускаючи з уваги їх обумовленість багатовіковим людським досвідом, практичною пізнавальною діяльністю.

Аналіз – (від грецького - розкладання, розчленування), процедура уявного або реального розчленування предмету (явища, процесу), властивості предмету або відношення між предметами на частини (ознаки, властивості, стосунки). Як пізнавальний процес аналіз вивчається теорією пізнання, методологією науки.

Аналогія – (від грецького - відповідність, схожість) схожість предметів (явищ, процесів і ін.) в яких-небудь властивостях. Аналогічним є знання, отримане з розгляду об'єкту (моделі), що переноситься на інший, менш вивчений (менш доступний для дослідження, менш наочний) об'єкт. По відношенню до конкретних об'єктів висновки, отримані аналогічно, носять, як правило, лише правдоподібний характер; є одним із джерел наукових гіпотез, індуктивних міркувань. Якщо виводи аналогічно відносяться до абстрактних об'єктів, то вони за певних умов (стосунки ізоморфізму або гомоморфізму) можуть давати достовірні висновки.

Антропний (принцип) – міждисциплінарне положення сучасної науки про закономірність появи людини у всесвіті та моральнісну відповідальність за свої дії щодо освоєння природно-космічного світу. Термін може означати характерність способу діяльності, процесу сприймання й обробки інформації для людської істоти

Антропогенний – породжений діяльністю людини

Антропоїдний – згідний характеристикам людської істоти, похідний від властивостей людського сприймання явищ і процесів дійсності

Антропоморфний – сумірний структурам людської суб'єктивності

Антропосоціогенез – процес переходу від біологічної форми руху матерії до соціальної. Його складовими є процес становлення людини – антропогенез та об'єднання людей у єдине суспільство – соціогенез.

Апіорний та апостеріорний дослівно: "переддосвідний" та "післядосвідний": поняття філософії І.Канта, який вважав, що задля пізнання людськولیу розуму потрібні його власні форми, які передують пізнанню, а тому постають апіорними; все, що проходить через досвід, набуває рис не

просто інтелектуальних форм, а знання, яке, отже, завжди апостеріорне.

Атом – з грецької (*ἄτομος*) неподільний, не розрізуваний – категорія філософії та природничих наук, що відноситься до елементарних часток або найменших елементів світобудови. Уявлення про атоми з'явилися в культурі Древньої Індії й отримали теоретичну інтерпретацію в античній філософії. Родоначальником атомістики в еллінський період вважається Демокрит. Його ідея, що всесвіт складається з атомів і пустоти, зазнала трансмутації в науці, де атом виступає як елементарна частка речовини.

Буття – небуття – гранична межа філософського узагальнення; співвідношення, через яке визначається буття, проте не лише внаслідок позначення межі, за якою буття вже немає, а й тому, що такого роду межа вказує на ті якості суцього, втрата яких рівнозначна втраті самого такого суцього; означена межа позначає також: граничну щирість людської думки, її вміння утримуватись у власних актах при бутті, а не зриватися в небуття.

Відчай екзистенціальний – відчуття абсолютної самотності та відчуження від усього, що може привести людину до осмислення свого абсолютного відношення до абсолюту (Бога)

Гедонізм – філософське вчення, представники якого убачають сенс життя в задоволенні, здобутті максимальної насолоди й уникненні будь-яких страждань.

Гіпостазування – спосіб представлення сутності сущим (звідси поняття іпостасі в православ'ї – триєдність Бога Отця, Сина та Святого Духу).

Гіпотеза - (від грецького - основа, припущення), наукове припущення, дійсне значення якого невизначено. Розрізняють гіпотезу як метод розвитку наукового знання, що включає висунення і подальшу експериментальну перевірку припущень, і як структурний елемент наукової теорії.

Глобалізація – процес стрімкого формування єдиного світового економічного, політичного й інформаційного простору, зумовленого бурхливим розвитком інформаційних і комунікаційних технологій.

Глобалізм – ідеологія і політика світової еліти (фінансової олігархії, транснаціональних корпорацій), спрямована на утвердження тотальної економічної влади над усіма сферами соціального життя, економічне та політичне панування у планетарному масштабі.

Глобальні проблеми – проблеми, що зачіпають інтереси людства в цілому, від яких залежить доля і саме виживання людства на планеті, а тому вони можуть бути вирішені тільки спільними й організованими зусиллями всього світового співтовариства.

Гра – форма вільного самовиявлення людини, що переважно характеризує дорефлексивні рівні діяльності, спілкування, поведінки і пізнання.

Гуманізм – філософське вчення, що ґрунтується на принципі самоцінності людини як особистості, визнає її право на волю, щастя, добробут.

Дедукція – (від латинського *deductio* - виведення), перехід від загального до часткового; термін дедукція позначає процес логічного виводу, тобто переходу за правилами логіки від деяких даних пропозицій-посилок до їх

наслідків (висновків). Термін дедукція вживається і для позначення конкретних висновків-наслідків з посилок, і як родове найменування загальної теорії побудови правильних висновків.

Деїзм— розповсюджена в Новий час позиція, згідно з якою Бог створив світ, надав йому власних законів і далі вже не втручається у його функціонування; творчі ідеї Бога в бутті світу набувають характеру необхідності, пізнання якої стає завданням людини

Детермінізм – (від латинського *determino* - визначаю), філософське учення про об'єктивну закономірність взаємозв'язку і взаємообумовленості явищ матеріального і духовного світу. Центральним ядром детермінізму служить положення про існування причинності, тобто такого зв'язку явищ, в якому одне явище (причина) з необхідністю породжує інше (наслідок).

Дихотомія – парна відповідність діаметрально протилежних феноменів (чорне та біле, чоловіче та жіноче, класичне та некласичне, і т. ін).

Діалектика – з грецької «двоєслів'я», у первинному розумінні означає мистецтво дискусії. Поступово діалектика формується як учення про взаємно представлені протилежності, оформлюється в метод у філософії Г.Гегеля та зазнає переорієнтації в діалектичному матеріалізмі К.Маркса й Ф.Енгельса (Енгельс формулює визначення діалектики як науки). В найширшій номінації діалектика ретроспективно постає як «код суперечності» (М.Фуко), сутнісна ментальна характеристика західноєвропейської традиції.

Діалектичні категорії – система парних понять, згідна діалектичному методу Г.Гегеля: необхідність і випадковість, сутність і явище, причина та наслідок, одиничне й загальне (особливе), та ін. Взаємний перехід явищ, які підпадають під категорії, характеризується покладанням і виключенням одне одного згідно з законами діалектики.

Діяльність – форма активного свідомого ставлення людини до навколишнього світу з метою його перетворення, яка поєднує чуттєво-практичні і теоретичні форми.

Друга рефлексія (або "рефлексія рефлексії") - за Г.Гегелем, той рівень самоусвідомлення думки, коли вона фіксує не реальність, а лише свої власні акти, висвітлюючи поле свого "чистого" споглядання: саме така рефлексія здатна усвідомлювати себе як єдине та всеохоплююче середовище будь-якого змісту, а логікою другої рефлексії може бути лише логіка само-відрізнення та самопоєднання логіка внутрішніх суперечностей, тобто діалектична логіка.

Дух - у середньовічному світобаченні єдино справжня форма буття або буття як таке, корінь будь-якого існування, основні якості духу самототожність, абсолютна активність, позапросторовість, неподільність, єдність, вічність, саморефлексивність; у середньовіччі Бог є Бог-Дух.

Духовне життя суспільства – сукупність процесів, станів та рівнів інтелектуальної діяльності певного суспільства, що продукує духовні цінності та задовольняє духовні потреби людей.

Душа - у Середні віки джерело і причина людського життя, результат

вкорінення у людське тіло частки божественного духу; тому душа займає середнє положення між духом і тілом. Через зв'язок із духом душа постає безсмертною та розумною, через зв'язок із тілом - індивідуальною, чутливою, дійовою. спрямовувати свої зусилля вона може або угору, до духу, або вниз, до тілесного.

Евдемонізм – філософське вчення, що проголошує сенсом життя щастя як такий стан людини, коли сукупність задоволень більша за сукупність страждань.

Ейдос (*εἶδος*) – грецьке слово, яке буквально означає «вигляд», «те, що видно». В ученні Платона ейдос отримує смисл видимої ідеї (звідси пізніше виникло латинське слово «відео», ідея, яку бачимо). В античній думці ейдос розуміється як конкретний вигляд абстрактного. Ейдос несе ознаки речі, не будучи цілком утіленим у жодній із речей даного роду, та є збагненним для умогляду.

Екзистенціал – від латинського *existentia*, існування – життєвий стан і характеристика людського способу бути, що виявляється у важливих подіях існування. Наприклад, життя, смерть, любов, щастя, доля, дружба, турбота є основними екзистенціалами людини, показчиками її існування.

Екзистенціалізм – філософський напрям, що розглядає людину як унікальну істоту, яка характеризується через поняття екзистенції – духовної, психоемоційної неповторності особи.

Екзистенція – (лат. існування) вихід за межі встановленого, усталеного.

Естетика – філософська дисципліна, головним об'єктом якої є мистецтво як діяльність та результат діяльності людської свідомості; особлива форма буття-свідомості, яка допомагає людині осягнути значущість духовного у власному житті й у структурі світу в цілому.

Етика – філософська дисципліна, що вивчає мораль, її місце в системі соціальних відносин, її природу, характер і структуру, визначає основні моральні категорії, за допомогою яких формуються моральні принципи, норми, цінності, правила поведінки, теоретично обґрунтовує певну систему моральних переконань.

Закон - форма прояву необхідності у природі, об'єктивний, сталий, повторюваний тип зв'язку між процесами та явищами дійсності або всередині них: в попередні епохи закон розглядався переважно як юридичний закон або владна норма.

Здоровий глузд - панівний в Європі тип мислення за умов утвердження індивідуалізму та буржуазних суспільних стосунків; він ґрунтувався на "трьох китах": а) на виключній довірі фактам "краще один раз побачити, ніж сто разів почути"; б) на чіткій, ясній та зрозумілій логіці; в) на культивуванні активності (за будь-яких обставин краще діяти, аніж нічого не робити).

Ідеологія - складова теоретичного рівня духовного життя суспільства, що має практичне спрямування, що покликана створювати програми соціальних дій та організовувати їх реалізацію. Ідеологія розробляється теоретиками-ідеологами та суспільними і політичними діячами, існує у вигляді концепцій,

програм, закликів, гасел та ін.

Індукція – (від латинського *inductio* - наведення) вид узагальнення, пов'язаний з передбаченням результатів спостережень і експериментів на основі даних досвіду. В індукції дані досвіду наводять на загальне або індукують загальне, тому індуктивні узагальнення розглядають як дослідні істини, так і емпіричні закони. По відношенню до нескінченності охоплених законом явищ фактичний досвід завжди незакінчений і неповний. Ця особливість досвіду входить у зміст індукції, роблячи її проблематичною: не можна з достовірністю говорити про істинність індуктивного узагальнення або про його логічну обґрунтованість.

Індустріальне (техногенне) суспільство – історичний тип суспільства, що бере початок при переході від Середніх віків до Нового часу; ґрунтується на масовому машинному виробництві, фабричній організації й дисципліні праці. Індустріальне суспільство характеризується виникненням нової системи цінностей, основу якої складають наука, техніка, технологія.

Іntenція - властивість людської думки та свідомості, пов'язана із їх принциповою спрямованістю на певний предметний зміст; визнання того факту, що не може бути думки "ні про що" свідомості "із нульовим змістом".

Інтерсуб'єктивний – термін сучасної комунікації, що характеризує тип системи, для якої базовими є відносини між суб'єктами.

Інформаційний простір – сфера виробництва, передачі, засвоєння і використання інформації.

Ірраціональне – таке, що не підлягає розумінню, раціональному поясненню, тлумаченню.

Когітація – термін сучасної онтології свідомості, який походить від латинського *cogito* – «мислю», «пізнаю», у складі формули *cogito ergo sum* – «мислю отже існую», – у Р.Декарта. Під когітацією розуміється мисленева дія, що відсилає людську Суб'єктивність до власних основ, до стану аналізу свого буття.

Когнітивний – термін філософської теорії пізнання та психології. Існує когнітивна психологія, або когнітивна наука – впливовий напрямок сучасної психології. Даний термін позначає якості і характеристики знання, пізнання, розумових порядків і стратегій опанування реальності.

Когніція – термін гуманітарних наук, означає пізнавальну дію людини та/або її продукт

Континуум – просторово-часова єдність, на якій базується сприймання світу людиною.

Краса – одна з найважливіших категорій естетики, яка відображає такі естетичні властивості предметів і явищ дійсності, як гармонійність, досконалість, упорядкованість; універсалія культури суб'єкт-об'єктного ряду, яка фіксує зміст і семантико-гештальтну основу досконалості, що сприймається сенсорним шляхом.

Культура – система надбіологічних програм людської життєдіяльності, що історично розвиваються і забезпечують відтворення та зміни в суспільному

житті, в його головних проявах. Формою цих програм є знання, норми, навички, ідеали, гіпотези, вірування, цілі, ціннісні орієнтири людства.

Матерія – об'єктивна реальність, дана людині у відчуттях. Матерія має форми: речовина, плазма, поле, випромінювання, соціальність (маса людей). В античній філософії, з якої походить категорія матерії, зокрема у Плотіна, вона означає аспект Світової душі, змістом якого є світ чуттєвих речей і який не настільки висвітлений Єдиним (духовним началом всесвіту), щоб сутність речей могла бути безпосередньо доступна людській істоті.

Метафізика – буквально (книга), що (розташована) за фізикою – термін, який виник у зв'язку з систематизацією трактатів Аристотеля послідовником філософа Андроніком Родоським. У трактаті з даною назвою Аристотель розглядає причинні зв'язки та види причинності, проблему сутності й явища, найзагальніші категорії щодо пояснення світу. В ХХ столітті матеріалізм розуміє метафізику як ідеалістичну філософію, побудовану на уявленні про нерухоме й незмінне буття на відміну від матеріалістичної діалектики. В нематеріалістичній філософії метафізика виступає фактично синонімом філософії через антропологічний поворот ХХ століття. Так, М.Хайдеггер у нарисі «Про метафізику» присвоює філософії статус форми розуміючого буття. Звідси, метафізика – це справа ума, що філософствує.

Метафізика та онтологія – за усталеною традицією філософії ХХ ст. - основні філософські науки про буття; метафізика розглядає найперші, позачуттєві та позафізичні засади буття, а онтологія - види, рівні, форми проявів буття. Метафізика у дослідженні буття тяжіє до вирішення питання "Що? " ("Що є буття? ", "Що є перше буття?"), а онтологія - до вирішення питання "Як?" ("Як проявляє себе буття? ").

Мислення – процес відтворення дійсності в образах і поняттях.

Мистецтво – діяльність, спрямована на створення та вираження естетичного (або прекрасного).

Мікрокосм – поняття про суще, яке являє зменшену модель космосу, природно-космічного світу (макрокосму). Найчастіше це поняття відноситься до людини, особливо в контексті специфіки еллінського космоцентризму.

Моделювання – метод дослідження об'єктів пізнання на їх моделях; побудова та вивчення моделей реально існуючих предметів і явищ а також конструйованих об'єктів для визначення або поліпшення їх характеристик, раціоналізації способів їх побудови, управління ними. За характером моделей виділяють наочне і знакове (інформаційне) моделювання.

Мораль – сукупність історично обумовлених правил, звичаїв, принципів співжиття й поведінки людей, їх відносини в процесі виробництва матеріальних та духовних цінностей, що визначають їх обов'язки один до одного, до соціальних груп, до суспільства і виконання яких базується на громадській думці.

Моральна норма – зразок, правило, принцип діяльності, визнаний соціальною організацією і заданий для виконання її членам.

Натурфілософія – філософія природи. Термін передусім стосується ранньої

грецької філософії, зокрема дискусії про природні першооснови світу.

Наука – сфера людської діяльності, функцією якої є вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність. У ході історичного розвитку наука перетворюється на продуктивну силу суспільства і найважливіший соціальний інститут. Поняття наука включає як діяльність по отриманню нового знання, так і результат цієї діяльності – суму отриманих наукових знань, створюючих у сукупності наукову картину світу. Термін наука вживається також для позначення окремих галузей наукового знання.

Науково-технічна революція – світовий глобальний процес, що полягає у перетворенні науки на провідний фактор не тільки суспільного виробництва, але й усього суспільного життя.

Ноумен – термін гносеології Канта, що означає не явлений аспект речі або річ-у-собі (на відміну від феномена – явища). У розширеній трактовці під ноуменом може розумітись прихована сутність явищ і процесів, недоступна людині якість речей, і т.ін.

Об'єкт і суб'єкт - провідні категорії світоосмислення епохи Нового часу: об'єктом позначали частину (фрагмент) природи, на яку спрямовувалась активність людини, суб'єктом - людину як вихідний пункт проявів активності розумового та матеріального планів.

Онтогенез – від грецьких слів *ὄν* (ε), *ὄντος*(сущє) та *γένεσις* (генеза) – це поняття про розвиток організму. Даний термін охоплює так само розвиток людської істоти.

Онтологія свідомості – напрям сучасної феноменологічної філософії, який розвиває ідеї само-основного статусу свідомості, досліджує її структури та прояви – у символічних формах, у текстах культури, у мисленні людини

Парадигма – (від грецького - приклад, зразок); поняття, використовуване в античній і середньовічній філософії для характеристики взаємовідношення духовного і реального світу; теорія (або модель постановки проблем), прийнята як зразок вирішення дослідницьких завдань. У філософії науки поняття парадигма було введено позитивістом Г. Бергманом для характеристики нормативності методології. Широке розповсюдження придбало завдяки роботам Т. Куна, котрий визначав парадигму як визнані наукові досягнення, що в певний час дають модель постановки проблем і їх рішень.

Персоналізм – один із напрямів сучасної філософії, що розглядає людину як неподільну особистість, яка має розум і свободу волі, створена за образом та подобою Бога, наділена совістю – можливістю усвідомлювати власні вчинки.

Пізнання – вища форма віддзеркалення об'єктивної дійсності в єдності віддзеркалення, наочно-практичної діяльності і комунікації; соціально опосередкована історично-діалектична діяльність віддзеркалення. Пізнання не існує поза пізнавальною діяльністю окремих індивідів, проте останні можуть пізнавати лише настільки, наскільки оволодівають колективно виробленою системою знань, що об'єктивізувалась, передаваною від одного покоління до іншого.

Позитивізм – (від латинського *positivus* – позитивний), філософський напрям, заснований на принципі, що все справжнє «позитивне» знання може бути отримане лише як результат окремих спеціальних наук і їх синтетичного об'єднання і що філософія як особлива наука, яка претендує на самостійне дослідження реальності, не має права на існування.

Постіндустріальне (інформаційне) суспільство – історичний тип суспільства, для якого характерні перехід від виробництва матеріальних товарів до виробництва послуг, зростання значення освіти як критерія соціальної стратифікації, перетворення теоретичного знання в базовий вид знання.

Праця – процес, в якому люди за допомогою знарядь впливають на природу з метою створення предметів, необхідних для задоволення людських потреб.

Предмет (мислення і пізнання) частина об'єкта, яка виділена, помічена та відмічена людиною через віднесення її до певних еталонних систем відліку та визначеності; через це той же самий об'єкт може поставати у визначеннях різних предметів для різних галузей пізнання.

Природа - в первинному значенні - самовладна основа будь-яких явищ та процесів, що володіє здатністю довільного зростання та визначення похідних від неї процесів; в соціальній філософії; такий хід реальних процесів дійсності, що відбувається стихійно, через пряме поєднання причин і наслідків та без заздальних спланованих результатів.

Прогрес – тип, напрям розвитку, що характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого.

Реальність – (від латинського *realis* – речовий, дійсний) те, що існує насправді. У діалектичному матеріалізмі термін реальність уживається в духу сенс: 1). об'єктивна реальність, тобто матерія в сукупності різних її видів; 2) все те, що існує, тобто матеріальний світ і всі його ідеальні продукти.

Редукціонізм – (від латинського *reductio* – відсунення назад, повернення до попереднього стану), методологічний принцип, згідно котрому вищі форми матерії можуть бути повністю роз'яснені на основі закономірностей, властивих нижчим формам, тобто зведені до нижчих форм (наприклад біологічних явищ – за допомогою фізичних і хімічних законів).

Редукція – термін, який буквально означає урізання, зведення на певну частину розгляданого – у філософії

Релевантність – оцінка теорії за ознакою ступеня відповідності окремим поглядам і нахилам наукового співтовариства; залежність спостережень від теоретичної підготовки і очікувань спостерігача.

Релігія – одна з форм духовної культури людства, особлива система духовної діяльності, яка ґрунтується на вірі в надприродні сили. Існування релігії характеризується такими елементами, як релігійна свідомість (почуття й ідеологія), релігійний культ, релігійні організації.

Релігія і моральність - унаслідок розповсюдження у духовному житті Європи Нового часу деїзму та ідей Просвітництва з'явилась тенденція пов'язувати релігію лише із моральністю, звільняючи від її впливу всі інші

сфери життя та діяльності. Тим самим заперечувався теїзм - позиція розуміння Бога як єдиного Творця, упорядника світу та джерела усякого буття.

Ретенція – термін феноменології Е.Гуссерля, який означає збереження у свідомості деякого даного в той момент, коли усвідомлюється нове дане. Поняття ретенції є ключовим у вченні Гуссерля про «внутрішню свідомість часу», яке розвиває розуміння суб'єктивної якості часу у І.Канта; і виступає вузловим моментом в аналізі часової процесуальності сприймання речей.

Річ у собі – термін І.Канта, який указує на логічну нетотожність явища (об'єкта) суцшому як воно є (незалежно від волі й свідомості людини).

Розвиток за Гегелсом, такий тип зв'язку, який резюмує, підсумовує усі можливі зв'язки та взаємодії дійсності, тобто це є "зв'язок усіх зв'язків"; тому лінія розвитку найбагатша за змістом від будь-яких інших типів зв'язку, а тому пізнання розвитку ущільнює пізнання, робить його більш насиченим та ефективним.

Свідомість – психічний процес, за посередництвом якого людині даний світ і вона сама. У широкому розумінні – стан, який забезпечує актуальну присутність людини у реальності; характерний для людини спосіб буття.

Свобода – поняття, що позначає можливість діяльності й поведінки людини у відповідності до власних інтересів та цілей.

Сенс життя – стійка спрямованість свідомості, яка виявляється в соціальній діяльності особистості. Сенс життя поєднує в собі три складові частини: життєві цілі; емоційне переживання усвідомлення сенсу; практична діяльність у бажаному напрямі.

Синтез – (від грецького - з'єднання, поєднання, складання), з'єднання різних елементів, сторін предмету в єдине ціле (систему), яке здійснюється як в практичній діяльності, так і в процесі пізнання.

Система знання - за І Гегелсом, будь-яке знання, що претендує на істинне, має бути системно впорядкованим, адже лише при ньому воно постане позбавленим односторонності та випадковості: взаємний зв'язок усіх компонентів знання не лише робить знання надійнішим, а й доступним для перевірок.

Соціальні якості – такі якості природних речей, яких вони набувають, проходячи через перетворюючу людську діяльність (нові форми, нове впорядкування, новий тип функціонування) та завдяки яким природні речі отримують цільового призначення та здатності функціонувати в межах певного суспільства.

Соціум - термін, що позначає особливий тип процесів дійсності; тут наголошується на якісній відмінності соціальних процесів від усіляких інших та підкреслюється їх внутрішня цілісність, особливий, притаманний їм тип внутрішньої детермінації всіх явищ та процесів; інколи терміном "соціум" позначають історично, культурно або етнічно особливий тип суспільства.

Спостереження – навмисне і цілеспрямоване сприйняття, обумовлене

завданням діяльності. Історично спостереження розвивається як складова частина трудової операції, що включає встановлення відповідності продукту праці його запланованому ідеальному образу.

Суб'єкт – категорія, що передбачає цілісність, пізнавальну та волюву активність людини як представника людства, розгляданого в контексті всіх його можливостей і досягнень.

Суб'єктивність – якість індивіда як суб'єкта

Субстанція одне із центральних понять новоєвропейського світоосмислення, що позначало таку основу світу, яка охоплювала та пронизувала собою усі форми та явища дійсності, була самовладною та не потребувала для свого буття ніяких інших джерел або причин.

Субстанція-суб'єкт основна характеристика абсолютної ідеї у філософії Г.Гегеля, оскільки остання не лише все включає у свій зміст, а й постає єдиним джерелом руху та активності.

Супранатуралізм – принцип надприродного буття Бога у віровченні

Суспільна психологія - дотеоретичний рівень функціонування духовного життя суспільства, що являє собою сукупність соціальних почуттів, стихійно вироблених стандартів буденного мислення, норм виразу духовних станів, емоцій, духовних традицій, тощо.

Суспільство - сукупність людей, що здійснює процеси спільної життєдіяльності та здатна; а) зберігати життя людей; б) зберігати та підтримувати функціонування певного типу соціальної організації життя; в) продукувати духовні норми, цінності та орієнтири людського життя.

Сцієнтизм – (від латинського scientia – знання, наука), світоглядна позиція, в основі якої лежить уявлення про наукове знання як про найвищу культурну цінність і достатню умову орієнтації людини у світі.

Творчість – діяльність, яка породжує щось принципово нове, таке, що не існувало раніше; результат діяльності людського мозку, де розум пов'язаний з інтуїцією. За об'єктом творчості визначають такі її різновиди, як предметно-практична, наукова, технічна, художня, соціальна, філософська, релігійна.

Темпоральність – часовий аспект буття людини та речей

Теологія - термін, введений Арістотелем для позначення "першої філософії": у перекладі значить богослов'я; за змістом це теоретична складова релігійного віровчення, покликана узгоджувати між собою основні догми релігії та пояснювати їх.

Теорія – (від грецького - розглядаю, досліджую) комплекс поглядів, уявлень, ідей, направлених на тлумачення і пояснення будь-якого явища; у вужчому і спеціальному сенсі – вища, найрозвиненіша форма організації наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірності і істотні зв'язки певної області дійсності, – об'єкту даної теорії.

Теоцентризм - визнання Бога джерелом і основою всього суцього ("Все, що є, - все від Бога ")

Техніка – створені людьми знаряддя й засоби для здійснення процесів

матеріального виробництва, а також обслуговування духовних, побутових та інших невиробничих потреб.

Традиційне (аграрне) суспільство – докапіталістичний (доіндустріальний) суспільний уклад аграрного типу зі способом соціокультурної регуляції, заснованим на традиції.

Трансцендентальний – націлений до невідомого, того, що перебуває за межами досяжності. Термін уживається як предикат Ego у складі аналітики суб'єкта в філософії І.Канта, теорії свідомості у Е.Гуссерля, та в онтології свідомості у М.Мамардашвілі.

Трансцендентний – термін, який характеризує незбагненність і чуттєву недоступність принципів світового буття в ряді ідеалістичних учень.

Трансцендентність (з лат.: за межами зовнішнього, зображуваного) - характеристика Бога у християнському світобаченні, принципово несумісного із реаліями світу внаслідок того, що незліченно їх перевершує

Трансцензус – недоступна для сприймання річ, річ у собі.

Утилітаризм – напрям філософської думки, в якому вищою цінністю визнається безпосередньо відчутний корисний результат.

Фальсифікація – (від латинського falsifico – підроблюю), наукова процедура, що встановлює помилковість гіпотези або теорії в результаті експериментальної або теоретичної перевірки.

Фаталізм – філософський напрям, представники якого вважають, що історія людства та життя кожної людини окреслені долею, Божою волею або ж невблаганним поєднанням причинно-наслідкових зв'язків у межах замкнутої каузальної системи.

Філогенез – від грецьких слів *φύλον* – плем'я та *γενετικός* – стосовний зародження – біологічний термін, яким позначається розвиток організмів у їх родовій та видовій специфіці, включаючи мутації та відмирання певних груп і зміну характеристик. Щодо соціальних систем термін зустрічається в ролі метафори культурної еволюції людини, людства

Художній образ – образ, створений у процесі особливої творчої діяльності за специфічними законами суб'єктом мистецтва.

Сивілізація – соціальна організація суспільного життя, що характеризується певним ступенем оволодіння силами природи, техніко-технологічним базисом, загальними зв'язками індивідів або соціальних груп для відтворення суспільного багатства, функціонування і розвитку цього життя.

Цінність – духовне формоутворення, що існує через моральні й естетичні категорії, теоретичні системи, утопічні образи, суспільні ідеали і виступає критерієм оцінки дійсності людиною та джерела смислоутворюючої основи людського діяння.

Я і ти відношення, яке у філософії Л.Фейєрбаха постає єдиною справжньою основою та умовою людського спілкування: лише тоді, коли ми бачимо у співбесіднику "Ти", тобто принципово рівне та споріднене нашому "Я", можливий справжній, виправданий діалог між людьми.

dasein – основна категорія екзистенціальної онтології М.Хайдеггера. У

буквальному перекладі з німецької – «тут-буття», «так-буття»; за смислом означає «присутність». Йдеться про стихійне розуміння речей, притаманне людському існуванню в світі, з якого Хайдеггер виводить характеристики і образу світу, і його практичного освоєння. Притаманне *Dasein* усвідомлення темпоральності, обмеженості індивідуального життя в часі, відкритості кожного моменту в невизначеність надає *Dasein* специфічний аспект буття-до-смерті, наповнює його турботою – потребою постійно забезпечувати своє існування та реалізувати його смисли, обирати стратегію життєдіяльності.

epoché – категорія феноменології Е.Гуссерля. Означає абстрагування від повсякденно сприйманих явищ і поворот уваги до характеристик процесу усвідомлення.

hard problem of consciousness – «важка проблема свідомості» – термін Д.Чалмерса щодо питання про об'єктивність відтворення явищ свідомістю.

qualia – ординарні (рядові) відчуття – термін сучасної гносеології, що означає порядки чуттєвого устанавлення якостей предметного світу й ступінь достовірності їх констатації. Даний термін пов'язаний із опрацюванням «важкої проблеми свідомості».

ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К.: Либідь, 2005.
2. Буслинський В.А. Історія філософії. Навч. посібник. – К., 2008.
3. Губернський Л.В. Філософія. Навч. посібник. – К.:Вікар, 2006.
4. История философии: Запад. Россия. Восток. Кн.1, 2. - М., 2000.
5. Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс. Учебник . Изд. 4-е., М.,2002.
6. Кремень В.Г. Філософія: Логос, Софія, Розум. Підручник. – К.: Книга, 2007.
7. Кунцман П., Буркард Ф.-П., Видман Ф. Философия: dtv-Atlas: Пер. с 9-го нем. изд. – М.: Рыбари, 2008.
8. Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный дом, 2003.
9. Основи філософських знань. Підручник. – За ред. В.А. Буслинського. – К., 2008.
- 10.Петрушенко В.Л. Основи філософських знань. Навч. посібник. – К., 2008.
- 11.Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К., “Каравела”, 2005(8).
- 12.Практикум з філософії. Навч. посібник. – За ред. В.Л. Петрушенка. – К., 2008.
- 13.Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія. Підручник. – К.: Академвидав, 2007.
- 14.Скирбекк Г., Гилье Н. История философии. Учебное пособие для вузов. Пер с англ., М.,2000.
- 15.Сухина В.Ф., Кислюк К.В. Практикум по философии: Учебн. Пособие для студентов вузов. – Харьков: Фолио, 2001.
- 16.Філософія. Навчальний посібник // За ред. І.Ф. Надольного. - К., 2005.
17. Філософія: Природа, проблематика, класичні розділи. Навч. посібник. – За ред. Г.І. Волинки. – К., 2009.
- 18.Філософія: Світ людини. Курс лекцій: Навч. посібник / В.Г. Табачковський, М.О. Булатов, Н.В. Хамітов та ін. – К.: Либідь, 2003.
- 19.Хамітов Н., Крылова С. Философский словарь. Человек и мир. – К.: КНТ, Центр. – 2008.
- 20.Щерба С.П. Філософія. Підручник. – К.: Кондор, 2007.

Додаткова:

1. Августин Блаженный. Исповедь. М., 1992.
2. Аллахвердов В.М. Психология искусства. Эссе о тайне эмоционального воздействия художественных произведений. — СПб: ДНК, 2001
3. Аристотель. Сочинения. – В 4 т. – Т. 1: Метафизика; О душе. – М.,1975

4. Аристотель. Сочинения. – В 4 т.– Т. 4: Никомахова этика; Большая этика; Политика; Поэтика. – М.,1983
5. Бергсон А. Творческая эволюция. М., 1998
6. Бердяев Н.А. Время и вечность // На переломе: Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение / Сост. П.В. Алексеев. – М. – 1990. – С 402 – 410.
7. Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. – М., 1989
8. Бодрийар Ж. Прозрачность зла. – М., 2000
9. Бодрийар Ж. Символический обмен и смерть. – М., 2000
10. Бубер М. Я и Ты. – М., 1993
11. Булгаков С.Н. Философия хозяйства // Соч. в двух томах. Т.1. – М., 1993.
12. Бьюкенен П.Дж. Смерть Запада. М., 2003.
13. Бэкон Ф. Новый Органон // Бэкон Ф. Соч. – В 2 т. – Т.1. – М., 1972
14. Валлерстайн И. Три отдельных случая гегемонии в истории капиталистической мир-экономики. \ Ойкумена. Выпуск 1. Осень – зима 2003.
15. Вебер М. Образ общества // Макс Вебер. Избранное. Образ общества. – М., 1994
16. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Витгенштейн Л. Философские работы. — М., 1994.
17. Вільчинський Ю. Вільчинська С. та ін. Розвиток філософської думки в Україні, Львів, 1994.
18. Волинка Г.І. Філософія Стародавності і Середньовіччя в освітньому контексті. Навч. посібник. – К.: Вища освіта, 2007.
19. Гадамер Г.-Г. Истина и метод. Пер. с нем. — М., 1998.
20. Гайденко П.П. Прорыв к трансцендентализму: Новая онтология XX века. – М., 1997
21. Гегель Г. В.Ф. Лекции по философии истории. – СПб., 1993.
22. Гегель Г.В.Ф. Наука логики // Гегель. Энциклопедия философских наук. – Т. 1. – М., 1974.
23. Гегель Г.В.Ф. Философия права. М.Л., 1990.
24. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. т .1-3. М.,1974-1977.
25. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского \ Избранные произведения. В 2 т. М., 1964. Т. 2. С. 132-133.
26. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. – М., 1980
27. Гуревич П.С. Философская антропология. – М., 1997.
28. Гуссерль Е. Формальна і трансцендентальна логіка // Читанка з історії філософії. – В 6 кн. – Кн. VI. Зарубіжна філософія XX ст. – К., 1993
29. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Общее введение в чистую феноменологию. Пер с нем. — М., 1999.

30. Гуссерль Э. *Философия как строгая наука.* — Новочеркасск, 1994.
31. Декарт Р. *Начала философии // Антология мировой философии.* — В 4 т. — Т. 2. — М., 1970
32. Декарт Р. *Первоначала философии. // Сочинения в двух томах.* — М., 1989. — Т 1.— С.301-313.
33. Декарт Р. *Правила для руководства ума // Сочинения в двух томах.* — М., 1989. — Т 1. — С. 77-110.
34. Делёз Ж. *Переговоры / Пер. с фр.* — СПб.: «Наука», 2004.
35. Дж. Беркли. *Трактат о принципах человеческого знания. Сочинения.* М.: Наука, 1978, с.152-247
36. Джемс У. *Введение в философию // Джемс У. Введение в философию.* Рассел Б. *Проблемы философии.* — М., 2000.
37. Джованни Джентиле. *Введение в философию.* — СПб., 2000.
38. Дробницкий О.Г. *Моральная философия // Избранные труды.* — М., 2001
39. Ильенков Э.В. *Диалектика идеального // Э.В. Ильенков. Философия и культура.* — М., 1991
40. Ильин Е.П. *Психология творчества, креативности, одаренности.* — СПб: Питер, 2012.
41. Камю А. *Бунтующий человек.* — М., 1990.
42. Кант И. *Критика способности суждения // И. Кант. Соч.* — В 6 т. — Т. 5. — М., 1966
43. Кара –Мурза С. *Манипуляция сознанием.* — М., 2000.
44. Кастельс М. *Информационная эпоха: экономика, общество и культура.* М., 2000.
45. Кемеров В.Е. *Введение в социальную философию: Учебник для вузов.* — 4-е изд., доп. и испр. — М., 2001
46. Кессиди Ф.Х. *От мифа к логосу.* М., 1972.
47. Кузанский Н. *Об ученом незнании // Николай Кузанский. Соч.* — В 2 т. — Т. 1. — М., 1979
48. Кун Т. *Структура научных революций.* — М., 1977
49. Ламетри Ж.О. *Трактат о душе. \ Сочинения.* М., 1983, с.58-60.
50. Ламетри Ж.О. *Человек-растение \ Сочинения.* М., 1983. С. 237 – 240.
51. Леви-Стросс К. *Структурная антропология.* — М., 1983.
52. Лейбниц Г. *Новые опыты о человеческом разумении // Соч. в 4-х т.* — М., 1983. — Т. 2. — С. 538-545.
53. Лейбниц Г.В. *Монадология // Г.В.Лейбниц. Соч.* — В 4 т. — Т. 1. — М., 1982
54. Лейбниц Г.В. *О предопределенности \ Сочинения.* В 4 т. М., 1982. Т.1. С. 237 – 239.
55. Липовецки Ж. *Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме / Пер. с фр.* — СПб.: «Владимир Даль», 2001.
56. Лири Т. *История будущего.* — Киев: Янус Букс, 2000.

57. Локк Дж. Два трактата о правлении // Соч. в 3-х т. — М., 1988. — Т.3. — С. 262-276, 310-349.
58. Лосев А.Ф. История античной философии в конспективном изложении. — М., 1989
59. Лосев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии. — М., 1993
60. Лотман Ю.М. Семиосфера: Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки. — СПб, 2000
61. Мамардашвили М.К. Анализ сознания в работах К.Маркса // Вопросы философии. — 1968. - № 6. — С. 14 — 25.
62. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. — М., 1992. — С.14-26.
63. Мамардашвили М.К. Лекции по античной философии. — М., 1997
64. Мамардашвили М.К. Сознание как философская проблема // Вопросы философии. — 1990. - № 10.
65. Мамардашвили М.К., Пятигорский А.М. Символ и сознание: метафизические рассуждения о сознании, символике и языке. — М., 1999
66. Марков Б.В. Философская антропология: Очерки истории и теории. — СПб, 1997
67. Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие. \ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т.13.
68. Маркс К. Капитал // К.Маркс и Ф.Энгельс. Сочинения. — 2-е изд. — Т.23, гл. 24. — М., 1968.
69. Маркс К. Экономические рукописи 1857 — 1859 г.г. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 46. — Ч. I, II. — М., 1968
70. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 3.
71. Молчанов В.И. Время и сознание. Критика феноменологической философии. — М., 1988.
72. Найдыш В.М., Гнатик Е.Н. Познание природы: история и современность. М., 2002.
73. Ницше Ф. К генеалогии морали. Рождение трагедии, или Эллинство и пессимизм. Так говорил Заратустра // Ф.Ницше. Избр. соч. — В 2 т. — Т. 1,2. — Минск, 1991
74. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого / Пер. с нем. — М.: Интербук, 1990.
75. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс: Спб.: пер. с исп. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2002.
76. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия. — М., 1991.
77. Ортега-и-Гассет Х. Нові симптоми // Читанка з історії філософії. — В 6 кн. — Кн. VI. Зарубіжна філософія ХХ ст. — К., 1993
78. Платон. Государство // Соч. в 4 т. — М., 1994. — Т. 3. — С. 79-110.
79. Платон. Диалоги. — М., 1986

- 80.Поппер К. Логика и рост научного знания. – М., 1983
- 81.Поппер К. Открытое общество и его враги. — М., 1992. Т. 1-2.
- 82.Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. М.,1986.
- 83.Расселл Б. Искусство мыслить. Пер. с англ. — М., 1999. — С 13-89.
- 84.Расселл Б. История западной философии: Учеб. пособие для студ. высших учеб. заведений. – М., 2000.
- 85.Римские стоики. Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий. М , 1995.
- 86.Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре // Руссо Ж.-Ж. Трактаты. — М., 1969. — С. 151-166.
- 87.Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Ницше Ф., Фрейд З., Фромм Э., Камю А., Сартр Ж.-П. – М., 1989
- 88.Сартр Ж.-П. Бытие и Ничто: Очерк феноменологической онтологии // Философская и социологическая мысль. – 1995. – № 5/6. – С. 117 – 133.
- 89.Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм \ Сумерки богов. М.,1989. с.319 – 344.
- 90.Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії. — К., 1996. — С. 46-90, 132-170.
- 91.Скирбекк Г., Гилье Н. История философии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М., 2000.
- 92.Сковорода Г. С. Твори. У 2-х т. – К., 1994.
- 93.Сковорода Г.С. Твори. – У 2 т. – Т. 1,2. – К., 1973
- 94.Соловьев В.С. Оправдание добра. – М., 1989
- 95.Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. - М., 1992
- 96.Спиноза Б. Богословско-политический трактат // Избр. произведения. В 2-х т. — М., 1957. — Т. 2. — С. 204-205.
- 97.Спиноза Б. Этика // Антология мировой философии. – В 4 т. – Т. 2. – М., 1970
- 98.Стёпин В.С., Кузнецова Л.Ф. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации. - М., 1994.
- 99.Тейяр де Шарден П. Феномен людини // Читанка з історії філософії у 6 книгах. Книга 6: Зарубіжна філософія ХХ століття. – К., 1993.
100. Тойнби А.Д. Постижение истории. – М., 1991
101. Тулмин С.Э. Концептуальные революции в науке // Структура и развитие науки. – М., 1978
102. Уайтхед А.Н. Избранные работы по философии. М., 1988. – Разд. 2: Способы мышления. – С. 337 – 338
103. Фейерабенд П.К. Избранные труды по методологии науки. – М., 1986
104. Фейербах Л. Основные положения философии будущего // Избр. филос. произв. – Т. 1. – М., 1955
105. Фихте Й. Сочинения в двух томах. СПб., 1993.
106. Фрагменты ранних греческих философов. - М., 1989

107. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. – М., 1989
108. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия \ Психология бессознательного. М., 1990. С. 394 – 398.
109. Фрейд З. Я и оно \ Избранное. М., 1989.
110. Фромм З. Бегство от свободы. — М., 1990.
111. Фромм З. Психоанализ и религия. Искусство любить. Иметь или быть. — К., 1999.
112. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М., 1991
113. Фромм Э. Душа человека. – М., 1992
114. Фуко М. Історія сексуальності. Том 1. Жага пізнання. – Х., Око, 1997; Том 2. Інструмент насолоди. – Х., Око, 1999; Том 3. Забота о себе. – К., 1998.
115. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Пер. с франц. — М., 1999.
116. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. 2-е изд. — СПб., 1994.
117. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. — СПб., 2000.
118. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. Пер с нем. – М.: Изд-во «Весь мир», 2003.
119. Хайдеггер М. Бытие и время. Пер. с нем. — М., 1997.
120. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. – М., 1991
121. Хёсле В. Философия и экология. М., 1994.
122. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. – М., 1991
123. Шелер М. Философское мировоззрение. Феноменология и теория познания. Положение человека в космосе. *Ordo amoris* // Макс Шелер. Избр. произв. – М., 1994
124. Шеллинг Ф.В.Й. О конструкции в философии. Об отношении реального к идеальному в природе. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметах // Ф.В.Й.Шеллинг. Соч. – В 2 т. – Т. 2. – М., 1989
125. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. – М., 1992
126. Шпенглер О. Закат Европы. – М., 1991
127. Юнг К.Г. Синхронистичность. – М., 1997
128. Юнг К.Г. Человек и его символы. – М., 1997
129. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991

Навчальне видання

Авторський колектив

О. В. Рябініна, доктор філософських наук, професор, полковник служби цивільного захисту;

Л. І. Юрченко, доктор філософських наук, професор;

С. А. Каріков, доктор історичних наук, доцент;

О. М. Хорошев, кандидат історичних наук, доцент;

О. О. Полякова, кандидат філософських наук, доцент

ФІЛОСОФІЯ

підручник

для студентів і курсантів вищих закладів освіти
III-IV рівнів акредитації

За редакцією

доктора філософських наук, професора, полковника служби цивільного захисту О. В. Рябініної

доктора філософських наук, професора Л. І. Юрченко

Підписано до друку 20.02.2021 р.

Формат 60x84 1/16.. Папір офсетний. Друк цифровий.

Умовн. друк. арк. 16,6.

Тираж 300 прим. Зам. №20-02.

Видавництво та друк

ФОП Іванченко І.С.

пр. Тракторобудівників, 89-а/62, м. Харків, Україна, 61135.

тел.: +38 (050/093) 40-243-50.

Свідоцтво про внесення суб`єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 4388 від 15.08.2012 р.

monograf.com.ua